

Bahaeddin Ögel

TÜRK
KÜLTÜR
TARİHİNE
GİRİŞ



eskikitaplarim.com

Atamkorlu

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

I



T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI / 638
Yayımlar Dairesi Başkanlığı
Kültür Eserleri Dizisi / 46

TÜRK

KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

TÜRKLERDE KÖY VE ŞEHİR HAYATI
(Göktürklerden Osmanlılara)

Cilt : I

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, 2000 / ANKARA

ISBN 975 - 17 - 0872 - 9 (Takım)

ISBN 975 - 17 - 0873 - 7 (1.Cilt)

Kapak Düzeni / Ömer Ersin TUŞTAŞ

Ögel, Bahaeddin

Türk Kültür tarihine giriş / Bahaeddin Ögel.

- 4. bask. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 2000.

9 c. : res. ; 20 cm. - (Kültür Bakanlığı yayınları ; 638. Yayınlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi ; 46)

içindekiler:1.c.Türklerde köy ve şehir hayatı-2.c.Türklerde ziraat kültürü -3.c. Türklerde ev kültürü-4.c.Türklerde yemek kültürü-5.c.Türklerde giyecek ve süslenme -6.c.Türklerde tuş ve bayrak-7.c.Türklerde ordu, ordugah ve otaş-8.c.Türklerde devlet ve ordu mehteri-9.c.Türk halk musıkisi aletleri
ISBN 975-17-0872-9 (tk.)

I. k.a. II. Seriler: .
306.09561

www.kultur.gov.tr

e-mail:kultur@kultur.gov.tr

Birinci Baskı, 10.000 Adet

İkinci Baskı, 1987, 10.000 Adet

Üçüncü Baskı, 1991, 10.000 Adet

Dördüncü Baskı, 2500 Adet

Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi

Tel : 0.312 212 64 95 / 108

Millet olmanın en belirgin özelliği insanları zaman ve mekân içinde birleştiren ortak noktaların bulunmasıdır. Bunu sağlayan ise kültürdür. Bir milletin kültürü, geçmişinden süzülüp gelen maddî ve manevî değerlerin bütününden oluşur .

Tarihle yaşıt bir medeniyete sahip olan Türk Milleti'nin çok yönlü, köklü, zengin ve renkli bir kültürü vardır. Zaman içinde daha da zenginleşen ve gelişen bu kültür yüzyıllar boyunca Türk toplumlarını ayakta tutan unsurların başında gelir. Güzel ve faydalı olan her şeyi töre ve gelenek haline getiren milletimiz, tarihi seyir içinde diğer milletlerin medeniyetlerinin gelişmesinde de olumlu katkıda bulunmuştur .

Kimliklerin daha bir ağırlık kazandığı üçüncü bin yılın başında geçmişimizden bize kalan zengin kültür mirasını, sağlam temeller üstüne oturtmak isteyen, kim ve ne olduğunun bilincine varmayı amaçlayan yeni nesillere eksiksiz olarak aktarabilmek görevlerimizin başında gelmektedir.

Bakanlığımız fikir ve sanat ürünlerinin yanı sıra bütün kültür değerlerimizi tanıtan, araştıran, toplayan; böylece yaratıcı çalışmalara zemin oluşturmayı amaçlayan kaynak eserler yayınlamayı ilke edinmiştir.

Değerli tarihçimiz merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'in 9 ciltlik "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eseri de Türk kültürü üzerine araştırma yapanların vazgeçilmez kaynağı durumundadır.

Kültür tarihimizin bu dev eserini yeniden bilim dünyasına sunmanın sevincini yaşarken, merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'i şükranla anıyor, kitabın yayımlanmasını sağlayan Yayınlar Dairesi Başkanlığı'na teşekkür ediyorum.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

İ Ç İ N D E K İ L E R

I. B Ö L Ü M

1. TÜRKLERDE YAYLA VE KIŞLAK HAYATI :

A. TÜRKLERDE "KIŞLAK": (1. Hayvan sahipleri ve çobanların kışladıkları yer: (S. 9). 2. Ağıl, köy ve oturulan yer mânâsına: (S. 11). 3. Ağıl mânâsına: (S. 13). 4. Ağıldaki çoban evi mânâsına: (S. 15). 5. Şehirli "yatuk" Türkler ve yaylacılar: (S. 16). 6. Yaylacı Türklerin köydeki "ortakları": (S. 17). 7. Türklerde "sürekli kışlaklar": (S. 19). 8. Türklerde "köy" ve "akraba topluluklar" ile ilgili deyişler: (S. 21).

B. TÜRKLERDE "YAYLAK" VEYA "YAYLA": (1. Yüksek yer ve dağ mânâsına: (S. 23). 2. Otlak yeri mânâsına: (S. 25). 3. Türklerde "otlak" yerleri: (S. 27). 4. Türklerde "hayvan sürüleri": (S. 29). 5. "Türklerde çoban", "hayvancılık yatırımları" ve Türklere bağlı çoban kavimler: (S. 32).

C. TÜRKLERDE HAYVANCILIĞA BAĞLI "GÖÇEREVLİLİK": (1. Hayvancılının "göçerevli" olma mecburiyetleri: (S. 38). 2. "Yarı göçerevlilik" ve Türkler: (S. 39).

D. TÜRK GÖÇEREVLİLİĞİNİN BAŞLICA ŞEKİLLERİ: (1. Tam göçerevli Türkler ve "çadır şehirler":

(S. 44). 2. “Yarı göçgüncüler”, “köy ve yayla” hayatı: (S. 48). 3. Devlet ve ordu düzeni ile hayvancılık: (S. 51.)

OKUMA: “Yayla-köy” hayatının, Türklerin din ve düşünce düzenine tesirleri: (S. 55).

E. ANADOLU’DA YAYLA VE KÖY HAYATI (S. 73).
Notlar: (S. 192).

F. TARİHTEN BİR ÖRNEK: (Beş-Balığ’da şehir ve yayla hayatı yaşayan Göktürk ve Uygurlar: (S. 95).

Notlar: (S. 137).

II. B Ö L Ü M

II. TÜRKLERDE ŞEHİR VE KÖY HAYATI (S.141).

TÜRKLERDE YERLEŞİK KÜLTÜRÜN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ: (S. 143).

HUNLAR VE BÜYÜK TİCARET ŞEHİRLERİ: (I. Hunların Orta ve Batı Asya ile olan eski bağları: (S. 149).

II. Hun hâkimiyetinin Batıya kayışı ve Türkistan şehirlerini kontrol altına almaları (M. S. 1-45): (S. 160).

III. Türkler ve Moğollar: (İki kavmin ayrı ayrı gelişmeleri): (S. 167).

Notlar: (S. 173).

T Ü R K L E R D E Ş E H İ R H A Y A T I

I. ESKİ TÜRKLERDE “BALIK”: (Etrafı surla çevrilmiş şehir): (S. 175).

A. KALE SAVUNMASI VE MAHZURLARI: (S. 177).

B. BÜYÜK ŞEHİRLER VE TÜRKLER: (— 1. Şehirli ve yaylacı Türkler: s. 181. — 2. Çin şehirleri. — 3. Uygur Şehirleri: s. 183).

C. TÜRKLERİN BATI VE DOĞU ŞEHİRLERİ: (— 1. Şehir kurma ve yaptırma: s. 185. — 2. Batı Türkistan ve Çin kültür karışması: s. 187.

D. BEŞŞEHİR VE BEŞÜLKE: (— 1. Beşbahg: s. 187. — 2. Beşşehir ve Beş-il: s. 189. — 3. Yenişehir: s. 191. — 4. Beş Uygur şehri: 193. — 5. Müslüman Türkler ve Uygur şehirleri: s. 197

E. TÜRKLERİN DİĞER İNANIŞLARI: (— 1. Çamur ve kerpiç duvarlı şehirler: s. 199. — 2. Şehir ve vilâyet: s. 203).

II. ŞEHİR VE ÇEVRESİ:

(— 1. Şehir ve kasaba anlayışı: s. 203. — 2. Şehirde oturan veya oturmayanlar: s. 205. — 3. İdare teşkilâtı olarak şehir: s. 207. — 4. Şehir, devletin bir bölümü: s. 209). — 5. Şehir ve ülke: s. 211. — 6. Şehir ve halk: s. 212.

III. “KEND”, ŞEHİR MÂNÂSINA:

(— 1. Türklerde şehir kültürü ve Soğdlular: s. 215. — 2. Kendiçi ve kendçevresi: s. 217. — 3. Kend ve ulus. — 44. Şehir ve kasaba halkı: s. 219. — 5. İl ve kend beyi: s. 223. — 6. Kend ve “ken” sözleri: s. 223.

IV. "KEND", KÖY MÂNÂSINA:

(— 1. Soğdça "kend" sözü ve Türkler: s. 225. — 2. "Kend", Oğuzlarca köy ve diğer Türklerce şehir: s. 233 — 3. Batı Türklerinde, "kend": s. 237).

V. ŞEHİR VE ŞAR: (S. 239).

VI. "KERMEN": KALE VE ŞEHİR:

(— 1. Pazar ve manastırlar: s. 243. — 2. Kervan ve kormen: s. 245.

VII. "BAŞKEND" VE DEVLET MERKEZİ:

(— 1. Mukaddes bölge: s. 247. — 2. Stratejik ve ticaret şehri olarak başkend: s. 249. — 3. Orhun'da yaptırılan ilk Uygur başkendi: s. 253. — 4. Uygurlarda, Batı Türkistanlı ve Çinli şehir ustaları: s. 255. — 5. "Ordu-Balık": Uygur başkendi: s. 257).

ORDU — KENDLER: (— 1. Ordu: s. 261. — 2. Ordu - kend: s. 263. — 3. "Ordulanmak": s. 264. — 4. "Yurt tutmak": s. 264. — 5. "Ordu" sözünün menşeleri: s. 265. — 6. "Sarı - ordu, Ak - ordu": s. 267).

BAŞKEND VE SARAY: — 1. Saray ve taht: s. 271 — 2. Devletevi ve devlet tahtı: s. 273. — 3. Şehir ve hakanlık köşkü: s. 277. — 4. Ordu - kend Hanı, Beg: s. 278). SARAY VE HAKANLIK KÖŞKÜ: (— 1. Hakanlık Sarayı ve Konağı: s. 278. — 2. Karşı-ordu-saray: s. 281. BÜYÜK VE KÜÇÜK BAŞKENDLER: (— 1. Bölge ve

eyâlet başkendleri: s. 285. — 2. Kuz-ordu ili: s. 286. —
3. Uç-ordu Han'ı: s. 287.

VIII. Ş E H İ R S U R L A R I :

(— 1. Etrafı surla çevrili şehirler: s. 289. — 2. Turfan-
ovasında surlu şehirler: s. 291. — 3. Sur kapıları: s. 293).

IX. B U R Ç V E K U L E :

(— 1. Kale burcu mânâsına, “ükek”: s. 297. — 2. Yıldız ve kale burçları: s. 298. — 3. Kale ve üst katları: s. 298. — 4. Karakol ve kale kulesi: s. 299. — 5. Korıgan ve kurgan: s. 301. — 6. Kule ve “toragı” sözü: s. 303. — 7. “Burc” sözü ve Türkler: s. 303.

X. S O K A K L A R : (s. 305).

XI. ÇARŞI, PAZAR VE DÜKKÂN : (s. 307).

XII. K Ö Y L E R : (s. 311).

Notlar: (s. 304).

III. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE YOLLAR VE ULAŞTIRMA

I. YOL VE YOLLAR :

(— 1. Türklerde yol: (S. 319). — 2. Ahlâkyolu: (S. 323). — 3. Araba yolu: (S. 325). — 4. Yola çıkmak: (S. 327). — 5. Yol çıkırı (İnce yol, keçi yolu): (S. 331). — 6. Yolun uğuru: (S. 335).

II. TÜRKLERDE POSTA VE POSTA TEŞKİLÂTI :

(— 1. Posta: (S. 339). — 2. Postacı: (Arkış, eşkinci, çapar, eiçi, ılgarcı): (S. 341). — 3. Posta ulağı: (S. 357).)

III. KERVANLAR VE KERVANCILAR :

(— 1. Kervan: (Arkış, arkış tirkış, Haraç ve vergi getiren kervan): (S. 365). — 2. Kervancı ve Bezirgân: (S. 373). — 3. Kervansaray: (Tüşmek, konak, rib'ad, kermen, muyanlık): (S. 379). — 4. Kervan kaatırı: (S. 387).)

IV. A R A B A :

(— 1. Araba (S. 391). — 2. Arabalı çadır: (S. 400). — 3. Araba çeşitleri: (S. 403). — 4. Araba boyunduruğu: (S. 407). — 5. Araba dingili: (S. 408). — 6. Araba oku: (S. 409). — 7. Kağrı: (S. 410). — 8. Araba koşumu: (S. 415). — 9. Araba örtüsü ve tentesi: (S. 417). — 10. Araba tekerleği: (S. 419).)

NOTLAR: (S. 423).

IV. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE YÖN BİLGİSİ VE SEYAHAT VAKTİ

A. TÜRKLERDE YÖN BİLGİSİ VE YÖN TAYİNİ:
(S. 427). (— 1. Doğu: (S. 430). — 2. Batı: (S. 433). — 3. Güney: (S. 436). — 4. Kuzey: (S. 441).)

B. TÜRKLER VE ZAMAN: (Türklerde “zaman” anlayışının günlük hayat ile ilgisi): (—Gece ve gündüz, bir

günlük zaman: (S. 447). — 1. Sabah ve güneşin doğuşu: (S. 449). — 2. Akşam ve güneşin batışı: (S. 456). -İkindi veya ekindi: (S. 458). -Gece ve gece yarısı: (S. 460). — 3. “Öğle, gündüzün yarısı”: (S. 462). — 4. Gece ile gündüzün sebepleri: (S. 465).

Notlar: (S. 467).

İNDEKS (S. 469)

Ö N S Ö Z

Gençlik yıllarımız, hocam Profesör Wolfram Eberhard'ın en önemli eserlerinin arka arkaya yayınlandığı yıllara rastlamıştı. Hocam W. Eberhard, Çin'in kültür gelişmesini aydınlığa çıkarabilmek için, önce sınır kavimlerinden başlamıştı. Yahut yayın sırasını böyle seçmişlerdi. Hocam, Çin kaynaklarının hepsini taramış ve istatistik bir metod ile Çin'in sınır kavimlerinin kültür özelliklerini aydınlığa kavuşturmuştu. Fişler hâlinde toplanan bilgiler, çağ, bölge ve kavimlere göre sıralanıyor ve böylece gerçek bir tablo ortaya çıkıyordu. Prof. Eberhard'ın, "*Çin'in sınır kavimlerinin kültür ve yerleşmeleri*" adlı bu değerli eserinin, kuzey kavimleri ile ilgili bölümü, Türk Tarih Kurumu tarafından, "*Çin'in Şimal komşuları, Ankara 1942*", adı ile ve Türkçe olarak yayınlanmıştır. Türk kültür tarihinin en mü-kemmel bir kaynak kitabıdır. Prof. Eberhard, bundan sonra, "*Lokal Kulturen im alten China*", yani "*Eski Çinde, mevzii kültürler*" adlı ünlü eserini yayınlamıştır. Hocam bu eserinde ise, Çin'in eski kültürlerini çağlara göre, bölgelere ayırmış ve bu kültür çevrelerindeki karşılıklı kültür girişmelerini incelemişti. Bu arada birinci kitabında söz konusu edilen sınır kavimlerinin, Çin'e ne gibi tesirlerde bulunduklarını da, "*Kültür sızmaları*" (*Kultur diffusion*) haritaları ile göstermeğe çalışmıştı. "*Chin Sülâlesi çağında moda*" adlı bir eseri ile de, "*Giyim*" tarihi bakımından yepyeni bir metod ile, başka bir eser yayınlamıştı.

Bu yepyeni ve modern metodlar Türk kültür tarihi için de, kullanılamaz mıydı? 1940-1945 yıllarında, bizi hep bu mesele meşgul etmişti. Bunun için de kaynakların hepsi, Prof. Eberhard'ın metodu ile taranıp işlenmeli idi. Biz, Türk kültürü ile ilgili kaynakların hepsini tarayıp fişlediğimizi

iddia edemeyiz. Ancak, "*Türk kültür tarihine giriş*" adını verdiğimiz bu kitapta bile, bu fişlerin çok az bir bölümünün işlenmiş olduğunu, söylemiş olmada bir yarar görüyoruz. Bu ve bundan sonraki yayınlarımız, gelecek nesiller için yön verebilen birer kılavuz olabilir ise, bizim için bir mutluluk olacaktır. Türk kültürü o kadar zengin ve derindir ki, bunun bir kişi tarafından toplanabilmesine imkân yoktur.

"*Kültür çevreleri*", yani (*Kulturkreis*) görüşü, yukarıda adlarını andığımız Prof. Eberhard'ın kitaplarında başarı ile uygulanmıştı. Ancak Çin tarihinde kültür çevreleri, belirli bir bölge içine sıkışmıştı. Türk tarihinin kültür çevreleri ise, durmadan yer değiştiriyor ve çok geniş bölgeler içinde yayılıyordu. Bunun için de Türk tarihini, çok iyi bilmek gerekiyordu. Ayrıca Türk tarihi ile kültürünün kaynakları, Çin kaynakları kadar zengin değildi. O zaman bize tesir eden ikinci büyük araştırmacı da, Berthold Laufer olmuştu. Laufer, her sahifesi keşifler ile dolu olan ünlü "*Sino-Iranica*" adlı eserinde, konuları aydınlatmak için, her türlü kaynağı kullanmaktan çekinmemişti. Çin ve İran kültür ilgilerini içinde toplayan bu eserde, kullanılan metod, bizi bütün benliğimiz ile birlikte, kendi baskısı altına almıştı. Yine Laufer, "*Chinese Clay figures*" adlı eserinde, zırhlar ve miğferler üzerinde durmuştu. Laufer, deriden yapılmış Çin zırh parçalarını aydınlığa kavuşturmak için, Ortaasya'dan, İran ve Hindistan'a kadar iniyordu. "*Mete'nin askerlik dehâsı*" hakkında bölümler yazıyor ve bununla, Çin'de atlı birliklerin ne zaman görüldüklerini, bir aydınlığa kavuşturmak istiyordu. Gergedan derisinden yapılmış zırhları anılabilmek için, kitabına 150 sahifeye yakın, "gergedanın tarihi" diye bir bölüm de koyuyordu. Bu metodlar, Türk kültürü için de uygulanamaz mıydı?

Bizi tesiri altına alan üçüncü büyük araştırmacı da, ünlü Alman kültür tarihçisi, Victor Hehn olmuştu. V. Hehn'in yazdığı, "*Alman kültür bitkileri ve ev hayvanları*", yani (*Deutsche Kulturpflanzen und Haustiere*)

adlı eseri, hâlâ Alman ve dünya kültür tarihinin başta gelen kitaplarından biridir. Hayatın ve insanlığın temeli, yemeğe ve yiyeceğe dayanır. Bu çok önemli temeli atlayarak, kültür tarihi veya bir tarih yazmak elbette ki düşünülemezdi. Heh n, konuları ve meseleleri nasıl ele alıp işlemişt i? Biz bu metodu, Türk kültür tarihi için, nasıl kullanabilirdik? Hayatımız boyunca bizi meşgul eden meselelerden biri de bu olmuştur. Ayrıca önümüzde, F u a t K ö p r ü l ü gibi bir öncümüz de vardı. O, böyle metodları almış ve Türk kültürünün türlü sahalarına tatbik etmişti.

“Kültür nedir, medeniyet nedir” münakaşası, memleketimizde hâlâ devam etmektedir. Bizi bu boş çekişmeler, hiçbir zaman ilgilendirmemiştir. Bizi ilgilendiren tek mesele, elimizde bulunan belgeleri nasıl kullanalım ve nasıl değerlendirelim, olmuştur. Batı, kendi kültürünü nasıl işlemiştir? Bu sahada, batıda yapılmış örnek ve temel eserler hangileridir? Bizim hayatımız bunları aramakla geçmiştir. Bizim burada yaptığımız, bir ağır işçiliktir. Bu eserde sunduğumuz konular, Batıdaki eşlerine ne derece yaklaşabilmiştir? Bu suali de zaman cevaplandıracaktır. Bir kişinin yapabileceği iş, bu kadar olabilirdi. Ama bizden sonraki nesiller, bizim boşluklarımızı dolduracaklar ve Türk milletinin gerçekten büyük bir millet olduğunu göstereceklerdir.

“Göktürklerden Osmanlılara” başlığı da, bizim ilim ve meslek geleneğine karşı büyük saygımızı gösterir. Bu deyişi, ilk olarak dil araştırmalarında kullanan W. B a n g ’ı, burada saygı ile analım. Ümid edelim ki Türk kültür tarihi için tatbik ettiğimiz bu metod, kendilerinin kurdukları yüksek ilim geleneğine yaklaşabilmiş ve Türk milletine ve onlara layık olabilmiş olsun.

Tabii olarak “Türk Kültür Tarihi”, sunduğumuz bu beş cilt ile bitmemektedir. Tanrı izin verirse, vesikaları hazır olan aşağıdaki meseleleri de birer veya ikişer cilt hâlinde milletimize sunmak niyetindeyiz: Türklerde aile, içtimâî teş-

kilât, devlet ve ordu teşkilâtı harp taktiği, silâhlar, at, ev hayvanları, ceza ve infaz, maliye, vergi ve âkid sistemleri, ahlâk anlayışı, din ve dini ifade, doğum ve ölüm, hastalıklar, tıbbî nebatlar, fizyoloji, ticaret, zaman ve takvim, müzik ve müzik âletleri, avcılık, kuş ve böcek bilgisi, teknik, maden bilgisi gibi birçok bahisler...

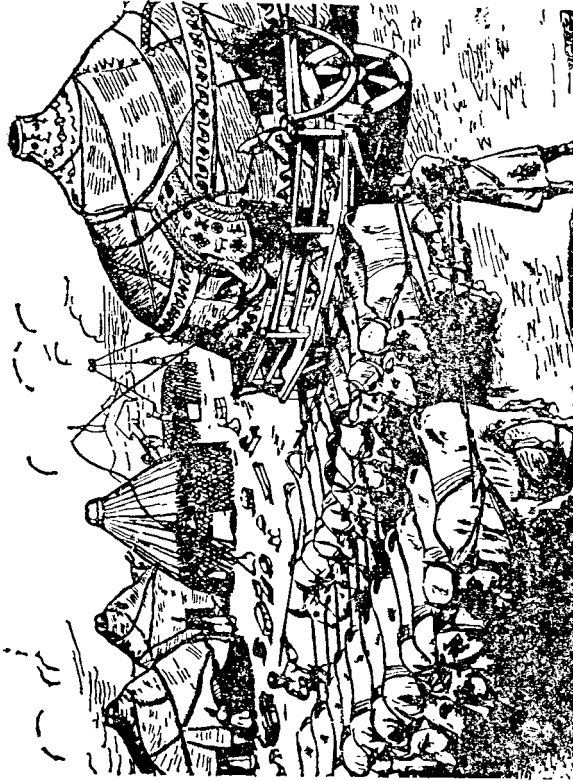
Sıhhiye-Ankara

8 Şubat 1977

I. BÖLÜM

TÜRKLERDE YAYLA VE KIŞLAK HAYATI

“*Yayla ve kışlak*” sözleri, eski ve yeni Türklerin günlük hayatlarının vazgeçilemez iki bölümünü meydana getirirdi. Türklerde, hem yazlık ve hem de kışlık oturma yerlerinin, ayrı ayrı değerleri vardır. Biri diğerini tamamlardı. Biri olmadan diğerinin de bir önemi olamazdı. Tabii olarak, her iki Türkçe sözün taşıdığı mânâ da çok genişti. *Kış evi* veya *kışlak evi*, bir köy, bir şehir de olabilirdi. Ayrıca *Kışlak*, kışın barınılabilen, rüzgârlardan korunan ve soğuk olmayan evsiz bir yer de olabilirdi. Bir gerçek varsa, gerek kışlak ve gerekse yaylağın eski Türklerde, kesin töre ve gelenekler ile bir düzen altına alınmış olması idi. Osmanlı kanunnâmelerinde bile, bu konu üzerinde duruluyor ve “*yaylak ile kışlakin ahkâmı, sair arazi gibidir*”, deniyordu. Hocamız ve çok muhterem üstadımız Prof. Abdulkadir İnan, “*Türklerde orun ve ülüş*” adlı, gerçekten çok değerli bir yazısı ile, yayla ve kışlakta oturan Türklerin ne gibi töre ve gelenekler ile disiplin altına alındıklarını bizden çok önceleri belirtmişlerdi. Çünkü yayla hayatı, bir anarşi düzeni değildi. Hocamız bu görüşlerini, daha sonraki yazılarında daha da güçlendirmişlerdi. Her Türk topluluğunun, nereerde yazlayıp ve nereerde de kışlayacakları, kesin



Resim: 1. Araba ile çekilen otağ-evler. (Çingiz Han çağı).

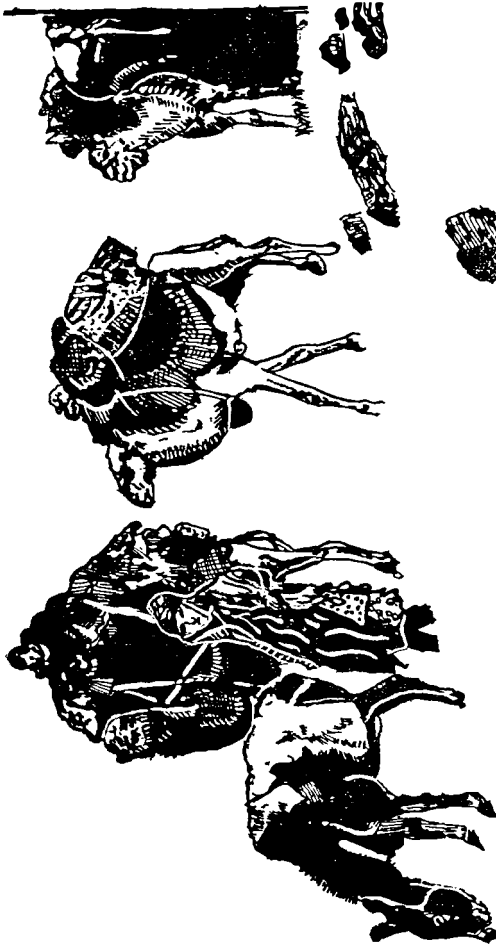
törelere ile belirlenmişti. Tabii olarak, şimdi olduğu gibi, eski çağlarda da bu düzenin dışına çıkanlar da çıkmıştı.

Sahipleri belli olan sürekli kışlaklar, zamanla göçerevli Türklerde bile, yavaş yavaş köylere ve yerleşme yerlerine dönmüşlerdi. Kışın kışlakta oturan ve çoğu zaman ziraat yapan Türkler, yazın da yaylaya çıkıp hayvanlarını otlatıyordu. Böylece, Türklerde iki yönlü ekonomik bir düzen meydana çıkmış oluyordu. Aşağıdaki bölümümüzde, bu konu ve gelişmeler ele alınarak, incelenmek istenmiştir. Türklerde yayla hayatı, bir tutku ve önüne geçilemez bir alışkanlık olmuştur. Şimdi ise bu alışkanlık, başka şekillerde görülmektedir. Gün geçtikçe, bu iki yönlü ekonomik düzen, daha da yayılacak ve gelişecektir. Hiç şüphe yok ki, en güçlü ekonomiler, hem hayvancılığı ve hem de ziraatı yanyana götürebilen kavimlerde doğabilmiştir. Böyle bir ekonomik düzen, Türklerde nasıl gelişmiştir? Bu bölümdeki esas konumuz budur. Yayla ve kışlak, bu ileri düzenin dayandığı toprak ve bölgelerdir. Bu sebeple başlığımızı, *“Türklerde yayla ve kışlak hayatı”* sözleri üzerine dayandırdık.

TÜRKLERDE “YAYLA” VE “KIŞLAK”

YAYLAK, KIŞLAK VE GÖÇMEK:

Kışlık ve yazlık ev, her çağda ve her bölgede, henüz önemini kaybetmemiştir. Ayrıca modern hayata girildikçe, böyle bir yaşama isteği, gittikçe de baskısını artırmaktadır. Türkler göç



Resim: 2. Anadolu'da yaylaya göç.

sözünü daha çok, kendi evine yakın olan bölgelere gidiş ve geliş için kullanırdı. Büyük göçler, uzak bölgelerde yeni yurtlar aramak ve yurt edinmek mânâsına gelirdi ki, bu da çoğu zaman devlet eli ile, hiç olmazsa devletin ve ordunun himayesinde olurdu. Bununla beraber, oldukça büyük bir askerî ve korunma gücüne sahip olan Türk boyları, yabancı ülkeler içinde ve geniş bölgelerde dolaşmış değillerdir. Ebûlgazi Bahadır Han'ın, "*Şecere-i Terâkime*", yani "Türkmenlerin seceresi" adlı kitabında yazdığı şu eski Türk atasözü, herhalde boş söylenmemiş olsa gerekti: 1).

"Oğuz ili, köçib, çeküb, yürümedük yol bar mu?

"Üyün (evin) tutup, olturmaduk yurt bar mu?

Bu söze rağmen, Türkler, bu gibi düzensiz gezme ve konmalardan şikâyetçi idi. Bugünkü dilimizde en çok kullanılan *göçebe* sözünün *göç-oba*'dan veyahut da farsça *göç-âve*'den geldiğini söyleyenler vardır. Fakat bu deyim, artık bugünkü dilimizde, eski ve iyi mânâsını kaybetmiştir. Osmanlılarda, *göçerevli*, *göçkün*, *göçküncü* sözleri daha geniş olarak yayılmıştı. Biz bu kitapta *göçküncü* deyimini, daha çok kullandık. Çünkü bu söz, "*evi olan fakat mevsime göre yer değiştiren*" mânâsına kullanılmış olsa gerektir. Ortaasya Türk ağızlarında, *köçmek* ve *taşınmak* deyimleri de çok kullanılır. *Taşınmak* sözü, "evden dışarıya gitmek" mânâsına kullanılırdı. Bunun yanında, oturmak, yani "otlağa, mer'aya girmek" veya *kotormak*, yani "yerini değiştirmek" mânâsına gelen deyişler de kullanılırdı 2). "Büyük hareket ve akınlar" için ise, *sür-* fiil kökünden gelen,

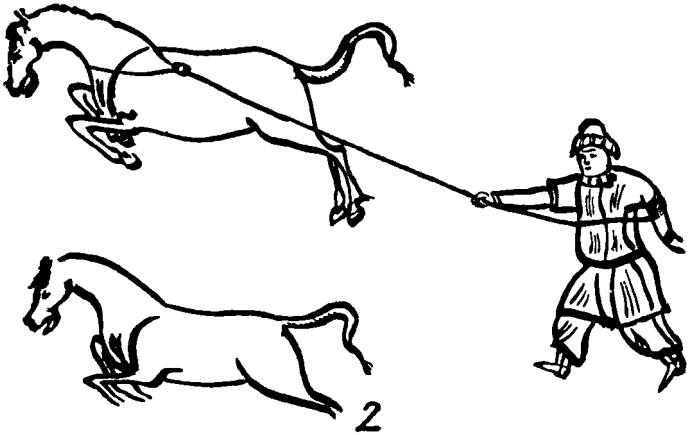
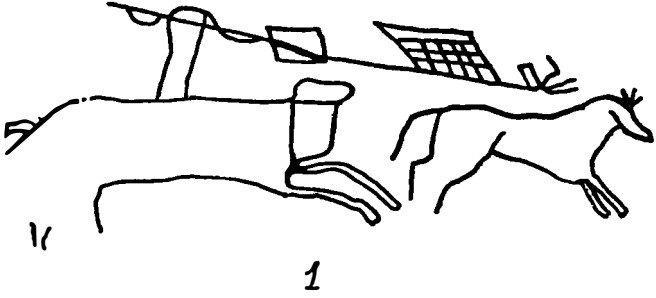


Resim: 3. Ortaasya'da at çobanları.

sürdöön gibi deyişler kullanılırdı 3). Eski Türkler ise, böyle kitle hâlindeki göç işlerine, *köçürmek* ve göçülen yerde, devlet tarafından yapılan iskân işlerine de, *kondurmak* derlerdi. Bu her iki deyişin de G ö k t ü r k yazıtlarında, hukuk ve devlet idaresi ile vazifeleri bakımından, önemli mânâları vardır. Yine bu anlayıştan gidilerek, y ü k hayvanı'na da, köçük derlerdi.

YURT EDİNME:

Yeni “yurt edinme” bakımından yapılan göçler, Türk tarihinde iyi bir hareket olarak görülmüştür. Meselâ bu konuda, şöyle atasözlerine de rastlıyoruz: “*Göçün rahat olsun, konuşun kazançlı (olcaylı) olsun!*” Burada “*göçün olcaylı olsun*” demekle, yeni ganimetler için iyi dilekte bulunulmak istenmektedir 4). B ü y ü k gö ç l e r, tabii olarak kolay ve rahat bir şey değildi. Bu sebeple her an karşılmasına, türlü tehlikeler ve türlü güçlükler çıkabilirdi. Bu bakımdan, Türk atasözleri arasında, göç edenlere sabır dilekleri de bulunurdu. “*Göç, yirüye yirüye düzelir*”, yani “Her iş ve göç, yavaş yavaş tamamlanır ve yoluna girer” gibi. Öyle anlaşıyor ki, yeni ve toprağı bereketli, iyi yerlere göç edenler, sevinçli ve biraz da gururlu idi. Bunun için, şöyle bir atasözü de vardır: “*Göç etmeye karar veren kimse, kendi yurdunda beraber yaşadığı kimseleri kötüler!*” Böyle ebediyen yurduunu bırakarak başka bir yere göçen kimselere ise, Ortaasya ağızlarında, *köçormön*, yani “*göçermen*” adı verilirdi 5). Yazın yaylaya göçemeyip de evinde kalan kimselere de,



Resim: 4. At yetiştiricileri: 1. Göktürk çağı kaya resimlerinden. 2. Fatih albümünden.

Türkler arasında adeta acınırdı. Bu konuya aşağıda geleceğiz.

A. TÜRKLERDE “KIŞLAK” VE KIŞLAMAK :

Hayvanlarla sahiplerinin veya çobanların kışladıkları yer:

Başlangıçta büyük hayvan kitlelerine sahip olan Türkler, “Çadır-köy” veya “Çadır-şehir” hâlinde, otları bol ve karı az olan, güneş gören bir yeri seçer ve oraya konarlardı. Bu şekilde konaklamaları, daha sonraki Selçuk ve Osmanlı çağında da görmüyor değiliz. Bu çadır-köyler üzerinde, başka bir bölümümüzde durduk. Nitekim XV. yüzyıla ait bir Osmanlı şiiri de, bu tip bir kışlağı şöyle anlatıyordu:

*“Yazın ederler idi dağı yaylak,
“Ovasın eylemişler idi kışlak 6)”*

Değerli meslektaşlarım Prof. Dr. M.A. Köymen, Selçuklularda; Prof. Dr. F. Sümer ise, Akkoyunlu, Karakoyunlular ile Anadolu'daki Moğollarla, Oğuz boylarındaki kışlak meseleleri üzerinde durmuşlardır. Biz burada daha çok, hadiselerle dayanılarak gösterilen bu Türk kışlakçılığının, kök ve temelleri üzerinde duracağız.

Türkler, kışın kışlanacak yere genel olarak *kışlag* veya *kışlak* derlerdi. Moğollar da ayrı olarak, “kış” mânâsına gelen *übü* sözünden, *übü-ce-be* veya *übü-çi-be* gibi “kışlamak ve kışladı” mânâsına gelen kökleri yapardı 7). Bu bakımdan, T ü r k l e r ile

Moğollar arasında, bir deyiş ayrılığı vardı. Bu sebeple, Harezmi şahlar devrinde yazılmış olması muhtemel olan sözlüklerde, bu moğolca söz, Türkçe “*kışladı ol yerde*” deyişi ile karşılanıyordu 8). Kışlak deyişi, yalnız tırnaklı sürü hayvanları için değil; göçeden kuşlar için de kullanılırdı. Meselâ eski bir osmanlı metninde, “*Teşrinievvelde kuşlar kışlağa gider* 9)” deniyordu.

“*Kışlak*” sözü, eski Türkçe ile Anadolu Türkçesinde *kışlak* veya *kışlag* şeklinde söylenirdi. Orhun yazıtlarında da bu deyiş, böyle kullanılırdı. Altay ve Kırgız ağızlarında ise, bu söz, *kıştag* veya *kışlau* şeklinde girmiştir 10). Bu sözler, *kışta-mak* fiilinden yapılıyordu. Altay dağları ile kuzeylerinde de, genel olarak çok kar düşmeyen vadiler, kışlak olarak seçilirlerdi 11).

“*Dağların güney yamacı*”, yani güneş gören yamaçları da kışlak olarak seçilirdi. Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bir atasözünde, kışlağın mânâsı unutulmuş ve bu atasözü, adeta başka şeylerin ifadesi için kullanıla gelmişti: “*Öz köz ir kışlag*” atasözünden, “adam kendi işini kendisi yaptı ve başkasına bırakmadı”, anlayışı çıkarılıyordu. Halbuki aslında, atasözünün mânâsı, *kışlağın güney tarafını alan bir adam*” ile ilgili idi. Çünkü kışlağın güney tarafında, otlar uzun olurdu. Ayrıca bu tarafa, fazla kar da düşmezdi 12). Gerçi kışlak olarak seçilen yerlerde, kar çok olmamalıydı. Fakat “*don olmaması da*”, kışlağın önemli bir şartı idi. Çünkü don olunca, hayvanların ayakları *bıcır* oluyor ve Türklerin “*yut*” dedikleri, büyük *kırım* meydana geliyordu. Nitekim

G ö k t ü r k yazıtları da böyle büyük bir hayvan kırımından, söz açıyordu: “*Amga Kurgan kışladukdu, yut boldı* 13).” Bu kırım sırasında atlar da öldüğünden, ordular için bir felâket oluyordu.

KIŞLIK AĞIL VE KIŞLAK:

“Kışlak” sözü, “ağıl, köy” veya “meskûn bir yer” mânâsına:

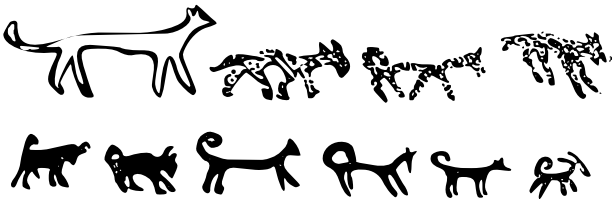
Büyük şehirlerin yanındaki kışlakları, ayrı bir bölümümüzde inceledik. Kağanlar ile devletin ileri gelenlerinin sürüleri, genel olarak başkentlere veya hut da büyük şehirlere yakın olan yaylalarda otluyordu. Anadolu’da *kışlak* yerine, *kış evi* veya *kışlak evi* gibi deyimler de kullanılmaktadır 14). Bu deyimler, XV. yüzyılda kullanılmıştı. Bununla beraber, Kaşgarlı Mahmud da, “*Er evinde kışladı*” diyerek, bir kış evinden söz etmektedir 15). Bunun bir ev mi, yoksa çadır mı olduğunu kestirmek mümkün değildir.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, kışlak, bir şehir yanında olabilirdi. Fakat bu, hayvan sahipleri ile çobanlarının, şehirde oturmaları demek değildi. Ancak çadır-şehirlerde, böyle bir şey söz konusu edilebilir. Fakat Selçuk kışlaklarında, herkesin kendi malı başında bulunması, herhalde bir gerekti. Kuzeydeki Kimek kışlakları ile, Yangı-Kent’deki Oğuz kışlaklarını karşılaştırdığımız zaman, aralarında epey bir fark görürüz 16). Bu sebeple,



1

2



Resim: 5. At çobanı Kazaklar ve Göktürk çağına ait ev köpekleri.

kışlak çeşitlerini ayrı ayrı incelersek, daha iyi yapmış oluruz.

“Ağıl” mânâsına söylenen “kışlak”:

Burada *ağıl* sözünü, bütün mânâları ve kökleri ile inceleyecek değiliz. Çünkü bu, çok geniş bir konudur. Aslında *ağıl*, etrafı çitle veya başka bir şeyle çevrilmiş, bir yer veya bir tarla demektir. Türk ağızlarında, bu mânâyı veren türlü fiil kökleri vardır 17). Eski Anadolu metinlerinde, ay ve güneşin etrafındaki hâleyi ifade eden, *ay ağılı*, *gün ağılı* gibi deyimler de, bu sözün ana anlayışını gösteren, açık örneklerdir 18).

Şunu da söylemek lâzım ki, A n a d o l u 'da bugün kullanılan *ağıla* ile *kaşag*, *kaşak*, *kaşşak* gibi ağıl mânâsına gelen deyişler, çok eski bir Türk karakteri göstermektedir 19). Eski A n a d o l u 'daki *avlağı* deyimini ile Dede Korkuttaki *agayıl*'ın da, üzerinde ayrıca durmak lâzımdır 20). Bu deyiş, eski Türkçede doğrudan doğruya ağıl şeklinde söylenirdi. Nitekim, Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki bir atasözünde şöyle deniyordu: “*Ağılda oğlak toksa, arıkda otı öner!*”, yani, “*ağılda oğlak doğsa, hendek-ae otu biter!*” Gerçi bu sözde, İslâmiyetin tesirleri de görülmüyor değildi. Fakat bütün hayatı hayvancılıkla geçmiş olan Türklerde böyle bir düşüncenin doğabileceğini de kabul etmek lâzımdır. Osmanlı Türkçesinde ağıl mânâsına kullanılan *kotan* sözü ile A n a d o l u 'daki *kotara*, *kotarı* sözleri üzerinde de ayrıca durmak lâzımdır 21). Meselâ H a r e z m ş a h çağında şöyle bir cümle geçmektedir: “*Koy için yıgaç-*



Resim: 6. Yaban atı avları: Fatih albümünden,
Ortaasya asıllı.

kın yasar kotan”, yani “Koyun için ağaçtan yapılmış ağıl, çit 22)”. Harezm çağı Türkçesinin moğol karşılığında da *kotan* sözü görülmüştür. Aslında, *kotan-la-mak* fiili de Çağatay lehçesinde, “etrafımı çevirmek” mânâsına geliyordu 23).

Bu bir kaç örnek de gösteriyor ki, Anadolu, Türk kültürünün tükenmez bir hazinesidir. *Ağıl* denince ilk olarak hatıra gelen, *çit* yapma işi ve sözüdür. *Çit* sözü, *çet* veyahut da başka şekillerde hemen hemen bütün Türk lehçelerinde bulunur. Anadolu’da, “*buzağı ve kuzu ağılı*” mânâsına gelen *çeten* sözü üzerinde de durmak gereklidir. Tabii doğruluk derecesini kontrol etmek bakımından. Anadolu’daki *çığ* sözü ve *çit* ile ilgili *Çig*, *çiyeme*, *çığ* sözlerinin geldikleri yerler ve kökler de bellidir. Bu sözü, meselâ Ortaasya’daki *Çek* ve *çıg* sözleri ile karşılaştırabiliriz 24). Aslında, kimi sınır, kimi çit ve kimi de sürü mânâsına gelen bu eski Türk sözleri, Anadolu ağızlarında şekil ve mânâ değiştirmişlerdir.

Çoban ve hayvan bakıcılarının ağıldaki evleri:

Çoban ile diğer hayvan bakıcıları, sürülerini bırakamazlardı. Eğer kapitali çok büyük değilse, sürü sahibinin de sürüsünün başında bulunması gerekirdi. Ağılın içinde bulunan “*Çoban evi*” ne *çöğmen* veya *odak* adı da verilirdi. Çoban evi için en çok kullanılan deyim *çobancalık*’dır. Yalnız bunu “çoban hakkı” mânâsına gelen, *çobansalık* sözünden ayırmak lâzımdır.

Aslında çobanlar, köylerden veya çadır obalarından uzakta, yaylada yaşayan kimselerdir. Bugün Anadolu'da bunlar için küçük kulübeler yapılıyor ise de, eskiden bunların çadır ve yurtlarda oturmaları akla uygundur. Ayrıca çobanlar, yalnız da değildir. Baş çobanın yanında, diğer çobanlar, çoban yamakları ile süt sağanlar da bulunurdu. Meselâ, büyük bir memur gibi olan Çoban Kara-Beg'in emrinde, *dokuz çoban* bulunuyordu. Bu dokuz çobanın herbiri de bir yaylanın hâkimi gibi idi. Onların da maiyetlerinde bir sürü insan vardı 25).

KIŞLAK OLARAK, "KÖY VE ŞEHİR":

Köyde veya şehirde oturan "Yatuk" Türkler ve yaylacılar:

Şehirde oturan Türkler için kullanılan "*Yatuk*" deyimini, üzerinde durulması gereken bir mânâ ve önem taşır. Bu deyim "tenbel" şeklinde açıklayanların hatâ ettikleri kanaatindeyiz. Gerçi, Kaşgarlı Mahmud'un "*Yatukkişi*" deyimini açıklaması, bu fikri destekler. Öna göre: "*Oğuzların bir bölümü vardır ki, şehirden dışarı çıkmazlar ve savaş yapmazlar. Onun için, bunlara "yatuk" denir. Bu söz, tenbeller ve bir tarafa atılmışlar demektir 26).*"

Öyle anlaşıyor ki, başlangıçta savaşçı ve yaylacı Türklerin, şehirde oturanlara *yatuk* ve tenbel demeleri normaldi. Fakat Türkler yerleşik hayata girdikçe, bu söz de mânâ değiştirerek, "yaşamak, mesken ve oturma" gibi düşünceler ifade etmeğe baş-

lamıştı. Meselâ Kırgızlar, “hem kışlık ve hem de yazlık, daimî mesken” için *catak* sözünü kullanıyordu. Bu, *yatak* demektir. *Catakka kalmak* sözü ise, “yaylaya göçmeksizin, kışlakta oturmak” mânâsına geliyordu. Bu da bugünkü Türkçemizdeki “*Yatakta kalmak*” sözünün karşılığıdır. Bununla beraber, “ş e h i r d e o t u r m a k” için, yaygın anlayışla *catmak*, yani *yatmak* fiilinin kullanıldığını da hatırlatmak isteriz. *Şaarda beş kün cattım*, derken, “Şehirde beş gün oturdum, ikamet ettim”, demek istiyordu 27).

Bu duruma göre, yaylacı Oğuzların, bir nevi tahkir anlayışına gelen *yatuk* sözünü, daha ne kadar kullanabildiklerini bilmiyoruz.

Yaylaya çıkan Türkler ve şehirdeki “Ortakları”

Öyle anlaşıyor ki, Türklerin yaylaya çıkmaları, yalnızca iş zorunluklarından ileri gelmiyordu. Yazın yaylaya çıkmak, bugün Anadolu’da olduğu gibi, bir nevi ihtiyaç hâline gelmişti. Yaylaya çıkan kişinin köyde veya şehirde, “*ekinlig*” tarlaları da bulunabilirdi. Bu sebeple, bu tarlaları veyahut da başka mallarını, birisine bırakmak gerekiyordu. Kırgız lehçesinde, artık tarihe karışmış olan ve bugün kullanılmayan, “*aştıkçı*”, yani “*aşlıkçı*” diye bir deyim vardır. Bunun mânâsı şudur: “*Kışlaklarda, tarlanın asıl sahibi bulunmadığı zaman, ekinleri sulayan ve buna karşılık ekilen ekin ölçüsünde, mahsulden pay alan, kimseler ve ortakçılardır*”. Buradaki payda, elde edilen mahsülün değil de; e k i l e n e k i n i n e s a s o l m a s ı da önemli bir noktadır 28).



Resim: 7. At eyerini tamir eden yaylacı bir at çobanı
(Fatih albümünden).

Şimdilik bu konu ile ilgili, yalnız bir örnek bulabildik. İleride bu örnekleri, daha da çoğaltma ümidindeyiz.

Türklerde “yerleşik hayat” ve “sürekli kışlak”

Yukarıda da söylediğimiz gibi, eski Türkler bakımından “devamlı bir kışlak” yeri için, evleri ve binaları bulunan bir köy veya şehir gerekmiyordu. Pekâlâ, “Çadır-köy” ve şehirler de bu işi görüyordu. Nitekim, bugünkü Moğolistan’da da, bu hayat şekli hâlâ devam etmektedir. Hem de, modern bir şekilde yapılmış çadırlarla. Zaten Türk kültür tarihinin, en güç olan yönü de budur: *Türklerin, yerleşik hayata geçip, evler yapıp oturmalarından sonra da, eski göçgüncü deyimleri, bu yeni hayata uydurarak kullanmış olmalarıdır*. Bu sebeple, çok eski deyişlerle sonradan şehirde yaratılan deyişleri birbirinden ayırmak bir çok güçlük ortaya çıkarmaktadır. Nitekim, eski Türkçedeki *kondurmak* sözü, evli köylerde oturtmak mânâsına gelmiyordu. Bugünkü Anadolu Türkçesindeki *konak*, *eylek*, *konarga*, *konulga*, *konum deyişleri* de, köyde yerleşme anlayışını karşılamamaktadır.

Bizim görüşümüze göre, yerleşik hayatın en belirli anlayışları, “*yer*” sözü ile ilgili deyişlerde görülebiliyordu. Bununla beraber Göktürk yazıtlarındaki *yerledim*, yani “yerleştim, yer tuttum” deyişi ile, Karahanlılar çağındaki *yersinmek* veya *yirsinmek*, yani “bir yeri yurt edinmek” sözlerinin, yüzde yüz “şehre veya köye yerleşmek” mânâsına



1



2

Resim: 8. Oğuz destanında kurtları kovalayan Barak adlı köpek ve Osmanlılardan bir av sahnesi.

geleceğini düşünmek de mümkün değildir 29). Çoğu zaman, bu mânâda kullanıldığı bir gerçektir. Oğuzlar, aynı yerde oturanlar, yani “hem şehri” için *yerdeş* deyişini kullanırdı 30). Bu deyiş, yerleşik Anadolu’da da devam etmiştir 31). Bunun yanında aynı deyiş, Kırgız göçebelerinde de *cerdeş* şeklinde yaşamaktadır 32). Kırgızlar, konargöçerliği bırakarak yerleşmiş topluluklar için, *oturuk*, *cerlik*, *turgun*, *turmuş*, *cerdüü* ve yine farsça bir kökten gelen *caylanmış* gibi deyişler kullanırlardı. Örneklerimizi Kırgızlardan almamızın sebebi, onlarda hâlâ eski göçebelikle, yerleşik hayatın yanyana bulunmasından dolayıdır. Eski Türkçede “yerli” ye, yani devamlı olarak bir yerde oturanlara, *yerlik* veya *yerlig* de denirdi. Bunun Moğolca karşılığı, *gaçarlig* deyişidir 33).

Türklerde “köyler” ve “akraba toplulukları”

Eskiden Türklerde sosyal deyimler, topluluklara veya oba sayısına göre belirleniyordu. Türkler yerleşik hayata geçince, bu eski deyişler bu defa da köy ve şehirler için kullanılmağa başladı. Meselâ başlangıçta *ulus* sözü, belirli bir bölgede oturan, bir topluluk bölümünü belirlemek için kullanılırdı. Aynı söz, Moğol çağında da *ulus* şeklinde, aynı anlayış için kullanılmıştı. Yerleşik Karahanlılar, bu eski Türkçe sözün mânâsını yerleşik hayata uydurmuştu. Artık bu çağda, “köyleri ile birlikte bir şehrin hepsi”, *ulus* sözüyle ifade edilmeğe başlanıyordu. Meselâ, Karahanlıların başkentlerinden Balasagun şehri, etrafı

ile birlikte *Kuz-uluş* adını alıyordu. Bu söz, hukukî bir deyimdi. Aslında, şehrin adı *Kuz-ordu* idi. Göçebe Türk ve Moğollarda “köy” anlayışı, *aul* ve *aimak* deyişleri ile karşılanıyordu. Nitekim, Anadolu’daki *oba* deyimini de, hem “k ö y” ve hem de “s o y” anlayışına geliyordu 34).

“*Yurt*” sözünün mânâsında da, sonradan epey değişiklikler olmuştur. Eski Anadolu metinlerinde bu deyiş, “*yurt*” ve “*oturulmuş yer*”, mânâsına gelir. Bunun yanında *yurtluk* ise, ıktâ yolu ile verilen bir arazi parçasını ifade ederdi. *Yurtluk*, hem bir “otlak” ve hem de ekilen bir ziraat bölgesi veya köyler olabilirdi. “*Yurtluk, ocaklık veçhile*” sözü ise, daha başka bir anlayış için kullanılıyordu. 35). *Yurt* sözü ile, çadırların kurulmuş olduğu “oba bölgesi” de kastedilmiştir. Meselâ, Dede Korkut’daki şu cümle bu anlayış üzerine kullanılmıştır. “*Gördi kim uçarda kuzgun tazı tolaşmış, yurtda kalmış... yurdilen haberleşmiş...*” Kaşgarlı Mahmud’un verdiği, bir şiirdeki son satır da şöyledir: “*Yurtu kalıp ağlayu*”. Brockelmann buradaki yurt reyîşini, “vatan, heimat” olarak tercüme etmiştir 36). Vatan denince hatıra, büyük bir bölge, bir otlak veya bir yayla gelir. Bunun yanında, çadırların bulunduğu obanın söz konusu edilmesi de düşünülebilirdi. Eski Türkçede *yurt* sözü, harabe ve yıkıntıya da denirdi. Görülüyor ki, bir kelimeyi kesin olarak mânâlandırmak doğru değildir. Harezmişahlar çağındaki sözlükler, moğolca *nutuk* sözünü, Türkçe *yurt* sözü ile karşılamışlardır 37). *Nutuk*, Moğol göçebelerinin gezindikleri, belirli bir otlak veya bölgeyi gösteren bir sözdür. *Codex Comanicus*’da ise *yurt* sözü, “oturu-

lan ev” karşılığı olarak kullanılmıştır. 38). Aynı söz sonradan da, aynı anlayış için kullanılacaktır. Görülüyor ki, bu konularda da, tek bir anlayışa kapılıp kalmak doğru değildir.

B. TÜRKLERDE “YAYLAK”:

Hayvanların otlatıldığı yüksek yerler:

Türkçede *yaylak* veya *yayla* denince ilk hatıra gelen şey, hayvanların otlatıldığı yüksek yerler ve dağlar hatıra gelir. Aslında ise, yaylak sözü, *kışlak* deyiiminin bir karşılığıdır. Yani, “*y a z ı n o t u r u l a n y e r*” mânâsına gelir. Burada, eski Türkçedeki *yaz* ve *yay* sözlerinin değişmelerini anlatacak değiliz. Bu sebeptendir ki, eski A n a d o l u metinlerinde, *yay evi*, *yazla evi*, *yaz evi* gibi, aynı kökten gelen değişik deyişlere rastlanır (39). Eski O r h u n yazıtlarında da *yaylag*, “yayla, yazın oturulan yer” mânâsına gelirdi. *Yayladım*, *yaylayır*, *yaylayurmen* gibi, “yaylaya çıkmak, yazlığa gitmek ve yazlamak” anlayışları ile ilgili eski fiil köklerine de rastlıyoruz. Bunun yanında *yaz* sözü, hem yaz ayları ve hem de ilkbahar mânâsına geliyordu. Meselâ eski Türkçede, “*Ol koyın yaylagda yazlattı 40*.” dendiği zaman, hem bahar ve hem de yaz ayları söylenmek isteniyordu. “*Ol yaylagda küzedi 41*), derken de, “O, yaylada güzledi, sonbaharı geçirdi” denmek isteniyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, “*y a y l a m e v s i m i*” bahardan başlıyor ve sonbahar sonuna kadar devam ediyordu. Tabii, bu müddet, daha çok hayvancılar için söz konusu idi.



Resim: 9. Hun çağına ait geyik avlayan kaplanlar ve Göktürk çağına ait kutsal boğa.

Yaylası olmayanlar ise, yazı kışlakda geçiriyordu: “*Er kışlakda yazadı*”, gibi 42). Tabii bu, Türkler için iyi bir şey sayılmıyordu. Yaylaya çıkmayanlar, fakir ve bahtsız kişilerdi.

“Otlak” olarak “yaylak”:

Böyle bir başlık koymağa hiç lüzum yoktu. Ancak bu konuda da, bizim bazı görüşlerimiz vardır. Bunun için de görüşlerimizi, böyle bir başlık altında toplamayı lüzumlu gördük. Aslında yaylanın önem kazanmasının tek sebebi, “h a y v a n o t l a ğ ı” olmasından ileri gelir. Burada, yayla ile mer’a arasındaki farka da temas etmek lâzımdır. Yayla, baharda başlayan, mevsimlik bir otlaktır. Mer’a ise, çoğu zaman devamlı olabilir. Eski Türk devletlerinde, bir birlik meydana getiren Türk boylarına, yaylalar bir ıkta (*fief*) olarak verilirdi. Yani her boyun, sınırlarla belirlenmiş, bir otlığı ve yurdu bulunurdu. Çin kaynakları bu sosyal kaideyi, “*Pu-lo*” diye adlandıırıyordu. “*Pu*”, Çince “bölüm, kısım” demektir. “*Pu-lo*” sözünde ise, mânâ değişiyordu: “*Belirli bir toprak parçasında oturan, belirli bir halk kitlesi*”, hatıra geliyordu. Bu sebeple Çin tarihleri, Uygur boylarından söz açarken, yalnızca “*Boy*” demezler; onların arazilerini de belirten “*Pu-lo*” deyimini kullanırlardı. Bu, Moğol çağındaki “*Nutuk*” ve Türkçe “*yurt*”tan başka bir şey değildi. Dede Korkut’ta da sık sık Hanların etrafındakilere, “*Yaylak vermek*” işlerinden söz açılırdı. Bu, bir otlak ıkta, yani (*fief of pasture*) olmalıdır. Bazı



Resim: 10. Göktürk çağına ait bir av sahnesi ve İlhanlı çağı arslan bakıcıları.

yaylalar ise, devletin veya hakanın malıdır. Bir yaz için, kiraya verilirdi. Osmanlı devletinde buna “*yaylak hakkı*” denilirdi. Bu da hukuk deyişi ile, (*rent of pasturage ground*) dır. Ortaasya’da bu hak, çoğu zaman yine hayvan olarak alınırdı.

Türklerde sınırlı “otlak” için söylenen deyimler:

Deyimlerin incelenmesi, hiç şüphe yok ki, bu konuya da bir açıklık getirecektir:

A). Türkçedeki deyişlerin başında *otlak* sözü gelir. Bu deyişe, G ö k t ü r k yazıtlarında pek rastlamıyoruz. Fakat hayvanların otlamasına elverişli olmayan yerler için ise, “*otsuz*” sözünü kullandıklarını görüyoruz. Anadolu’daki *otlak sözü*, Ortaasya lehçelerinde *utladu* veya buna benzer şekillere giriyordu. Türkçedeki *ot* sözü ve bu sözle ilgili deyişler, Moğolcaya da girmişti. Türkçedeki *ot* sözü, Moğolcada *ota* şekline girmiştir. Moğolcada yaylak veya otlak da, bazan *otra* sözü ile ifade edilirdi. *Otalag* sözü ise, “hayvan yemliğı” mânâsına gelirdi. Kaşgarlı Mahmud da aynı mânâ karşılığı olarak, Türkçe *otluk* sözünü veriyordu. Rusça, *hutor*, “otarmak, otlatmak” sözünün de, Türkçeden geçtiği düşünülmektedir. Bazı Moğol lehçelerinde de, *otrçı* veya *otorçı* sözleri, “ç o b a n, otlatıcı” mânâsına gelir. Moğolların da, eski bir hayvancı millet olmalarına rağmen, Türkçe sözleri alıp kullanmaları, üzerinde gerçekten durulması gereken bir noktadır 43).

B). A n a d o l u ’da otlak mânâsına kullanılan, *örü* ve *örüs* sözü de, kültür tarihi bakımından üze-

rinde durulması gereken bir deyiştir. Ortaasya Türk lehçelerinde *örüş*, “köyün veya avulun hemen yakınındaki otlığa” denir. Aynı otlakta hayvanlarını otlatan, başka kimseler de bulunabilirdi. “*Otlak ortağı*” diye tanıtılabileceğimiz bu ortağa, Kırgızlar *örüştöt* derlerdi 44). A n a d o l u ’da bu söz, bazan bir tepe mânâsına gelir. Ortaasyada ise, büyük dağların sırt ve yamaçlarını ifade eden bir deyiş hâline girmiştir 45). Burada etimoloji yapmak hevesinde değiliz. Biz yalnızca okuyuculara, benzerlikleri hatırlatmak istedik. Aslında *örü-* fiili, “çıkmaq, yükselmek” demektir.

“Otlak için dilenen bazı dilekler”:

Yukarıda söylediğimiz gibi, bu konu, Türk sözlüklerinde büyük bir yer tutardı. Bunların ele alınarak birer birer incelenmesi de, zaten bu kitabın konusu değildir. Bununla beraber, hemen önümüzde bulunan ve iyi bir yayla mevsimi dileyen, bir kaç örneği de vermeden geçemiyeceğiz: “*Konacak yeri seçmeden, otlığı seç!*”. “*Konduğun yer otlaklı olsun!*” 46).

İ l k b a h a r d a hayvanları “*çayıra salma*” işi de, Türk hayvancılığı ile an’anelerinde önemli bir yer tutar. Selçuk ve Karahanlı çağında, hayvanların ilk olarak çayıra salınması işi, *köğlemek* fiili ile ifade edilirdi. *Yulkı köğledi*, “hayvan yeşil yedi”, gibi 47). Kırgızlar da, ilkbaharda yapılan bu işi, aynı sözlerle ifade ederler. A n a d o l u ’daki deyişler de buna benzer. Hayvancılar için bu iş, önemli bir devrin başlangıcıdır. Hatta insanlar bile, “*ben yirmi*

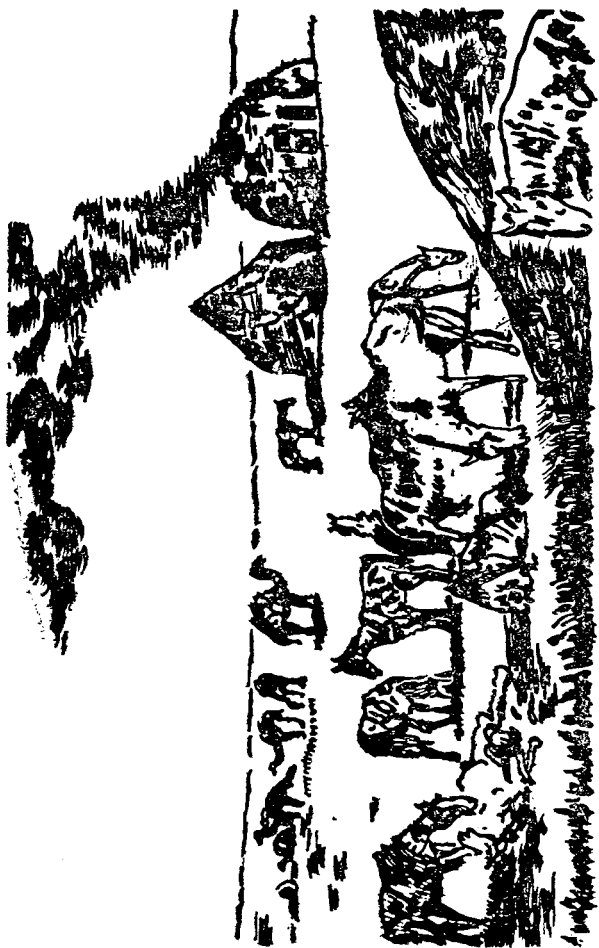
gök, yani yeşil gördüm" demekle "yirmi yaşında" olduklarını söylemek isterlerdi. Çin kaynakları, bu inanışa geniş yer vermişlerdir. Ilkbahar, hayvanların "*tüy dökme*" zamanıdır. Eski Türkler, böyle hayvanlara da "*Tülek yılkı*", yani "ilkbaharda tüyünü döken hayvan" derdi 48).

"SÜRÜ" VE "SÜRÜ ANLAYIŞI":

Türklerin hayvan sürüleri ve sürülerin hususiyetleri:

Türkçede "*sürü*" deyimini karşılayan en eski ve özlü söz, *yılkı* deyişidir. Aslında *yılkı* sözünün esas mânâsı, "canlı ve hayvan" demektir 49). Bu sözün mânâsını, Uyğur çağında yazılmış kitaplardaki Çince karşılıklar ile, kesin olarak tespit edebiliyoruz. Göktürk yazıtlarında da aynı söz, aynı anlayışla kullanılmıştır. Bazan, *tört adaklıg yılkı*m, demek yolu ile, sürünün hayvan oldukları da belirtilmek istenmişti. Eski Türklerde, "*Herkesin hayvanı kendi mülkiyetini ifade eden, kendi damgası ile damgalanırdı*". Bu sebeple Göktürk yazıtlarında bazen de *tamgalıg yılkı*; yani "Mülkiyeti belirtilmiş sürü" denirdi.

Anadolu'da da XV. yüzyılda *ılkı* sözü, henüz bütün hayvanları ifade ediyordu. Bu çağdaki Osmanlı metinlerinde, "*Anber, deniz ılkı*sındandır", veya "*Anı ılkı*lar bölüğünden sayarlar" gibi cümleler, bu fikri desteklemektedir 50). Buna rağmen Dede Korkut'da *ılkı* sözü, yalnızca "*at sürü*"



Resim: 11. Kazak at çobanlarında günlük hayat.

rüsü" için kullanılmıştır: "...*Giderek kâfirin ilkısına geldi. Bir at bulur isem tutayım bineyim, dedi...*"

A n a d o l u 'da olduğu gibi, Ortaasya'da da, *yılkı* veya *ılkı* sözleri, çobanlık hayvanlar için, *tavar* (*davar*) ve *mal* sözleri ile eş mânâda söylenmiştir. Hattâ bazı Osmanlı metinlerinde "çoban"a bile, *davar eri* diyecek kadar ileri gidilmiştir 51). Ortaasya'nın bazı lehçelerinde de *cılkı* sözü, yalnızca "a t s ü r ü s ü" için kullanılır. Meselâ, "*cılkınga karaş ıskır*", "At sürüsünün büyüklüğüne bakarak, ona göre ıslık çal" atasözü, bunun bir örneğidir. Bu atasözü, bir nev'i "*yorganına göre ayağını uzat*" karşılığıdır 52). "*Yılan sokmadan, at (cılkı) tepmeden*" ata sözünde ise, *yılkı* sözü yalnızca bir at için kullanılmıştır 53).

Sürülerin hususiyetleri:

Çobanlar, ekseriya göttükleri sürülere, hususiyetlerine göre adlandırılırdı. Meselâ, *yılkıcı*, "at çobanı", *koycu* veya *koycu*, "koyun çobanı", *malçı*, "sığır çobanı" gibi. Ortaasya ve A n a d o l u d a mal sözü, hayvan ile birlikte bütün emlak ve varlık için de kullanılır.

Tırnak ve boynuzlara göre sınıflandırma:

Hayvanlar başlıca iki bölüme ayrılmıştır: 1). *Ay tuyak*, yani "tek tırnaklı" hayvanlar. 2). *Aça tuyak*, yani "çatal tırnaklı, *bakanak*" hayvanlar 54). Ayrıca sürüler, "*büyük ve küçük baş*" hayvanlara göre de ikiye ayrılır. Kırgızlar, "*büyük baş hayvan*

lar” için, *kara mal* veyahut da *bodo (iri) mal* derlerdi. Bir de ayrıca, otlığa çıkarılmayan ve evde beslenen, hayvanlar vardı ki, bunlara da *töl mal* denirdi 55). Kaşgarlı Mahmud, *tuyaklıg yulki*, “tırnaklı hayvan” deyimi ile bir ayırma da yapıyor 56). “Boynuzsuz hayvan”lara da *tok yulki* denirdi 57).

C). A n a d o l u’da halk arasında “*at sürüsü*” için, *ürek* veya *öyrek* gibi deyişler kullanılır. Bu deyişin kökleri de, eski türkçede ve Ortaasya’dadır. Yukarıda *örü* ve *örüş* sözlerinin, Ortaasya ve Anadolu’da “otlak” anlayışına geldiğini söylemiştik. K u t a d g u - B i l i g’de de şöyle bir mısra geçiyor: “*Kamuk ang kadıldı, öz örgi bile*”, yani “Onun öz sürüsüne bütün vahşi hayvanlar katıldı” 58). Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz. Fakat şimdilik bununla yetiniyoruz.

TÜRKLERDE “ÇOBAN” VE “ÇOBAN-KIRAL”:

“Çoban”ın, halk ve devlet yanındaki durumu:

Ulan-Bator kongresinde, “*Eski Türk devletlerinde hayvancılık yatırımları*” adlı bir tebliğ okumuştuk: (Mayıs 1973). Büyük imparatorluklar kuran Türkler, hayvan yetiştirmeğe uygun olan yerleri seçiyorlar ve yeni zaptedilen bu bölgelerin halkına sürü veriyorlar ve onları kendi hesaplarına otlattırarak yetiştiriyorlardı. Bu suretle yerli halk da bu sürülerden faydalanmış oluyordu. Yalnız, “*Türk beyleri ile yerli çobanlar arasında bir ortaklık şartı bulun-*

yordu.” Fakat bu şartların neler olduğunu bilemiyoruz. Özellikle Uygur devleti zamanında, bu “*Koloni sürüleri*” geliştirilmiş ve bir düzene konmuş gibi idi. Özellikle doğudaki fakir ve bilgisiz Moğol kitleleri, Uygur çağında bir refah devresine ermiş görünüyordu. Nitekim M.S. 840 dan sonra Uygur devleti yıkılınca, galip Kırgızlar, Uygurları kılıçtan geçirmeğe başladı. Bunun üzerine, Uygurların beş kol üzerinden etrafa yayıldığı görüldü. Bu panik sırasında, Doğuda bulunan Shih-wei, Kitan ve Hei Ch’e-tse gibi Moğol kavimlerinin, Uygur reislerine sahip çıkıp onları koruduğunu ve bu uğurda Çin orduları ile büyük savaşlara bile girdiğini görüyoruz. Bu hâdiseler, en küçük teferruatına kadar, yanımızda doktora yapan, Dr. Tsai Wen-shen’in “*Li T’ê-yü’ye göre Uygurlar, Tai-pei, 1968*” adlı doktora tezinde belgelerle anlatılmıştır.

A). Uygur kağanlarının sürülerini otlatan Kitan ve Tatar kavimleri:

Yukarıda sık sık istifade ettiğimiz Çinli seyyah ve elçi W a n g Y e n - t’ ê (M.S. 983-985), yazdığı seyahatnâmede, Proto-Moğol kavimlerinden K i t a n ve T a t a r’lardan söz açarken, “*onların, (M.S. 840 dan önce) Uygur kağanlarının sürülerini otlattıklarını ve bu suretle aralarında bir rekabet bulunduğunu*” söyler. Bu seyyah, raporunu 985 yılından sonra yazmıştı. Aradan bir buçuk yüzyıl geçmiş olmasına rağmen iki kavim arasında, eski bir davanın kavgasının sürmesi, üzerinde çok dikkatle durulması gereken bir noktadır. Bu eserimizde, adı geçen seya-



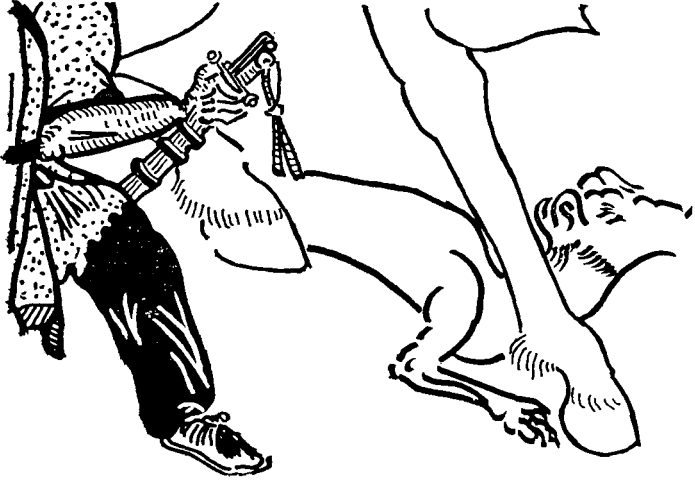
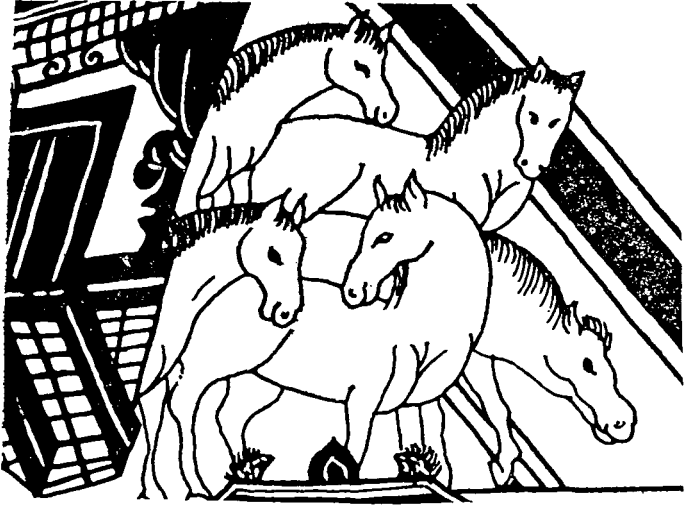
Resim: 12. Deve ve buğra bakıcıları ile yetiştiricileri:
Fatih albümünden.

hatnâme üzerinde çok durduğumuz için, burada derinliklere inmeyeceğiz.

B). Uygur Kağanlarının develerini güden “Calayır” kavmi:

1966 Manchester PİAC kongresinde, Vladimirtsov'un “*Mogolların içtimâî teşkilâtı*” adlı eserini, bir tebliğimizle tenkid etmiştik. Vladimirtsov'un büyük ve faziletli bir bilgin olduğundan, hiç kimsenin şüphesi yoktur. Ancak kendisi, tarihçi değil, bir dildir. Bu sebeple Moğol topluluğu ile içtimâî teşkilâtını, sanki moğollar Çingiz-Han'la beraber ortaya çıkmış ve ondan önce yokmuşlar gibi incelemiştir. *Halbuki Moğollar çok daha önceleri de var idiler. Göktürk ve Uygur gibi Türk imparatorluklarının egemenliği ve liderliği altında uzun zaman yaşamışlardı.* Moğol içtimâî teşkilâtı incelenirken, daha önceleri de gözden geçirilmeli ve eski büyük efendilerinden, neler aldıkları gösterilmeli idi. İşte bu münasebetle, henüz yayınlanmamış olan bu tebliğde, Reşideddin'in bir kaydını örnek olarak vermiştik. Reşideddin'e göre, Moğol İmparatorluğunda büyük bir rol oynayan ve nüfuza sahip olan Calayır kabilesi, diğer boyları küçük görüyordu. Bu üstünlüklerini de, “*vaktiyle Uygur Kağanlarının develerini yağlamış olma*” imtiyaz ve vazifesinde görüyorlardı. Bu ve buna benzeyen bir kaç kayıda dayanarak, Uygurların Moğollar arasındaki nüfuz ve tesirlerini göstermeğe çalışmıştık.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Uygurların hayvancılıkla ilgili yatırım ve yeni tesisleri (*planta-*



Resim: 13. Bir Uygur sarayı içindeki at tavlasi ve köpeği ile giden bir Uygur atlısı.

tion), “ortaklık” esasına dayanıyordu. Fakat bu yeni “Çoban ortaklığı” ve bu vazife ile devlet içinde bir üstünlük (*preeminency*) ve imtiyaz (*privilege*) kazanıyorlardı. Tabii olarak hayvan yetiştirmenin (*Zoo-technology*) ustası olan Uygurlar, bu geri Moğol kavimlerine bir çok şeyler de öğretiyordu.

C). Avar devletindeki “Çoban-Kırallar”:

Ortaavrupa’da Avar devleti kurulduktan sonra, Avar hükümdarı Bayan-Kağan, özellikle Slav kavimlerinin içtimai bünyesinde, bir çok değişiklik ve yenilik yapmıştı. 584 de Efes Piskoposu Suriyeli Johannes, Slavlar için şöyle diyordu: “Eskiden ormanların içinden çıkmağa cesaret edemiyen Slavlar, artık Avarlar ile birlikte savaşa katılıyor. Altınları gümüşleri ve at sürüleri var 59).” Öyle anlaşıyor ki, Avarlar, hayvancılık konusunda Slavlara çok şeyler öğretmişti. Peisker’e göre, Eflâk ’da “Çobanlık kültürünün” gelişmesinde, Avarların büyük tesiri olmuştu 60). Slav dillerine Avarlardan geçmiş olan, Türkçe unvanların ünlülerinden biri de, *Zupan* veya *Jupan*’dır. Bunun aslı, *Çoban*’dır. Türli Türk zümrelerinde *Kopan*, *Yopan* ve *çoban* şeklinde geçer. Bu unvan, Slav dillerine *Zupan* şeklinde girmiş ve bugüne kadar devam edegelmiştir. Bu unvanı taşıyan reislerin, Çobanlık la ilgileri bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Bu unvana, Göktürklerin, On-ok boylarının reislerinde de rastlıyoruz. Bir gerçek varsa, Avarların Slavlara hayvancılığı ve at beslemeyi öğrettikleri ve savaşlarda da, bunları yanlarına katarak akınlar yaptıkları idi.

C. HAYVANCILIĞA BAĞLI “GÖÇEREVLİLİK”:

“Göçerevlilik” ve hayvancılığa dayanan ekonomik düzen :

1973 mayıs ayında Moğolistan'ın başkenti olan Ulan-Bator şehrinde, *“Hayvancı göçebelerin Ortaasya medeniyetindeki rolleri”* hakkında bir symposium yapıldı. Bu toplantıya, biz de iştirâk ettik. Bu toplantıda en çok üzerinde durulan konulardan birisi de, *“Yarı-göçebelik”*, yani (*Semi-nomadism*) idi.

Bu konu, yalnız Ortaasya için değil, çünkü ve bugünkü Anadolu'nun bir çok meseleleri için de büyük bir önem taşır. Biz bu toplantıda, Afrika ve Malezya adalarındaki geri kavimler için bile, yaygın bir deyiş olarak kullanılan *“Nomad”*, *“Göçebe”* sözünün kullanılmasına karşı çıktık. Çünkü Ortaasya ve Anadolu'daki hayvancı konargöçerler, Orta Afrika'daki geri kavimler gibi, kültür ve medeniyet yokluğundan dolayı göçebelik sınırını aşmamış değildi. Büyük hayvan sürülerine sahip olan Türkleri, *“konargöçer yaşamağa zorlayan sebep, hayvancılığa dayanan ekonomik zorluklardı”*. Ayrıca, hayvancı Türklerin *“köylü-yaylacı”* bir hayat yaşadığını gösteren sayısız örnek de vardı. Gerçi Moğolistan'da, bu tip konar göçerliğe rastlamak güçtür. Buna rağmen, sosyologlara ve Afrika delegelelerine karşı yaptığımız bu tenkid, Ortaasyalı delegeler ve hatta Moğollar tarafından çok yerinde görüldü ve desteklendi. Gerçek de bu idi.

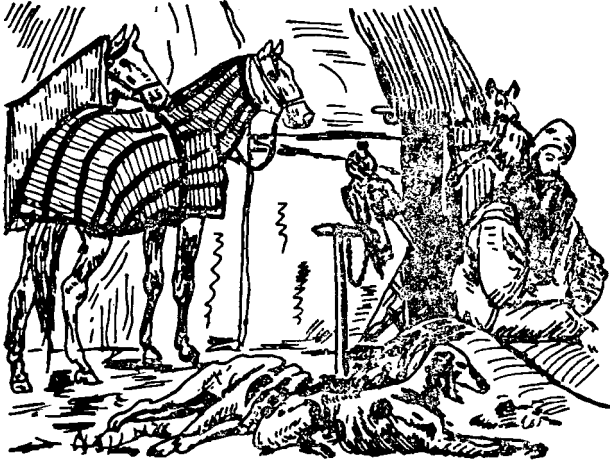
Bu ilmî toplantının Moğolistan'da yapılmasının sebebi, temel ekonominin, hayvancılığa doğru kaydırılmak istenmesinden ileri geliyordu. Bu toplantıda münakaşa edilen mesele, "*Hayvancı toplulukların*" da, kendilerine göre bir kültür ve medeniyetleri olduğu idi. Bunun için de hayvancılar, Ortaasya ve dünya medeniyetine, ister doğrudan doğruya, isterse yan tesirlerle, bir çok katkılarda bulunmuş ve kendi varlıklarını, geliştirici bir yolda hissettirmişlerdi. Bu düşünce, tamamı ile doğrudur. Ayrıca Türk tarihinin gerçeklerine de uygundur.

"YAYLACI - KÖYLÜ" TÜRKLER:

Türk tarihinde, yerleşik hayat olmayan, tam bir göçebelik düşünülemez:

Modern ekonomi uzmanları da, "*hayvancılık*" denince, hiç olmazsa bir "*Yarı-göçebelik*" hayat tarzının şart olduğuna inanmaktadır. Bu hayatı, Türkçemizdeki "*Yaylak-kışlak*", yani yayla ve kışla deyişi ile, çok daha iyi anlatabiliriz. Türk tarihinde eski "*yayla*" deyiş ve anlayışı, şimdi de pek fazla değişmemiştir. "*Kışlak*", yani "*kışla*" deyişi ise, öyle olmamıştır. Kışlak, bazan bir vadi, bazan bir köy ve bazan da bir şehir olmuştur. Hiç şüphe yok ki, geniş bölgelere yayılmış olan Türk kavimleri arasında, bu çeşit hayat tarzının türlü şekilleri vardır. Bölge ve iklim hususiyetleri, bu çeşit yaşayışlar arasında, önemli ayrıntılar meydana getirmiştir.

Bu sebeple, *Türk "Yayla - kışla" hayatını, bir tek tip ve kalıp içinde düşünmek, doğru olamaz.*



Resim: 14. 1). Bir Türkmen beyi: Atları, av köpekleri ve kuşları ile. 2). Göktürk çağına ait bir at avı. (Kurikan kaya resimlerinden).

“Yayla” ve “kışlak”: Birbirini tamamlayan iki bölge:

Aşağıda da söyleyeceğimiz gibi, yayla ve kışla hayatının en ileri şekilleri, A n a d o l u tarihinde görülür. Bununla beraber, bu tip hayat sürmenin, bir gerilik ve barbarlık olmadığı, R u s l a r tarafından da ileri sürülmüş ve bunun müdafaası yapılmıştır. 1960 'da Moskova'da toplanan, “XXV. Oryantalistler kongresi”nde, T. A. Z h d a n k o tarafından, “Ortaasya ve Kazakistan tarihinde yarı göçebelik (Semi-nomadism)” adlı bir tebliğ okunmuştu. Basılı olarak dağıtılan bu tebliğde, “yarı-göçebe” Ortaasyalıların, geri ve barbar kavimler olmadıkları tezi savunuluyordu. Ayrıca bu tezde, ekonomilerinin özellikleri sebebi ile, bu biçim bir hayat süren bu kavimlerin, Ortaasya medeniyetinin gelişmesinde de, önemli bir rol oynadıkları ileri sürülüyordu. Nitekim, 1973 Mayısındaki U l a n - B a t o r kongresi de, aynı konunun savunulması ve belgelerle belirtilmesi gayesi ile toplanmıştı. T. A. Z h d a n k o, bu tebliğinde çeşitli çağ ve bölgeler içinde yaşayan “Yarı göçerevli veya göçgünçü Türk”lerden türlü örnekler vermiştir. Bu sebeple, örnekleri burada da tekrarlıyarak konuyu uzatmak niyetinde değiliz.

T. A. Z h d a n k o 'nun görüşleri, aşağı yukarı Türkiye'mizde de bilinen gerçeklerdir. Bununla beraber, bugünkü ve dünkü Ortaasya etnoğrafyasından çok örnekler getiren tez sahibinin bir çok görüşleri de yenidir. Zhdanko'nun fikirlerini şöyle özetleyebiliriz:



Resim: 15. Konuşan bir yaşlı adam. İlhanlı-Ortaasya üslûbu: (Fatih albümünden).

A) Ortaasyalı yarı-göçgüncülerin yaşadığı bölgelerde, eskiden olduğu gibi, şimdi de pek çok köy ve şehir bulunuyordu. Bu sebeple, bu göçgüncülerin hemen yanlarında bulunan köy ve şehirlerle hiç bir ilgileri bulunmadığı söylenemez. Yazar, bu arada, “Göçgüncü Oğuzlar” ile “Oğuz şehirleri” arasında, kısa da olsa, bir bağ bulmağa çalışmaktadır.

B) Batı Türkistan ve Kazakistan’da, geniş bölgeler içinde hareket eden büyük göçgüncü kitleleri: Bunlarda ekonomi ve el sanatları, küçük bölgelerde gezen küçük kitlelere nazaran, çok daha ileridir. Bu büyük göçgüncüleri de, yine iki bölüm içinde incelemek gerektir. Aslında yazarın araştırma ve tezi, bu kadar sistemleştirilmiş değildir. Tebliği biz okuyarak, böyle bir sistemleştirme yoluna girmeye çalıştık.

1 — Geniş bozkırlar ile şehirler arasında ilgi kuran Türk göçgüncüleri.

2 — Büyük şehirlerin ve ziraat bölgelerinin yakınında yaşayan Türk göçgüncüleri. Bunların yerleşip hemen ziraat hayatına geçmeleri, çok çabuk oluyordu (S. 6). Kuzey Harezm’de yerleşen Özbekler, yerleşik hayvancı idiler. Yazarın, örneklerini kısa da olsa, Kanglı ve Karluk Türklerinin hayat şekillerine kadar indirmeye çalıştığı da görülür.

3 — Batı Türkistan ve Türkmenistan’da yaşayan Türklerin yarı göçgüncü özellikleri karşısında, Kazakistan’da “Köylü-yaylacı” bir göçgüncülük gö-

rülıüyordu. Bununla beraber, z i r a a t  i Türkmen *Hıdır-Eli* boyunun durumu, Türkmenistan göçgüncülerinin de tek bir tip hayat şekli içinde yaşamadığını gösterir.

4 — Ortaasya Türk yarı-göçgüncüleri arasında, “*El san’atları*” çok ileri ve yaygın bir durumdadır. Bu yolda gelişmiş bir ekonomi, hayvancılarla şehirliiler arasındaki alışverişı sağlıyor ve sulh içinde yan yana yaşamalarına imkân veriyordu.

Yukarıda özet olarak verdiğimiz fikirlerin hepsi de, yüzde yüz doğru değildir. İklim ve bölge şartları, bu görüşler dışında, bir çok yeni hayat kaideleri de doğurmuştur.

D. TÜRK GÖÇEREVLİLİĞİNİN ŞEKİLLERİ:

1. TAM GÖÇEREVLİLER:

Moğolistan ile Altayların kuzeyinde, “*Köylü-yaylacı*” bir hayat şekli düşünmek oldukça güçtür. Bununla beraber Altaylar ile Orhun bölgesinde ve ayrıca, bir Türk - Kırgız kültür bölgesi olan Yenisey’in yukarılarında, “*Ziraat*” hayatının oldukça gelişmiş olduğunu da biliyoruz. Buna rağmen, bu bölgelerde, gelişmiş bir köy ve şehir hayatının yaygın olduğunu düşünmek de çok zordur. Fakat bu bölgelerdeki Türk göçgüncüleri, geniş kitleler hâlinde yaşıyorlar ve hayvanları için, yeni otlaklar ile sular arıyorlardı. *Aksi hâlde, Ortaasya’daki küçük kit-*

leler, her an ölüme mahkûmdu. Bu sebeple, büyük kitleler hâlinde yaşıyor ve hep birlikte göçüyorlardı. M o ğ o l çağında, büyük kitleler hâlinde göçen bu göçgüncülere, “*Küriyen*” adı veriliyordu. Böyle büyük yığınaklar hâlinde yaşayan Ortaasya hayvancıları, kendi aralarında teşkilâtlanıyor ve bu yolla da, dışarıdan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı, kendilerini koruyabiliyorlardı. Bu hayat şeklini, V l a d i m i r t s o v, “*Moğolların içtimâî teşkilâtı*” adlı eserinde geniş olarak anlatmağa çalışmıştır. Bu bilinen gerçekleri, bizim burada yeniden ele almamızı gereksiz görüyoruz.

Bununla beraber, bu “*Çadır-köy ve şehirlerini*” tam bir göçgüncü olarak kabul etmek de doğru değildir. Bugünkü Moğolistan da, “*hayvancılığa dayanan ekonomi*”nin bir gereği olarak, bu çadır köy ve şehirlerinin yeniden yapımına büyük bir önem vermiştir. Hattâ, Moğolistan’ın başkenti olan Ulan - Bator’da bile, etrafı çitle çevrilmiş “*Çadır-Mahalle*”lerini görmek mümkündür. “*Aymak*” adı verilen “*Çadır-köyler*”i, hayvan bölgelerinde olduğu kadar, hayvancılıkla karışık ziraat yapan vadilerde de kurulmuştur.

Öyle anlaşıyor ki, ortaçağda da, bu çadır-köy ve şehirler, çok uzak bölgelere değil de, yine “*y a y l a - k ı ş l a*” arasında kalan bir göç hazırlığı ile meşguldü. Tabii, Ç i n g i z H a n ’ın uzak bölgelere akın yapan çadırlı orduları, bu örneğin dışında tutulmalıdır. Çadır-köy ve şehirlerindeki hayat hakkında, eski seyahatnâme ve kaynaklarda da pek çok bilgi bulabiliyoruz. Biz burada, durumu yalnızca özet-



Resim: 16. Annesini taşıyan yoksul bir Ortaasyalı:
(Fatih albümünden).

lemekle yetindik, Moğolistan seyahatimizdeki görüşlerimizle de, bunları desteklemeğe çalıştık.

A. “Çadır-şehirli” ziraatçı ve hayvancılar:

“Devlet ve ordu düzeni ile yapılan hayvancılık” in en güzel örnekleri, Kimek Türklerinde görülür. Kimeklerin çadır şehirlerinin yanında, ayrıca ziraat sahaları da görülürdü: *“(Temim ibn Bahr) Kimek hükümdarı ile ordusunu, kendi çadırları içinde buldu. Onların yakınlarında köyler ve ziraat ile imar edilmiş yerler gördü. (Kimeklerin) hakanı otları takip ederek, bir yerden diğer bir yere göç ederdi. Onların hayvanlarının sayısı da, pek çoktu ve tırnakları da ince idi. (Temim ibn Bahr), onların sayısını ordularından hesap etti. (Orduda) 20.000 kadar at vardı 61).”*

Marquart, Kimekler hakkındaki kaynakları toplamıştır. Fakat bu kaynaklar daha çok, coğrafya ve tarih bakımından değerlendirilmişlerdir. Kimeklerin köyleri ile ziraat sahaları daha çok, Oğuzlara yakın olan bölgelerde bulunmuş olsa gerekti. çünkü, Kıpçak ülkesinde hâkim olan hayat şartı, “Çadır-şehirler” ile kendisini göstermektedir. Kıpçak bölgesi, konumuza biraz daha uzak olduğundan, bu bölge üzerinde durmayacağız. Burada, yalnızca bir örnek vermekle yetineceğiz.

B. “Çadır-şehirli” avcı ve hayvancılar:

Altay dağları ile kuzeylerine gidildikçe, avcı ve hayvancı Türkler, çoğunluğu meydana getirmeğe

başlar. Çadır-köy ve şehirlere sahip olan bu kuzey Türkleri, hayat şartları bakımından, elbetteki Tanrıdağları ile Batı Türkistan Türklerinden geridir. Bu kavim grublarının en tipik örneği Kırgız Türkleridir. Ortaasya ticaretinde, daha çok Kürkleri söz konusu edilir. Bununla beraber, Tanrıdağları Türklerinden Dokuz-Oğuz ve Karluk gibi “Hayvancı, ziraatçi ve avcı” Türklerin kürkleri de kaynaklarda sık sık söz konusu edilir. Bundan da anlaşılıyor ki, “Türkler çok yönlü bir ekonomiye” dayanıyordu. 62).

2. YARI GÖÇGÜNCÜLER:

Bunu, başka bir deyimle “Köy-yayla” hayatı olarak da tanıtabiliriz. Yalnız köyler değil, şehirler de yaylasız kalmıyordu. Bununla beraber, “Kışlag” denince hatırimıza hemen bir köy veyahut da evlerle iskân edilmiş bir bölge gelmemelidir. “Çünkü hayvanlar ile çobanların kışladıkları bölgeler, yine de köylerin dışındaki, az kar düşen vadilerdi.” Kışlag denince, büyük hayvan sürülerine sahip olan Türk kavimlerinin köyler içindeki küçük “ağılları” da hatıra gelmemelidir.

A. “Şehir-yayla hayatı”:

Bunun en güzel örneklerini, X. yüzyılda Tanrıdağları üzerindeki Türk şehirlerinde görmekteyiz. Bu hayatın daha ileri örnekleri, hiç şüphe yok ki, Sir-Derya boylarındaki Oğuz şehirlerinde bulunmaktadır. Bu konu, değerli meslektaşımız Prof. Dr.

Faruk S ü m e r tarafından yeter derecede incelenmiştir. Fakat bu hayat şekli, yalnızca batıdaki Müslüman O ğ u z l a r d a birdenbire ortaya çıkmış bir şey değildir. Oğuzlar, Ortaasya Türk kitlelerinin nihayet bir Batı bölümüdür. Bunun paralellerini, doğudaki Müslüman olmayan Türklerle, daha önceki çağlarda da görmek mümkündür.

B. Şehir yakınındaki yaylalarda yapılan hayvancılık:

Türk tarihi ile Türk kültürünü bir bütün olarak incelemek mecburiyeti vardır. Bu eserde, “*Hunların Tanrıdağlarında yığınak yapmaları*” ile ilgili bölümümüzde, Hunların şehirler etrafında nasıl toplandıklarını görmüştük. Ayrıca bu bölümümüzün sonuna, bir örnek olması bakımından, “*Beş-balıg bölgesi şehirleri ve Türk boyları*” konusu ile ilgili bir bölüm daha ekliyoruz. Ayrıca yine bu kitapta, “*Oğuzların etnik menşei*” adlı bölümümüzde, Batı Göktürk devletini meydana getiren Türk boylarının nasıl büyük şehir ve köylere dayandıklarını göstermiştik. Bu bölümleri, dayanaksız açıklamalardan çok, oluşlara ve belgelere dayandırmak için kaleme almıştık.

X. yüzyıldaki “*Doğu Türklerinin Şehir-Yayla hayatı*” için en önde gelen kaynağımız, yine Çinli elçi W a n g Y e n - t ' ê 'nin seyahatnâmesidir. Bunun yanında Temim i b n B a h r 'ın seyahat notları da önemli bir yer tutar. Fakat Minorskiy'in Temim ibn Bahr'ın O r h u n bölgesine gittiği hakkındaki nazariyesi, Ortaasya tarihinin anahatlarını bilenler için

bir değer taşımadığı kanaatindeyiz. Aslında M.S. 840'dan sonra, Orhun bölgesinde Uygurların kaldığını gösteren bir delil ve kaynak da yoktur. Ayrıca bu Arap seyyahının verdiği yol menzilleri de, Orhun'dan çok uzakta ve güneyde kalmaktadır. Öyle anlaşıyor ki Temim ibn Bahr'ın, bu sırada Uygurların başkenti olan Beş-Balığ ve Turfan'a kadar gidebilmiş olması bile şüphelidir. Minorsky'nin dayandığı *Altın-Çadır* rivayeti, her çağda Türklerin otağ yeri için söylenen bir deyiş ve anlatış şeklidir.

Elbette ki yeni kaynaklar bulup çıkarmak tarihçilerin bir vazifesidir. Fakat mevcut kaynaklar, Türk tarihi bakımından tam olarak değerlendirilmiş midir? Bu şüphelidir. Aşağıda Uygurların başkenti Beş-Balığ şehrini incelerken de göstereceğimiz gibi, "otlaklar" şehrin bulunduğu vadi boyunca uzanıyordu: "*Kağan, hatun ve prenslerin herbiri (ayrı, ayrı) atlar yetiştiriyorlardı. (Atlarını) otlatmak için 100 mil kadar uzunlukta geniş bir vadiye gönderiyorlardı. Herkesin kendi at sürüsü, atların renkleri ile birbirinden ayırd ediliyordu. Bunların sayısı, hiç kimsenin bilemeyeceği (kadar çoktu). Beş-Balığ vadisi, çok geniş ve uzundur. Çevresi bir kaç bin mil tutar 63).*" Çinli seyyah Wang Yen-t'ê, Beş-Balığ şehrinin içinde bulunduğu vadideki yaylacılığı böyle anlatıyor. Beş-Balığ'ın, her dinden birçok mabedi içinde toplayan bir şehir olduğunu biliyoruz. Beş-Balığ'da ziraat de vardı. Yine aynı seyyah, şöyle diyordu: "*... Sular, (Uygurların) başkentinin etrafını çevreleyecek bir şekilde düzenlenmiştir. Bu sular, tarlalar ile bahçelerin sulanmasında ve değirmenlerin işletilmesinde kullanılır 64).*"

3. DEVLET VE ORDU DÜZENİ İLE HAYVANCILIK:

Bütün bu belgelere rağmen, *Uygurlarda* yine de hayvancılığın ağır bastığını ve ana yiyeceklerin “*Hayvanî gıdalara*” dayandığını açık olarak görüyoruz. Uygur kağanı, elçinin yemesi için hemen bir at ile bir de koyun kestiriyor (65). Ayrıca, “*Beylerin at eti ve fakirlerin de Koyun, ördek ve kaz yemekleri*” ile ilgili kayıt da önemlidir. At eti, Türklerde baş sırayı tutan bir yiyecek idi. *Koyun* ise, ancak halkın gıdalandığı bir hayvandı. Fakat öyle anlaşılıyor ki, müslüman Oğuzlarda, at önemini kaybetmiş ve onun yerini “*Koyun ile sığır*” almıştı. Bunu, Oğuz destanındaki pay ile ilgili bölümlerden anlıyoruz.

Temim ibn Bahr ise, hemen başkentinin önünde sürüleri ile kamp kurmuş bir Uygur reisi görmüştü: “... (Temim ibn Bahr) Dokuz-Oğuzların hükümdarına (giderken), onu hemen şehrinin yakınında kamp kurmuş olarak buldu. O, (Uygur hükümdarının) çadırının etrafındaki ordusu hakkında tahminde bulunarak, -günahı başkasının olsun-, 12.000 kişi olduğunu söyledi. Ona göre, (bunun dışında?) 17 reisleri daha vardır. Bunların her biri de 13.000 askere sahiptir. Bu her iki reis (?) arasında da ayrıca yine askerlerle çadırlar bulunur. Reisler (bu irtibat kıt’aları) ile, birbirlerine askerlerden meydana gelmiş bir daire şeklinde birleşirler. Bu daire içinde, ordunun içine doğru açılan, kapı büyüklüğünde dört açıklık vardır. O diyor ki, hükümdarın bütün hayvanları ile ordunun otlağı, hükümdarın çadırları ile reislerin işgal ettikleri yerlerin arasında kalırdı.



Resim: 17. Ortaasyalı bir bey ve tuğcusu: (Fatih albümü).

Hiç bir hayvan, askerlerin (kurdukları bu kampın) dışına çıkamazdı 66)."

Bu meşhur metinde, karanlık olan bir çok noktalar vardır. Bununla beraber, bütünü ile birlikte metnin mânâsı açıktır. Uygur hakanının asker sayısının 12 bin oluşu ve Uygur reislerinin "onyedi" tane oluşları, Türk "Oniki" rakamı ve astronomik bir takvim rakamı ile ilgilidir. Çin'de de, devlet teşkilâtı 12 bölüme ayrılıyordu. Reislerin 17 tane oluşu da ilgi çekicidir. G ö k t ü r k devletinin ikinci kurucusu İltiş - Kağan'ın, başlangıçta "Onyedi Eren"i vardı. Şehrin, ordunun ve devletin "Dört çıkış yeri" bulunması da, eski Türk an'anelerine uygundur.

Önemli olan nokta, *hayvan beslemeye bizzat hükümdar ile ordunun da, ordu düzeni içinde katılmış olmasıydı.*

Bütün İslâm kaynakları, D o k u z - O ğ u z şehirlerinde ziraat yapıldığı hususunda mütefiktir. Fakat bu şehirlerin hâkimi olan Türkler, daha çok hayvancılığa önem veriyordu. Bu sebeple kaynaklar hep şöyle diyordu: "*Dokuz-Oğuzların (Toguzguz) bölgesi, Türkler içinde en geniş olanıdır. Aslında, Dokuz-Oğuzlar, bir çok kabileden meydana gelmiştir. Eskiden Türkistan'ın hükümdarları Dokuz-Oğuzlardandı. Onlar savaş seven insanlardır ve pek çok silâh ile (askerleri) vardır. Yaz ve kış, otları takip ederek, neresi iyi ise oraya giderler 67)."*

Burada da, D o k u z - O ğ u z l a r ile "G ö k t ü r k l e r", açık olarak birbirine karıştırılmaktadır. Oğuzların menşei ile ilgili bölü-

mümüzde bu konu üzerinde durmuştuk. Bu metinden de anlaşılıyor ki, bir çok “şehirli ve ziraatçı Uygurlar” var iken, idare yine de “Hayvancı ve yaylacı Uygurlar”ın ellerinde bulunuyordu. Böyle devlet ve ordu teşkilâtı hayvancılığa, Kimek Türklerinde de rastlıyoruz. Fakat Kimekleri, çadır-şehirlere sahip olmaları sebebi ile, bundan önceki bölümümüzde incelemiştik.

Nitekim, Karluklar hakkında bilgi verilirken, aynı Türk kavminin “Ziraatçı, avcı ve hayvancı” gibi bölümlere ayrıldığı açık olarak söylenmektedir. Bu durum, herhalde Göktürk çağında da böyle idi: “Karlukların memleketinde bir çok şehir ve köy vardır. Karlukların bazıları avcı, bazıları ziraatçı ve bazıları da hayvancıdır. Onların zenginliği, koyunlara, atlara ve türlü kürklere dayanır. Savaşı seven bir kavimdir 68).”

Dokuz-Oğuz’ların da kürkleri meşhurdur. Bundan da anlaşılıyor ki, Uygurlarda da önemli bir “avcı” kitlesi vardı.

OKUMA :

“YAYLA - KÖY” HAYATININ TÜRKLERİN DİN VE DÜŞÜNCE DÜZENİNE TESİRLERİ

“1000 Temel Eser” serisinde çıkmış Türk mitolojisi adlı eserimizin ikinci cildinde, Türklerin dünyanın şekli ve oluşu hakkındaki bilgi ve düşüncelerini özetlemiştik. Biz burada, o kitabımızda söylediklerimizi, yeniden tekrarlıyacak değiliz. Burada yalnızca, Türklerin günlük hayatlarına tesir eden görüşlerini ele alacağız. Bu gerçekçi görüşler, Türklerin sosyal hayatlarını da tesiri altına almıştı. Bu sebeple Türkler, çok erken çağlardan itibaren “Gök dini” ne ve “Tek Tanrı”, yani “Bir tengri” inanışlarına doğru yönelmişlerdi. Bu inanışlar Türk toplumunda, otorite ve disiplinin doğmasında da, önemli bir rol oynamıştı. “Yön bilgisi”, yalnız insanlar için değil; hayvanlar için bile, büyük bir önem taşır. Türklerdeki yön bilgisi de gerçekçi; fakat din inanışlarına göre düzenlenmişti. Türkler, güneşin doğduğu kutsal doğuya dönüp, sağ, sol ve arkalarını kendi duruşlarına göre yönlüyorlardı. Gerçi bu duruşun temelleri, din inançlarına dayanıyordu. Fakat sonuçları, son derece pratik ve gerçekçi idi. Ama buna rağmen herkes, evinin kapısını güneye doğru, içeriye güneş girsin diye, çeviriyordu. Türk kağanı da, otağında böyle oturuyor ve devlet düzeni de, bu oturuşa göre düzenleniyordu. Yine bu anlayışa göre, sağ ve sol beyler, devletin doğu ve batısında yayılmış oluyordu. Doğudakiler, soldaki beyler; batıdakiler de, sağdaki beyler oluyordu. Ordu da, aynı düzenle, savaşa giriyordu. “Zaman” da, yine gerçekçi görüşlere ve tabiatın düzenlerine dayanıyordu. Güneşin gezişi, onların günlük zamanlarını düzenliyordu. Ayın dönüşü ise, aylık ve yıllık zamanların tesbitinde, daha yararlı oluyordu. “24, 12, 6, 4, 3” gibi takvim ve zaman birimleri, sosyal düzenlemelerde de, kendini gösteriyordu. Savaşa gidenler ile büyük sürülere sa-



Resim: 18. At üzerinde konuşan iki Ortaasyalı bey:
(Fatih albümünde).

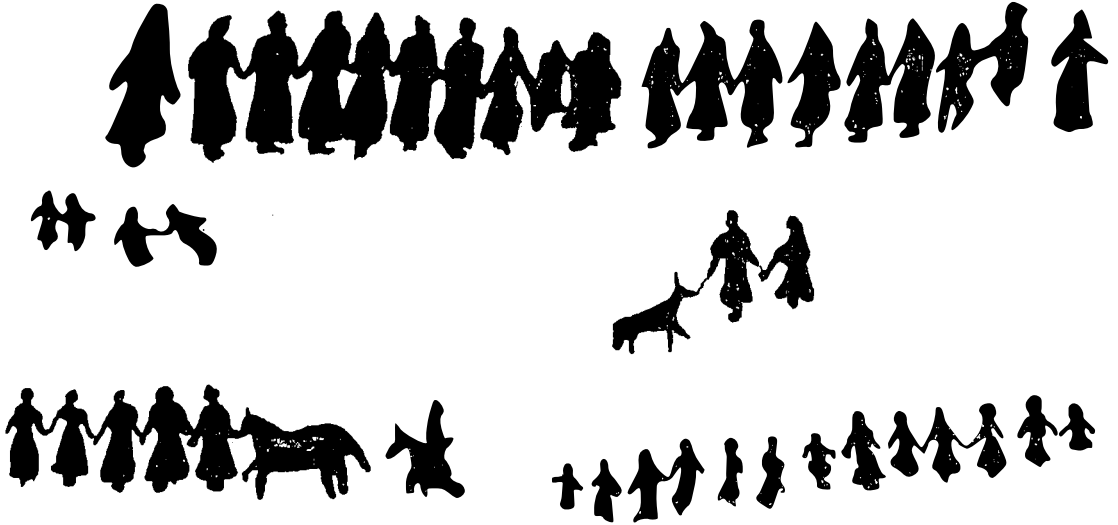
kıp olan topluluklar, tabiat olaylarını mistik sebeplere bağlayamaz. Birdenbire başlayan kar ve sis, bazan iyi savaşçılar için, belki de ortaya çıkmış olan çok iyi bir fırsat olabilirdi. Fakat böyle bir tabiat hâdisesi, kendileri sürülerinin de yok olmasına sebep olabilirdi. Bu sebeple Türkler, bilgili ve gerçekçi olup, tabiatın bu gibi güçlük ve tehlikelerini yenme zorunda idi. Yoksa bilgisizlik, hayal ve ihmal, onları yok edebilirdi.

TABIAT VE TÜRKLERİN İÇTİMAİ GELİŞMESİ

Yukarıda, Türklerin ilk Çin kültürleri ile olan münasebetleri üzerinde durmuştuk. Bu arada Türklerin Gök dini bakımından Çinlilere derin tesirler yaptığını da göstermeğe çalışmıştık. Buna rağmen kitabımızın "Türklerin içtimaî tarihi" ile ilgili bu bölümünü eski Türk dinine dokunmadan bitirmeğe gönlümüz razı olmadı. Bu sebeple, aşağıdaki bölümümüzde, Türklerin gerçekçi din anlayışının, tabiatın ve insanlığın yüksek mantığından nasıl süzülerek ortaya çıktığını, bir özet hâlinde göreceksiniz:

1. Türklerde "Gök" ve "Göğün rengi", bütün kutsallıkların sembolü :

Ortaasyalı atlı kavimler için gök, her şeyin üstünde idi. Onlar yere, yalnızca atlarının ayakları ile bağlı idi. Onların karınlarını doyuran dört ayaklı hayvanları; rûhlarını dolduran ise, uçsuz bucaksız mavilikler ve bu mavilikler içinde baya meyal kaybolan yüksek dağ zirveleri idi. Eski Türklerin gönül verdikleri şey ise, tabiatın renkleri idi. Her yerde renk arar, her şeye renk verir ve hiçbir şeyi renksiz söylemezdi. Renkler, onun rûh âlemini dolduran en önemli sembollerdi. Beyaz bir şey kara olabilir, siyah bir şey de ak olabilir. Bunun önemi yoktu. Eğer onun kalbinden akan hisler onu öyle istiyorsa, öyle olurdu. Renk dünyası gözlerinde değil, hayallerinde ve kalplerinde idi. Ama onlara göre, renklerin rengi ve renklerin en güzeli de vardı. Mavi, yani "gök rengi", her şeyin üstündeydi. Bütün güzellik, her türlü kutsallık on-



Resim: 19. Göktürk çağı oyun veya âyin toplulukları:
(Kurikan kaya yazıtlarından),

da toplanmıştı. Türk, gök rengini çok sever, ama ondan çok da korkardı. Bu korkusu, saygı ile karışıktı. Saygı değer her şey, gök renkte idi. Bütün Türk edebiyatı, bununla doludur. Eğer Türk, bir kimse için “gök sakallı” diyorsa, bilelim ki o kimse, kutsal bir kişidir veyahut da Tanrının bir elçisidir. Yaşlı, tecrübeli, yurduna çok hizmet etmiş, birçok kişi de gök sakallı idi. “Ak sakallı” da iyidir; ama, her kes gibi nihayet normal ve akıllı bir ihtiyardır. Türk, Gök tüylü, gök yeleli kurt diyorsa, bilelim ki bu da Tanrının bir elçisidir. Çünkü o, “Tanrının rengi olan göklüğe bürünmüştür”. İhtiyar bir kurdun da, tüyleri ve yeleleri ağarmıştır. Onun yüzlerce kurdun önüne düşerek neler yaptığını, Türkler gibi birçok büyük sürü sahipleri de, çok iyi bilirdi. Böyle bir kurt, kurtların tıpkı tecrübeli ve akıllı bir veziri, bir padişahı gibi idi. Bu kurdun ordularını nereden ve ne zaman getireceği bilinmezdi. Gelirse de, her şeyi alt üst eder ve tedbiri alınmazdı. Görülüyor ki, eski Türk kültüründe din ve gerçek hayat, her zaman için yan yanadır.

2. Türklerde “Tanrı” ve “Gök”:

Eski Türkçede gök anlamına gelen ana söz, Tengri idi. Ama Türkler, hiç bir şeyi renksiz söylemezdi. Hele konu böyle kutsal olursa. Onun için, göğe hep rengi ile birlikte Kök Tengri, yani “Gök Tanrı” derlerdi. Yer ise, Yağız yer idi. Yerin de kutsal bir rengi vardı. Ama, zamanla Tengri sözü, Tanrının kendisine mal olup kaldı. Gök ise, yalnız rengi ile Kök, “gök” diye söylene geldi. Burada, Tengri, yani “Tanrı” sözünün önceleri ve kökleri üzerinde duracak değiliz. Tengri, Tanrı sözüne, ta Çin denizinden Baltık denizine kadar uzayan Türklerin akrabalarının hepsinde de rastlıyabiliriz. Ama bu sözün Türkçede edindiği derin mânâ ve orijinal özellikleri, bu kavimlerin hiç birinde göremeyiz. Türklerde Tengri sözü ile anlatılmak istenen şeyler, Çinlilerde Tien deyimi ile karşılanmıştır. İlk bakışta bu iki söz arasında görülen benzerliği, ayırt etmemeğe imkân yoktur. Bu sebeple, bu iki deyim arasında ilgiler kurmak isteyenler de bulunmuştur. Bir çok dar görüşlü sinologlara göre,



Resim: 20. At çobanlarında, annesi ile oynayan iki çocuk:
(Fatih albümünden).

Çin büyük bir kültüre sahiptir. Komşularında ne varsa onlara Çin vermiştir ve Çin dışarıdan hiç bir şey almamıştır. Tabii olarak böyle bir görüş, çağımız için bir değer taşıyamaz. Ama ne yapalım ki, bu görüşü müdafaa edenlerin çoğu da modern Avrupalılardır. Elbette ki böyle bir deyim kimin kimden aldığını, şimdiden kesin olarak tespit etme oldukça güç bir iştir. Ama akla ve dil kurallarına danışacak olursak, Çinlilerin Tien sözünü Türklerden almış olmaları, akla daha yakındır. Düşünelim ki Çince Tien sözü kısaltılmış ve Çinileştirilmiş bir sözdür. Türkçe Tengri sözü ise, belirli ekler ve köklerle, sert ve katı seslilerle kurulmuş bir deyimdir. Tengri, Tanrı sözünden bir Tien sözünün çıkması mümkündür; ama Tien'den Tengri sözünün türemiş olması, akla yakın bir şey değildir. Ayrıca bunun iklim, coğrafya ve ekonomik şartlara dayanan sebepleri de vardır. Gök dinini meydana getiren sebepler üzerinde dururken, bu konuya da yeniden döneceğiz.

Türkçe Tengri ile Çince Tien sözlerinin aynı mânâya gelmiş olmaları da, ayrı bir konudur: Tien sözü Çince, "Hem gök anlayışını ve hem de güçlü ve tek Tanrıyı ifade eden tek deyimdir. Onlara göre Gök, bütün kutsallıkları kendinde toplayan, kutsal şeylerin en kutsalı ve güçlü Tanrının tam kendisidir". Eski Türkçede de, durum öyle idi. Tengri, hem gök ve hem de Tanrı mânâsına gelirdi. Ancak şu farkla ki, "Çin'de gök, derin bir felsefenin konusu olmuştu. Bu sebeple, Gökle Tanrıyı birbirinden ayırmak oldukça güç bir iştir. Halbuki Türklerin düşünce düzeni açık, parlak, günlük hayatın gerçekleri ve güçlükleri ile, gerçekçi bir ifadeye bürünmüştü. Tıpkı islâmiyette olduğu gibi.. Tanrının, insanların biçimleri, vazifeleri ve selâhiyetleri sınırlandırılmış ve belirtilmişti. Anadolu Selçuklularının ilk devirlerinde yaşamış tarihçilerden Süryanî Mikâil'in dediği gibi, Türklerin eski dinleri ile Islâmiyet arasında büyük yakınlıklar vardı. Türklerin islâmiyeti toptan kabul etmiş olmaları ve buna rağmen millî benliklerini kaybetmemiş olmalarının sebebini de, burada aramak lâzımdır düşüncesindeyiz.

Türkler başlangıçta göğe Tengri derler, fakat güçlü ve yüce Tanrıyı da bu adla adlandırırlardı. Eski Türklerle



Resim: 21. Yüzüne kutsal ve mitolojik bir çehre verilmiş ve çocuklarını etekleri ile sarmalayan yaylacı bir büyük anne: (Fatih albümünden).

göre “gök, Çinlilerinki gibi, kendi kendine Tanrı değildi. Göğü ve yeri de yaratan bir kuvvet vardı.” İşte gerçek Tanrı, bu kutsal güç olmalıydı.

3. Türklerin göçe ve tabiata saygısını doğuran başlıca sebepler :

Viyanalı tanınmış kültür tarihçisi W. Koppers, Atatürk'ün son senelerinde bir konferans vermiş ve bunu da, Türk Tarih Kurumu Belleteninde (1941) çok önemli bir makale olarak yayınlamıştı. Viyana Etnoloji Mektebi'nin bü yük temsilcilerinden biri olan Koppers, Türklerle İndo-Cermen'lerin kültür ve yaşayış benzerlikleri üzerinde durmuş ve bu yolla, bazı sonuçlara varmak istemişti. Cermen kültürünün, en büyük üstadlarından biri olan bu bilginin yazısının, Türkiye'de yayınlanmış olmasına rağmen, meselelerin derinliğine inilerek okunamadığı için, memleketimizde önemli bir yankısı da maalesef olmamıştı. Koppers, bu meselelerde billürleşmiş ve kesin bir ilim metoduna sahipti. Ancak şunu da söylemek lâzımdır ki, Cermenleri çok iyi tanıdılı hâlde, Koppers'in, Türkler hakkındaki bilgisi, çok azdı. Biz burada Koppers'in metodu ile ve bizim elimizdeki malzemelerle, bu konuyu yeniden ele almağı faydalı görüyoruz.

Bilindiğı üzere Türklerle Doğı Cermenleri, yani Gotlar, yaşadıkları ortamın gereğı olarak, “Atlı Göçebe” veya “Atlı nomad” denen türde, bir hayat yaşıyorlardı. Koppers de, her şeyi bir tarafa bırakarak, günlük hayat şartlarını ve ekonomik ortamı ele almış ve bu ortamdan bir din düzeninin nasıl çıkabileceğini incelemeğe çalışmıştı. Çin, Hint ve hattâ Önyasya âlemi, ziraat hayatı içinde yoğrulan ve günlük yiyeceğini topraktan çıkarmağı çalışan kavimlerdi. Onların her an ve her gün, bütün benliklerini saran ve meşgul eden tek şey, toprak, toprağı ekilen ve topraktan fışkıran bitkiler ile nihayet her gün beraber yaşadıkları kurbağı, kaplumbağı gibi hayvanlarla ayaklarının altında dolaşıp kendilerine ölüm saçan yılan ve akrep gibi hayvanlardı. Bu kavimler, elbette ki evlerinin yanındaki karanlık ormanlarda yaşayan ve zaman zaman, kendileri ile çocuklarını kapalı, arslanlarla kap-



Resim: 22. Anadolu'da kışlık yufka açımı.

lanları da unutmazlardı. Çin ve Hint gibi ziraat bölgelerinin gökleri, çoğu zaman bulutlarla kaplı idi. Gökte güneş zaman zaman parlıyor ve geceleri de yıldızlar, bulutların arasından çok az olarak görülüyordu. Onların gözleri, aydan ve güneşten ziyade, kendilerine bereket ve bolluk getiren bulutlarda idi. Biz burada, büyük halk kitlelerini ele alarak konuşuyoruz. Yoksa tek tük çıkan astronomların, kitle psikolojilerinin oluştukları rolleri az olmuştur. Ziraatçı kavimlerin başları, gökten ziyade, toprağa ve yere doğru eğikti. Onlara uğur ve felâket getiren herşey, topraktan ve yerden geliyordu. Yerden ve topraktan gelen felâketler ve açlıklar için de, yine yerden umud umuyorlar, yine toprakta yaşayan şeylerden yardım dileniyorlar ve onlara tapınıyorlardı. Bu suretle bir "Toprakdini" meydana geliyor ve bu dinle beraber yüzlerce, binlerce ve hattâ onbinlerce Tanrı da ortaya çıkıyordu.

Türklerle Doğu Cermenleri ise, atlı göçebe idi. Cermenlerin hepsi göçebe değillerdi. Hattâ Batıdaki bazı Cermenlerin, domuz çobanlığından ruhları sönmüş ve kalplerine karanlık bile çökmüştü. Ortaasyalılarla Batıdaki Cermenler, atlı bir göçebe hayatı yaşamağı niçin tercih ediyorlardı? Rahat ve emin, yerleşik bir hayat dururken, böyle bir hayat yolunu tercih etmelerinin elbet de bir sebebi vardı. Gerçi Ortaasya ve Güney Rusya bozkırları, o zamanlar için ziraata pek elverişli topraklar değillerdi. Fakat bunun yanı sıra, istedikleri yaşantı yollarını kendi arzu ve istekleri ile seçme hakkı, o çağın insanların da elinde idi. Bu halk kitleleri isteselerdi, elverişli topraklar değildi. Fakat bunun yanı sıra, istedikleri hayat yolunu kendi arzu ve istekleri ile seçme hakkı, vardı. Fakat bu büyük halk kitleleri, atlı göçebe hayatını diğer yaşama şekillerinden daha elverişli görüyordu. Her şeyden önce Ortaasya'daki büyük dağlarla geniş yaylalar, böyle bir yaşayışa elveriyordu. Ayrıca atlı göçebelerin, büyük ekonomik avantajları da vardı. Bilen ve bu işi başaran için, hayvancılığın, ziraatçilikten daha elverişli olduğunu bilmeyen yoktur. Atlı göçebelerin ekonomisinin esasını, "büyük baş hayvanlar" teşkil ederdi. Tabii olarak üretilen hayvanların çoğu da attı. Ayrıca at çobanlığının zevki, koyun ve domuz



Resim: 22a. Anadolu yaylacılarında bir hayvan
ağılı veya komu.

çobanlığı ile de mukayese edilemezdi. Eğer insanları tabiat sevgisi ile hareketli bir hayat okşar da kendisini kaptırırsa, o kimseleri tabiatın kucağından geri almanın imkânı kolay kolay bulunamazdı. Asıl mesele de bu noktada idi.

Bununla beraber, Ortaasya'da tabiat amansızdı ve zayıflara karşı hiçbir merhamet göstermezdi. Boy, boy ayrılmış olarak yaylalarda atlarını ve sürülerini yetiştiren insanların komşuları ve düşmanları da atlı idi. Herkes sür'atle hareket eder ve her hâdise sür'atle olurdu. Baskınlar, baş döndürücü bir sür'at içinde olup biterdi. Ölüm veya kalım savaşı, göz açıp kapayıncaya kadar sona erer. Tehlikenin nereden ve ne zaman geleceği bilinmez. Bilinmediği için de gözler tetikte ve kulaklar da yerde idi. Dikkatli olmak ve tetik bulunmak da fayda vermiyordu. Aynı sür'atle teşkilatlanıp düşmanı karşılamak lâzımdır. Cemiyet, buna göre düzenlenmiştir. Göz açıp kapayıncaya kadar, herkesin hazırlanmış ve yerini almış olması gerekir. Sosyal düzen, tıpkı bir saat inceliği ile ayarlanmıştı. En ufak bir ihmal veya disiplinsizlik, herkesin malından ve canından olmasını bir an iki hâline getirebilirdi. Sür'at, sür'at, herşeyde sür'at, toplumun hayatına hâkim olan tek prensip idi. Herkesin yeri ve vazifesi, asırlardan beri Türk Töresi ile tespit edilmişti. Bu yazılmamış örf hukukuna uymama veya en ufak bir disiplinsizlik, bütün cemiyetim hayatına mal olurdu.

Ortaasyalı atlı göçebelerin bu baş döndürücü sür'atli hayatlarını ve bunun sonucu olarak meydana gelen, tıpkı bir saat inceliği ile işleyen sosyal düzenlerini gördükten sonra, bir de okullarımızda ballandırıla, ballandırıla anlatılan eski İspartalı kahramanların hayatlarına gelem. Eski Yunan siteleri atlı kavimler değildi. Elllerinde basit bir mızrak ve tek sıralı bir safla, nefes nefese yaya koşan İspartalı askerlere kahraman sıfatı vermek, bir Türk tarihçisi için gerçekten gülünçtür. Şövalyelik başka, kovboyluk başka, hele Türk atlı kıtaları ise bambaşka bir şeydir. Yalınayak İspartalı kahramanların ise, bunların yanında adı hiç geçemezdi. Ufacık Yunan yarımadasında yüzlerce site ve bu sitelerde cemiyet hayatını ve ahlâkı kemiren kişicilik (İndividualism), herhâlde yüksek bir topluluk örneğini vermese gerekti. Bir Türk düşünürünün

bir sözü vardır: “Yunan ve Romalılar insanlığa resim ve heykel san’atını öğrettiler ise; Türkler de idare ilmini ve san’atını öğrettiler.” Bu sebebledir ki, Yunan tarihi, büyük İskender’e bu kadar büyük önem vermiştir. Çünkü Batı’ya, disiplin, teşkilât ve idare san’atını öğreten, Büyük İskender’di.

Ortaasya bozkırlarında bölgeler çok geniş ve yollar da çok uzundu. Ortaasya’da 500 millik bir yol bile, yol değildi. Böyie bir yol, eski Ortaasya’lı atlılar için, ancak bir av gezintisinin bir sahası olabilirdi. İşte eski Türk tarihinin asıl önemli meselelerinden biri de, bu gerçeğin içinde yatıyordu. Yüzlerce kilometrelik geniş bölgeler içinde atları için otlaklarla suları kovalayan ve yine bu geniş sahalarda avlanmağa çıkan ortaasyalı bir atlının, Çinliler ve Hintliler gibi yerdeki kaplumbağa, kurbağa ve yılanları görmesine ve onlara önem vermesine hiç bir imkân ve sebep yoktu. Atlı Türklerin etrafını saran tek büyük şey, göğün sonsuzluğu ve maviliği idi. Kalbini ve gözlerini dolduran da, göğün mavilikleri içinde kaybolan büyük dağ zirveleri idi. Gönünde ve kalbinde bunlardan güzel ve bunlardan daha büyük bir şey yoktu. Zaten yerle teması, ancak atlarının ayakları ile olabiliyordu. Bütün güçler ve bütün güzellikler tek şeyde, yani gökte toplanıyordu. Göğün parçası yoktu. Tek renkte, mavilikte toplanmış bir bütündü. Kutsalların kutsalı ve güzellerin güzeli tek şey ve yine tek olan göktü. Onun Tanrısı da o idi. “Bunun için, atlı Türklerin Tanrıları da tek; fakat gök gibi yüce idi.”

4. Türklerde Gök dininin doğmasının “içtimaî” sebepleri:

İşte Türklerin Gök dininin ve tek Tanrıya inanmalarının hikâyesi bu idi. Tek Tanrılı dine doğru gidişin, başka içtimaî sebepleri de vardı. Atlı göçebe Türklerin yaşadıkları toprakların geniş ve komşularının da atlı olmaları sebebi ile, cemiyetin her an hazır ve teşkilâtlı olmasının gerekleri üzerinde durmuştuk. Tek baş, tek düzen ve tek inanış, ancak böyle bir cemiyeti yaşatabilir ve kişilerin hayatını devam ettirebilirdi. Eski Türk cemiyetinde, başa değil, töre’ye boyun eğilirdi. Töre, yazılı olmayan Türk Örf Hukuku idi. Bu piresiplere göre, herkesin vazifesi, bir yere konu-

Jacığı zaman, kimin nerelere çadırını kuracağı, hangi yönde hayvanlarını otatabileceği, düşman geldiği zaman nerede toplanılacağı ve kimin nerede duracağı, bu Türk Töresince tespit edilmişti. Çocuklardan ve aileden itibaren herkes bir başa bağlı ve başlar da Hakan'a bağlı idi. Çocuğun terbiyesinden, ailenin reisi olan baba mes'uldu. Meselâ, eski Kırgızlarda, hırsızlık yapan bir kimsenin başı hemen kesilirdi. Bununla da kalınmıyarak, bu kesik baş, babasının boynuna bir iple takılırdı. Baba, bu hırsız oğlunun başını ömrünün sonuna kadar boynundan çıkaramaz ve cemiyetin kendisine verdiği mes'uliyeti, ihmal etmenin cezasını bu şekilde çekerti. İctimai teşkilat, piramidal bir sistem ile yukarıdaki başa bağlanırdı. Zafer, ganimet, zenginlik ve refah ise, yine bu piramid içinde, aşağıya doğru dağılırdı. Belki bir kimse, Osmanlı Devletini kuran Osman Gazi'nin çobanı veya hizmetçisi olabilirdi. Fakat şunu unutmamalıyız ki, bu çoban, bilhassa başlangıçta, Bursalı bir Rum asılzadesinden daha önemli bir kimseydi. Zaferin verimlerine o da ortaktı. Gerçi eski Türk cemiyetinde de bir sınıflanma vardı. Fakat bu cemiyetin gereği olarak meydana gelmişti. Yoksa dışarıya karşı kabilenin en küçük ferdi bile, hak ve imtiyaz sahibi idi. Beraber yaşama için, beraberce ve karşılıklı bir anlayışla, ince bir düzen kurulmuştu. Bunun için, disiplinsizlik orada kalsın; gözü açık uyumak bile vardı. Elbette ki böyle bir cemiyet düzeninde, Çinde olduğu gibi kaplumbağalara, kurbağalara yer verilemez ve onlara saygı gösterilemezdi. Kabilenin sembolü, kuvvet timsali olan türlü türlü kartallardı. Bu kartallar da av işlerinde kullanılırdı. Bunun için de, "tek baş", "tek düzen" ve "tek Tanrı", cemiyeti güden piresiplerdi.

Çingiz-Han hayatta iken, kendi kurduğu yasasında, Ortaasya atlı göçebelerinin yerleşik hayata geçmelerini şiddetle yasak etmişti. Çok akıllı bir devlet adamı olan Çingiz'in, bu yasakla güttüğü maksat, elbette çok mühimdi. Kendi eli ile büyük bir Cihan imparatorluğu kurmuştu. Bu imparatorluğun bir kaç asır olsun yaşayabilmesi de, şüphesiz ki onun tek arzusu idi. Ama bu devleti kim devam ettirecek ve bunun için gerekli olan düzeni ve disiplini kim sağlayacaktı? Yerleşen halk yumuşuyor, disiplin ve piresip töre-

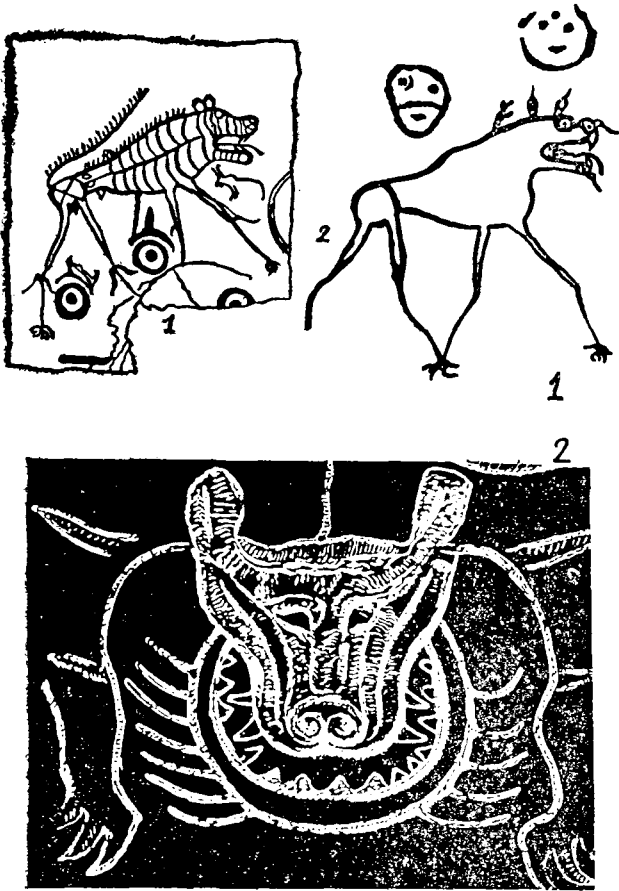


Resim: 23. Hun çağına ait, kutsal kurtların figür ve resimleri.

lerini kaybediyor ve kafaları da düzensiz bir hâle geliyordu. Yerleşen bu Türk ve Moğol halklarının, artık yeni bir düzen kurma kabiliyetleri de kalmıyordu. Çok eski bir Türk atasözü vardır:

“İl gider, töre kalır!” Türkler yerleşip de il bulunca, töreleri gidiyordu. Halbuki atlı göçebelerde temel prensip toprak değil; töre idi.

Atlı göçebelik aynı zamanda insanlara, görülmemiş derecede bir vücut kuvveti, canlılık, sağlamlık ve savaş kabiliyeti de veriyordu. Onlarda yiyeceklerin temelini, et ve hayvanî gıdalar teşkil ediyordu. Daima at üstünde ve hareket hâlinde olma, onların vücutlarını geliştiriyor ve enerjilerini de artırıyordu. Geçen asrın ortalarında, bu atlı göçebeler arasında dolaşan W. Radlof, afyonun bu göçebelere fazla zarar vermediğini de hayretle görmüştü. Afyon çeken Çinliler, çabucak çökerek öbür dünyaya giderlerken, afyoncu göçebelerde, afyondan ölen bir kimse görülüyordu. Radlof bunun sebebini, göçebelerin yalnızca et yeme adetlerinde arıyordu. Fakat açık havada daimî olarak hareket hâlinde olan atlıları, afyonun zehrini de kısmen olsun vücutlarından atabiliyordu.



Resim: 24. Hun çağına ait kutsal kurt gökte ve yıldızlar arasında. Altta, kumaş üzerine aplık tekniği ile yapılmış bir kurt.

E. ANADOLU'DA YAYLA VE KÖY HAYATI

1. KIŞLAK VE YAYLA HAYATINDA BESLENME :

Türklerin yemek ve beslenme kültürü ile günlük hayatın çok yakın münasebeti vardır. Günlük hayat ve ekonomik zorluklar, Türklerin yemek gelenekleri ile yemek çeşitlerini doğuran ve en başta gelen bir tesirdi. Bunu böyle kabul etmek lâzımdır. Türklerin yaşadıkları bölgeler, Türkleri başka ekonomik yollar denemeğe zorlamıştır. Ama Türkler, binlerce yıl süregelen bu hayatlarını geliştirmiştir ve bu hayatı da bir tutku hâline getirmiştir. Kışlık ve yazlık ev, her Türkün çok eskilerden gelen bir tutkusu idi. Bu tutku, şimdi gittikçe modernleşen Türkiye'mizde de, özellikle aydınlar arasında gün geçtikçe yayılmakta ve gelişmektedir. Bundan önceki Türkiye'de de, Ortaasya'da da, Türklerin dilek ve tutkuları yine böyle idi.

Macit S e l e k l e r, Türk Akdeniz dergisinde çıkmış, “*Antalya'da göç*” adlı bir yazısında şöyle diyordu: “*Yörüklerin, yazın üç ay yaylada ve kışın beş ay da deniz kıyısında oturdukları hesaplanmıştır. Yılın dört ayını da yollarda geçirirlerdi. Çilesi, galesi, eşyası ve hayvanları ile, yağmur altında, çamur ve fırtına içinde, bu yolculuğu niçin göze aldıkları sorulduğunda Yörükler, şöyle derlerdi: ‘Bu bir görenek ve alışkanlıktır’. Bir çok yörükler, artık bu yıl yaylaya gitmeyeceklerini ve yerleşip kalacaklarını söylerlerdi. Bu sözlerinde samimi oldukları halde, bahar*

geldi mi, düşünmeğe başlardı. Hele bir kere yörük obası çadırını yıkıp da devesini çekti mi, artık onu göçme kararından hiçbir kuvvet vaz geçiremezdi. Hele bir oba da göçü çekmiş ise, göçler arka arkasına ulanır. Mayıs sonuna kadar, kıyıda bir tek yörük çadırı kalmazdı 1).”

2. “YAYLA TUTKUSU :

“Yayla tutkusu” mantık ile anlatılamıyacak, derin bir istek ve içgüdüdür. Yine Macit S e l e k l e r, 1938 yılında yazılmış, fakat küçük bir derginin sayfeleri arasında kaybolmuş bu yazısında şöyle diyordu: “...Obası göçmüş olan bir yörüğü alıkoymak imkânsızdır. Kadını doğuracak bir halde bile olsa yine göçer. Erkek, devesini ve sığırını yitirmiş olsa da yine göçer. Çadır da ölüp giden bir hastası olsa bile, yine de göçer...”

3. YAYLACILIĞIN BİR TUTKU OLMASI :

Bu hayat düzenini, bugünkü düşüncemiz ile anlayabilmemiz çok zordur. Yörük, bu yıl yaylaya gitmeyeceğim diye söz veriyor ve ailece karar alıyor. Fakat göç çekme, yani obaların yıkılıp da, komşularının yayla yoluna koyuldukları görülünce, yörük her türlü söz ve kararından cayıyor. Bu sebeple Antalya yörelerinde, “yörüğe göç demekten ise, bir göç çekme daha yeterlidir”, derlermiş. Burada, göç çek-

me, göçe başlama hareketi demektir. Topluluğun harekete geçmesi, kişilerin değişik istek ve kararlarını çözüyor ve kendisi içinde benzeştiriyordu. Bu gücün ne kadar tesirli ve önüne geçilemez olduğunu açıklayan bazı fıkralar bile söylenmiştir: “Göç hâlinde olan bir yörüğün yolda babası hastalanmış. Üç gün beklerler, fakat ihtiyar bir türlü ölmez. Hafif bir hırıltı sesi ile baygın ihtiyar yaşamağa devam eder. Göç çeken obalardan geri kaldığını gören oğlu, kızıp hocayı çağırır ve babamı yıkayarak hemen göm, der. İmam, babasının henüz daha yaşadığını söyleyince, yörüük büsbütün kızar. “Yörüük kısmı bu kadar ölü” diye, imama bağırır ve bir de küfreder 2).”

A n t a l y a 'da anlatılan bu söz, elbette ki bir şaka özelliği taşır. Fakat bir yörüğün kendi oba ve komşuları ile birlikte göç etme isteğinin, ne kadar büyük ve herşeyin üzerinde bir duygu olduğunu göstermesi bakımından, bizim için büyük bir değer taşır.

4. “YAYLAYA VE BAĞA GÖÇME’NİN SOSYAL VE EKONOMİK YARARLARI :

Bu eserimizde eski Türk gelenekleri ile birlikte, bugünkü Anadolu Türklerinin yaşayışını da bir bütün olarak incelemeğe ve sergilemeğe çalışacağız. Bağa göçme isteğinin ekonomik yönlerinin yanında, diğer duygu ve özentilerin de yer aldığı bir gerçektir. Sayın Mustafa K o ç ’un, “Cire’de yayla göçümü” adlı bir derlemesinde, yaylacılığın ağır basan



1



2



3

Resim: 25. Ağaçtan oyulmuş ve üslup verilmiş kurt figürleri. (Hun çağı).

ekonomik yönü yanında, insanî duygu yanlarını da görüyoruz 3). Yaylacıda, sürü ile tabiat sevgisi yan-
yana yürümektedir:

*Yayla yollarını süsler büriüyü,
Baştan aşağıya saldım sürüyü,
Yokuş tırmanıyom, yörüüyü yörüüyü,
Malım bir ise, ik (iki) etsin Tanrım!*

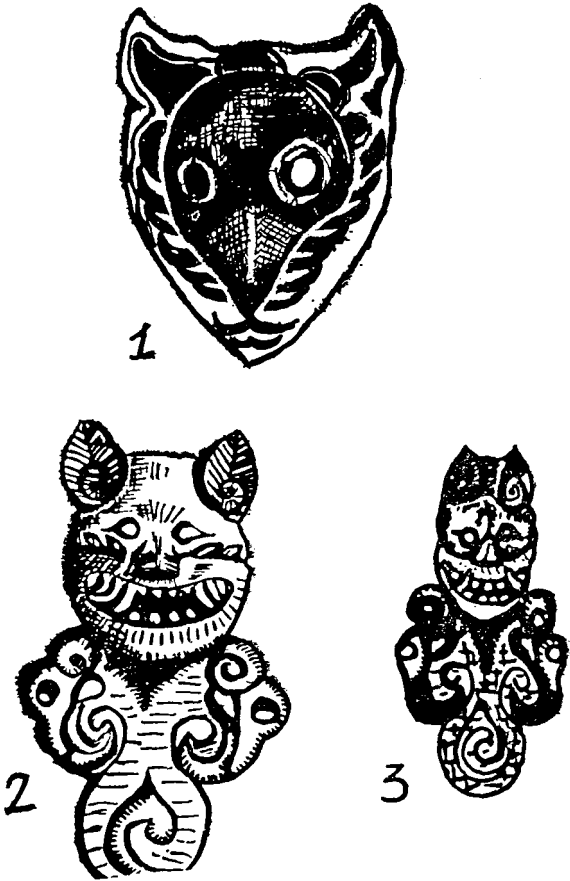
Anadolu ve Ortaasya köylerinde, b a h a r ile bir-
likte yeni bir hayat özenmesi başlardı. Sayın İhsan
Ö z c a n'ın, “Bir Erzurum köyünde bahar âlemi”
adlı derlemesinde dediği gibi, “O köyler ki her biri
bir dağ eteğine kurulmuştur. Her yanı yemyeşildir.
Âşıklar devayı ve hastalar ise şifayı bu köylerde bu-
lurlar 4).” Dağ eteğindeki her köyde, “Köy ve yayla
ekonomisi” birbirinden ayrı olarak düşünülemez. Ni-
tekim aynı derlemedeki “Bahar türkülleri” de, yine
yayla ile ilgilidir:

*Gidiyorum yaylaya, su bağlaya bağlaya,
Aç beyaz kollarını, gel sallaya sallaya.*

*Su gelir hark uyanır, dağlar yeşil boyanır,
Sen orda ben burada, buna can mı dayanır.*

5. “YAYLA DUASI” VE “YAYLA HAFTASI”:

Bu alışkanlık, Türk yaylacılığının duygu yönle-
rini anlatır. İnsanı, ekonomik bir alet veya hay-
van olarak tanıtan görüşler, bu örnekler karşı-
sında bir değer taşımazlar. Ziya Tarık I ş ı t m a n'ın



Resim: 26. Hun çağına ait, kartal pençeli kurtlar.

da 1941 yılında *Fikirler* dergisinde “Yaylalar ve yayla adetleri” adlı bir seri yazısında, Bolu ve Kastamonu’daki yaylacılık ile ilgili bazı değerli bilgiler verilmiştir.

6. YAYLACILIĞIN KÖY KÜLTÜRÜ VE İNANIŞLARI :

Sayın Mustafa Koç, “Cire’de yayla göçümü” adlı değerli yazısında şöyle diyor: “Yayla ve malcılık, köyün malcı kuruluşuna, atasözlerine, bilmece-lerine, manilerine, türküsüne ve çocuklara söyledikleri ninnilere kadar tesir etmiştir 5).” Sayın M. Koç’un verdiği örneklerle bakılırsa, bu konuda haklı olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Bu örnekler arasındaki şu güzel yayla ninnisini burada okuyucularımıza sunmadan geçemeyeceğiz:

*“Yaylada kartal döğüşür,
Etini kuzgun belişir,
Çadırda düşman gülüşür,*

*Akdenizin adaları ninni,
Eyiüpsultan dedeleri ninni.*

*Bizim yayla otlu olur,
Südüle kaymağı tatlı olur,
Bizde kızlar kıymatlı olur,*

*Yaylamız meşeli ninni,
Üstü halı döşeli ninni.”*

Malcılık, yani hayvancılığa dayanan bir yaşama, bir dünya görüşü, gerçekçi bir his ve duygu gelişmesidir. Diğer yerlerde olduğu gibi Cire'de de köy halkının bir bölümü ancak bir kaç ayını yaylada geçirir. Fakat bu birkaç aylık yayla hayatı, köydeki ev ve tarla hayatını da tesiri altına almıştır. Yine Cire köyünde söylenen şu güzel bilmeceyi de okuyucularımıza sunmadan geçemiyeceğiz. Yerleşik hayata çoktan geçmiş olan Cire köylüsü yörük çadırını şöyle düşünüyor:

*Kara devem çöküp duru,
Sümbülünü döküp duru: (Yörük çadırı).*

“Malcı-tarlacı” Türklerin hayatından burada ancak birkaç örnek verebildik. Yoksa Anadolu ile diğer Türk Dünyası'ndaki örnekler sayısız ve türlü biçimlerde. Gelecekte bu yaşayış kaybolmayacak, üstelik çok daha gelişip ve modernleşecektir.

7. GÖÇ BAŞI:

Türlü yerlere göre değişiktir. Bazı derlemelere göre Antalya'da 6 Mayıs'ta, yani *Hıdırellez* günü başlamış. *“Çünkü bugünden sonra otlara destur (!) verilirmiş ve otlar hergün bir arpa boyu büyürmüş 6).”* Karadeniz'e yakın yerlerde ise, yayla haftası, temmuz sonu ile ağustos başında başlamış. *“Yaylaya selâmetlemeğe gelen dedeler ile ninelerin elleri öpülür ve duaları alınırdı.”* Elleri öpülen bü-

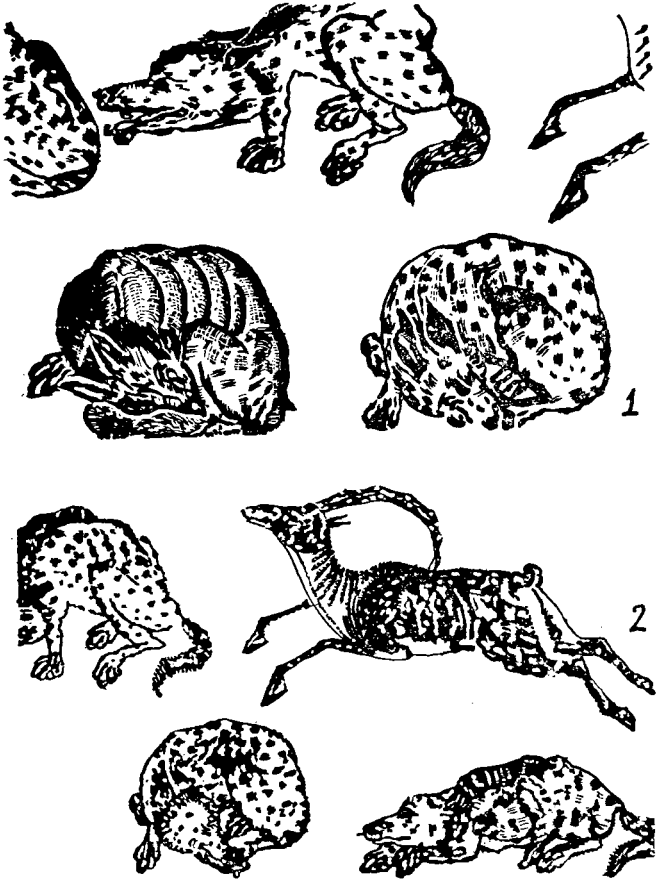
yükler ise, şöyle dileklerde bulunurlarmış: “*Yaylanız otlu, kaymağınız tatlı olsun!*” Bundan sonra da, yaylaya uğurlama şarkıları söylerlermiş 7). Üzüntü ile söyleyelim ki, illerimizde çıkmış olan eski Halkevi dergilerini, bütün sayıları ile birlikte görebilmek çok güçtür. Bu güzel türküleri bulmuş olsak bile, bunların hepsini bu kitapta verebilmek için ne yerimiz ve ne de konumuz uygun düşmektedir.

“*Kuruçka veya kuluçka yıldızının dağılması*”, bazı yerlerimizde “yayladan inme” için bir işaret sayılırmış. Zaten bu yıldız dağılınca, t a v u k l a r da yumurtadan kesilirmiş. 15 eylüldeki ilk yağmurlar ile başlayan bu çağ, tabii olarak türlü yerlerimizin iklimlerine göre değişmektedir. Yaylacılıkta *Kümes hayvanları* da önemli bir rol oynuyordu. *Avcılık*: da, yaylacılığın ekonomik yönlerinden birini teşkil ediyordu. Nitekim yaylaya çıkmadan önce, kapan, tuzak ve ağların hazırlanması da, bize bunu gösterir 8).

Yaylacılık ile ilgili gelenekler, A n a d o l u ’da yavaş yavaş silinmiş ve vaktiyle yapılmış olan bazı araştırmalar ise, illerde yayınlanmış bazı dergilerin sayfeleri arasında kaybolmuştur. B o l u yaylasında “*Büyük ateş yakma*” ve bu ateşin altında oynanan “*Meşeli oyunları*” hakkında, bugün artık fazla bir bilgimiz kalmamıştır. *Köroğlu*, *bengi* ve *dörtlü çiftetelli* oyunları, bugün ancak bir oyun olarak kalmışlardır.

8. YAYLADAN İNME ZAMANI :

Tarık Ziya I ş ı t m a n ’ın, (*Fikirler*, 1941, s. 228) dergisinde yayınlanmış olan “*Yaylalar ve yayla adet-*



Resim: 27. Bir kurt ailesi: Ortaasya-İlhanlı tekniği:
(Fatih albümünden).

leri” yazısında verdiği şu üç geleneği Türk Kültür Tarihi bakımından önemli görüyoruz: 1). *Kırkılan koyunların yünlerinin üç parmak uzamış olması.* 2). *Mandaların artık suya girmemeleri.* 3). *Çoban köpeklerinin tüy atmağa başlamaları.* 3). *Tavukların yumurtadan kesilmeleri.* 4). *Kuluçka yıldızları’nın dağılması.* Bu, yağmurların başlaması için bir işaret imiş. Ne yazık ki Sayın Işıttan’da, fazla bir şey öğrenemediğini söylemektedir.

9. YAYLADAN İNME TÜRKÜLERİ :

Bugün artık kaybolmuşlardır. Sayılarını bile bulmanın çok güç olduğu bir dergide yayınlanmış olan Sayın Işıttan’ın yazısında verilen şu türküyü de, okuyucularımıza sunmadan geçemiyeceğiz:

*“Bulutlar indi dağa, kalk yayladan in köye,
“Kara tavuk yağlandı, yayla yolu bağlandı!”*

İçinde bazı sihirli sözlerin de bulunduğu bir türkü. Yazara göre, Bolu’da yayladan inme hazırlıkları 15 eylülde başlıyordu.

10. ANADOLU TÜRKLERİNDE “ÇOBAN” VE ÖNEMİ :

Yukarıda da sık sık söylediğimiz gibi, çobanlık bir ihtisas kolu ve meslek dalıdır. *Döl dökümü* ile



Resim: 28. Diğer bir kurt ailesi. Ortaasya-İlhanlı:
(Fatih albümünden).

Koç katımı arasında bir çok problemleri olabilecek büyük sürüye, muhakkak tecrübeli bir çoban tutmak gereklidir. Yoksa, küçük sürülere evin çocukları bile bakabilir. Sayın Mürsel Köse, "*Kars ve yöresinde çoban hakkı*" adlı değerli bir derleme ve araştırma yazmıştır 9). *Kars* yöresinde büyük sürüler için çoban, *döl dökümü*, yani koyunların yavrulamağa başladığı 20 marttan, *Koç katımı*'na, yani 30 ekime kadar, yani aşağı yukarı 225 gün için tutulurdu. Bu döl dökümü ve koç katımının başlangıç tarihleri, bazı yerlerde biraz değişik oluyordu. Fakat genellikle 225 günlük süre yine de aynı kalıyordu. Bir çoban ile koyun sahibi nasıl anlaşılır? Çobanın karşı emeğinin ivâzı nedir? Para mı, eşya mı? Bunlar hakkında bilgi edinmek için, yukarıda adı geçen yazıya bakmak gereklidir. Tabii olarak çoban hakkı Anadolu'da her bölgede, kendine göre ufak değişikliklere uğramaktadır. Sayın Mustafa Turan, "*Karsta koçkatımı*" adlı yazısında şöyle bir derleme yapıyor 10).:

"Koyunun yüzü geldi, gün çaldı (güneş doğdu)
buzu deldi,
"Çobana taze keçe, ağaya kuzu geldi..."

Koçları seçip derleyip, koyunlar arasına maniler türküler söyleyerek katan da, yine çobandır:

"Çoban durdum ağama, kavalım çala çala,
"Sürümü otlatıram, sevgilim ana ana,
"Koyun vurdum hevşeye, kıpır kıpır gevşeye,
"Herkes yarini almış, gidin söylen Ayşe'ye."



Resim: 29. Ortaasya-İlhanlı san'atkârlarına göre kızgın kurtlar. (Fatih albümü).

Yukarıdaki manileri de, Sayın Turan Koçer'in "Malatya'da koçkatımı" adlı derlemesinden alıyoruz 11). "Çobanın bu haykırışını ve manilerini duyan koyun koç sahipleri, köylüler, çocuklar, koçları ve hediyeleri alırlar. Tüfek atarak, türküler söyleyerek sürüye doğru yürürler. Yolda koçlara güzel kızlar bindirirler. Bindirilenlerin kız olması, dişi ve güzel olması da, kuzuların güzel olması içinmiş. Koçlar sürüye katıldığı zaman, ilk olarak çevirdikleri koyunun sahibine ziyafet çektirir eya oyun oynatırlar. Götürülen yiyecekler yenir. Koyun ve koç sahipleri, fakir çocuklara para dağıtırlar... Koçları sürüye katmağa, "koç salımı", koç salımından beş ay sonraki ilk güne de "Dölbaşı" derler. Dölbaşına iki ay kala koyun sahipleri, "Davarın yüzü yetti, kılı bitti" derler. Komşularına ve başkalarına, hamur mayası, tuz, ateş ve yün tarağı gibi şeyler vermezlerdi..."

İnsanı ekonomik bir makine ve alet gibi düşünenler için, yukarıdaki Koçbaya ramı ve eski Türk gelenekleri çok şeyler öğretmiş olsa gerek! Beslenme problemi, nutuklar ve zorlayıcı telkinler ile halledilemez.

11. "ÇOBANLAR, SÜRÜLERİNE OTUN EN BOL VE YARAYAN CİNSİNİ BULMAĞA ÇALIŞIRLAR" :

Değerli meslektaşım Sayın Şükrü Elçin, "Teffenni Burdur köylerinde bir çoban bayramı" adlı bir derleme ve değerlendirmesinde şöyle diyor 12): "Çobanlar koyunlarının karınlarını iyice doyurmadan



Resim: 30. Mukaddes kurt ve kutsî kap. (Uygur çağı).

uyutmazlar". Bunun için de çobanlar, "Yünüm böğedi" bayramında şöyle söylerler:

*"Ekili tarlalarda gütmedim, sabaha kadar karı
koyununda yatmadım,
"Hırsızlık koyun alıp satmadım, emek çektim
dayılar emek!..."*

Sayın Şükrü Elçi'nin bu derlemesinde, sürüyü güden "*El-koyun*" deyişi ve motifi, Türk kültür tarihi bakımından çok büyük bir önem taşır. Çobanın, öncü kösem koyunlara, kendi terine bulaştırarak yiyecekler verip onları kendi kokusuna alıştırması da, ayrı bir önem taşıyan mitolojik bir motiftir. Öncü el-koyunlarına bayramdan önce gölete doğru koşturarak prova yaptırma ve bu provaya da "*Koyun döğme*" denmesi. Çobanın koyunları peşine takarak göl şeklindeki gölet veya büğete vurup, yüzdürüp karşı tarafa geçirmesi. Gerçekten "*çobanlık san'atı*"nın efsane ile karışık; fakat gerçek ve gerçekçi uygulamalarıdır. Bayram yerinde, "Seyyar köfteciler ile bakkalların, halkın ihtiyaçlarına cevap verebilmek için rekabet hâlinde bulunmaları da", ayrıca değerlendirilmesi gereken, eski bir hayvancılık ve beslenme konusudur.

"Yünüm böğedi": "Yetiştirdiğim koyun suya dalıp yünümü ıslattı." Bu gelenek ve inanışın da öncelerine inmek gereklidir. Konuyu, öğrencim Salih Tiryak'nın, Nevşehir'in Hacı Bektaş Hasanlar köyünden derlediği bir Sayatürküsü ile bitirelim. Çoban, sürünün öncüsü kösem koyunu küstür-



1



2

Resim: 31. Kurt veya vahşi hayvan bakıcıları: Ortaasya - İlhanlı çağı. (Fatih albümünden).

müş ve bu sebeple de yönünü bulamıyor ve ondan şikayet ediyormuş:

*“Harman yerinde kulunlar taylar,
“Gelin minnet edin gelinler kızlar,
“Küstürdüm köseyi kaldıramıyom,
“Yönünü yönüme döndüremiyom!...”*

12. ÇOBAN HAKKI :

Üzerinde yukarıda azıcık durmuştuk. Derleme Sözlüğü'nde yer alan şu deyimler üzerinde de durmak gereklidir: *çobansalık*, *genişke*, *göbedek*, *koyun yüzü*, *salık* gibi eski Türk özelliğindeki Anadolu deyişleri.

“Çobanların kaldığı çoban odası” için de, yine çok eski Türk özellikleri taşıyan şu deyişleri de incelemek gereklidir: *Çobancalık*, *odak*, *tozluk*, gibi... Bu deyişler de Derleme Sözlüğü içinde yer alırlar.

Baş çoban Eke. Sığır çobanı Kezekçi. Yulka çobanı Övrek. Yardımcı çobanlar ile sürünün önünde giden, bölükdeşi de, Tanrı izin verirse, “Türklerde ev hayvanları” adlı eserimizde geniş olarak yerinden ele alacağız.

N O T L A R

TÜRKLERDE "YAYLA" VE "KIŞLAK" HAYATI :

- (S. 1 - 70) : 1). B. Ö g e l, *Türk mitolojisi*, Ankara, 1971, s. 254. 2). Yudahin, s. 603. 3). Aynı esr., s. 672. 4). Aynı esr., 496. 5). Aynı esr., aynı yer. 6). *Tarama sözlüğü*, IV, s. 862. 7). *Yüan Ch'ao Pi shih*, (Pelliot yayını), s. 44, par. 148. 8). *Mukad. ül Edeb*, s. 272. 9). *Tarama sözlüğü*, IV, s. 2552. 10). Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 838. 11). Aynı esr., a. yer. 12). Kaşg. Mahmud, I, s. 465. 13). Orhun yazıtları, II. D. 32. 14). *Tar. sözlüğü*, IV, s. 2521. 15). Kaşg. Mahmud, III, s. 299. Brockelmann, "*Kışlık*", Winterhaus diyor Bu görüş, şüphelidir 16). Marquart, *Komanen*, s. 46, 92. 17). Radlof, I, s. 34 ve 37. 18). *Tar. Sözlüğü*, I, s. 33/35. 19). Krşl. Yudahin, s. 414. *Yüan Ch'ao Pi Shih*, "a'ula" diyor. 20). *Tar. Sözlüğü*, I, s. 283 ve 284. 21). Radlof, II, s. 607. 22). *Mukad. ül Edeb*, s. 302a 23). Radlof, II, s. 67. 24). Kırğ. "*çek*", aslında sınır anlamına. Bk. Yudahin, s. 260. Krşl. Radlof, III, s. 2059/62. 25). B. Ö gel, *Türk mitolojisi*, s. 538. 26). Kaşg. Mahmud, III, s. 14. 27). Yudahin, s. 187/189. 28). Yudahin, s. 56. 29). Kaşg. Mahmud, III, s. 109. 30). Aynı esr., I, s. 407 ve III, s. 40. Ayrıca bk. Radlof, III, s. 344. 31). *Tar. Sözlüğü*, (Eski), IV, s. 548. 32). Yudahin, s. 203. 33). N. Poppe, KSz, 1923/27, s. 114 v.d. 34). (Eski) *Tarama sözlüğü*, IV, s. 596. 35). Redhouse, s. 2212b. 36). Brockelmann, *Asia Major*, I, s. 27. 37). *Mukad. ül Edeb*, s. 300a. 38). *Codex Comanicus*, s. 129. 39). (Eski) *Tar. Sözlüğü*, IV, s. 862. 40). Kaşg. Mahmud, III, s. 355. 41). Aynı esr., III, s. 265. 42). Aynı esr., III, s. 88. 43). Bu moğolca deyimler için bk. Ramstedt, *Kalm. Wörterbuch*, s. 291 a. 44). Bk. Yudahin, s. 615 v.d. 45). Radlof, I, s. 1215. 46). Yudahin, aynı yer. 47). Kaşg. Mahmud, III, s. 300. 48). Aynı esr., I, s. 412.

- 49). *Suvarnaprabhasa*, Malof neşri, s. 628 v.d. 50). *Tar. sözlüğü*, III, s. 1945. 51). Aynı esr., II, s. 1028. 52). *Yuda-hin*, s. 361. 53). Aynı esr., s. 210. 54). Aynı esr., s. 767. 55). Aynı esr., s. 550. 56). Kaşg. Mahmud, III, s. 178. 57). Aynı esr., I, s. 332. 58). *Kutadgu Bilig*, 81 (22), (Radlof yayını). 59). L. rasony, *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara, 1971, s. 80. 60). Aynı esr., aynı yer. 61). *Temim ibn Bahr*, (Minorsky metin ve tercümesi), BSOS, s. 284. Ayrıca Bk. S. 64. 62). *Hudûd al 'Âlem*, Minorsky tercümesi, s. 94/99. 63). Stanislas Julien tercümesi, JA, 1847, s. 57. 64). Aynı esr., aynı yer. 65). Aynı esr., s. 62. 66). *Temim ibn Bahr*, aynı yer, s. 284. 67). *Hudûd*, s. 94. 68). Aynı esr., s. 97.

Anadolu'da "yayla" ve "köy" hayatı: (S. 70 - 91): 1). Türk Akdeniz, 8 (1938), s. 37. 2). Aynı esr., s. 37. 3). M. Koç, TFA, II, 36 (1952), s. 563. 4). İhsan Özcan, TFA, II, 36 (1952), s. 527. 5). TFA, 1952, s. 564. 6). Macit Selekler, Türk Akdeniz, 1938, s. 36. 7). Fikirler, 1941. s. 226. 8). Aynı esr., a. yer. 9). Mürsel Köse, *Kars yöresinde çoban hakkı*, TFA, 1966, s. 3956-62. 10). M. Turan, TFA, 1967, s. 4104. 11). Turan Koçer, TFA, 1968, s. 4714. 12). Şükrü Elçin, Türk Kültürü, 1971, s. 558.



Resim: 32. Dede Korkut'taki Bugaç gibi, boğa ile görüşen bir yiğit: (Fatih albümü). Arkasında bir güneş kursu görülmektedir.

“ŞEHİRLİ” VE “YAYLACI” GÖKTÜRKLER

1. Beş-Balg şehri, Hun İmparatorluğu’nun “Güney Başkenti” :

Bundan önceki bölümlerde, Hunların Turfan bölgesindeki askeri hareketlerini incelerken, bazı coğrafya deyimleri kullanmıştık: “*Ön Turfan beyliği*”, bugünkü Turfan ovasında, yani Tanrı dağlarının güney-doğusunda bulunuyordu. Turfan’dan kuzeye doğru Tanrıdağları aşılaraq çıkılınca, Tanrıdağlarının kuzeyindeki yayla şehirlerine ulaşıldı. Bu şehirler, ta Bar-Köl’e kadar uzanırdı. Tanrıdağlarının kuzeyindeki şehirlerin beyliklerine de, “*Arka Turfan Beyliği*” demiştik. Aslında, burası *Beş-Balg bölgesi*’dir. Yukarıdaki deyişleri, Çince metinlerdeki deyimleri tercüme ederek kurmuştuk. Yoksa Çinlilerden başka bir kimse bu bölgelere, bu adları vermez.

W. Barthold, Beş-Balg şehrini, harabeleri zamanımıza kadar gelmiş şehirlerden biri ile birleştirmek istemişti 1). Gerçi Beş-Balg’ın, Çingiz-Han çağındaki yerini de aşağı yukarı biliyoruz. Fakat daha önceki çağlarda, başkent olarak neresinin kullanıldığını kestirmek, oldukça güçleşmektedir. Ayrıca Tanrıdağlarından kuzeye inen sular yataklarını değiştirdikçe, bu şehirlerin önemi de çoğalıyor ve

ya azalıyordu. Yalnız şu gerçeği unutmamamız gereklidir: *Beş-Balg bölgesinde, bir değil; pek çok şehir vardı.*

M.Ö. 48 yılından önce, yani Büyük Hun devletinin bu bölgelerde çok güçlü olduğu çağlarda, bu şehirlerden birisi, çok önemli bir Hun ordugâh şehri haline girmişti: “*Bu şehir (yani Chin-man şehri), M.Ö. 48 ile 32 yılları arasında, Turfan beyliğinin arka başkenti idi. Daha önce burası, bir Hun otağyeri idi. Orada beş şehir bulunuyordu. Bu sebeple halk arasında, orasına Beş-şehir adı verilmiştir. M.S. 640 yılında (Göktürk egemenliğinde bulunan) burası, (Çinliler tarafından) zaptedilmişti. Bunun için de (Çinliler burasına), Saray Eyyâleti (Ting-chou) adını verdiler. Bölge teşkilatlandırılıp, (buraya) bağlandı” 2).*

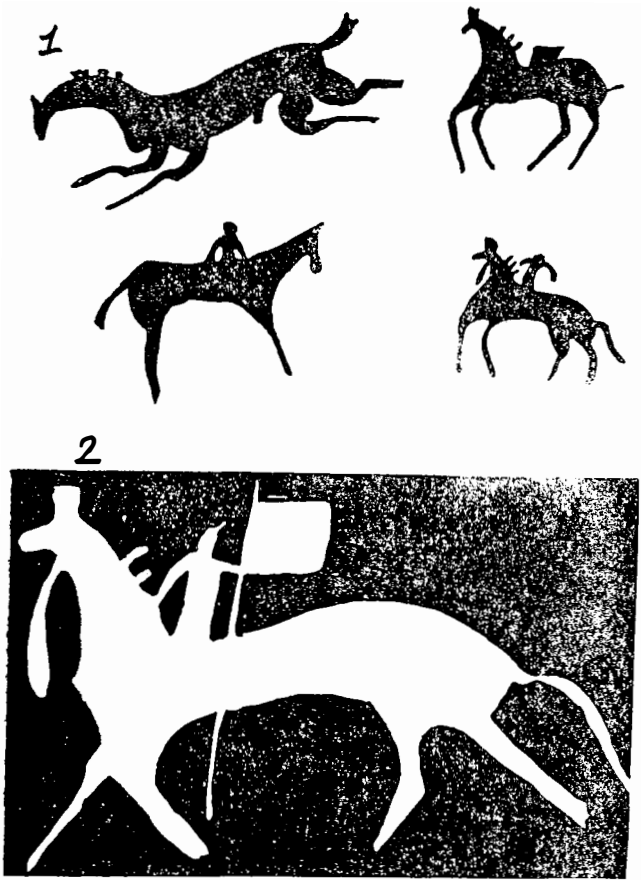
Bu başkentin, bugünkü Cimsa (Chi-mu-sa) şehrinin yerinde bulunması çok muhtemeldir. Az sonra açıklayacağımız gibi, Beş - Balg, Göktürklerin de önemli bölge başkentlerinden biri idi. *Göktürkler de, Hunların askerî ve idarî düzenlerini devam ettirmişlerdi.*

2. Beş-Balg, bir Türk şehri; Turfan ise yarı kozmopolit bir ticaret şehri idi:

Tanrıdağlarının kuzeyindeki Beş-Balg şehri, büyük Türk kitlelerinin kaynaştığı bir bölge idi. Gerçi buradan da *Kuzey ticaret yolu* geçiyor ve şehirlerde

birçok “*yabancı tüccar kolonileri*” bulunuyordu. Fakat hemen Tanrıdağlarının güneyindeki Turfan ile burası arasında, büyük bir ayrılık vardı. Beş-Balıg, hem kuzeyi ve hem de güneyi idare edebilen, bütün yolların geçtiği bir merkezdi. Ayrıca burası, “*Türk kavimlerinin toplu bir hâlde yaşadıkları ve kaynaştıkları bir bölge idi.*” Kuzeyden ve Altay dağları ile Türkistan’dan geçen yolların çoğu da, buraya uğruyordu. Tam mânâsı ile bir Türk ülkesi olan bu geniş bölge, strateji bakımından da büyük bir öneme sahipti. Hami ile Tanrıdağları arasındaki büyük çölü geçen Çin orduları, Batıya doğru yayılmak için, burasını ellerinde tutmak zorunda kalmışlardı. Bu sebeple Beş-Balıg bölgesi için, hemen her çağda, Türklerle Çinliler arasında, büyük ve sürekli savaşlar olmuştu.

Göktürk çağında bu bölge, “*Turfan Beyliği*” adı altında idare ediliyordu. Aslında Tanrıdağlarının güney ucunda bulunan Turfan, Türk olmayan bölgelere daha yakındı. Bu sebeple eskidenberi Turfan’da yabancı tesirler oldukça ağır basmıştı. Ayrıca Turfan, yabancı kervanların konup geçtiği ve her türlü milletten gelen *tüccar kolonileri*’nin oturduğu bir şehir idi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, T ü r k l e r, T ü r k i s t a n ş e h i r l e r i n i b i r “*vassal beylik*” şeklinde idare etmişlerdi. Hunların idareleri de, böyle olmuştu. Bu sebeple Türkistan şehirlerinin beyleri, “*yerli hanedanlardan*” geliyor ve Hunlar ile Göktürklerle bağlı olarak, kendi şehirlerini idare ediyorlardı. Bunların başlangıçta, aslen Türk olup olmadıklarını bilmiyoruz. Bir gerçek varsa, o da bura-



Resim: 33. Göktürk çağına ait at eğitimi ve atçılık ile ilgili sahneler.

ların Göktürk çağında, iyice T ü r k l e ş m i ş olduğu idi. Bunları aşağıda, örneklerle göstereceğiz. Hun çağında da, çoğu zaman Hunların tarafını tutuyorlar ve Çinlilere karşı hep beraber savaşıyorlardı.

Aslında bu şehirlerin içinde, birçok yabancıнын bulunmasına rağmen, *şehirlerin çevre ve yaylalarının Türklerle dolu olduğu da bir gerçek idi*. M.S. 630'da, Göktürk kağanı *İl Kağan*'ın yenilmesi ile, Göktürk kağanlığı yıkılmıştı. Buna rağmen Turfan beyi, Çinlilere karşı çok çetin savaşlar vermekten çekinmemişti.

Önemli olan nokta şudur: *Hun ve Göktürk çağında, Türk boylarının yaşadıkları yurt bölgelerinde, pek çok şehir vardı. Hun ve Göktürk devletlerinin, zayıf olduğu veya yıkıldığı çağlar da oluyordu. Buna rağmen Türk boyları, kendi yurtları içindeki şehirler için, tek başına Çin ordularına karşı, uzun süren savaşlar veriyordu. Şehirler, bazan Türk boylarının, bazan da Çinlilerin elinde yer değıştiryordu. Eğer Türk boylarının şehirler ile hiç bir ilgisi yok idiyse, kendi yurtlarındaki şehirler için, niçin böyle uzun süren savaşlar veriyorlardı?*

3. Türkleşmiş Turfan Beylerinin, Göktürkler ile birlikte Çin'e boyun eğmemeleri (M.S. 605-640):

Öyle anlaşıyor ki Turfan Beyleri, Göktürklerin güçlü olduğu çağlarda, Çin ile iyi münasebetler kurmada bir mahzur görmüyorlardı. Doğu Göktürk Kağanı *İl Kağan'ın*, Çin'e yenilip esir düştüğü yıl, Turfan Beyinin Çin İmparatorunu ziyarete gittiğini de görüyoruz 3). Fakat Turfan Beyinin, Çin'in Batıyı istilâ etme plânını öğrenmekte gecikmediği anlaşıyor. Bu sebeple, Çin tarihleri bundan sonraki hâdiseleri şöyle anlatıyor: “Az sonra (*Turfan Beyi*) Batı Göktürkleri ile münasebet kurmağa başladı. Batı Memleketlerinden, Çin sarayına saygı ve hediyeler sunmak için gelen elçiler, onun bölgesinden geçiyordu. (*Turfan beyi*) onları yakaladı ve ellerindekini aldı. Bu sırada *H a m ı* şehri de, Batı Göktürklerine bağlı idi. Bu çağda, (*Hami*) şehri Türklerle olan bağlarını koparıp), Çin'e tabi oldu. Bunun üzerine Turfan Beyi ile Batı Göktürklerin Yabgu'su (yani Kağanı), birleşerek (*Hami* şehrine) hücum etti. (*Çin İmparatoru*) da bundan dolayı, Turfan Beyini azarlayan bir ferman gönderdi. Ayrıca bu işlerin, (*Turfan*) başkomutanı *A ş i n a Chü'ye* verilmesini emretti. Fakat (*Turfan Beyi*), onu da göndermedi 4).”

Burada açık olarak görülüyor ki, *Turfan beyliğinin Başkomutanı*, Göktürklerin Kağan ailesi *Aşina* boyundan gelen bir Türk idi. Turfan Beyliğinde, ordunun bir Türkün emrinde olması, çok mühim bir noktadır. Turfan Beyi, bununla da yetinmiyordu. Doğu Göktürk devleti yıkılınca, oradan kaçıp kendisine sığınanları da koruyordu:

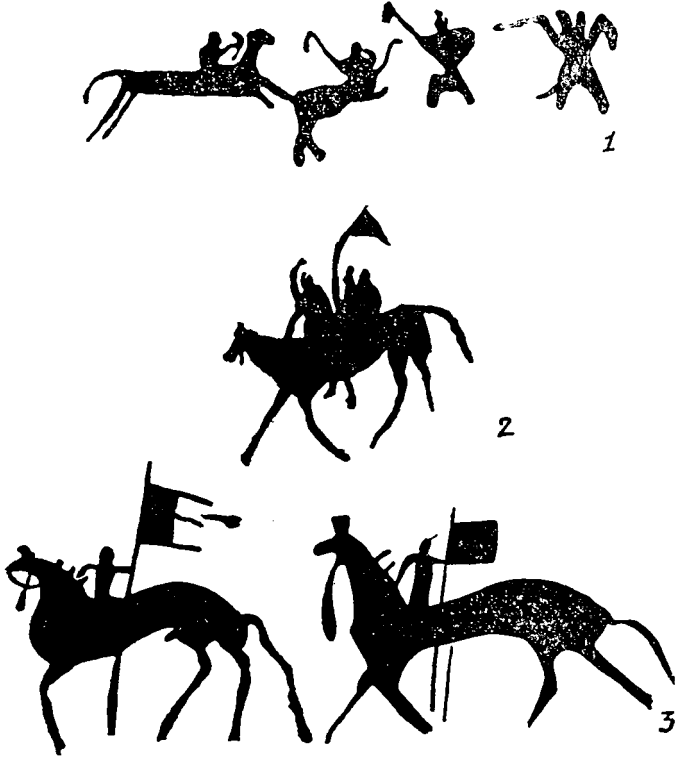
“M.S. 605 ile 616 yılları arasında, birçok Çinliler kaçarak Kuzey Göktürklerine sığınmışlardı. (*Kuzey Göktürk Kağanı*) *İl Kağan*, (*Çinliler tarafından*) yenilip (esir düşünce), bu mülteciler Turfan'a kaçtılar ve oraya sığındılar. Bunun üzerine Çin İmparatoru (*Turfan Beyine*), bu kaçakların, yanlarına muhafız katılarak, Çine gönderilmesini bir fermanla istedi. Fakat Turfan Beyi, onları da tuttu.

Bundan başka, Batı Göktürk Kağanı I-pi Kağan, Karaşar bölgesindeki üç şehri tahrip etmiş ve halkını da esir almıştı. Bunun üzerine Karaşar (Beyi), Göktürk Kağanını Çin'e şikâyet etti. 5)."

Turfan Beyi'nin bu olaylardan sonra, korktuğunu ve Çin'e bir elçi gönderdiğini görürüz. Fakat Çin İmparatoru, kendisinin bizzat Çin'e gelmesini ister. O da bir hastalık bahane edip, gitmez. Fakat Çin bu çağda, en güçlü devirlerinden birini yaşıyordu. Ayrıca büyük bir Çin ordusu da, Turfan'a doğru yürüyordu (M.S. 640). Buna rağmen Turfan Beyi Çin ordularını püskürtmek için plan yapıyor ve şöyle diyordu: *"Onlar, çölü geçtikten sonra, zayıflamış olacaklar ve güçleri de azalacaktır. Bu sebeple (Çin ordusunun), sessiz olarak iyice yorulmasını bekleyelim 6)."* "Fakat Çin ordusu birdenbire çıkagelir ve bunun üzerine Turfan beyi de, hastalanarak ölür. Bu yolla, Turfan da Çinlilerin eline düşmüş olur.

4. Batı Göktürk kağanlarının, Beş-Balığ bölgesindeki Türk boylarına dayanmaları (650-654):

Batı Göktürk devletinin kronolojisi, hâlâ karanlıktır. Bu sebeple mühim hâdiselerden birçoğunu kesin olarak tarihleyemeyeceğiz. Batı Göktürk kağanları, Çin'e karşı kendilerini savunurken veya doğuya yaptıkları akınlar sırasında, Beş-Balığ bölgesinde yaşayan veya Beş-Balığ'ın batısında bulunan Türk boylarına dayanırdı. Bu sebeple Göktürkler, Çin akınlarından önce, *Şato Türklerinin* ana boylarını meydana getiren *Çuyüeh* (Ch'u-yüeh, Çöl) Türkleri ile daha batıda oturan *Çumi* (Ch'u-mi, Çomul?) Türklerini teşkilâtlandırıyorlardı. Aşağıdaki kaynak, güçlü Batı Göktürk prenslerinden biri olan *Tulu Kağan*'ın hayatı ile ilgili bir bölümdür. Bu kağan, Batıda, *H o r a s a n*'a kadar uzanan kültür şehirlerini hakimiyeti altına alarak Türk birliğini kuran büyük liderlerden birisidir: *"Tu-lu Kağan'ın bu sırada çok askeri vardı. Gün geçtikçe de güçleniyordu. Batıdaki memleketlerin bir*



Resim: 34. Göktürk çağı yazılı kayalarında ata binış ve atlı oyunlar.

çokları, (Bu kağana) tabi olarak, ona koşuldular. Az sonra bu (Batı Göktürk) kağanı, Taşkend beyliğinin başında bulunan ve Tudun unvanını taşıyan (Türk) valisine bir emir gönderdi. (Taşkend valisi) Tudun da, (yine Göktürk prenslerinden birisi olan) Yabgu'ya hücum ederek onu yakaladı ve Kağana gönderdi. Yabgu az sonra öldürülünce, bütün güç Tu-lu Kağan'ın eline geçmiş oldu. Yabgu'nun bölgesini kendisine bağlayan kağana, (Beş Batı Türk boyu) Nu-shih-pi'lerden bazıları, boyun eğmemişti. Bunun üzerine Kağan, ordusunun başına geçti ve Toharistan'a akın yaparak onları ezdi 7).

Toharistan ile, sonradan Kara Türges devletini kuracak olan ve bir nevi Oğuz Türklüğü'nün ataları olan Nu-shih-pi Türklerinin Beş boyu'nun ne ilgileri olabilirdi? Çünkü, Tulu Kağan bu Beş boy Türklerini yenmek için Toharistan'a hücum ediyordu.

Bu sırada Doğu Göktürk Kağanlığı yıkılmış ve Türk büyüklerinin çoğu da, Çinlilerin eline esir düşmüştü. Bu sebeple Çin, bütün gücünü batıya yöneltmişti. Batıdaki Türkler ise, hâkimiyetlerini Toharistan'a kadar uzatmaları gibi, Çin'e karşı taarruza geçmek için de Beş-Balg Türklerini düzene koyuyorlardı: "(Tulu Kağan) Batıdaki memleketleri gönlüne göre idare etmeğe başladı. Doğudaki Hami şehrini tahrip etmek için asker gönderdi. Fakat Çin valisi 8), 2000 kişilik bir Çin ordusunun başına geçerek, Wu-ku adlı yere geldi. Orada (Tulu Kağan'ın) askerlerini mağlup etti. (Tulu Kağan yine durmadı). Ch'u-yüeh ve Ch'u-mi Türkleri ile, diğer Türk boylarını Tanrıdağı (T'ien-shan) şehrini almak için gönderdi. Çin valisi, onlara da hücum edip, geriye püskürttü 9).

Artık bundan sonra talih, Türklerin aleyhine dönmüştü. Çin orduları ilerliyecek ve Beş-Balg bölgesini Çin hâkimiyeti altına alacaktı.



Resim: 34a. XIX. Yüzyılda, yaylacı Ortaasya Türk atlıları.

5. Beş-Balığ bölgesi şehirleri, "Şato" Türklerinin yurdu:

Çin generali K'o'nun orduları daha da ilerliyecek ve Beş-Balığ bölgesini de ele geçirecektir. Burada çok önemli bir kayıt üzerinde durmadan geçemeyeceğiz. Aşağıda tam olarak tercümesini vereceğimiz kaynağımız şöyle diyor: "*Çin komutanı, Ch'u-yüeh (Türklerinin başkanı olan) İrkin'in oturduğu şehri zaptetti.*"

Türklerin şehir hayatı bakımından bu belge, çok büyük bir öneme sahiptir. Kaynakta adı geçen Türklerin, Şato Türklerinin ana boyları olduğunu söylemiştik. *Bu Türk boylarının reisi de bir şehirde oturuyordu.* Şimdiye kadar Şato Türkleri, tamamı ile göçebe kavimler olarak anılmıştı. Ayrıca Şato'ların, Beş-Balığ ve Bar-Köl bölgesindeki kendi şehirlerini, Çinlilere karşı niçin savundukları da, bundan anlaşılıyor. Şimdi Çin istilasını, Çin tarihlerinden okuyalım: "*General K'o, kazandığı bu zaferden istifade etmesini bildi. Ch'u-yüeh (boylarının) İrkin'in oturduğu şehri zaptetti. Bundan sonra kaçan (Türkleri) kovaladı. O-so dağına ulaştı. Ch'u-mi Türklerini de kendisine tâbi kıldıktan sonra, geriye döndü 10).*"

Bu metinden de anlaşılıyor ki Ch'u-mi Türkleri, Şato'ların daha batısında ve Urumçi dolaylarında idi. Nihayet beklenen akıbet geliyordu. Bundan sonra artık bir müddet için Şato'lar, Çin'in bir vilâyeti oluyordu: "*M.S. 654 de Ch'u-yüeh (Türklerinin) oturdukları yerler, (Çin'in) Chin-man Vilâyeti oldu 11).*"

Bu Chin-man şehri, genel olarak Cimsa (Chi-mu-sa) şehri ile birleştirilir. Bundan da açık olarak anlaşılıyor ki, Beş-Balığ bölgesinin, Tanrıdağlarının güney eteklerinde bulunan en önemli şehri, bugünkü Cimsa şehrinin güneyinde bulunuyordu. Sonradan Çin'in kuzeyine gidip beş önemli Çin Sülâlesinden üçünü kuracak olan Şato Türklerinin soylu *Bey boyları* da bu bölgede oturuyorlardı. Bu boylar, Tanrıdağlarının bu bölümündeki dağların etekleri ile yaylaların-

da yayılıyordu. 658 yılından sonra burada yeni bir idare düzeni kuran Çinliler, Şato Türkleri için özel bir eyâlet meydana getirmiş oluyordu. Chin-man şehri de, bu eyâletin başkenti olmuştu. Hiç şüphe yok ki bu şehir, Göktürk çağında da vardı. Fakat şehrin Türkçe adını bilmiyoruz. Çinlilerin bu şekilde kurulmuş eyâlet merkezleri, yaygın olarak bir *Çin garnizon* şehri özelliğini taşıyordu. Herhalde Türklerin esas *Beş-Balg* şehri de, buraya yakın bir yerde olmalıydı. Bu Çin garnizon şehrinin, esas *Beş-Balg* şehri olduğuna inananlar da vardır 12). Fakat bizim görüşümüze göre, Çinliler, genel olarak Türklerin kalabalık olduğu yerlere büyük asker yığınakları yapmıyordu. *Ortaasya'daki Çin koloni şehirleri*, genel olarak ayrı kurulurdu. 13). Çünkü burada bir Çin yazıtı da bulunmuştu 14).

6. ŞATO TÜRKLERİNİN BAŞKENTİ:

Beş-Balg Şehri ve yeri:

Şato Türklerinin, çok savaşçı ve güçlü Türk kavimlerinden biri olduğu bilinmektedir. Bu Türk kavimlerinin oturdukları yerler, Tanrıdağlarının kuzeyinden başlıyor ve kuzey-doğudaki *Bar-Köl* adlı göllere kadar uzanıyordu. Bu sebeple Çinliler, *Şato Türkleri için iki ayrı idare bölümü* düzenlemişti. Bunlardan birincisi, ve en önemlisi, *Bey soyları* olan Çuyüeh'ler için düzenlenmiş *Beş-Balg* bölgesi idi. Çinliler diğer *Bar-Köl Şatoları* için de, ayrı bir Çin teşkilâtı düzenlemişti 15). Şato Türklerinin *Beş-Balg* bölgesinde oturan soylu Şato boyları için, Çin tarihlerinde daha çok bilgi vardı 16):

“(Çin'deki) T'ang Sülâlesi zamanında (M.S. 618, 905), (Şato Türklerinin) Ch'u-yüeh boyu için Chin-man eyâleti kuruldu. Burası *Beş-Balg* (Pei-t'ing) bölgesinde idi 17). Bu şehir, bugünkü Urumçi şehrinin doğusunda ve Bogdo-Ola dağlarının da kuzeyindedir. Ch'u-mi (Çumi Çomul?) adlı Türk boyları da, bu Türklerin batısında ve Manas suyunun kıyılarında yayılıyorlardı. (Batı Göktürk Kağanı) Tu-lu Ka-

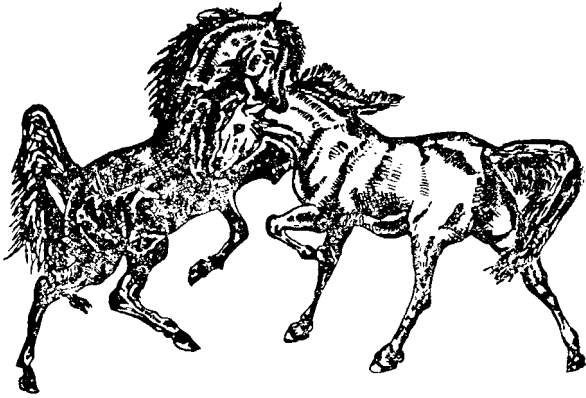
ğan, (bu iki kavmin), yani Ch'u-mi ve Ch'u-yüeh'lerin askerlerini topladı ve Tanrıdağı adlı şehri 18). kuşatmak istedi. Bu sırada, Çin generali 19). (Türklerle) yetişti. Ch'u-yüeh (Türklerinin) şehrini yağmaladı. Az sonra da O-so dağına yetişti. Bu dağ, (Şatoların bey soyu) Ch'u-yüeh (Türklerinin) batısında bulunuyordu. Ch'u-mi (Türkleri de), bu dağın kuzeyinde oturuyorlardı. Çin ordusu, onların yerlerine kadar da ulaştı. Bu sebeple bu Türklerin hepsi de, Çin'e boyun eğdiler..."

Yukarıdaki hâdiseleri, ana bir kaynaktan kısa olarak vermiştik. Bu metin ise, daha sonra yazılmış, bir Çin coğrafya kitabından alınmıştır. Bunun içindir ki eser, hâdiseleri Ortaasya'nın coğrafyası bakımından değerlendirmektedir. Şato Türklerinin yerinden Urumçi'ye kadar, Tanrıdağlarının eteklerinde, birçok şehir uzanıyordu. Yukarıdaki kaynaktan, buraları da Çumi (Ch'u-mi) Türklerinin yeri ve şehirleri olarak gösterilmektedir.

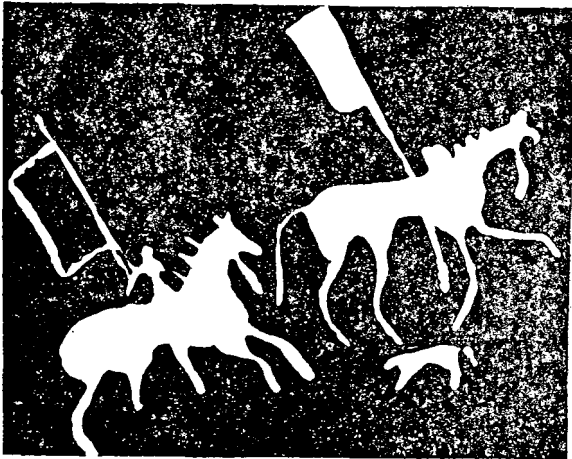
7. Beş-Balıg'ı güneyde Turfan'a bağlayan yollar:

Turfan'ı Beşbalıg'a bağlayan yollar, Ortaasya kültür tarihi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Göktürk çağına ait Çin tarihleri, Turfandan kuzeye çıkan bu yol dolayısı ile, Beş-Balıg şehirlerinin durumunu bize daha açık olarak anlatıyor: "*(Turfan'daki) Yar-Hoto 20). şehrin-den itibaren yol, kuzeye doğru yönelir. Kuzeye doğru 80 mil gidildikten sonra, Ejderhapınarı 21) adlı, konak yerine gelir. Daha kuzeye gidilince dağlık bir boğazdan geçilir. 130 mil daha yol alındıktan sonra da, Söğütlü Vadi 22) denen yere gelir. Bundan sonra, Altın Kum 23) adı verilen, büyük bir dağ aşılır. 160 mil daha gidilince, (Milâddan önceki çağda) yapılmış bir sınır garnizonuna erişilir 24). Buradan sonra da Beşbalıg şehrine gelir 25).*"

Öyle anlaşıyor ki, Turfan'dan, Tanrı dağlarının vadilerine girilince, ilk önce Söğütlü Vadi'ye giriliyordu. Sonradan Türkler bu vadilere, aynı mânâda Terek adını vermişlerdi.



1



2

Resim: 35. Göktürk çağında Türkler damızlık atları, at güreşleri sonunda seçerlerdi. Altta, Göktürk çağı yazılı kayalarındaki bayraklı atlılar.

Altın Kum dağı'nın da, bu yolun üzerindeki en yüksek dağ olan *Yogan-Terek-Başı* adlı sıra dağlar olması çok muhtemeldir. Ondan sonra da artık, Tanrıdağlarının kuzey eteklerine inilir 26). M.S. 982 yılında, Uygurların başkenti Beş-Balıg'a giden Çin elçisi Wang Yen-t'e de, bu yoldan geçmişti 27).



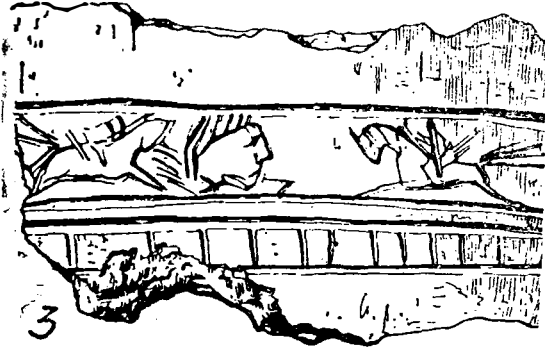
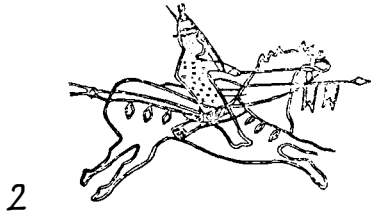
Resim: 36. Göktürk çağı kaya yazılarındaki atlılar.

8. GÖKTÜRK KAĞANLARININ “OTAĞYERİ”

Beş-Balığ'daki “Kagan - Buda” şehri

Beş-Balığ bölgesinde Türklerin bütün tarih boyunca kaynaşıp durduklarını, bu araştırmamızın her bölümünde gösterdik. Tanrıdağlarının doğu ucundaki, kuzeye bakan eteklerinde yayılan bu geniş bölgede, bir tek şehir bulunduğunu düşünmek doğru değildir. Tanrıdağlarının kuzey eteklerinden akan sular, bir çok vadi meydana getiriyor ve bu vadiler boyunca da, şehirler ile köyler doğuyordu. Hayvan yetiştiren yaylacılar ise, Tanrı dağlarının güneydeki yaylalarına doğru yayılıyordu. *Hayvancılar, yazın yaylalara çıkıyor ve soğuklar basınca da, vadilerde yayılan şehirlerle, köylere iniyordu. Bu bakımdan Beş-Balığ bölgesi, şehir ile yayla hayatının birleştiği bir yerdi.*

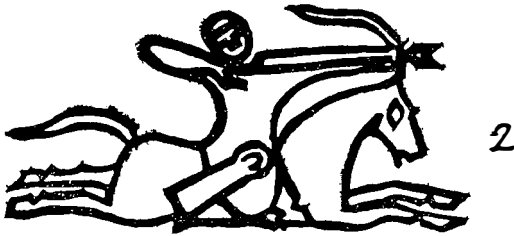
Göktürk çağında Beş-Balığ, Batı Göktürk kağanlarının önemli otağ yerlerinden biri idi. Aslında Beş-Balığ şehrinin nerede olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Bu sebeple burasının, o bölgedeki şehirlerden birisi olması çok muhtemeldir. Çin tarihleri Göktürk Kağanlarının oturduğu bu şehre, *Kağan-Futu Şehri* adını vermişlerdi. *Futu* sözünün gerçek mânâsı henüz anlaşılmış değildir. Bazıları da bu şehrin adını *Kagan-Buda* şeklinde açıklamak istemiştir. Gerçi, kaynaklara göre, bu şehirde büyük Buda mabetleri de yükselmiyor değildi.



Resim: 37. Göktürk çağı kaya yazıları ile kaplar üzerindeki atlılar.

Bazıları da, Çince işaretlerin karşılığına daha derin olarak girmiş ve bu şerrin adının *Kagan-Stupa* olması gerektiğini ileri sürmüştür. Gerçi *Stupa* da bir Buda mabedi idi. Fakat *Stupa*, geniş bir minare gibi kat, kat yükselen çeşitden mabetlerden biri idi. *Futu* sözünü ister *Buda* olarak, isterse *Stupa* şeklinde anıyalım, ortada bir gerçek varsa, o da bu şehrin Türk Kağanları ile ilgili olduğu idi. Diğer Türk şehirlerinde olduğu gibi, burada da *budistler* ve hattâ ateşe tapan, *atesperestler* bile vardı. Bu, Ortaasya Türk şehirlerinin bir özelliği idi. Çin tarihlerinin dediklerine göre, bu şehirde Batı Göktürk Kağanının bir ordusu da vardı 28). Herhalde bu Türk ordusu, daha çok Türk kağanının bu bölgedeki bir *kol-ordusu* olmalıydı.

Bilindiği üzere Beş-Balığ'ın yeri, henüz kesin olarak tesbit edilememiştir. Bazı kaynaklar bu şehrin "*Büyük bir vadi içinde bulunduğunu*" söyler 29). Bu önemli şehir, 8. yüzyılın ortasında Uygurların eline geçmişti. 791 yılında da Karluk Türklerinin elinde bulunuyordu. Bundan sonra da onların, oturak yeri olmağa başlamıştı. Beş-Balığ şehrinin, Kariukların eline geçmesi sebebi ile Çin tarihleri şöyle diyordu: "*Karluklar, Uygur-Futu vadisini aldılar* 30)." Bu şehir Göktürk çağında "*Kağan*" adını taşıırken, Uygur çağında "*Uygur*" sözü ile vasıflandırılmıştı. "*Uygur Futu Vadisi*" ile "*Kagan Futu*", şehrinin aynı yerde bulunması gerekmektedir. Göktürk çağında da "*Kagan-Futu*" şehri, Beş-Balığ'a verilen bir ad idi 31). Turfan ile Beşbalığı birbirine birleştiren yol üzerinde, *Bute* adını taşıyan



Resim: 38. 1) Osmanlı atlıları. 2) Bir Macar atlısı.

bir yer daha vardı. Japon bilgini Matsuda, bu yer adının başlangıçta, *Kagan-Bute* şeklinde söylenmiş olacağını düşünmüştü 32). Fakat bu da, kesin olmayan bir fikirdir.

Ünlü Budist rahip ve seyyah Hsüan Tsang da, Beş-Balığ şehrine Kagan-Futu şehri adı veriyordu 33). Aslında bu ünlü seyyah, Beş-Balığ üzerine Kagan-Futu şehri adı veriyordu 33). Aslında bu ünlü seyyah Beş-Balığ üzerinden seyahat etmek istiyordu. O, Turfan şehrine geldiği zaman, M.S. 629 senesi idi. Yani Doğu Göktürk Kağanı henüz Çin tarafından mağlup edilmemişti. Türklerin gücü ve ünü henüz yerinde idi. Bu sebeple Çinli seyyah Beşbalıg şehrini henüz *Türk adı* ile anıyordu. 640 yılından sonra buraları Çin'in eline düştükten sonra, Çin tarihlerindeki yer adları, bir süre için artık değişecektir.

Beş-Balığ bölgesi, Çin tehlikesine rağmen, Türkler için oldukça emin bir bölge idi. Altay dağları ile doğu bölgeleri ise, onlar için emin değildi. Nitekim M.S. 628 de, Uygur ve Sir-Tarduş gibi güçlü Türk kavimlerinin akınlarına uğrayan bir Türk prensi, Beş-Balığ'a iniyor ve orada oturmaktan başka bir çare göremiyordu 34).

Çinlilerin, Beş-Balığı ellerine geçirmelerinden sonra da, mesele kapanmış olmuyordu. Göktürk prenslerinin gözü ve gönlü, Beş-Balığ'dan ayrılmıyordu. Güçlü Çin orduları ile savaşıp, bu bölgeyi yeniden ele geçiriyorlardı. Bu sebeple Çin tarihleri, bu

bölgeyi, Çince Pei-t'ing adı ile değil, yeniden Türkçe “*Kagan-Futu şehri*” adı ile anmağa başlıyorlardı. Turfan şehri de, onlar gibi, Çin hâkimiyetinden kurtulmak istiyordu. Bu sebeple M.S. 640 da, Turfan ileri gelenlerinin, Beş-Balıg'daki Türk beyleri ile, gizli gizli anlaştıkları da görülüyordu. 35).

9. UYGURLARIN YAZLIK BAŞKENTİ :

“*Beş-Balıg*” yalnızca bir şehrin değildir; daha çok bir bölgeye verilen bir addır. Bu durumu, sık sık belgelerle göstermeğe çalıştık. Daha doğrusu, Tanrıdağlarının doğu eteklerinden çöllerin içine doğru uzanan bu geniş bölge, savaşçı Türklerin oturdıkları bir “*şehirler bölgesi*” idi. Öyle anlaşıyor ki, burada, şehirlilerle yaylacılar birbirine karışmış gibiydi. “*Şehirli-yaylacı*” olan bir hayat düzenini, özellikle 10. yüzyıl sonları Uygurlarına ait Çince belgelerde açık olarak görebiliyoruz. Çinli seyyah Wang Yen-tê'nin seyahatnâmesi, bunun en açık bir belgesi 36). Bu ünlü seyahatnâme üzerinde, bir çok yerde durmuştuk. Bu sebeple burada bu konuya yeniden dönmeyeceğiz.

Beş-Balıg'ı Uygur çağında da, Tanrıdağlarının güneyine başlıca iki yol bağlıyordu. Bunlardan, *Yogan-Su* üzerinden Turfan'a inen yolu, yukarıda incelemiştik. İkinci yol da, Turfan'dan *Urumçı* bölgesine çıkan yoldur. Bu yol da, Turfan'dan kuzey-batıya doğru *Toksun ırmağı*'nı takibederek gider. Bazı geçitleri aştıktan sonra, Urumçı'ye erişir.

OKUMA :
TURFAN ŞEHİRİ
(M.S. 983 - 985)

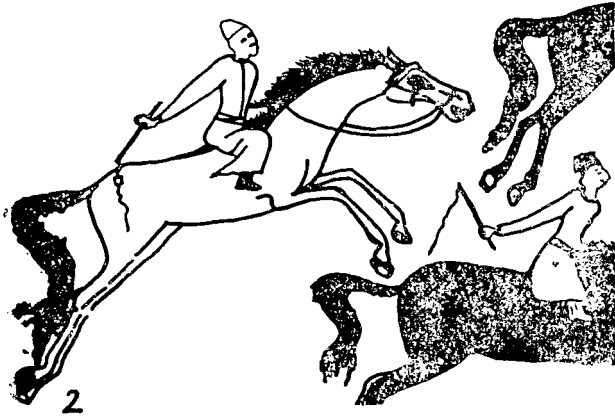
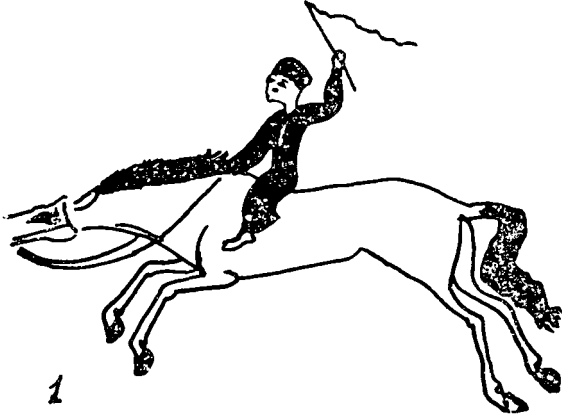
M.S. 981-984 YILINDA, TURFAN'DA OTURAN TÜRKLER

Aşağıdaki metinleri 981 yılında Turfan ve Beşbalıg'a seyahat eden Çinli seyyah ve elçi Wang Yen-t'e'nin seyahatnamesinden alıyoruz. Türk kültür tarihi ve "Türklerin şehir hayatı" bakımından fevkalâde büyük bir önem taşıyan bu bilgiler, yabancı bir elçinin tarafsız görüşlerine dayanmaktadır:

"Bu memlekete ne yağmur ve ne de kar düşer. Sıcak da fevkalâde çoktur. Her yıl sıcakların çok olduğu mevsimlerde halk, yer altında yapılmış izbelere çekilmek zorunda kalır. Bu sırada kuşlar da sıkışık sürüler hâlinde suların kıyılarında toplanır. Eğer kuşlardan birisi kaza ile uçup havalanmış olursa, sanki güneşin sıcağından yanmış gibi gökten yere düşer ve kanatları kırılır. 970 yılında beş parmak kalınlığında yağmur düştü. Tarlalardaki hububat sapı yığınları ile evleri sel alıp götürdü."

Sulama kanalları ve ziraat:

"Burada Ch'ing-ling adı verilen bir dağdan, bir ırmak gelir. Bu ırmağın suları, (kanallarla) o şekilde düzenlenir ki, devletin başkentinin her tarafını çevreler. Bu su ile tarlalar, bahçeler sulanır ve değirmenlerin taşları döndürülür. Bu memlekette beş türlü hububat yetişir. Burada yalnızca (Ch'iao-mai, ing. Buckwheat) adlı buğday cinsi yoktur. Bunu bilmezler. Yüksek ailelerden olanlar, at eti yerler. Halkın geriye kalanları ise, koyun, kaz ve ördek eti yerler. Müzik âleti olarak saza benzer bir âlet (Pipa) çalarlar. Ayrıca 25 telli bir saz (Kung-hou) da kullanırlar." Bilindiği üzere "at eti" atlı Türklerle ait bir âdettir. Bu bakımdan bu belge Türk



Resim: 39. Osmanlı atlıları.

kültür tarihi bakımından çok önemlidir. Bundan da anlaşılıyor ki, “Turfan’da zengin ve idareci olanlar Türkler idi”. Diğer kavimlerden gelen tüccar kolonileri de, kendi alışkanlıklarına göre yiyip içiyordu.

Ata binme, ok atma, kadın şapkaları, takvim ve kurbanlar:

“Erkekler, ata binmeği ve ok atmağı çok sever. Kadınlar ise, vernikle cilâlanmış bir külâh giyer. Bu başlıklara So-mu-ch’a adı verilir. Onlar, Çin’de M.S. 587 yılında yayınlanmış olan takvimi kullanırlardı... Bu takvime göre, yer ruhlarına kurban verirlerdi. Kışın, gün dönümünde de kurban vermek âdeti vardı.” Bizim kullandığımız Çince metin, takvim hakkındaki bilgileri yanlış vermiştir. Bu sebeple derin olarak tercüme etmedik. Adı geçen yıl, M.S. 587 değil, 719 yılı olmalıdır 37). Ata binmek ve ok atmak da, Türklere göre bir âdettir. Yoksa, eski Turfan’ın halkı, tüccar ve din adamlarından meydana geliyordu.

Kumaşlar, âdetler ve geziler:

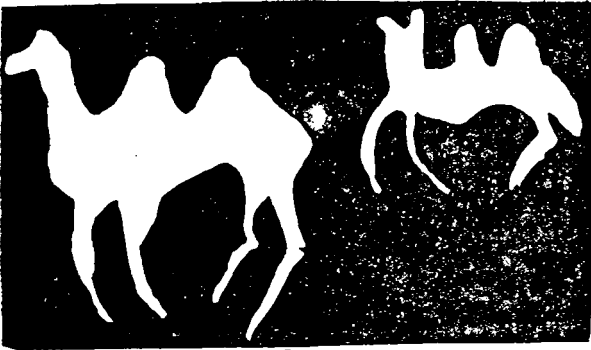
“Burada, samur kürkler, beyaz keçeler, altınla işlenmiş ve çiçeklerle süslenmiş kumaşlar yapılır. Onlar, gümüş veya bakırdan borular yaparlar. Bu borulara su doldurup birbirlerine üflerler. Bazan da suyu, elle atarak eğlenirler. Dediklerine göre, böyle yaparak kötü ruhların (yang) etkilerini yok ederlermiş. Bu yolla, hastalıkları da kendilerinden uzaklaştırırlarmış. Onlar gezinti yapmağı ve uzun seyahatlere çıkmağı çok sever. Gezintilere çıkanlar; yanlarından müzik âletlerini de eksik etmezler”.

Mâbedler ve din adamları:

“(Turfan’da), elliye yakın Buda mâbedi vardır. Bu mâbetlerin (bazılarının) kapılarının üzerinde T’ang Sülâlesinden gelen Çin imparatorlarının ferman yazıtları bulunur. Bu mâbetlerde Budizme ait büyük kitap koleksiyonları vardır. Bunlar, arasında Chang-yung ve Yü-pien, Çince sözlükleri ile



1



2

Resim: 40. 1) Deveci Türkler: (Fatih albümü). 2) Göktürk çağı kaya yazılarında, çift hörgüçlü develer.

Ching-yin budizm sözlüklerinin adları sayılabilir. Ayrıca orada Manı mâbetleri de vardır. Bunlardan başka İranlı din adamları da görülür. Bunlar da, inandıkları dini yaymağa çalışır. Bunlar, Budizmin din kitaplarını batıl ve din dışı olarak kabul eder". Öyle anlaşıyor ki, Turfan bölgesindeki Budist Türkler, Göktürk çağında yapılmış mâbetleri devam ettiriyordu. Mâbedler üzerindeki yazıtlardan bu anlaşıyor. İranlı din adamlarının da Nesturi papazları olmaları çok muhtemeldir. Çünkü bu çağda Uygurlarda Mazdeizm, yani ateşperestlik çok azdı 38).

Buda mâbetlerini ziyaret ederken, askerî tâlim ve atış yapılması:

"Bahar ayları gelince, şehirde oturanlar gruplar hâlinde toplanır ve Buda mâbetlerini ziyaret etmek için gezintiler düzenler. Bu gezintilere katılanların bir çokları atlara binerler ve okları ile yaylarını kuşanırlar. Bu sırada ne görürlerse, ona ok ve (mızraklarını) atarlar. Bu tâlimlerini de, "kötülükleri cezalandırma" diye adlandıırırlar".

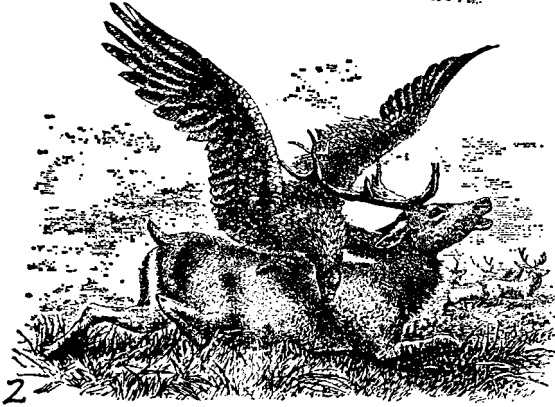
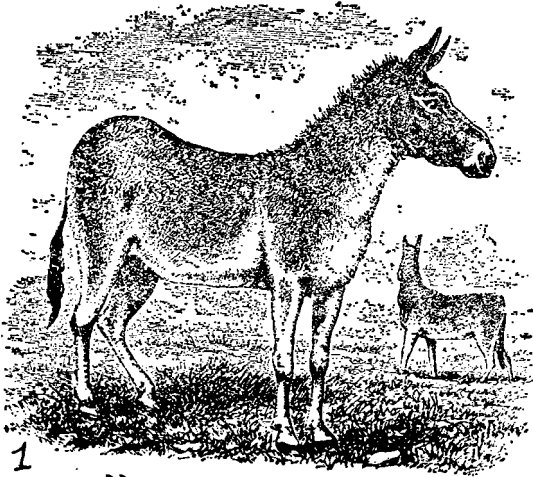
Göktürk çağından kalma belgelerin dikkatle saklanması:

"Çin İmparatorlarından gelen pek çok fermanların koleksiyonları vardır. Bunlar kilitli bir sandıkta saklanırlar Çin İmparatoru T'ai Tsung'un (M.S. 627-650) bizzat kendi el yazısı ile yazılmış bir fermanı da bulunur".

Verilen bu bilgi, Uygurların arşiv malzemesine ne kadar büyük bir önem verdiğini gösterir. Bundan sonra Göktürkler hakkında bazı bilgiler verilir. Bunların geniş araştırılma ve açıklaması gerektiğinden, bu bölümü atliyaacağız.

Uygurlarda Sosyal adalet ile sağlık konularının yoluna konmuş olması:

Onların devletinin içinde hiç fakir yoktur; yiyeceği olmayanlara devlet hesabına yardım edilir. Onların bir çokları yüz yaşına kadar, (Metin, birkaç yüz yaş (?) diyor), yaşar. Olgunluk çağına erişmeden genç yaşında ölenler hiç görülmemiştir".



Resim: 41. Eski Türklerin "kulan" dedikleri yaban atları ve eğitilmiş kartallar ile yapılan geyik avları.

Uygur Kağanının sıcakların başlaması sebebi ile Beş-Balıg'a göçmesi ve elçinin, vezir tarafından kabul edilmesi:

"Nisan ayında idik. Uygur Kağanı Arslan - Kağan sıcakların basması sebebi ile Beş-Balıg'a çekildi. Devletin idaresini de kayınpederi Ata-Üge'ye 39) verdi. Vezir Ata-Üge, selâmlarını bildirmek için elçi Wang Yen-t'ê'ye bir memur gönderdi ve şöyle söyletti: "Ben Kağanın kayın pederiyim. Siz bana gelip, beni selâmlamıyacak mısınız?" Elçi de Uygur memuruna şöyle dedi: "Ben, (Çin) İmparatorunun özel fermanı ile buraya geliyorum. Benim milletimde, hâlen yürürlükte olan kaideler, benim sizi selâmlamama müsaade etmez. Ancak hükümdarınızı görmem gereklidir. "Bunun üzerine Uygur memuru da şöyle cevap verdi: "O'nun mu sizi selâmlamasını istiyorsunuz? Buna aa bizim kaidelerimiz izin vermeyecektir!". Aradan bir kaç gün geçtikten sonra (Uygur) veziri Ata Üge, Çin elçisini ziyarete geldi ve elçiye büyük bir saygı gösterdi. Uygur Kağanı Arslan-Kağan, elçiyi kuzey başkenti Beş-Balıg'a davet etti."

Çin elçisinin, Uygur kağanının yazlık başkenti olan Beş-Balıg'a gitmesi:

"Uygur kaganının daveti üzerine elçi, (Turfan ovasındaki) Chiaoh-shi şehrini geçerek yola çıktı. Altı gün yol aldıktan sonra, Ching-ling adlı sıradağların geçidine geldi. Bu dağın tepesine altın zirve adı verilir. Çünkü buradan çok değerli madenler elde edilir. İki gün daha gittikten sonra, eski bir Çin garnizonuna geldi. Beş gün sonra da Altın-Zirve dağına çıktı. Bu dağ geçidinden geçerken, büyük kar ve yağmur fırtınalarına tutuldu. Bu geçidin tepesinde kayaların içine oyulmuş bir salon vardı. Adı da "Ejderha salonu" idi. Bir taş üzerine oyulmuş bir yazıt da görülür. Yazıtta, "Küçük karlı dağ" yazılıdır. Bu geçit çok yüksektir ve kalın bir kar tabakası ile örtülüdür. Seyyahlar burasını yünlü elbiseler giymeden geçemezler. En sonunda bir gün sonra Beş-Balıg'a eriştik." Elçinin Tanrıdağlarının en yüksek boğazından bir günde Beş-Balıg'a indiğine bakılırsa, demek ki şehir, hemen büyük dağın eteğinde bulunuyordu.



Resim: 42. Ortaasya'da eğitilmiş kartallar ile yapılan geyik avları.

Kağanın büyük şöleni, at yetiştirme kaideleri ve Uygur ülkesinin hayvanları:

“Elçi Beş-Balıg’a gelince, Kağan bir akşam şöleni verdi. Elçiyi de muhteşem bir törenle kabul etti. Bu memlekette pekçok at vardır. Kağan, hatun ve prenslerin her biri ayrı ayrı at yetiştirir. Atların hepsi, 100 mil kadar uzunlukta büyük bir vadi içinde yayılırdı. Her at sürüsü birbirinden renklerine göre ayrılırdı. Hiç kimse, kendisinin ne kadar atı olduğunu bilmezdi. Beş-Balıg vadisi, binlerce mil genişlikte ve uzunluktadır. Orada pek çok akbaba, çaylak, doğan çeşitleri ile diğer avcı kuşlar görülür. Ot yığınlarının ortasında tavşan büyüklüğünde, üzerinde kırmızı lekeler bulunan fareler de vardır. Bu fareler yenir (?). Bunları yakalamak için, bir av kuşuna sahip olmak yeterlidir.”

Uygur Kağanının elçiyi huzuruna kabul etmesi ve selâm törenleri.

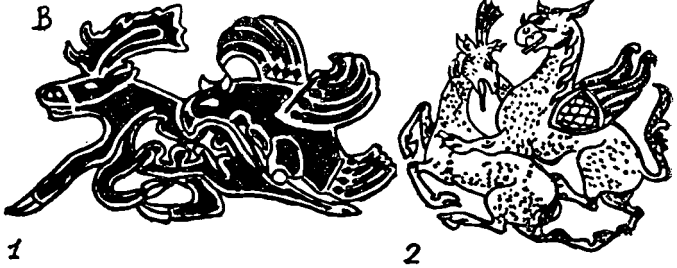
“Kağan, Çin elçisine bir memur gönderdi. Çin elçisinin özürü bulunmayacağı uğurlu bir günü, kabul günü olarak seçti. Ziyaret, yedi gün sonra oldu. Kağan, oğulları ve mâiyeti, önce doğuya selâm verdiler. Sonra da Çin imparatorunun hediyelerini kabul ettiler. Prensın yanında bir müzisyen bulunuyordu. Elinde ses çıkaran bir taş tutuyor ve bu taşı vurarak selâm düzenini idare ediyordu. Taşın ilk vuruluşunda, Uygur kağanı selâm görevini yerine getirdi. Bunun üzerine Kağanın, oğulları, kızları ve türlü akrabaları attan indi. Hediyeleri almadan önce de selâm verdiler.” Bu metindeki, “doğuya selâm verme”, “7 gün sonra kabul” ve “törende kızların da hazır bulunması, Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir önem taşır.

Müzikli eğlenceler, komedi şeklinde tiyatro ve Çin elçisinin gelişi dolayısı ile Buda mâbedlerini ziyaret:

Az sonra, müziğin de katıldığı bir eğlence düzenlendi. Bu eğlenceler geceye kadar devam etti. (Kağan ailesi ile bir-



A



Resim: 43. Hun çağına ait eserlerde geyik avlayan kartallar ve mitolojik hayvanlar.

likte) bir gölde kayıklarla gezinti yapıldı. Gölün her tarafından müzik sesleri geliyordu. Ertesi gün bir Buda mâbedi ziyaret edildi. Bu mâbedler... 637 yılında yapılmıştı." Öyle anlaşıyor ki, bu Buda mâbetleri G ö k t ü r k çağında yapılmıştı. Çünkü bu bölgeyi Çinliler ancak 641 den sonra ele geçirmişlerdi. Bu da Türk kültür tarihi bakımından önemlidir. Elçi bundan sonra, yakınlardaki volkanlar ile çıkarılan madenlerden söz açıyor. Bizim konumuz daha çok ş e h i r hayatı olduğundan, bu bilgileri atlayarak geçeceğiz.

Uygurların kültürleri, bilgileri, san'atkârlıkları ve at cinsleri ile yemekleri ve şehirdeki yapılar hakkında:

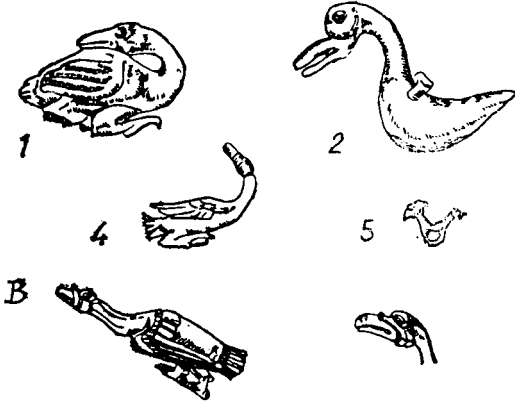
"Şehirde bir çok pavyonlar, kuleler ve bahçeler vardır. Uygurlar, vazolar yapmak, altın, gümüş ve demirden âlet ve süs yapma işlerinde fevkalâde bir meharetle donatılmıştır. Onlar, aynı zamanda nefrit taşlarını işlemesini de bilir.

"İyi bir atın fiyatı, bir top ipekli kumaş kadardır. Eti için yetiştirilen âdi atlar da, üç metre kadar ipekli kumaştan daha pahalı değildir..."

^



A



B

Resim: 44. Hun çağına ait av sahneleri ve yaban ördekleri.

BEŞ-BALIG BASMIL TÜRKLERİNİN BAŞKENTİ :

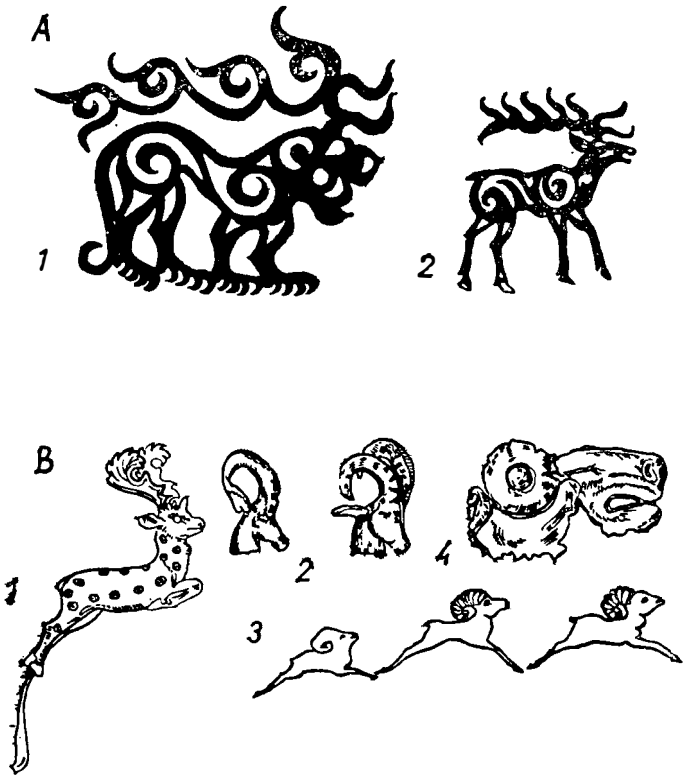
Bilinen konuları burada geniş olarak incelemeyeceğiz. Bilindiği üzere Göktürklerin büyük veziri *Tonyukuk*, 720 yılında Beş - Balıg bölgesine büyük bir akın yapmıştı. Bu akında, *Basmıl* Türklerinin elinde bulunan Beş-balıg ile diğer şehirleri Göktürk devletine katmıştı. 743 yılında ise, *Basmıl*, *Uygur* ve *Karluk* Türklerini de yanlarına alarak, son Göktürk Kağanı *Ozamiş Kağan*'ı mağlup edecekler ve bu akınla Göktürk devletine son vereceklerdir.

Basmıl Türk Devleti, bundan sonra bir yıl için kurulmuş olacaktır. *Karluk* Türkleri bu devletin "*Batı kanadı*" olacak ve "*Sağ Yabgu*" unvanını alacaktır. Uygurlar ise, "*Doğu kanat*" ve "*Sol Yabgu*" olacaktır. Böylece bütün Ortaasya, Beş Balıg'ın başkentliğinde toplanmış olacaktır.

744 'de ise Uygurlar, *Basmıl* hâkimiyetine son verecektir. Bu yolla ilk ve ünlü "*Uygur Devleti*" kurulmuş olacaktır. Uygurların başkenti ise, *Orhun* kıyısındaki Ordu-Balıg şehri idi.

E. BEŞ-BALIG'daki ŞEHİRLER :**1. Altındağ şehri:**

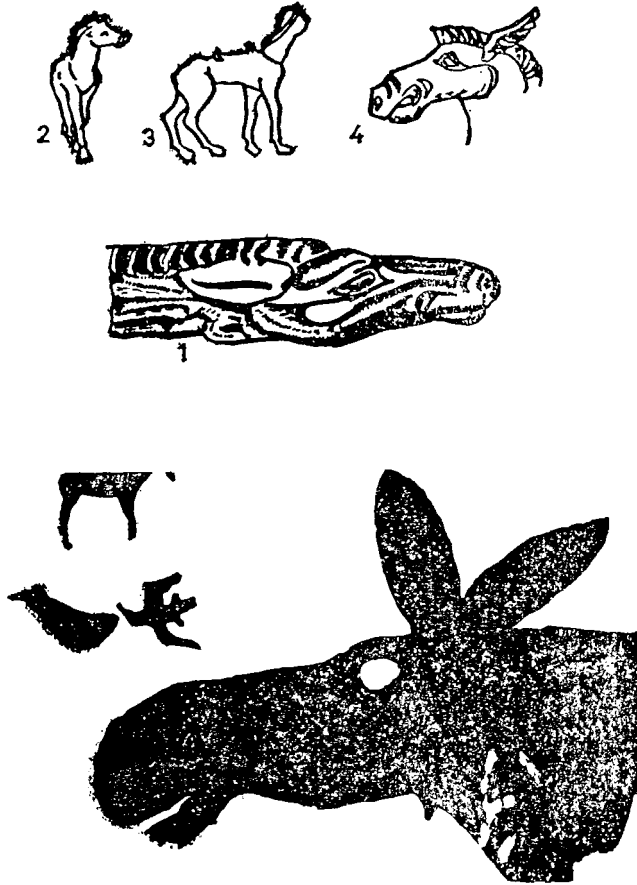
Beş-Balıg dolaylarında pek çok şehir vardır. Bunların hepsini burada incelemeye imkân yoktur. Kaynaklarımızdan anlaşıldığına göre, Beş-Balıg şeh-



Resim: 45. Hun çağına ait. adale özellikleri ile süslenmiş geyikler ve dağ koyunları.

rinin kuzey-doğusunda, *Altındağ* adını taşıyan bir şehir de vardı. Bu şehre “Altındağ sıradağları şehri” demek daha doğru olur. Bu şehir, Beş-Balığ ile *Bar-Köl* şehri ve gölü arasında bulunuyordu. Bu şehre, niçin Altındağ adı verildiğini bilmiyoruz. Aslında Altındağ, A l t a y dağlarıdır. Çinliler, Altaylara bu adı verirlerdi. Bu şehirler, A l t a y dağları ile T a n r ı d a ğ l a r ı arasında birer geçit idi. Şehrin bundan dolayı bu adla adlandırılmış olması da muhtemeldir. Fakat Çin tarihleri, *Altın-Kum dağı* ile Altındağ şehrini çoğu zaman birbirine karıştırır. Altın-Kum dağı ise, Turfanla Beş-Balığ’ı birbirine birleştiren yolun üzerindeki en yüksek bir geçit olan *Yogan Terek dağı*’dır. Hattâ bazı kaynaklar, Altındağ şehrinin, tam Tanrıdağların üzerinde bulunduğunu da söylüyordu 40). Gerçi Çinliler bu bilgileri, tecrübeli ve araziyi çok iyi bilen askerler ile elçilerin raporlarından alıyordu. Fakat ne de olsa, bu bölgelerden çok uzakta idiler.

Bir gerçek varsa, o da şu idi: Batıdan gelen *Batı Göktürk Kağanları*, ilk önce Beş-Balığ’a geliyorlardı. Ondan sonra yollarına devam ediyorlar ve böylece Altındağ şehrine ulaşıyorlardı. Bundan sonra da Barköl’e geçiyorlardı. Örnek olarak bir belge verelim:



Resim: 46. Hun çağına ait, avlanan ve etleri yenen yaban atları. Altta bu atlar, Göktürk çağı yazılı kayaları üzerinde diğer av hayvanları ile birlikte görülürler.

"651 yılının temmuz ayında, Batı Göktürk devletinin kağanı İşbara - Kağan, Beş-Balığ şehrine akın yaparak, şehri yakıp yıktı. Bundan sonra akına yine devam etti. Altındağ şehrini eline geçirdi. Bundan başka, Bar - Köl bölgesini ele aldı 41)."

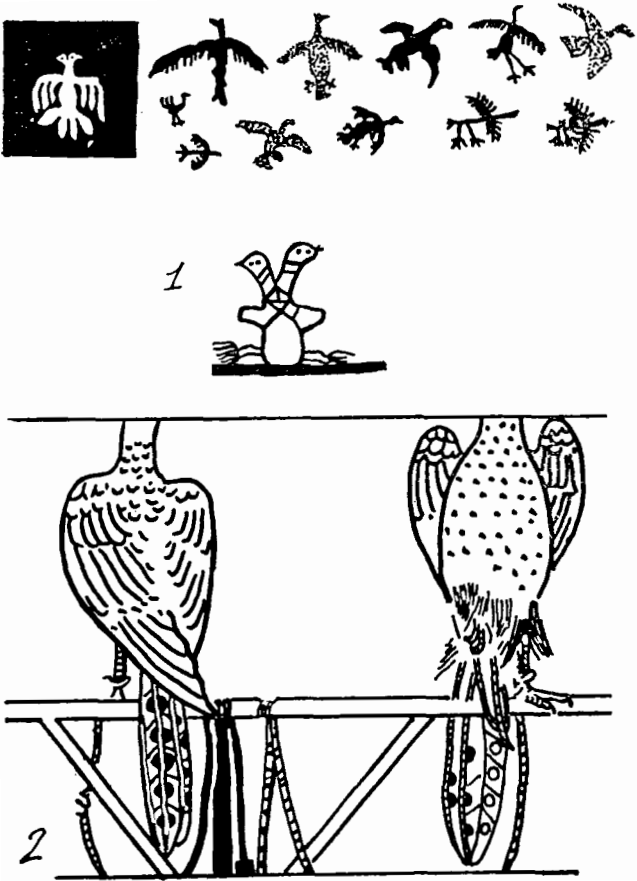
İşbara-Kağan veya İşbara-Yabgu, Batı Göktürk kağanı Aşina Holu'nun bir diğer unvanı idi. Nitekim az sonra Uy-gurlar ile Çinliler kendi aralarında anlaşarak, bu ünlü Türk kağanını yeneceklerdir. Nitekim başka bir Çin tarihi, bu Batı Göktürk Kağanının Altındağ şehrine gelişini daha geniş ve daha açık olarak anlatmaktadır: "Batı Göktürk Kağanı Aşina Holu, Beş Ch'u-yüeh, Ch'u-mi, Ku-su, Karluc ve Pei-shih adlı Türk boyları ile beraber Çin'e isyan etti. Beş-Balığ şehrine gelerek, orasını yakıp yıktı 42). Bundan sonra Altındağ (Chin-ling) bölgesini yağmaladı. Daha sonra da Bar-Köl bölgesini ele geçirdi 43)."

Ş a t o Türkleri, M.S. 582 yılından sonra, Beş-Balığ ile Bar-Köl arasındaki geniş bölgeyi ellerinde tutmuşlardı 44). Şato'lar, önceleri daha doğuda idiler. Şatolar bu çağda Çuyüe (Ch'u-yüeh) adı ile adlandırılıyorlardı. Nitekim yukarıdaki belgede de görüldüğü üzere, Çin'e isyan eden Türkler arasında bu beş boy başta geliyordu.

NETİCE: Görülüyor ki Türk boyları, kendi şehirlerini Çin hâkimiyetinden kurtarmak için, yine bir Türk liderinin emri altında toplanarak büyük savaşlara giriyorlardı. Eğer bu şehirler ile bir ilgileri ve faydaları yok idiyse, bu kadar kan dökmeğe ne lüzum vardı? Bu Türk boylarının kendi şehirleri için gösterdikleri büyük gayretler az sonra boşa gidecek ve Çin orduları galip gelecektir.

2. Tanrı dağı şehri:

Batı Göktürklerin genç ve güçlü kağanı *Tulu Kağan*, M. S. 640 yılında *Beş - Balığ* bölgesine bir akın yapmıştı. Bu sırada Ş a t o Türklerini de, Tanrıdağı şehrini kuşatmaları için gönderdiğini söylemiştik. Tanrıdağı, karşımıza zaman zaman bir şehir ve bazan da bir eyâlet ola-



Resim: 47. Hun çağına ait, av ve mitoloji kartalları. Alтта. Uygurların besledikleri av kuşları.

rak çıkmaktadır. Turfan ile Karaşar arasında bir Tanrıdağı şehri daha vardı. Turfan'ın kuzey-batısında bulunan bu şehri, kesin olarak tanıyoruz 45). Ancak anlaşılamıyan nokta, Şato Türklerinin, Tanrıdağlarının kuzeyinde bulunan bu şehre kadar nasıl inebildikleridir. Aslında ise kervanların bir konak yeri olan Batıdaki Tanrıdağı şehrinin fazla bir önemi de yoktu. Biraz geç zamanlarda yazılmış olsa da, bazı kaynaklar, Tanrıdağı şehrinin *Urumçı* bölgesinin doğusunda bulunduğunu yazar 46). Gerçi bu bölge, *Çomul* ve *Şato* Türklerinin kaynaştığı bir bölgedir. Fakat 640 'dan sonra Çinlilerin buralara kadar sokuldukları şüphelidir. *Çinlilerin de bir Tanrıdağı Eyâleti vardır*. Bu eyâlet veya vilâyetin başkenti ise Turfan'da bulunuyordu 47). Üçüncü bir Tanrıdağı vilâyeti daha vardır ki, bu ancak M.S. 661 ve 663 yıllarından sonra kurulmuştur. Burasını daha çok "*Uygurların Tanrıdağı Eyâleti*" olarak kabul edebiliriz.

Uygurların güçlü boyları olan *Bugu* ve *Tongra* gibi bölümleri, birleşerek Çin'e karşı yürümüşlerdi. Fakat Çinliler, bu Uygur boylarını mağlup etmişler ve yeni bir "Tanrıdağı Eyâleti" kurmuşlardı 48). Aslında ise, Uygurlar 605 yılından itibaren kısa sürelerle Beş-Balıg bölgesini ellerinde tutmuşlardı. "*Yine Uygurlar, Batı Göktürk Kağanını bile, Şato Türklerinin yurtları içinde bulunan "Altın Otağ dağı"nda mağlup etmişlerdi 49).*"



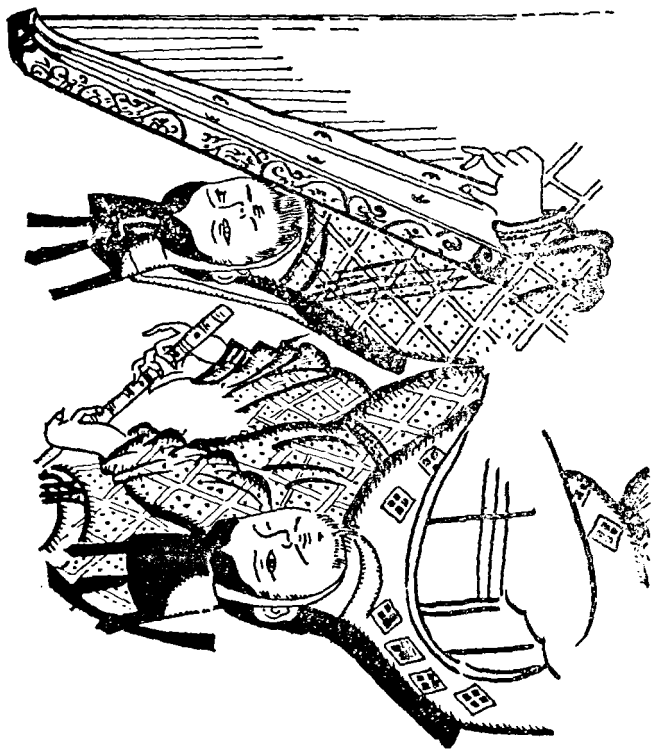
Resim: 48. Osmanlı minyatürlerinde görülen iki av sahnesi.

NOTLAR

BEŞ-BALIG'DA "ŞEHİRLİ" VE "YAYLACI" TÜRKLER (Tarihten bir örnek): (S. 95 - 135) 1). Barthold, Beş-Balg şehri için bugünkü coğrafya durumuna ve habelere bakarak şuurlu bir arayış yapmıştır: Isl. Ansiklopedisi, Beşbalık maddesi. Minorsky ise, her zamanki gibi, yer adlarının çokluğu içinde, hangi sonuca varacağını kestirememiştir. Diğer araştırmalar için ayrıca bk. Minorsky, *Hudûd al-'Âlam*, s. 272. 2). TS, 40, 29b; Chavannes, *Documents*, s. 11; De Groot, *Die Hunnen*, II, s. 168. 3). Buradaki T'urfan beyinin adı, çince yazılışı ile Ch'ü Wên-t'ai'dır (TS, 221, 5a; Chavannes, aynı esr., s. 103 ve n. 3. 4). TS, a. yer; Chavannes, aynı esr., s. 104, n. 2. 5). Aynı esr., a. yerler. 6). Chavannes, s. 106. 7). Aynı esr., s. 30-31. 8). Akınlarından söz edilen bu Çin askeri valisi, An-hsi bölgesinin genel valisi Kuo K'o'dur. Biyografyası için bk. Chavannes, aynı esr., s. 30 n. 9). CTS, 194 B, 10a; Chavannes, s. 30 10). Aynı esr., a. yer; Chavannes, s. 31 11). TS, 43 B, 6a-b; Chavannes, s. 31, n. 3. 12). Chavannes, eski Chin-man ve şimdiki Cimsa şehrinin Beş-Balıg olduğuna inanıyor (Aynı esr., s. 272, n. 2). 13). Cimsa şehrinin şimdiki adının eski bir çince sözden gelmiş olması düşünülebilir. Çünkü Çinliler bugün de buraya genel olarak Chi-mu sa adı verirler. 14). Bu yazıt için bk. Hsiu Sung, *Hsi-yü shuei-tao*, III, s. 25a-b. Bu eserin yazarı da, eski Beş-Balıg'ın bugünkü Cimsa şehrinde bulunduğuna inanır. 15). Bu konu ile ilgili gerçek bilgiyi, T'ang-shu'nun Şato'lar ile ilgili bölümünde bulabiliyoruz (TS, 218, la-b; Chavannes, s. 98 ve 272). 16). *Hsi-yü tu-chi*, XXI, s. 4a-b; Chavannes, s. 31 n. 17). Çince metindeki *Pei-t'ing* Tu-tu-fu, yani "Kuzey başkent müfettişliği", yalnızca bir şehir ile değil; bir bölge ile ilgilidir. Çinliler ayrıca Beş-Balıg şehrine de, Pei-t'ing, yani "Kuzey saray veya başkenti" derlerdi. Chavannes,

Chin-man şehrinin, eski Beş-Balığ'ın yerinde bulunduğuna inanıyor (Aynı esr., s. 31, n.3). Fakat aynı bölgede ayrıca bir kaç büyük şehir harabesi de vardır. 18). Chavannes'a göre, T'ien-shan şehrinin de içinde bulunduğu bu küçük eyâlet veya vilâyet, Turfan'ın güney-batısındaki, Bukun ile Tuksun adlı yerlerin arasında bulunuyordu (Aynı esr., s. 6 ve 31 n.). Tabii olarak bu da bir tahminden ileri geçmemektedir. 19). Bu çinli general, kısaltılmamış adı ile, Kuo Hsiao-k'o'dur. Bk. Not. 8. 20). Burası, çince adı ile Chiao-ho şehridir. 21). Burası, çince Lung-ch'üan, yani *Ejderha Pınarı*'dır. Kuça ile Karaşar arasında aynı adı taşıyan bir başka yer daha vardır. Bk. Chavannes, aynı esr., 7. 22). Liu-ku, yani *Söğütlü Vadi* için bk. Matsuda, s. 80. 23). Chin-sha-ling, yani Altın-Kum sıradağları: Bk. Matsuda, s. 316. 24). Buraya Shih-huei adı veriliyor. 25). Beş-Balığ'a, *Pei-t'ing Tu-hu-fu ch'êng*, yani "*Kuzey başkent müfettişinin oturduğu şehir*" adı verilir (TS, 40, 8a-b; Chavannes, s. 10). 26). Bazı coğrafya kitaplarına göre Beş-Balığ, Turfan ovasındaki şehirlerden 450 mil kadar uzaklıktadır. Bu konu ile ilgili metinler için bk. Matsuda, aynı esr., s. 80 v.d. 27). Bk. St. Julien, *Mélanges de géographie Asiatique*, s. 80-102. Ayrıca bk. Chavannes, a. esr., s. 11 n. De Groot'a göre bu başkent, Urumçi bölgesinde bulunuyordu (Aynı esr., II, s. 168). Bu görüş yanlıştır. Cimsa ve Guçen ile Urumçi'nin bir ilgisi olmasa gerektir. Bu konuda Chavannes haklı olmalıdır (Aynı esr., a. yer). 28). *T'ung chien*, 174: Matsuda, s. 295. 29). Beş-Balığ'ın büyük bir vadi içinde bulunduğuna dair kaynakları Matsuda toplamıştır. Bk. Aynı esr., s. 319. 30). CTS, 14 6B, 7a-b; Chavannes, aynı esr., s. 305; Matsuda, s. 316. 31). Chavannes, a. esr., s. 12; Liu Mau-tsai, s. 672. 32). Matsuda esr., s. 315. 33). St. Julien, *La vie...*, s. 32; Chavannes, a. esr., s. 193. 34). Sonradan "*Batı Beş Türk boyu*"nun kağanı olacak olan *Yü-ku Şad*, Uygarlar ile Tarduş Türkleri tarafından yenilgiye uğratıldı. Bunun üzerine Göktürk prensi *Aşina Shê-erh* de *Kagan-Futu*, yani Beş-Balığ'a çekilmekten başka bir çare göremedi. Bk. CTS, 109, 1b; TS, 110 2a; Chavan-

nes, a. esr., s. 175; Liu Mau-ts'ai, s. 263. 35). Öyle anlaşılıyor ki *Yüku Şad* adını taşıyan iki Göktürk prensi vardı. Bunlardan birinin adı 628 yılında geçmektedir. Diğeri ise, yukarıda adı geçen ve Batı Beş Türk boyunun kağanı olan *Yüku Şad*'dır. Bu prens, 640 yıllarında kendisinin batıda bulunmasına rağmen Turfan ile ilişkiler kuruyordu. Bu bilgileri Çin tarihlerinin yalnızca Turfan bölümünde bulabiliyoruz. Bk. Chavannes, s. 109. Matsuda, kaynakları tenkid etmiştir. Bk. Aynı esr., s. 295. 36). Bu bilgileri *Wang Yen-t'ê seyahatnamesi*'nde bulabiliyoruz. (Bk. S. 117). 37). Uygur takvimi hakkındaki bilgilerin tenkidi için bk. P. Pelliot, JA, I, 1913, s. 309 v.d. 38). Bu konunun münakaşası için bk. Aynı esr., a. yer. 39). A. esr., a. yer. 40). *TSTC*: Chavannes, additions, s. 20, n. 1. 41). *TFYK*, 973, 12 a: Chavannes, a. esr., s. 20 42). TS, 110: *Yen-chou* diyor. Fakat Chavannes (S. 62n) ile Matsuda (S. 308) bu yanlışlığı haklı olarak *Ting-chou* şeklinde düzeltmişlerdir. 43). TS, 110, 4a; Chavannes, 62n.; Matsuda, s. 308. Ayrıca bk. *TFYK*, 973, 12a: Chavannes, *Add.*, s. 20. 44). Bu konunun münakaşası için bk. Wu Hsing-tung, *Şatolar*, Tai-peï, 1970, s. 2. 45). Bk. TS, 40, 8a; Chavannes, a. esr., s. 6, 31, n. 2. 46). Hsi-yü t'u-shih, 21, 4a-b; Chavannes, a. esr., s. 31, n. 3. 47). Chavannes, a. esr., s. 93; Matsuda, s. 301, 308, 335. 48). Chavannes, a. esr., a. yer 49). Chavannes, *Add.*, s. 20; Matsuda, s. 342-8, 350-4.



Resim: 48a. Uyğur duvar resimlerinde görülen bir saz topluluğu.

II.

B Ö L Ü M

TÜRKLERDE ŞEHİR VE KÖY HAYATI

Yukarıda, Türklerde “*yayla ve kışlak hayatı*” üzerinde, önemle durmuştuk. Çünkü yerleşik hayatın başlangıcı, *kışlak* hayatı idi. Her çağda, hattâ şimdi bile, yaylacı ve hayvancı kavimler, belirli yerlerde kış-larlardı. Bu sebeple en uygun kışlak yerleri, her topluluğun gücüne ve önemine göre paylaşılmıştı. Türk-lerin “*orun ve ülüş*” sistemi ve düzeni, yayla ve kışlak hayatı içinde de, titizlikle yürürlükte kalmıştı. Sürekli kışlaklar ise, köy ve şehir hayatının ilk temelleri olmuştu. Bu durum eski Türk tarihinde böyle olduğu gibi, Anadolu’da da böyle olmuştu.

Türkler şehir hayatına yabancı değildi. Ortaasya’daki büyük Türk devletleri, büyük şehirler ile ziraat bölgeleri için, yüzyıllar boyunca büyük savaşlar vermişlerdi. Bu bölümde “*okuma*” parçaları da vereceğiz. Büyük şehirler için yapılan bu uzun savaşları, Çin tarihlerinden tercüme ettiğimiz, bu “*okuma*” içinde bulacaksınız. Çok güzel bir dil ile yazılmış olan bu çince örnekler, bize aradığımız her şeyi verecektir. (S. 95-127).

Bölümümüzün başında ise, en eski Türk kaynaklarından başlayarak derlediğimiz bilgiler yer almaktadır. Türklerin “şehir, kasaba, köy, kale, sur, başkend, sokak, çarşı-pazar, dükkân, han”ları hakkındaki bilgiler bu bölümde, bir sistem içinde okuyucularımıza sunulmağa çalışılmıştır. Şunu da belirtmek isteriz ki, böyle eski bir çağda, bu kadar geniş bir bilgiye sahip olmak, herhalde dünya kavimlerinin pek azına nasip olmuştur. Her bölümümüzde olduğu gibi burada da, yalnızca vesikalar konuşacaktır. Burada verilen her bilgi, *Anadolu Türkleri ile Osmanlı devleti'ne* eski Türklerden kalmış bir kültür mirâsı idi. Şu sebeble her konu, “*Anadolu Türklüğü*” ile mukayese edilmeğe çalışılmıştır. Çünkü bu kitabın dayandığı prensip, Türk kültürünü “*Göktürklerden Osmanlılara*” doğru takib etmektir. Bu prensibi, ilk defa ortaya koyan Prof. B a n g 'ı, burada saygı ile anıyoruz.

Tabii olarak bu bölümde de, birçok boşluk ve dokunulmamış birçok konu olacaktır. Daha doğrusu bilgilerimizin hepsi bu kadarcık değildir. Fakat bu kitap her konu hakkında yalnızca, genel bir bilgi vermek için yazılmıştır. Ümit ediyoruz ki, bu bilgi kırıntıları bile, bize birçok şey öğretecektir.

TÜRKLERDE YERLEŞİK KÜLTÜRÜN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

**(Şehir ve ziraat bölgelerine doğru büyük
kayma hareketleri)**

Türklerin menşei nerelere dayanıyordu? Eski-
den bir Türk kavmi var mı idi? Bu gibi sorular,
şimdiye kadar yeterince, türlü fikir spekülasyonları
yapmak isteyenler için, güzel bir konu olmuştur.
Ayrıca bu konuda tarih vesikalarını inceleyip de-
ğerlendirme yerine, hayâl etme, bazı yazarlar için
daha kolay bir iş hâline gelmişti. Herkes, kendi iste-
ğine veya kendi devletinin politikasına göre, birçok
fikir ileri sürecekti. Ama hiç kimse, tarih vesî-
kalarının derinliklerine inerek hiçbir araştırma yap-
mayacaktı! Böyle bir tutum, bizim bu kitabımızda
yer almamıştır.

Yüksek kültürlerin kaynağı, hiç şüphe yok ki,
şehir ve ziraat hayatıdır. Türkler, şehirler ve ziraat
bölgeleri ile ne derece ilgilenmişti? Kitabımızın
bu giriş bölümünde, bizim başlıca ana konunuz, bu
olacaktır. Türk devletlerinde ve Ortaasya'da, yüz-
yıllar boyunca, şehirler ile büyük ziraat bölgelerini
elden kaçırmamak için, büyük savaşlar verilmiştir.
Adeta birkaç yıl ara ile, bu bölgeler sık sık el de-
ğiştirmiştir. Bu sonsuz mücadelelerin sebebi ne idi?
Oluşların önemi ve gelişmesi. Hun tarihinde de

Göktürk tarihinde de, hep şehir ve ziraat bölgeleri üzerinde olmuştur. Anlaşmazlık ve savaşların ana sebepleri de, hep bu şehirler ile ziraat bölgelerini elden kaçırma korkusuna dayanıyordu. Elbette ki tarihimizin eski vesikaları, az ve karanlık idi. Türklerin şehir hayatı ile olan münasebetlerini ise, kesin çizgileri ile belirtmek, şimdi bile çok zordur. Fakat hiç olmazsa, Türklerin şehirler ile ziraat bölgelerine karşı olan büyük ilgilerini, tarih vesikalarındaki oluşlara dayanarak bile olsa gösterebiliriz. Büyük halk kitleleri ile kavimlerin, belirli bir bölgede büyük yığınaklar yapmış olmaları, tarihi meydana getiren başlıca sebeplerden biri idi. Eski Anadolu'da bile, eğer Türk nüfusu çoğalmasa idi, elbette ki Osmanlı devleti doğamazdı. İşte bu görüşten hareket ederek, gerek Hun çağında ve gerekse Göktürk çağında, şehirler ile büyük ziraat bölgelerine doğru olan büyük nüfus kaymaları üzerinde, dikkatle durduk. Bu olaylar ile ilgili, tarih vesikalarını da, bir araya getirmeğe çalıştık. (Bk. S. 95-127).

“Türkler ile Moğollar” arasındaki ilgiler de, zihinleri bulandıran başka bir konudur. Dilciler ile etnoğrafların tutarsız görüşlerini, şimdiye kadar çok dinledik. Bu konuda tarih vesikaları ne diyordu? Önemli olan, bu idi. Tarih temeline ve vesikalara dayanmayan görüşler, her zaman için askıda kalmıştır. Bu bölümümüzde Türkler ile Moğolların, ayrı ayrı bölgelerde nasıl doğup ve nasıl geliştiklerini, tarih vesikalarının ışığı altında, kesin olarak göreceksiniz. Yüksek bir “İmparatorluk kültür ve geleceği”ne sahip olan Türkleri geri Moğollar ile karıştırmak, elbette ki doğru değildir. Birbirlerine kar-

şı yüzyıllar boyunca kan gütmüş olan bu iki düşman kavim, bütün tarih boyunca kendi ayrı varlıklarını korumağı başarmıştı. Bazen yanyana yaşamış ve bazan da, biri diğerini hâkimiyeti altına almıştı. Türk kültürünü anlayabilmek için, bu münasebetleri, gerçek vesikalara göre tanımak gereklidir. Bu sebeple de kitabımıza böyle bir bölüm koymağı uygun gördük. Çünkü kitabımızın diğer konuları, bu bölüm ile yakından ilgili idi.

Türkler her çağda, çok geniş bölgeler içinde yayılmıştı. U y g u r l a r doğuda, büyük bir kültür seviyesine erişirken, Batıya kaymış olan Türkler de, yeni geldikleri çevrelerine uymağa çalışıyordu. Ancak önemli olan nokta şu idi: Türkler, ne kadar geniş bölgelere yayılmış olursa olsun, Türk kültürünün ana ve temel prensiplerini korumağı bilmişti. Yoksa, "*Batı Türkleri*" derken, Türk kültürünü ikiye bölmüş olduğumuz hatıra gelmemelidir. Bizim vazifemiz, Türk kültürünün ana ve değişmeyen çizgilerini belirtmeğe çalışmaktır. Aslında dışarıdan birşeyler alıp kendine benzeştirmeğı bilememiş olan her kültür, zayıf ve güdük kalmıştır. Önemli olan, Türklerin yayıldıkları kültür çevrelerini tesbit etmektir. Ayrıca bu yeni Türk kültür çevreleri arasında da, eski ve değişmeyen bağları bulmaktır.

Yüksek devlet kültürü, devlet idare etmek tecrübesi ve bu tecrübeler ile donanmış büyük halk kitleleri üzerinde, "*Türklerde halk ve ordu*" adlı bölümümüzde duracağız. Bu bölümümüzde ise, Türklerin Ortaasya'daki şehirler ile büyük ziraat bölgele-



Resim: 49 . Hun çağına ait ve bir mitoloji konusu olan gök geyiği.

rine nasıl toplandıklarını ve buraları için, nasıl uzun savaşlar yaptıklarını göreceksiniz. Ancak bu şehirlerin içlerinde, Türk olmayan kimseler de vardı. Fakat Türk kültürünün asıl gelişmesi, Ortaasya'nın yerlileri olan, fakat Türk olmayan bu şehir halkları ile kurulan münasebetlerden sonra başlamıştır. Gerçi bu konular derin, belgeler ile dolu ve okunması da güçtür. Fakat şimdiye kadar söylenmemiş şeyleri söyleyerek, Türk kültür tarihine bir giriş yapma zamanı artık gelmiş olmalıdır.

TARİHDE ŞEHİRLER VE TÜRKLER

Türklerin göçebe oldukları, yaygın bir inanış hâlinedir. Aslında Türk tarihi, derin olarak incelenmiş bir konuda değildir. Bu sebeple, bu gibi görüşler, bir gelenek hâlinde söylene gelmiştir. Tarih belgeleri ise, henüz derin olarak ele alınmamıştır. Türk kültür tarihinin bir çok konularını ele almış olan böyle bir eserde, Türklerin şehirler ile olan münasebetlerini gösteren belgelerin hepsinin ele alınıp işlenmesi, elbette ki düşünülemez. Gerek Hunlar ve gerekse Göktürkler, Ortaasya'daki büyük ticaret şehirleri ile çok ilgilenmişlerdi. Ortaasya şehirlerini elde tutabilmek için, Hunlar ve Göktürkler, Çin orduları ile büyük savaşlar yapmışlardı. Bu şehirler, yüzyıllar boyunca Türkler ile Çinliler arasında el değiştirmişti. Çinliler, büyük ticaret ve ziraat şehirlerini alırken, ilk önce bu şehirlerin çevresindeki Türk garnizonları ile içlerindeki Türkleri temizlemek zorunda kalmıştı. Bu kitapta, eski

Ortaasya devletlerinin şehirler ile olan münasebetlerini gösterebilmek için, yalnızca iki belge örneği vermek isterdik. Bunlardan birincisi, Hunlar ile ilgilidir. M.S. 123-129 yılları arasında ünlü Çin generali Pan Yung, Ortaasya ticaret yolları ile şehirlerini Hunların elinden almak için, büyük bir akın yapmıştı. Bu ünlü Çin generalinin biyografyası, çok güzel bir dil ile, kardeşi tarafından kaleme alınmıştır. Bu güzel biyografyadan bazı bölümleri, seçme yolu ile okuyucularımıza sunacağız. Bir “okuma” parçası hâlinde verilecek olan bu bilgiler, okuyucularımızı yeterince aydınlatacaktır.

İkinci örneğimiz de, sonradan Uygurların başkenti olacak olan *Beş-balıg* ve *Turfan* bölgesi ile ilgilidir. Bilindiği üzere bu bölgede, pekçok şehir kalıntısı vardır. Aşağıda vereceğimiz belgeler de, bize gösterecektir ki, bu şehirler, G ö k t ü r k boyları ile beylerinin birer oturak yeri idi. Bu sebeple, kendi yurtlarını korumak için, Çin ordularına karşı çok çetin ve uzun süren savaşlar vermişlerdi. Askıda kalan fikir ve görüşlerden ise, okuyuculara gerçeği belgelerden okutmak, bize daha doğru bir yol gibi görünmektedir. (S. 95-127).

I. HUNLARIN BATIYA KAYMALARI

(Yeni kültür gelişmelerine ve yerleşik hayata doğru)

Hunların menşeleri hakkında gerçek bir fikir edinebilmek için, Do ğ u ve Bat ı T ü r k i s t a n ' ın tarihlerini dikkatle incelemek lâzımdır. Bu bölgelerde Hunlar, nerede ve ne zaman görünmüşlerdi? Bu sorulara cevap verebilmek için, bu kısa araştırmamızdaki kaynaklar, istatistik bir metodla taranmıştır. Bu araştırma, şimdiye kadar Hunların menşelerini doğuda arayanlar için belki de bir sürpriz olacaktır. "Hunların" ve dolayısı ile "*Türklerin menşei*" bakımından önemli olan belgeler seçilmiş ve tercüme edilerek okuyucuların dikkatlerine kısaca sunulmuştur. Bu yolla, türlü itiraz ve fikir spekülasyonlarının önüne geçilmek istenmiştir. Sunulan belgelerde, Hunların Batıda ve Tanrıdağları bölgelerinde nasıl yığınak yaptıklarını, açık olarak görebileceğiz.

A. HUNLARIN, ORTA VE BATIASYA İLE OLAN ESKİ BAĞLARI :

1. En eski Hun ve Türkistan münasebetleri:

Ortaasya imparatorlukları, başkentlerini genel olarak Orhun bölgesinde kurardı. Bu sebeple, özellikle başlangıçta, Çin tarihlerinde Batı hakkında herhangi bir bilgi bulamıyoruz. Do ğ u T ü r k i s t a n ' ın adı, Çin kaynaklarında ilk olarak,

“Yirmi altı devlet” adı ile, Mete’nin Çin imparatoriçesine gönderdiği mektup içinde geçer. Bu mektup, Çin’e, M.Ö. 176 ’da gönderilmişti. Mete bu mektubunda, “Yirmialtı devleti aldığını” da yazmakta idi 1). Bazılarına göre Hunlar, Tanrıdağları ile Doğu Türkistan’a ilk defa bu tarihte inmişti 2). Meselâ, Japon bilgini Shiratori’yi böyle düşünmeğe yönelten başlıca sebep, Hunların menşei Uzakdoğuda görmek isteme alışkanlığı idi. Bununla beraber her iki Türkistan’ın, Ortaasya imparatorlukları bakımından hayati bir önemi taşıdığını ilk olarak belirten kimse de, yine bu bilgin olmuştu. Shiratori’nin bu haklı ve çok önemli görüşlerini şöyle sıralayabiliriz: “1. *Türkistan şehirleri, Hunların sağ kolu gibi ili.* 2. *Hunlar, devlet ve ordularının beslenme maddelerini oradan temin ediyordu.* 3. *Hunların Batı’ya dönüşü ve Batı’ya daha çok önem vermeleri, Hun devletinin devamlılığını (stability of the empire) sağladı.* 4. *Batı şehirleri, Hun imparatorluğunun bir nevi hazinesi (treasure) yerinde idi.* 5. *Hunlar, kendi imparatorluklarının kaderini (destiny), Türkistan’ın elde tutulmasına bağlamıştı.* 3).” Hunlardan sonraki Ortaasya imparatorluklarında da durum aynı idi. Bu sebeple Hunlardan önceki Türkistan’ın jeopolitik durumunun böyle olması, bir mantık gereği idi.

Nitekim Mete bu ünlü mektubunda, ilk önce Batıdan söz açmakta ve sözüne şöyle devam etmekte idi: “*Bu memleketlerin hepsi Hunların oldu. Yay çekebilen kavimler, en ufak ailelerine kadar birleştiriler. Şimdi kuzey, benim hâkimiyetim altındadır. Artık silâhları bırakıp subaylarım ile askerlerimi*

rahat ettirmek istiyorum..." Belgeyi zorlamak istemiyoruz. Aslında Mete'nin, Çin'de ve Doğuda gözü yoktu. Fakat Batıda çok genişlediği de, bu belgelerin dilini bilen bilginlerin gözlerinden kaçmamak-tadır 4).

Çin tarihlerinin Batı hakkındaki bilgileri ancak, M.Ö. 139'dan itibaren bir seyahatnâmeile başlar. Bu ünlü seyahatnâmenin kaleme alınışı, M.Ö. 127 ile 125 arasındadır.

Bu çağda, Hun devleti artık gerilemeğe başlamıştır. Bununla beraber bu Çin kaynağı, Hunlarla Batı Türkistan sınırlarını şöyle özetlemektedir: "*Fergana, (Ta-yüan), Hunların güney-batısındadır. K'ang-chü, Fergana'nın kuzey-batısındadır... Burasının güneyinde Yüe-çi'ler, doğusunda ise Hunlar bulunur* 5)." K'ang-chü, bugünkü Zerefsan vadisinde yer alan S e m e r k a n d ve B u h a r a g'bi şehirleri içinde toplayan bir deyişdir 6). Öyle anlaşılıyor ki, Zerefsan ve Fergana vadilerinin kuzeyinde, artık büyük bozkır İmparatorlukları başlıyordu. Bu vadi devletleri, çoğu zaman, Hunların birer vassalı oldu.

M.S. 127 de, Tanrı dağlarından Fergana'ya giden yollar Hunların ellerinde bulunuyordu 7). Yine aynı çağda Doğu Türkistan'ın önemli şehirleri olan Kuça ve Loulan da, yine Hunların elinde idi. 8). Tabii olarak, Türkistan şehirlerinin hepsi hakkında elimizde belgeler yoktur. Tesadüfen de olsa, burada, akınlara dolayısı ile geçen kayıtları seçip değerlendirmek zorundayız.

Biraz daha geç çağlara ait olmasına rağmen, ünlü bir Çin generalinin şu sözleri de önemlidir

(M.Ö. 36): “*Türkistan, başlangıçta Hunlara ait idi. Şimdi de Hun hükümdarı Chih-chih, orada kendi kendine nüfûzunu genişletmektedir. Wu-sun’lar ile Fergana (Ta-yüan)’ı hücumla dize getirdi. Semerkand (K’ang-chü)’ı kendine bağlama pîlânını da gerçekleştirdi. Her iki yer de artık kendisinin oldu. Kuzeyde ise, I-li’yi mağlup etti... 9).*” Aslında tarih kaynaklarındaki bu bilgilere, ancak akınlar dolaşısı ile tesadüf edilir. Meselâ Isıg-göl ile Fergana arasındaki bir krallık, Hun hükümdarlarına kız veriyordu. M.S. 60-58 arasındaki taht kavgalarında ise bir Hun şehzadesi, Batı Türkistan’daki kayınpederinin memleketine sığınmıyordu 10).

Milâttan az önceki Kuşan hükümdarları, Hunların “*Yabgu*” ünvanlarını kullanıyordu 11). Hun çağındaki eski Fergana, Türkistan ve Toharistan beylikleri de, yine aynı “*Yabgu*” unvanı ile anılıyordu 12). “*Yabgu*” memuriyet unvanı Hun ve Yüeci idaresinin Batıdaki en önemli hatıralarından biridir. Aslında bu unvan Hunlarda çok daha önce görülmüş ve Göktürklerdeki gibi birinci derecedeki bir memuriyet hâline gelmişti 13). Bu, bir gerçektir.

M.Ö. 123 ’den sonra Hunlara karşı yapılan Çin akınları yoğunlaşır ve tesirli olmağa başlar. Çin’in hemen doğusundaki Kansu’da bulunan *Hsiu-tu* ve Hun-ya adını taşıyan Hun pirenslikleri, Çin akınlarını üzerlerine çeken ilk hedef olurlar 14). Bu prenslikler, Tanrı ve Altay dağlarındaki Hun kitlelerinin doğudaki güçlü ve medenî öncüleri idiler. Öyle anlaşıyor ki M.Ö. 111 ’de Çinliler, Hunları artık Kansu’dan Batıya atmışlar ve bu bölgeyi iyice Çinlileştirmeye başlamışlardı 15).

2. Hunlara karşı yapılan ilk önemli Çin akınları Orhun'a mı, yoksa Altay ve Tanrıdağları yönlerinde mi yapılmıştı?

Bu çok önemli bir sorudur. Franke ve A. Hermann'a gelinceye kadar Büyük Hun devleti, bir Moğolistan imparatorluğu sayılmıştı. Aslında ise *"Moğolistan, Büyük Hun devletinin Sol kanadını meydana getiriyordu"*. Zaten bu bölge, daha ilk Çin akınlarında mukavemetini kaybetmişti. Büyük Hun devletinin kuruluşunda *"Moğolistan tezini"* tutan bilginler, Çin akınlarını hep Çin'in kuzeyindeki Yin-şan dağlarından götürmüşlerdi. Ortaasya'nın tarihi coğrafyasını çok iyi bilen A. Hermann'ın bir yazısı ile bize, Çin akın yolları üzerinde çok önemli bir ışık tuttu. A. Hermann'a göre M. önceki 124, 121 ve 119'da yapılan Çin akınları, Kansu üzerinden yapılmıştı 16). Kansu, Çin'den Tanrıdağlarına ve Altaylara giden yolların bir başlangıç noktası idi. Bu görüşü, A. Hermann'ın görmediği belgelerle de, burada değerlendirerek destekliyeceğiz. Bu ilk Çin akınları sırasında, Altaylara ve Batıya bir nevi sıçrama tahtası görevini yapacak olan- Edzin-Gol bölgesi de önem kazanıyordu. Çinliler, bu stratejik bölgeyi alır almaz, M.Ö. 102'de, buralarda Çin askeri kolonilerini kurmağı da ihmal etmemişlerdi 17). Bu çağda Moğolistan, Hunlar için artık önemini kaybetmişti.

M.Ö. 99 Çin akınları da, hep Tanrıdağları'na doğru yöneltiliyordu 18). Hunlar, Çin orduları tarafından Batı ve kuzeye doğru itilince, ticaret yolları üzerindeki Kuça ve Turfan gibi Türkistan şehirlerine daha çok önem vermeğe başladılar 19). Kuça ve Turfan etrafındaki Hun faaliyetleri de, dolayısı ile daha çok artmağa başladı (M.Ö. 90). Aslında Tibet, başlangıçta Hunların hâkimiyet sahası içinde bulunuyordu. Bu sebeple, Tibetle ilgili ilk Çin kaynaklarında Hun unvanlarının bulunduğu görüşü, sağlam bir esasa dayanır 20). M.Ö. 88'de Hunların Tibet ile işbirliği yapmaları hâlâ devam ediyordu 21). Fakat bundan sonra artık Çinliler Tibetlileri kendi yanlarında, Hun-

lara karşı kullanacaklardır. Bununla beraber Çin, bir Hun-Tibet anlaşmasından daima korkmuştu.

3. Hunlar, önceleri daha Batıda mı idiler?:

Hayatını, Ortaasya'nın tarihi coğrafyasının incelenmesine vermiş olan Alman bilgini A. Hermann'ın, şöyle bir düşüncesi vardır: "*Hunlar, Mao-tun (Mete)'un emrinde olarak istilâlarını Baykal gölüne kadar uzattıktan sonra (M.S. 200 sıralarında), güçlerinin ağırlık noktasını da, Gobi çölünün kuzeyine naklettiler. Burası, Moğol çağında da başkent olan, Orhun'un yukarısındaki yayla vadileri idi. Bunun için de, Çin akınları buraya doğru yöneltilmmişti 22).* A. Hermann'ın araştırma ve fikirleri eskimiştir denemez. Çünkü o zamandan bu zamana, henüz daha yeni kaynaklar bulunmamıştır. A. Hermann da Hunların daha önceleri, Orhun vadisinde oturduklarına inanmıyordu. Fakat nereden geldiklerini de söyleyemiyordu. Aslında Mete'nin babası Tou-man'ın, akın yapmak için Çin sınırında özel kale ve garnizonları vardı. Fakat Çin'in kuvvetlenmesi ile Mete'nin ataları, kuzey-batı veya tam batıdaki yurtlarına çekilmişlerdi. Bunu da çok iyi biliyoruz 23). Mete'nin babasının bu kalesi, Çin'de Sarı Irmağın kuzey-batı kıvrımına düşüyordu 24). Eskiden beri Orhun bölgesinde oturmuş olmaları az muhtemeldir. Çünkü sonradan bu bölgelerde sık sık adları geçecek olan Ting-Ling'lere yer kalmamaktadır. Aslında, burada şu gerçeği tekrarlamada bir fayda vardır: "*Orhun bölgesi, Ortaasya'nın kutsal bir yeridir. Burası Hun, Juan-juan (Avar?), Göktürk, Uygur ve Çingiz Han gibi imparatorluklara başkentlik yapmıştır. Fakat bu, o imparatorlukları kuran halk kitlelerinin, başlangıçtan beri burada oturduklarını gösteren bir delil değildir.*" Bu sebeple, A. Hermann'ın fikirleri de bununla desteklenmiş olacaktır. Zaten bu bilgin, bu gerçeği çok iyi bilmektedir. Bunun için de A. Hermann, Ural'a kadar uzandıklarını söylemekten geri duramıyordu. Fakat bu konuda elimizde belge yoktur. Bunların hepsi de yalnızca mantığa göre ileri sürülmüş fikirlerdir.

4. Büyük Hun devletinin, Ortaasya'daki "Sağ kanadı"nın yeri meselesi:

Büyük Hun devletinin "Sol kanadı", yani Moğolistan, ünlü Çin İmparatoru Wu-ti'nin (M.Ö. 140-86) tahta çıkması ile beraber tehlikeye düşmüştü. Çin tarihini ve kaynaklarını çok iyi bilen Japon bilgini Shiratori'nin şu görüşlerini, bu yazıya almada fayda vardır: *"Coğrafya durumu bakımından, Hunları her yandan kuşatmak ve onlara akın yapmak imkânı yoktu. Çünkü Hunlara üç yönden, doğudan, güneyden ve Batıdan, aynı anda taarruz etmek gerekiyordu. Ayrıca kuzeye doğru ilerlemek için de, soğuk ve çıplak bölgelerde, bir çok güçlüğü aşmak gerekiyordu. Bu plânın uygulanması bakımından, Wei-ho ve Chao-hsien bölgelerinin kontrol altına alınması, büyük bir güçlük göstermiyordu. Bu yolla, Hun İmparatorluğunun sol kolu da kesilmiş olacaktı. Hunların sağ kolunu kesmek ise, pek kolay görünmüyordu. Çünkü burası çok uzaktı ve ayrıca çok geniş bir bölge içinde yayılıyordu 25)." Shiratori, bu fikrinde çok haklıdır. Çünkü Çin ilkönce, kendine tehlike gelebilecek olan yakın bölgeleri, yani Moğolistan'ı Hunlardan koparmağı, ön plâna almıştı. Shiratori, her zaman olduğu gibi, burada da Doğuasya'ya önem vermiştir. Hun İmparatorluğunu gerçek genişliği ile tanıyan O. Franke'nin şu satırlarını almak da, konuyu daha çok aydınlatacaktır: *"Örneği görülmemiş bir inatla ve acımaksızın yapılan ve bu işitilmemiş can ve mal kaybı üzerine, Çin'deki Han Sülâlesi İmparatorları, İmparator Wu-ti'den (M.Ö. 140-86) daha önce, plânlarını çizmişlerdi. Bu plâna göre, Hunların, önce kuzeydeki güçleri kırılacaktı. Bundan sonra da Batıda Sibirya sınır dağlarından, Tanrıdağlarının eteklerine ve Pamir'e kadar uzayan Hun hakimiyeti sona erdirilecekti 26)."**

Görülüyor ki Çin, ilk önce kendine yakın bölgelerde Hunların güçlerini kırmayı gaye edinmişti. M.Ö. 135'de başlayan bu plân, daha ilk ağızda kuzeydeki Hun güçlerini kırmağı başardı. Buna rağmen Batıdaki Hun

dayanışması, daha üç yüz yıla yakın bir süre devam edecektir. İşte konunun önemli olan noktası burasıdır:

“Eğer Büyük Hun devletini kuran kitleler Moğolistan’da idiyse, Moğolistan’ın Çin hâkimiyetine geçmesi ile beraber, Hunların üstünlük ve direnmesi de sona erecekti. Fakat Hunlar, Batıda Çin’e karşı üçyüz yıl daha dayanmışlardı. Bu da bize Büyük Hun İmparatorluğunun zinde ve güçlü kitlelerinin, Batıda bulunduğunu gösteren bir delildir.”

“Hunların sol kanadı”, M.Ö. 130’dan itibaren az bir zaman içinde Hunların elinden çıktı. M.Ö. 120 de ise, Orhun bölgesi hariç, Moğolistan Çin hakimiyetine girmiş görünüyor. Bu sebeple, bundan sonra Hun İmparatorluğunu temsil eden bölge, “Hunların sağ kanadı” idi. Bu sebeple sağ, yani “Hunların Batı kanadı”nın incelenmesi, Hunların Batı menşeleri hakkında bir çok değerli ipucu verecektir.

M.Ö. 127’de Hunların *Batı bölgelerini* temsil eden “Sağ Bilge Prensi”, Çin’e karşı Sarı Irmağın batısından ve Kansu’nun kuzeyinden hücumla geçiyordu. Çin de, aynı Hun prensinin akınlarına aynı yönden karşılık veriyordu 27). M.Ö. 126 ’da yine aynı Hun prensi, Hun hükûmdarının oğlunu öldürüyor ve onun yerine kendisi hükûmdar oluyordu. Bu Batı prensi, aslında hükûmdarın küçük kardeşi idi 28). M.Ö. 121 ’de Çin’in batısına yapılan büyük Çin akınında, Hsü-tu ve Hun-ya adlı iki Hun prensliği zaptediliyordu. Bu Hun prenslikleri, az veya çok, *Budizm’i tanımışlar ve önemli bir kültür aşması yapmışlardı* 29). Bu prenslerden bazıları da, bu akından sonra Çin sarayına götürülmüştü. Bilgi ve nezaketleri ile Çin sarayında ün toplayan bu prenslere, Çin tarihlerinde epey bir yer ayrıldığını da görüyoruz 30). Hun İmparatorunun beş valii prensi ile bir çok vezirlerine de, yine bu bölgede rastlanmıştı 31). Bu da bize Çin’in batısındaki Kansu bölgesinin, Büyük Hun devleti bakımından ne kadar büyük bir önem taşıdığını göstermektedir.

M.Ö. 111’den itibaren, Çin’in batısındaki Kansu’dan artık Hunlar kovulmağa başlanmıştı. Bunun ye-

rine Çin kolonileri kuruluyordu 32). Buna rağmen M.Ö. 105 ile 102 de Hunların Batı prensleri, yine de Çin'in batısı ile Kansu'daki askerî hareketlerini kesmiyordu 33).

M.Ö. 99'dan sonra artık Hunlar, batıya itilmiştir. M.Ö. 99 ve 97 Çin akınlarında, Çin orduları, Kansu'dan hareket ediyor ve *Tanrıdağları*'na doğru gidiyordu. 34). Gerçi bu orduların bir kısmının, Edzin- -Gol (Chü-yen) üzerinden, Orhun'a gittiği de söylenir. Aslında Çin ordularının, böyle uzak bir akın yolunu seçmesinin, bir sebebi de olmalı idi. Bu yolla Çinliler, Hunların Batı kanadını da temizlemiş oluyordu. Yoksa Çin'in kuzeyinden Orhun'a giden, çok daha yakın yollar vardı. Hunların "*Sağ Bilge Prensleri*", bu tarihten sonra, artık Turfan ve Tanrıdağlarının doğu eteklerinde görülürler. Meselâ, Çin'e sığınmış olan bir Hun prensinin komutasındaki "*Bir Lou-lan ordusu, hücumla geçti. Bunun üzerine Hunlar, kendi Sağ Bilge Prenslerini bir kaç onbin atlı ile, Turfan'ın yardımına gönderdi. Bu sebeple Çin ordusu, başarı elde edemedi geri döndü* 35)." Bu da bize, Hunların yavaş yavaş batıya nasıl kaydığını, açık olarak göstermektedir. Aslında bu hâdise, Hunların anayurtları için bir delil olarak da gösterilebilir.

M.Ö. 90'da Hunların çok daha batıda bulunan Kuça şehri çevrelerindeki faaliyetlerinden de söz edilmeğe başlanır 36). Kuça'nın kuzeyinde dolaşan Hun ordularına 37) ve aynı şehirden geçen Çin elçilerini yakalayan, Hunlara da çok rastlanır 38). M.Ö. 86-77 arasında Çinliler, Kuça şehrine Çin çiftçileri yerleştirmek isterler. Bunu duyan Hunlar ise, hemen bu çiftçileri kovarlar 39). M.Ö. 71 de Hunlar, Batı Türkistan sınırındaki Wu-sun'lara hücum ederler 40). Bu arada, Kuça ve Aksu şehirlerini de alırlar. Yine bu sırada, daha önceki Çin akınları ile gelmiş olan Çin kolonilerinin, Hunlar tarafından Turfan'dan kovuldukları da görülür 41).

Bütün bu belgeler bize gösteriyor ki, Tanrıdağlarını kendileri için gelecekte bir yurt olarak tasarlayan

Hunlar, Türkistan şehirlerini Çin ordularına, kolonilerine ve hattâ elçilerine karşı dikkatle koruyordu.

**5. Hunların Batıya doğru ilk göç denemeleri
(M.Ö. 81-60):**

M.Ö. 81 'deki Hun ve Çin savaşında Hunlar mağlup olunca, Çin tarihlerinin de açıkça yazdığı gibi, Hunlar Batıya göçmeğe karar verirler 42). Bu göçün ne kadar gerçekleştiğini, kesin olarak bilmiyoruz. Fakat bir gerçek varsa, Hunların Çin karşısında zayıfladığı ve akınlarını da durdurduklarıdır. 43). Hunlara karşı doğudaki Proto-Moğollar da, Çin tarafından kuvvetlendirilmişti. Meselâ Mete'nin mağlup edip kovduğu Wu-huan kavmi, Hunların doğu sınırlarında, daha doğrusu Hunların eski doğu topraklarına yerleşiyor ve eski efendilerini tehdit ediyordu. 44). De Groot'a göre, "*Attila Hunlarının ve Avrupa'daki kavimler göçünün başlangıcı da, bu hâdiseler olmalıdır 45).*" Yukarıda da belirttiğimiz gibi, M.Ö. 71 tarihinden sonra, *Hunların Batıdaki faaliyetleri* artık çoğalmağa başlar. Yukarıda sözünü ettiğimiz Hunların Wu-sun akınları, Kuça ve Aksu şehirlerini almaları, hep bu Batıya geçme isteğinden on yıl sonra başlamıştı.

Ayrıca bir gerçek daha vardı: "*Hunların Batıya göç istekleri, Çin tarafından sistemli bir şekilde önlenmek isteniyordu 46).*" Çünkü Çin de, Batıyı, ticaret yollarının geçmesi sebebi ile, kendisinin hayatı bir bölgesi olarak kabul ediyordu. Bu sebeple Çin, M.Ö. 71'den itibaren, Batıda üstünlük kurmak için akınlar yapmağa başlar. Fakat Çin orduları, bu akınlarda Hun ordusuna rastlamadan geri döner 47). Çinliler döndükten sonra Hunlar, yine eski istediklerini yaparlar. M.Ö. 68 'den önce kuzeydeki Hunlar arasında büyük kıtlık ve felâket yılları başlar 48). Çinliler, ne kadar istemeseler de, Hunların Batıya geçişini, bu gibi felâketler karşısında, herhalde önleyememiş olmalı idi.

M.Ö. 68-60 yılları arasında Hunların Tanrıdağlarının doğusunda ve batısında üstünlük kurma gayretleri

durmuyordu. Tanrıdağlarının batısında, Isıĝ-göl çevrelerindeki Wu-sun devletini sıkıştıran Hunlar, doğudan Çin taarruzuna uğramışlardı. Bununla beraber Hunların, Turfan'ı ellerinde tutabilmek için, büyük gayretler sarfettiğini görüyoruz 49).

İmparatorluğun İkiye Bölünmesi:

M.Ö. 59'dan sonra Hunlarda artık taht kavgaları başlamıştı. M.Ö. '58 de, sonradan Çin'e sığınıp "*Güney Hun devleti*"ni kuracak olan Ho-han-yeh, Hun İmparatoru oldu. Önemli olan bu Hun hükümdarının, Batı Türkistan'daki Fergana'nın doğusunda bulunan bir küçük kralın damadı olması idi 50). *Aynı zamanda bu küçük Batı Türkistan beyinin, Hun sarayında da, büyük bir nüfuza sahip olması idi.* Bu da, üzerinde durulması gereken önemli bir diğer noktadır. Bu Fergana kralı, Hun asilleri ile birlikte, damadını Hun İmparatoru ilân ediyordu 51). "*Hun İmparatorluk hânedanı ile Fergana beylerinin akrabalığı*" üzerinde, dikkatle durmak lâzımdır. Çünkü bu konu, Hunların batıya yayılışlarını gösteren önemli bir belgemizdir. Bu Fergana beyinin adı, Çince işaretlerle, Wu-shan-mo şeklinde yazılıyordu.

II. HUN HÂKİMİYETİNİN BATIYA KAYMASI

Büyük Hun İmparatorluğu şimdiye kadar, bir Moğolistan devleti olarak görülmüştür. Bunun sebebi de, Hunlara ait belgeleri tercüme eden bilginlerin, ayrı çağlar üzerinde derinleşmiş olmaları ve Hun tarihinin çağları arasında, bir birlik kurmağa vakit bulamamış olmalarıdır. Bununla beraber De Groot, Chavannes ve Franke gibi yüksek seviyede ve ciddi bilginlerin eserlerinde, bu gerçekleri fikir kırıntıları şeklinde bile olsa, görmek mümkündür. Yukarıda da söylediğimiz gibi, yeni Batı bilginleri ise, kendi üstadlarının yaptığı ciltler dolusu belge tercümelerini, artık derin olarak inceleme zahmetine bile katılmıyor. Onlara, heyecan yaratan, yeni ve büyük fikir spekülasyonları daha kolay gelmektedir.

Bu sebeple bize, Batı dillerine tercüme edilmiş veya edilmemiş olsun, bütün kaynakları dikkatle ve ince bir istatistik metod ile tarama görevi düşmüştü. Bu kitabın okuyucularına kontrol imkânı vermek için, çoğu zaman, kaynakların Batı tercümelerindeki sahifeleri de gösterilmeğe çalışılmıştır. Bununla beraber, Türk tezini belgelendirmek için, ilgili Çince metinlerin kontrolü verilmesi de ihmal edilmemiştir.

M.Ö. 58'den itibaren Büyük Hun İmparatorluğu, *Güney ve Kuzey Hun devletleri* adı ile ikiye bölünmeğe başlamıştı. Güney Hun devletine bağlı olan Hunlar, Çin sınırlarına inmişler ve yavaş yavaş Çin'in içlerine doğru sızmağa başlamışlardı. Bu Hunlar, daha sonraları, Çin tarihinde önemli roller oynayacaktır. M.Ö. 41 yılında, Güney ve Kuzey Hun devletleri arasında meydana gelen büyük savaştan sonra ise, Kuzey Hunları mağlup olacak ve "*Hunların*

Batıya göçleri” gerçek bir şekilde kesinleşmiş olacaktır. Fakat unutulmamalıdır ki, böyle “*büyük kavim kaymaları*”, bir kaç yıl içinde meydana gelen basit bir hâdise değildi. Milâddan sonraki yıllara kadar birçok Hunlar Batıya giderken, birçokları da Çin sınırlarına inecektir. Bütün bu göçlere rağmen, Hunların başkenti olan Orhun bölgesinde, yine de geniş Hun kitleleri yerlerini terketmiyecek ve yurtlarında kalacaktır. Nitekim M.S. 87’de Hunların yurdu, Hsien-pi’ler tarafından alınmıştı. Bunun üzerine Hunların bir çoğu yeniden Batıya ve güneye kaçmak zorunda kalmıştı. Bütün bu felâketlere rağmen, yine de eski yurtlarında, Hunlardan 100.000 aile kalmış ve bundan sonra artık bunlar da, Hsien-pi adı ile anılmışlardı. Bu sebeple Ortaasya Türk tarihinde göçlerden söz edilince, kavimlerin, toptan bir yerden başka bir yere nakli hatıra gelmemelidir.

Batı ve Doğu Türkistan’daki Hunların faaliyetlerini başlangıçtanberi, belgelerin elverdiği kadarı ile takibe çalıştık. Hunların her iki Türkistan’la olan münasebetlerini, bu belgelerde açık olarak görebiliyoruz. Milâddan sonraki yüzyıllarda Tanrıdağları, adeta Hunların bir yurdu haline gelmişti. Bu Hun kitlelerinin birdenbire, Tanrıdağlarında ortaya çıktığı söylenemez. Gerçi Tanrıdağlarındaki Hunlar, doğudan gelenlerle daha da yoğunlaşmış olabilir. Tanrıdağlarındaki, eski ve yerli Hunları da unutmamak lâzımdı.

1. İsânın doğuşu yıllarında, Hunların Türkistan şehirlerini kontrol altına almaları:

M. S. 1 - 6 yıllarında Hunların Kuç a şehrine büyük bir önem verdiklerini görüyoruz. Hunların “Güney Bölge” komutanı, Kuça’nın hemen arkasındaki yaylalarda oturuyordu 52). Bir ara Çinliler Kuça şehrini sıkıştıınca, Hunların Sağ Bilge Prensi de, hemen bu şehrin yardımına koşmuştu 53). Tanrıdağlarının doğusunda ve Turfan’da, Çin tesiri yavaş yavaş azalmağa başlamıştı. Bu sebeple

Hunlar, Turfan üzerinde de üstünlüklerini kurmuşlardı 54). Hunlar bundan sonra, Türkistan'daki akın ve yağmalarını, daha da sıklaştıрмаğa başlamıştı 55).

Aslında Hunların, Batıda serbest kalmalarının önemli bir sebebi vardı. Çin'de büyük karışıklıklar olmuş ve *Wang Mang* adlı biri iktidarı ele geçirmişti. Çin, eskidenberi Hunları bir İmparatorluk olarak tanırken, bu defa Hunlara verilen yeni Çin mühüründe, değişiklik yapılmıştı. Hun hükûmdarına artık "*Vassal Kral*" unvanı veriliyordu. Bunun üzerine Hunlar arasında büyük münakaşalar olmuş ve Çin'e karşı cephe alınmıştı 56). Bu hâdise, M.S. 9 yılında oluyordu. Bundan sonra Türkistan'da geçenleri ise, Çin tarihleri şöyle anlatıyorlar: "*(Vassal Kral unvanı) verilmesi üzerine Batı Memleketleri (Türkistan), buna razı olmadı ve isyan ettiler. Böylece, Çin ile olan bütün bağlarını kopardılar. Bundan sonra da, hepsi birlikte, Hunlara tâbi oldular 57).*"

Öyle anlaşıyor ki, Hunlar bu başarıdan istifade ederek, büyük faydalar sağlamağa kalkmıştı. Hunlar, Türkistan şehirlerine ağır vergiler koymağı da ihmal etmedi. M.S. 25-55 yılları arasında, Türkistan şehirlerinin artık Hun hâkimiyetinden kurtulmak istedikleri görülüyordu. Çin'den yardım istiyorlar. Fakat Çin yardım teklifini hemen geri çeviriyordu. Çünkü Çin, Hunlara karşı yeni bir savaş açma gücünü, kendinde bulamamıştı 58).

2. Yarkend şehri beyinin kendisini, "Hun İmparatoru" (Şanyü) ilân etmesi:

Öyle anlaşıyor ki, Doğu Türkistan'ın yalnızca orta ve doğu bölümleri değil, Kaşgar ve Yarkend gibi şehirleri de, Hun hâkimiyetini tanımışlardı. Yarkend beyi Yen, Hunlardan kurtulmak için, büyük gayretler gösteriyor ve toprağını da genişletiyordu 59). Bu bey M.S. 18'de ölmüştü.

M.S. 40 'da artık *Hunlar* zayıflamağa başlamıştı. Bunun üzerine *Yarkend* beyi *Hsien*, kendisini *Şanyü*

(yani Hun imparatoru) ilân etmişti. Bu, M.S. 41 yılında oluyordu 60). *Yarkend beyinin, kendisini Hun İmparatorunun bir mirasçısı olarak görmesi, kültür tarihi bakımından çok önemli bir hâdisedir. Bu eğilme de, Hunların Türkistan'ın Pamir'e yakın bölgelerinde bile, nasıl büyük bir tesir bıraktığını gösterir.*

Yarkend beyinde, aslında Hunlar gibi bir devlet idaresi tecrübesi de yoktu. Bu sebeple Kuç'a'ya kadar yaptığı akınlar, ancak yağma ve tahribat biçiminden ileri geçmiyordu. Bu bey, M.S. 45'de ölmüştü 61).

3. Hunların Hotan ve Yarkend'e kadar inmeleri:

Yarkend beyinin ölümü ile, Hunlar harekete geçiyordu. M.S. 45'de K a r a ş a r, T u r f a n ve daha güneydeki Lob-nor yakınlarında bulunan Şan-şan, Hunların elialtında idi. Bu şehirler, ağır Hun vergileri altında, sık sık Çin'den yardım istemeği de ihmal etmiyordu. 62). Daha batıdaki Kuç'a da, Hun idaresinde idi. Elimizde bunlarla ilgili çok açık belgeler vardır 63). M.S. 62'de, "*Çin'i ziyarete giden Hunlar, Batı Memleketlerinin (Yani Türkistan'ın) beylerini de mâiyetlerine alarak gidiyorlar. (Kız alıp verme yolu ile), Çin'le akrabalık kurmak istiyorlar 64).*" Bu belge, Hunların Türkistan'daki durumlarını gösteren çok tipik bir örnektir. Bu ziyaret sebebi ile söz alan Çinli vezir Pan Piao ise, "*Batı Memleketlerinin çoğu şimdi Hunların hâkimiyeti altındadır 65),*" demek yolu ile, bir gerçeği ifade ediyordu.

M.S. 60'da, Hotan ile Yarkend beyleri arasında, rekabet savaşları başlar. Hunlar, Yarkend'e doğru iner ve beylerin kavgalarına müdahale etmek isterler 66). Bu sırada kaynaklar arasında sık sık boşluklar da meydana geliyor: "*Hotan, Yarkend'i zaptediyor. Hunlar Yarkend'in imdadına gidiyor. Hotan teslim oluyor. Az sonra Hotan, Hunlara karşı isyan ediyor. Bu defa Hotan ile Hunlar arasında bir rekabet başlıyor.*" Bu bilgileri kaynaklardan

özetliyerek veriyoruz 67). Bu hâdiselerle ilgili metnin tamamını ise, notlarım sonunda bulacaksınız. Öyle anlaşıyor ki Hunlar, Hotan ve Yarkend bölgelerinde üstünlüklerini sürdürürken, politik dengenin bozulmamasına da dikkat ediyordu. Aslında, "*Hun ve Göktürk devlet idaresinin şu ana prensibi*" unutulmamalıdır: *Hun ve Göktürkler Türkistan şehirlerini, "vassal beylikler" şeklinde idare ediyordu.*

4. Türkistan'daki Hun üstünlüğüne karşı, yeni Çin akınları (M.S. 73):

Çin tarihleri, M.S. 58-75 yılları arasında olanları özetlerken şöyle diyor: "*Kuzey Barbarları (yani Hunlar) Batıdaki türlü memleketleri, Çin'in batısını (Ho-hsi) yıkıp yağmalamak için, kendilerine uydurmuşlardı. Şehirlerin kapıları, gündüz bile kapalı duruyordu. (Bunun üzerine Çin) İmparatoru Ming, generallerine kuzeye gidip Hunları cezalandırmaları için emir verdi. (Çin ordusu gidip, önce) Hami şehrini aldı 68).*" M.S. 73 yılı Çin'in, Batı politikasını kesin olarak ele alış tarihidir. Bunun için zaptedilen Hami şehrinde, hemen yeni askerî Çin kolonileri de kurulmuştu. Çin'in aldığı bu kesin tedbirler, M.S. 91 yılında meyvalarını verecek ve general P'an Ch'ao'nun, her iki Türkistan'ı da Çin hâkimiyetine sokması için, imkân hazırlayacaktır. Daha ileride de göreceğimiz gibi, konu bununla da bitmeyecek ve Hunlar, Çinlilerin bu askerî kolonilerini, yeniden kovacaklardır. Bunu da şimdiden hatırlatmamız gerekiyor.

Çin tarihleri, Türkistan'ın uzun müddet, bu tarihe kadar, Hunların elinde kaldığını da inkâr etmiyor ve şöyle diyor: "*Batı memleketlerinin, Çin ile münasebetlerini kesişinden bu zamana kadar (M.S. 9173), tam 65 yıl geçmişti 69).*" Bu çağdaki hâdiselerle ilgili bilgiler, Çin kaynaklarında çok geniş olarak yer almıştır. Bunları derin olarak incelemek için, buradaki yerimiz yeterli değildir.

5. Hun Hükûmdarlık hanedanından gelen soylu boy- ların Batıda rol oynamaları:

Önemli olan diğer bir nokta da şudur: *Büyük Hun İmparatorluğundaki an'anevi "imparatorluk teşkilâtı"nın yavaş yavaş kaybolmasıdır.* Batıda Kuça, Karaşar, Yarkend ve Hotan gibi şehirlerde rol oynayan Batı Hunlarının askeri teşkilâtları hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Fakat Turfan bölgesinde Hunların menfaatlerini, büyük bir dikkat, inat ve cesaretle koruyan, "*Hunların eski ve soylu*" bir kabilesini de görüyoruz. Bu da "Hu-yen" adlı, bir Türk-Hun topluluğudur. Bu önemli Hun boyu, eskiden "*Mete'nin akraba ve soylu boyları*" arasında görülüyordu. Bilindiği üzere, Büyük Hun İmparatorluğunun hükûmdar hanedanının temsil eden "*Beş soylu boy veya soy*" bulunuyordu 70). Öyle anlaşıyorki, bu soylu hakan boyu, Büyük Hun devletinin zayıflamasından sonra, Turfan bölgesine gelmiş ve bu bölgeyi elinde tutmağa karar vermişti. Gök-Türk ve Uygur çağlarında da aynı boyu, aynı adlarla, hemen hemen aynı yerlerde görüyoruz 71).

Hunların bu önemli hakan boyu, M.Ö.60 yıllarında, Turfan'ın kuzeyindeki Bar-Köl yakınlarında bulunuyordu 72). Hattâ Hami şehrinin bile, Hunlar adına, sık sık bunlar tarafından zaptedilmiş olması, çok muhtemeldir. Çünkü Hami şehrini almağa gelen Çin orduları, ilk önce bu Hu-yen boyuna taarruz ediyordu. Çinliler, bu boyu Bar-Köl kuzeyine sürdükten sonra, ancak Hami'nin ele geçirilmesini sağlayabiliyorlardı 73). Hsien-pi'lerin, yine Hun aslından olan Hu-yen boyları ile, Turfan'da oturan bu Hun Hu-yen'lerini, birbirinden ayırmak lâzımdır 74). Hunların bu hakan soyu, M.S. 123, 135, 137 ve 153 'de, özellikle Turfan çevrelerinde, Çin ordularına karşı başarılı bir şekilde savaşmıştır. Bu konuyu tekrar döneceğiz.

Turfan'da, "*Ön ve arka beylik*" olmak üzere, Hunlara bağlı iki küçük beylik vardı 75). M.S. 73'de Çin ordularının batıya doğru ilerlemesi üzerine, bu beyliklerin Çin'e yaklaştıkları görülür. Aslında bu beyler, baba-oğul şeklin-

de, birbirlerine akraba idiler 76). Çin taarruzlarının ilk şaşkınlık ve tesirleri kalkınca, M.S. 75'de Hunların daha düzenli savaşlara girdikleri görülür. Önemli olan, Hun hükümdarının (Şanyü), kendi komutanı Sol Lu-li Pirensini gönderrek, Turfan beyini cezalandırmasıdır 77). Bu savaş dolayısı ile, "*Eski Hun İmparatorluk teşkilatı*"nın izleri yeniden ortaya çıkmış oluyordu. M.S. 75 savaşlarında Hunlar, Turfan bölgesindeki su yollarını kesiyor ve Çin ordusunu susuz bırakıyordu. Bu taktik de, Hunların bu bölgedeki stratejiyi, ne kadar iyi planlamış olduğunu gösterir 78).

Hunlar, daha batıda, yani Kuça ve Karaşar'da daha kuvvetli idi. Bunun içindir ki, bu bölgedeki Çin orduları ile kolonileri, Hunlar tarafından hemen kovuluyordu 79). Bu askerî hareketlere, şehirlerin ahalisi ile beyleri de iştirâk ediyordu. Çin'de İmparator Chang'ın ölümü (M.S. 76-88), Hunların yeniden Türkistan'da üstünlük kurmasını sağlamıştı 80). M.S. 77 de Hunlar, Hami'yi yeniden alır 81). Fakat artık bu çağda Çinlilerin ünlü generali P'an Ch'ao, Doğu Türkistan'ın güney çevrelerinde, askerî hareketlere girişmekte ve Hotan'ı ele geçirmiş bulunmaktadır 82). Bu sebeple, kısa da olsa, Çin ve Ortaasya tarihinde yeni bir çağ başlayacaktır.

6. Ünlü Çin generali P'an Ch'ao'nun Doğu ve Batı Türkistan'ı alması:

M.S. 90'dan itibaren başlayan bu büyük Çin istilâsı, yalnız eski Çin tarihinde değil, bugünkü Çin politikasında da önemli akisler yapan bir akındır. Aslında bu istilâ, yukarıda da belirttiğimiz gibi, M.S. 77 de başlamıştı. Bunun üzerine Hunlar, Tanrıdağlarının kuzeylerine ve Çin ordularının ulaşamayacağı yerlere çekilmişti 83). İyi bilinen bu konular üzerinde derinleşmeyeceğiz.

III. TÜRK VE MOĞOL KÜLTÜRLERİ

(Türkler ile Moğolların ayrı ayrı gelişmeleri)

Türkler ve Moğollar kimlerdi? Bazıları, Türklerin Moğollar ile aynı kavim olduğunu söyler. Türkler ile Moğolların ayrı kavimler olduğunu söyleyenler ise, çok azdır. Tabi olarak Franke ve Eberhard gibi büyük bilginler, işin aslını çok iyi biliyordu. Türk kültürüne bir giriş yaparken, bu konuyu da aydınlığa kavuşturmak gereklidir. Türkler ayrı ve Moğollar ise, ayrı kavimlerdi. Yalnızca, birbirlerinin komşuları idiler. Bu sebeple Moğollar, Türklerin yüksek İmparatorluk kültürlerinden çok şeyler almışlardı. Ancak Türk ve Moğol kavimlerinin ayrı ayrı gelişmelerini incelemeden, kültür konularını ele alma, bize pek fazla bir yarar getirmeyecektir.

İki düşman kavmin ve ırkın birbirlerini yok etmek için, İsa'dan sonraki çağlarda giriştikleri büyük savaşlarını da bu bölümde göreceğiz. Türkler ve Moğollar, iki ayrı ırk, iki ayrı tarihin ve iki ayrı kültürün sembolleri idiler. Çok uzun ağlar içinde, çok defalar vuruşmuşlar, blnmşler ve karışmışlardı. Ama bu kinleri dinmemiş ve yine karışlaşınca, yine vuruşmuşlardı. Aşağıdaki belgeler, birbirlerine hiç, ama hiç acımayan bu iki kavmin uzun hayat hikyelerini önümüze sermektedir.

Türk ve Moğol münasebetleri, Mete ile ilgili eserimizde incelenmişti. Mete çağında Moğol dünyası *Tunghu* adı ile anılıyordu. Mete, Tunghu'ları yok etmiş ve Moğollardan ancak vadiler ile yüksek dağlara sığınanlar, canlarını kurtarabilmişlerdi. İsa'dan sonraki yüzyıllarda ise, akın ve baskın sırası, Moğol dünyasına gelmişti. Proto-Moğol adını verdiğimiz bu kavimler, *Sienbi* ve *Wuhuan*'lar gibi, Moğolistan'ın doğusu ile Mançurya, da yaşayan, geri halk kitleleri idiler. Bunların, bugünkü Moğollar ile bir ilgileri yoktu. Bu sebeple bu kavimleri, sonraki Moğollardan ayırabilmek için, kitabımızda "*Proto-Moğollar*" diye adlandırdık.

İsa'dan sonraki yüzyılda Proto-Moğollar, Hunları batıya itecek ve Moğolistan'ın doğu bölgelerinde yeni bir ırk meydana getireceklerdir. Moğolistan'da kalmış olan Hunlar ise, Sienbi adlı Proto-Moğollar ile birlikte, Çin'in içlerine doğru ineceklerdir. Toba devleti gibi bazı önemli tarih ve kültür gelişmeleri yapmış olan devletleri de, onlar kuracaklardır. Proto-Moğolları sonradan, Moğolistan'ın çorak bölgelerinden çok, Çin'in kuzeyi ve Kansu gibi bereketli topraklar, kendilerine doğru çekeceklerdir. Bu sebeple İsa'dan sonraki yüzyıllarda, Proto-Moğol dünyasının nasıl yayılıp geliştiğini de göreceğiz. Çin ile Proto-Moğol dünyasının anlaşması, Hunları Batıya ve hem de çok daha batılara itecektir.

Bu bölümümüzde, İsa'dan sonraki yüzyılları incelemeğe geçmeden önce, Proto-Moğol dünyasının nasıl geliştiğini gözden geçiren bir girişle, konuya

girmeği daha faydalı görüyoruz. Zaten bu konular, Hun tarihini incelerken ayrı başlıklar altında ve çok daha geniş olarak ele alınmıştır. Bunların sentezi ise burada yapılmıştır. Türkler üzerindeki Proto-Moğol baskısı, G ö k t ü r k devletinin kuruluşuna kadar sürecektir. Bu iki kavmin bitip tükenmeyen mücadelesini, toplu olarak ve ayrı bir eser için özet-temeği, yararlı gördük.

ESKİ TÜRK VE MOĞOL KÜLTÜRLERİNİN ANA ÇİZGİLERİ

1. Batıda Türklerin ve doğuda Moğolların varlığı meselesi:

Bu konu için bk. A. H e r m a n n, *Gobi im Zeitalter*, s. 131-132. O. F r a n k e, Türk asıllı Hunların doğusundaki kavimlere, (*Tartarisch - Tungusisch*), yani "Tatar - Tunguz" kavimleri adını veriyordu: (*Geschichte*, III, s. 15.) *Türk-Hun kavimleri ile Eski Moğollar (Tung-hu)*, bir çöl tarafından ayrılmışlardı: A. H e r m a n n'a göre, Mete ile doğudaki Moğolları, Kingan dağlarındaki *Şabortai-Gobi* çölü ayırıyordu: (Aynı esr., s. 139). Aslında bu bölgelerde, böyle çöller çoktur. Bu eski çölün, Gobi'nin orta veya batı çöllerinden birisinin olması, tarih hâdiselerine daha yakındır. *En eski Çin kaynakları, Eski Moğolları "Shan-Jung", yani Dağ Jung'ları deyimi ile, Batı kavimlerinden ayırmıştı: (K. Shira-tori, Hsiu-t'u, s. 1, Frank e, aynı esr., III, s. 169. W. Eberhad, Randvölker, s. 44, 46).*

2. Eski Moğolları gösteren “Tung - hu” kavim adının, tarihte ilk defa görülmesi :

K. Shiratori, *Moğolların menşei*, ZS, 1907; *Chou Sülâlesi çağındaki Barbarlar*, TG, 1924; *Orta-asya tarihi hakkında araştırmalar*, Tokyo, 1941 *Çin seddinin dışındaki kavimler*, Toyu-Shicho, 1935’de incelemiştir. (Hepsi Japoncadır). Şüpheli bir Çin kaynağına göre, doğudaki Eski Moğollar, M.Ö. 630 dan itibaren görülmektedir: (D e G r o o t, I, s. 22. Bu kaynağın Türkçe tercümesi için bk. B. Ö g e l, Dil ve T.C. Fak. dergisi, 1950 73).

T u n g h u kavim adının mânâsı: Eski Moğolların hepsini ifade eden *Tung-hu* sözü için, başlıca iki mânâ verilmektedir: 1). Eğer bu deyim, Çince-den aynen tercüme edilmiş idiyse, “*Doğu Barbarları*” mânâsına gelirdi. Bu kavim adım böyle açıklamak isteyenlerin başında, büyük Çin bilgini W a n g K u o - w e i gelir: (*Kuan t’ang chi lin*, XIII, s. 12a., b. Ayrıca bk. Shiratori, ZS, 1910-13.) O. Franke ise, bu fikre karşı çıkmaktadır. Franke, haklı olarak, “*Doğu Barbarları*”nın, “*Batı Barbarları*” gibi bir karşısının da bulunması gerekeceğine dikkati çekmektedir. Böyle bir deyiş ise, Çince-de yoktur. (Bk. Aynı esr., III, s. 192. 2). İkinci bir fikre göre, bu kavim adı, yani Tung-hu, *Tunguz* veya Türkçe *Tong-guz* (Domuz) sözlerinin, Çince ile yapılmış bir transkripsiyonu olabilirdi. Bu konu üzerinde aşağıda duracağız. “*Hu*” sözü aslında Çince-de, Çinli olmayan, “bar-bar” mânâsına kullanılırdı. Wang Kou-wei’e göre ise bu deyiş, M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren, batıdaki T ü r k l e r i için kullanılmıştı: (*Aynı esr.*, s. 14a). Aslına ba-

kılırsa bu deyiş, yalnız Türkler için değil, Batıdaki bütün yabancı kavimler için de kullanılan, genel bir deyimdi. Göktürk çağında ise yalnızca, Türk veya Çinli olmayan S o ğ d 'lar için kullanılmıştı. Ayrıca, *Tung - hu* deyiminin, “*Doğu Barbarları*” mânâsına kullanıldığı fikri de doğrudur. Çünkü eski Çin kaynaklarında, tam bu deyim’in yanında, “*Orman Barbarları*” (Lin-hu) gibi kavim adları da görüyoruz: (*Chan kuo ts’e*, 9, 6a; F r a n k e, a. esr., III, s. 120).

3. Eski Moğollara verilen çince “Tung - hu” adının, “Tunguz” kavim adı veya Türkçe “Tongguz” (Domuz) ile aynı olması :

Eski Moğollara ait olan bu deyim *Tunguz* kavim adı ile aynı olabileceğini ilk önce P a r k e r ileri sürmüştü (*A thousand years of the Tartars*, s 117 v.d.). Ayrıca bk. F r a n k e, a. e., III, s. 15; D e G r o o t, I, s. 13. Ayrıca *Tunguz* kavim adının, Türkçe *t o n g g u s* (domuz)’dan gelebileceği de söylenmiştir (S h i r a t o r i, JA, 1923, I, s. 71; P a r k e r, a. esr., a. yer.).

4. Eski Moğol kavimlerinin, “Domuz besleyici” kavimler olmaları sebebi ile, bu adın onlara verilmiş olması ihtimali :

Bu ihtimal üzerinde de çok durulmuştur. Çünkü Hunlar ve Türkler, domuz beslemezlerdi. Ayrıca, “*Türkler domuzun etini de yemezlerdi*”. Eski Moğol kavimleri ise, çok domuz beslerlerdi. Domuzun etini yedikleri gibi, derisinden de elbise yaparlardı (W. E b e r h a r d, *Randvölker*, s. 29, 30, 31, 33, 34). Bu-

nun yanında eski Moğollar, a t ve k o y u n da beslerlerdi. Fakat ata binmeği başlangıçta bilmiyorlardı (A. esr., s. 30). At ve koyun kültürü, herhalde daha çok T ü r k tesiri ile, Eski Moğollara girmiş olmalı idi. Çünkü daha batıdaki eski Moğollar arasında da koyunları olmayan, atları az; fakat domuz ve sığırları çok olan kavimleri görüyoruz (A. esr., s. 42; *Çin'in Şimal komşuları*, s. 59). Eski Moğolların adlarının Türkçe *domuz*'dan geldiği nazariyesi, yukarıda da söylediğimiz gibi, S h i r a t o r i ile P a r k e r tarafından ileri sürülmüştü. F r a n k e (A. esr., III, s. 168) ile W. E b e r h a r d (A. esr., s. 36) ise, bu fikri şüpheli görmüşlerdir. P. P e l l i o t 'ya gelince, o da haklı olarak İsa'dan önceki çağlarda, Türkçe *tonggus* (Domuz) sözünün bulunup bulunmadığı üzerinde şüphe ile durmaktadır (*TP*, 28, s. 170). Biz de aynı görüşteyiz. Çünkü yukarıda bu sözün, "*Doğu Barbarları*" anlayışına gelebileceği ihtimali üzerinde de durmuştuk.

N O T L A R

I. HUNLARIN BATIYA KAYMALARI: (S. 149-166):

- 1). De Groot, s. 76, 79. 2). Shiratori, *Hun-ya and Hsiu-tu*, s. 5. 3). Aynı esr., s. 5, 6. 4). De Groot, aynı esr., s. 5, 6: "*Eine gewaltige Gebitserweiterung im Westen*" diyor. 5). De Groot, II, s. 12. 6). Franke, *Geschichte*, III, s. 300. 7). De Groot, II, s. 20. 8). Aynı esr., I, s. 172. II, s. 54, 55. 9). Aynı esr., I, s. 230. 10). Aynı esr., s. 204 v.d. 11). Kuşanların "*Yavugasa*" unvanı için bk. B. Ögel Yüe-çi'ler, Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi, 1953, s. 37. 12). De Groot, II, s. 97. Wu-sun'ların *yabgu*'su için bk. Aynı esr., I, s. 253. 13). *Yabgu* unvanının eski Hunlardaki kökenleri için bk. De Groot, I, s. 116, 114; Chavannes, TP, 1907, s. 189, n. 3. Hirth, *Nachworte*, s. 47, 50. 14). De Groot, I, s. 120; II, s. 26, 49. 15). A. Hermann, Gobi im Zeitalter, s. 138; De Groot, I, s. 146. 16). A. Hermann, Aynı esr., s. 136, 138. 17). Bu ilk Çin kolonilerine ait buluntular için bk. Aynı esr., s. 138. 18). De Groot, Aynı esr., I, 162, 172, 178. 19). Aynı esr., II, 148, 158, 161, 178. 20). Aynı esr., II, s. 196. 21). Aynı esr., II, s. 204. 22). Hermann, Aynı esr., s. 140. 23). De Groot, I, s. 48. 24). Metin, bu yerin Wu-yüan'da bulunduğunu açık olarak gösteriyor. Fakat De Groot'un bu yeri daha doğuya kaydırmasının sebebi pek anlaşılmıyor. Bk. Aynı esr., s. 48, 49. 25). Shiratori, *Hun-ya and Hsiu-tu*, s. 7. Ayrıca bk. Hermann, Gobi, s. 131. 26). Franke, Aynı esr., I, s. 335. 27). *Shih-chih* (Kısaltması: SC), 110, 2a.b. De Groot, I, s. 108, 109. 28). SC, 110, s. 21a. 29). Bk. Not. 2. Ayrıca bk. Franke, *Geschichte*, I s. 343 ve III, s. 100. 30). Kansu'daki bu Hun prenslikleri hakkındaki çince metinlerin tercümesi için bk. De Groot, I, s. 121. 31). Aynı esr., I, s. 124, 125. 32). Aynı

esr., I, s. 146. 33). Bu olay M. Ö. 105 yılında oluyor. Bk. SC, 110, s. 27a; De Groot, I, s. 151. M. Ö. 120 yılı için bk. SC, 28a ve De Groot, I, s. 155. 34). SC, 110, s. 29a, b. De Groot, I, s. 151, 154. 35). *Ch'ien Han-shu* (Kısaltma: CHS), 96b, s. 17a; De Groot, II, s. 173. 36). De Groot, II, s. 142. 37). Aynı esr., II, s. 158, 161. 38). Aynı esr., II, s. 148. 39). Aynı esr., s. 173. 40). CHS. 94A, 32a; De Groot, I, s. 192. 41). Aynı esr., I, s. 202. 42). Aynı esr., s. 189. 43). Aynı esr., a. yer. 44). Aynı esr. s. 191. 45). Aynı esr., 192. 46). Aynı esr., s. 199. 47). Aynı esr., s. 194, 199. 48). Aynı esr., s. 199. 49). Aynı esr., s. 202, 203. 50). Aynı esr., s. 205. 51). Aynı esr., s. 207. 52). Aynı esr., II, s. 12 ve SC, 110, s. 7a. 53). Aynı esr., s. 15 ve SC, a. yer. 54). Aynı esr., a. yer. 55). CHS, 94B, s. 22 ve De Groot, I, s. 271, 272. 56). Aynı esr., I, s. 266, 270. 57). Chavannes, TP, 1907, s. 155. 58). Aynı esr., a. yer. 59). Aynı esr., s. 196. 60). Aynı esr., s. 198. 61). Aynı esr., s. 167. 62). Aynı esr., s. 211. 63). Aynı esr., s. 200. 64). *Hou Han Shu*, 89, s. 7a. 65). Dr. Ayşe Onat'ın doktora tezi, s. 34, 36. (Henüz basılmamıştır). 66). Chavannes, *Hou Han Chou*, TP, 1907, s. 202 ile 204. 67). Aynı esr., a. yer. 68). Chavannes, TP, 1906, s. 247 ve *Hou Han Chou*, TP, 1907, s. 156. 69). Chavannes. TP, 1906, s. 247 ve *Hou Han Chou*, TP, 1907, s. 156. 69). Chavannes, TP, 1907, s. 157. 70). De Groot, I, s. 22, 54. 71). T'ang Shu, 43B, s. 2a. 72). Chavannes, *Dix inscriptions de L'Asie Centrale*, s. 17 ve *Hou Han Chou*, s. 154. 73). Chavannes, *Hou Han Chou*, aynı yer ve Dr. Ayşe Onat, (Doktora tezi), s. 50. 74). Bk. W. Eberhard, *Das Toba Reich*, s. 311; *Çin'in Şimal komşuları*, s. 46; O. Franke, *Geschichte*, I, s. 396 ve III, s. 206. 75). Chavannes, aynı esr., s. 211. 76). *Hou Han Shu*, 10, s. 10a ve b; Dr. Ayşe Onat, aynı esr., s. 55. 77). Aynı esr., a. yer. 78). Bk. Chavannes, aynı esr., s. 157 ve Dr. A. Onat, a. yer. 79). Chavannes, aynı esr., a. yer. 80). Aynı esr., a. yer. 81). Aynı esr., a. yer. 82). Chavannes. TP, 1906, s. 223 v.d. 83). Aynı esr., a. yer ve Chavannes. *Hou Han Chou*, s. 212.

TÜRKLERDE ŞEHİR HAYATI

I. ESKİ TÜRKLERDE “BALIK”

ETRAFI SURLA ÇEVİRİLMİŞ ŞEHİR

“*Balık*” veya “*balıg*” Türklerde, etrafı surlar ile çevrilmiş şehir mânâsını karşılayan, en eski bir kültür sözü idi. Bir zamanlar, Altun Yaruk adlı Uygur kitabının Türkçe sözleri ile Çince orijinal metnini dikkatle karşılaştırmıştık. Bilindiği üzere, bu ünlü Türk kitabının aslı Çince idi. Uygurlar, Çinlilerin surlar ile çevrilmiş büyük bir şehir mânâsına gelen *ch'êng* sözünü, hep Türkçe *balık* sözü ile karşılıyorlardı 1). Hun ve Göktürk çağında Orhun bölgesinde, bizim anladığımız mânâda, etrafı surlar ile çevrilmiş şehirlerin bulunabileceğine pek inanmıyoruz. Çünkü Hunlar ile Göktürkler, bu gibi surlar ile çevrilmiş şehir savunmalarını, Çin savaş taktiklerine karşı çok elverişsiz buluyorlardı. Bununla beraber, Tanrıdağlarının etekleri ile Batı Türkistan'ın sınırlarında uzanan pek çok şehir, Türklerin elinde bulunuyordu. Fakat başkentte, kaleler kurup bunlar ile savunmaya girişmek, Türk orduları için çok tehlikeli idi. Nitekim Talas ırmağı kıyılarına gidip orada



Resim: 50. Turfan'da, İdikut şehri harabelerinden
bir görünüş.

iki yılda büyük bir kale yaptıran ünlü Hun hakanı *Cici*'ye, (Çincesi: Chih Chih), kendi yaptırdığı kale, kendisine mezar olmuştu. Kale savunmasına alışık olmayan bu ünlü ve milliyetçi Hun hakanı, M.Ö. 36 yılında Çin orduları tarafından kolaylıkla ele geçirilmiş ve öldürülmüştü. Çin orduları, *Batı Göktürk* kağanlarını da kalelerin içinde savaş yapmağa mecbur etmek istiyordu. Bu kitabımızın giriş bölümünde de görüldüğü gibi *Batı Göktürk* Kağanı, Çin ordusunun geldiğini duyunca, acele olarak şehirden çıkıp düşmanı arazide karşılamak istemişti. Az sonra da *Toharistan*'a çekilmek zorunda kalmıştı. Yine Göktürk büyüklerinden *Tuman Tegin*'in *At-Baş* kalesindeki, trajedisi de ayrıca önemlidir.

A. TÜRKLERDE KALE SAVUNMASININ SAKINCALARI :

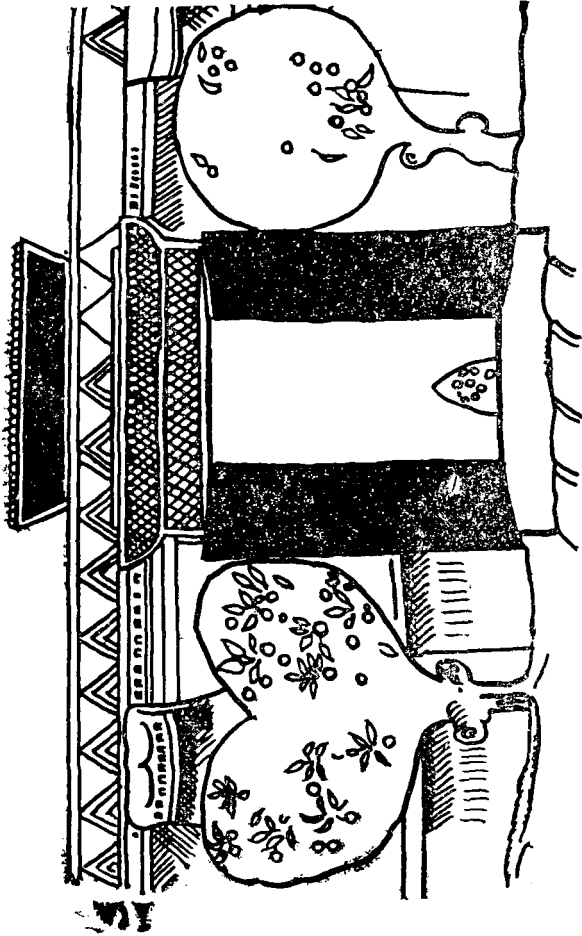
Bilge Kagan bir ara, surlar ile çevrili bir şehir yaptırmak istemişti. Çin tarihleri bu olayı şöyle anlatıyordu: "... *Küçük - Şad*, (yani *Bilge Kağan*), etrafı surlar ile çevrili bir şehir yaptırıp, içinde *Tao* ve *Buda* dinine ait mabetler kurmak istemişti. Bunun üzerine (Vezir) *Tonyukuk*, ona şöyle dedi: '-- *Bu olamaz! Çünkü Türklerin sayıları çok azdır. Çin'deki nüfusun yüzde biri bile değildir! Buna rağmen biz, Çin'e karşı hep başarı ile karşı koyduk. Biz doğru- dan doğruya buna şükrederim. Çünkü biz, suları ve otlakları takip ederek (sürülerimiz ile) dolaşıyoruz. Bununla beraber, halkımızın hepsi de savaş san'atı ile uğraşmaktadır. Kendimizi güçlü hissettiğimiz*



Resim: 51. Turfan bölgesinde bir şehir harabesi.

zaman, askerlerimizi yağma akınlarına gönderiyoruz. Zayıf olduğumuz zamanlarda da, dağlar ile vadilerin derinliklerine kaçıp, oralarda saklanıyoruz. Çin askerlerinin sayıları çok olsa bile, onlara bu akının hiç bir yararı olmuyor. Eğer biz, etrafı surlar ile çevrilmiş şehirler kurup içlerinde oturur ve bizim eski alışkanlıklarımız ile geleneklerimizi değiştirir isek, bir günde yeniliriz. Böylece de, Çin hâkimiyeti altına girmiş oluruz. Bu da ve Tao dinleri ise, daha çok sulh içinde yaşayan ve sessiz, uysal kişiler içindir. Bu dinler, insanları böyle yetiştirir. (Bu dinler), savaş yapmak ve güç kazanmak isteyenlere göre değildir. Bundan dolayı biz (mabetler) yapamayız!"

Vezir Tonyukuk, çok kesin ve sert konuşuyordu. Çünkü bu iş, var olma veya yok olma meselesi idi. Özellikle başkent, her türlü tehlikeden uzak olmalı idi. *Batı Göktürk* devletinde, durum öyle değildi. Bununla beraber, 650 yılından sonra Çin orduları, Batı Göktürklerin oturduğu şehirleri kolaylıkla ele geçirebilmişti. Fakat Türkler, kendi şehirleri için bu çağda uzun mücadeleler vermişti. Bir çoğu da batıya gitmek zorunda kalmıştı. Yukarıdaki belgeden de açık olarak anlaşılıyor ki, mesele Türklerin bilgisizliği, geriliği veya kültürsüzlüğünden doğmuyordu. Çünkü Orhun bölgesinin dışında veya güneyinde yayılan Türklerin birçoğu ise şehirlerde oturuyordu. Fakat savaş ve idare kabiliyeti, Orhun'da oturanlarda daha çoktu.



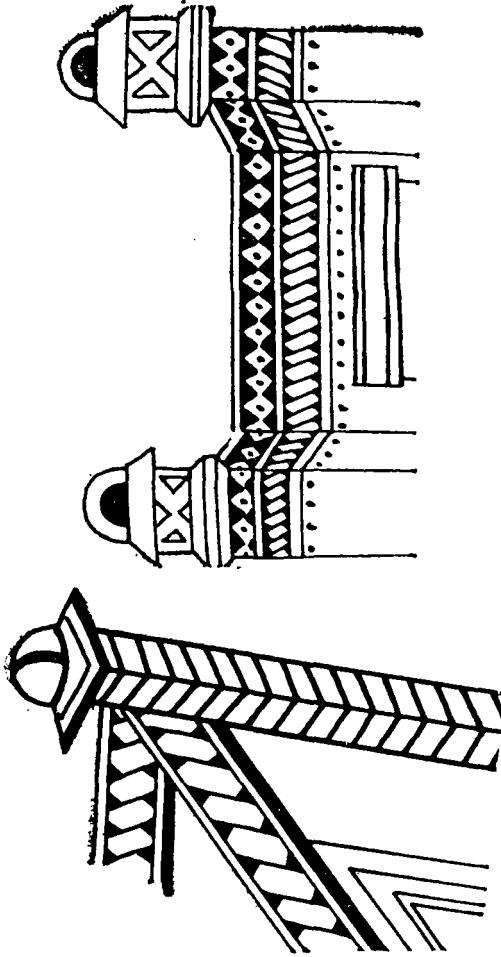
Resim: 52. Uygur duvar resimlerinde bir kale kapısı.

B. BÜYÜK ŞEHİRLER VE TÜRKLER :

1. “Şehirli” ve “yaylacı” Türkler:

Göktürk yazıtlarında da anılıyordular. Türkler, İltiş Kağan'ın ortaya çıktığını “*işitince, şehirdekiler dağa çıkmış ve dağdakiler de aşağı inmişler*”di. Göktürk yazıtları, o zamanki dil ile, bu olanları şöyle anlatıyordu: “*Balıkdaki tagıkmış, tugdaki inmiş*” (I D 12). Bu Türklerin hepsi toplanıp, yani (*tirilip*), “yetmiş er” olmuşlar.

Tonyukuk yazıtında da Çin’e yapılan Türk akınlarından söz açılırken, Çin şehirleri, “*balık*” sözü ile anılıyordu. Tonyukuk da bir akınında, “*üç otuz balık*”, yani “*yirmi üç (Çin) şehrini*”, harap ettiğinden söz açıyordu (Tony., 19). Bilindiği üzere Şantung Çin’in doğusunda büyük bir eyâlet idi. Göktürk veziri Tonyukuk, bu eyâletten, “*Şandun balık*”, yani “*Şandun şehri*” diye söz açıyordu (Tony., 18). Belki de Tonyukuk bununla Şantung eyâletinin başkentinden bahsetmek istiyordu. Kül Tegin, Uygurların ataları olan “*Dokuz Oğuzlar*”, yani “*Tokuz Oguz Budun*”u ile savaşmıştı. Kül Tegin, Dokuz Oğuzlar ile “*ilk önce Toğu Balık*”da savaştığını söylüyordu. Yani, “*Enilik Togu Balık’da sınıştımız*” diyordu (KT, I K 4). Bundan da anlaşılıyor ki, Göktürklerin biraz daha doğusu ile kuzeylerinde yaşayan Dokuz Oğuz Türklerinin, *Togu Balık* adlı bir şehirleri de vardı.



Resim: 53. Uygur duvar resimlerine göre kale burçları.

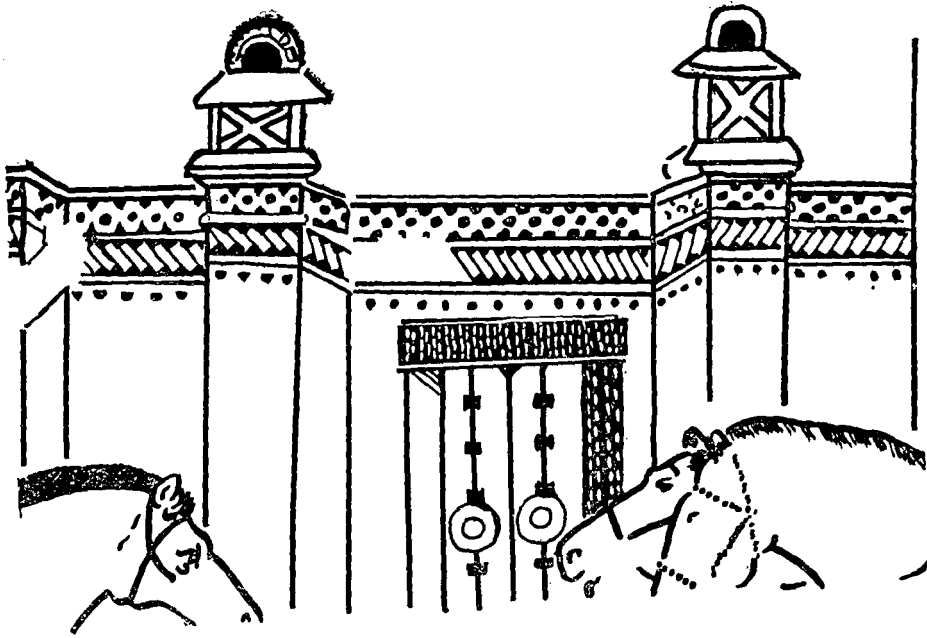
2. “Çin şehirleri”:

Türkler tarafından yine *balık* adı ile anılıyorlardı. Bilindiği üzere *Su-cou* şehri, Çin’in doğusundaki Kansu’da bulunan çok önemli bir ticaret ve idare merkezi idi. Aurel Stein tarafından *Bin Buda*, yani Tunhuang şehrinde bulunmuş ve *Thomson* tarafından da okunmuş olan Gök-Türk yazıları ile yazılmış eski bir el yazması vardır 2). Bu Göktürk yazıları ile yazılmış olan Türkçe el yazmasında, *Su-cou* şehriden, *Sugçu Balık* diye söz açılmaktadır 3). Yine aynı el yazmasında, *Turfan* şehri için ise, “*Koçu Balık*”, yani “*Koço* şehri” denmektedir. Bilindiği üzere hem Turfan ve hem de *Su-cou*, yüksek duvarlar ile çevrilmiş, gerçekten büyük şehirlerdir.

Yukarıdaki belgeler de bize gösteriyor ki, Göktürkler, surlar ile çevrilmiş büyük şehirleri tanıyorlardı. Ancak Göktürk ülkesinde, böyle şehirlerin bulunduğu veya bulunmadığı bölgeler de vardı. Yine Göktürk yazıları ile yazılmış *Ongin yazıtı* içinde de, “*kamug balıkka tegdim*”, yani, “bütün şehirlere yettiğim, değdim”, deniyordu 4). Bu şehirlerin de, *Dokuz Oğuz* şehirleri olması muhtemeldir. Çünkü bu yazıtta, *Dokuz Oğuz*lara karşı yapılan akınlardan, çok söz edilmişti. Bütün bu belgelere rağmen, Uygurların ataları olan *Dokuz Oğuz*ların, surla çevrilmiş bu kadar çok şehre sahip olabileceğine pek fazla bir ihtimal veremiyoruz.

3. “Uygur şehirleri ve şehir hayatı”:

Türk kültürünü geliştiren en önemli merkezler idiler. Uygurlar, “*Büyük şehirleri*”, küçük şehirler-



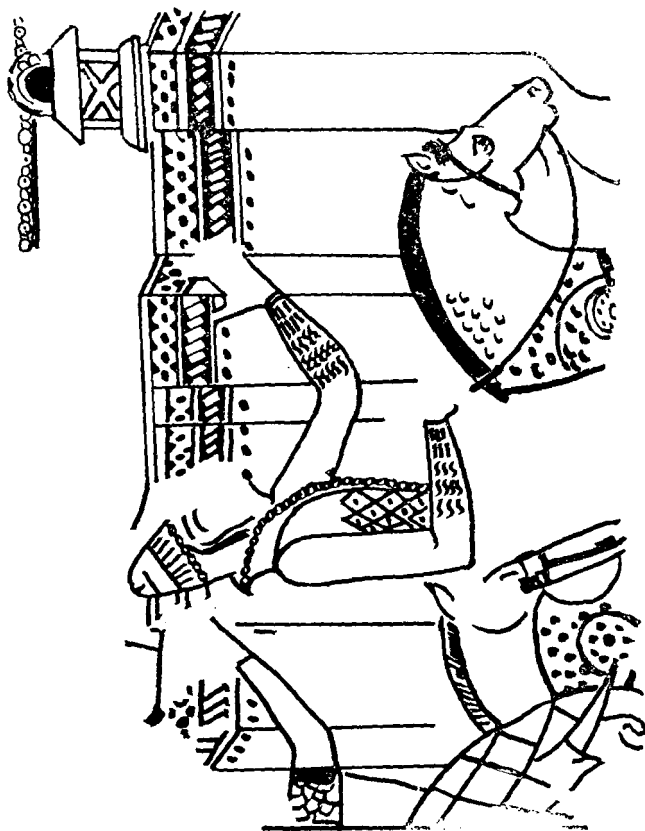
Resim: 54. Uygur duvar resimlerine göre bir kale kapısı ve atlar.

den, *ulug balık*, yani “*ulu şehir*” adı ile ayırıyordu 5). Uygurlar, bilindiği üzere, M.S. 840 yılına kadar Orhun ırmağı kıyılarında oturmuşlardı. *Togu Balık* gibi, uygurların ataları olan *Dokuz Oğuz* şehirlerinden, Göktürk yazıtlarında bile söz açılmış olduğunu yukarıda görmüştük. Bu sırada *Uygur kağanlığı* henüz kurulmamıştı. Uygur Kağanlığı *Dokuz Oğuz*’lar veya *Dokuz Boy* tarafından 744 yılında kurulacaktır. Uygur Kağanı, bu Dokuz Boy’dan biri olan *Yaglakar* boyundan geliyordu. Orhun’daki bu ilk Uygur devletinin ikinci kağanı ise, Çinlilerin *Moyen-Çur* dediği, Bayan-Çur Kağan idi. Bu ünlü Uygur Kağanı, “*Suğdak, (yani Batı Türkistanlılar) ile Çinlilere, Selenga ırmağında Bay-Balık (adlı bir şehir) yaptıırverdim*”, diyordu, Eski Türkçesi şöyledir: (*Sugdak Tabgaç’ka Selene’de Bay-Balık, yapıtı birtim*” 5). (Şineusu, 44).

C. TÜRKLERİN BATI VE DOĞU ŞEHİRLERİ :

1. Şehir kurmak veya yaptırmak”:

Yukarıdaki belgeden de anlaşılacağı üzere, Uygur devletinin başlangıcında bu iş, Türkler için yabancı veya çok iyi bilmedikleri bir iş idi. Bu sebeple *Bayan-Çur Kağan*, *Bay-Balık* adlı şehrini Çinli ve Batı Türkistanlı ustalara yaptırmıştı. Fakat bu belge, Ortaasya’daki “*Milletlerarası kültür münasebetleri*” bakımından ayrı bir değer taşımaktadır. Demek ki Uygur-



Resim; 55. Uygur duvar resimlerine göre bir kale burcu.

lar, 840 da Turfan'a inmeden bir yüzyıl önce, bir "*başkent şehri*" kurma ihtiyacını duymuştu. Bunun için de dışarıdan ustalar getirterek, bu şehri yaptırmışlardı. Önemli olan nokta budur. "*Çin ve Batı Türkistan biçimindeki şehir*" tipi, bu çağdan itibaren Doğu Türklerinde başlamış oluyordu. *Bayan-Çur Kağan*, (M.S. 747-759) yılları arasında yaşamıştı. Çin'deki An Lu-shan isyanlarının bastırılmasına da yardım etmişti.

2. "Batı Türkistan ve Çin kültür karışması":

Türk kültüründe, yeni bir çağ açılmış oluyordu. Tabii olarak, bu kültürün temeli elbette, ki Türk idi. Çok önceleri Orhun kıyılarında başlayan bu yeni kültür kompozisyonu, 840 yılından sonra, yani Uygurların Turfan bölgesine inmeleri ile, daha da gelişmişti. Çünkü bu bölge, İran - Çin ticaretlerini birbirine bağlayan *İpekyolu* üzerinde idi. Ayrıca *Sugdak*, yani *Soğd* kavimleri ile Türkler, Tanrıdağlarındaki bu Uygur şehirlerinde, yanyana oturuyordu. Çin kültürü de, Turfan Uygurlarına çok yakın idi.

D. "BEŞ ŞEHİR" VE "BEŞ ÜLKE":

1. "Beş-Balık":

Bölgenin tarihi hakkında, bu bölümümüzde özel bir araştırma sunduk. (S. 95 - 127). Tabii olarak, bütün Ortaasya şehirleri için yapılacak geniş bir araş-



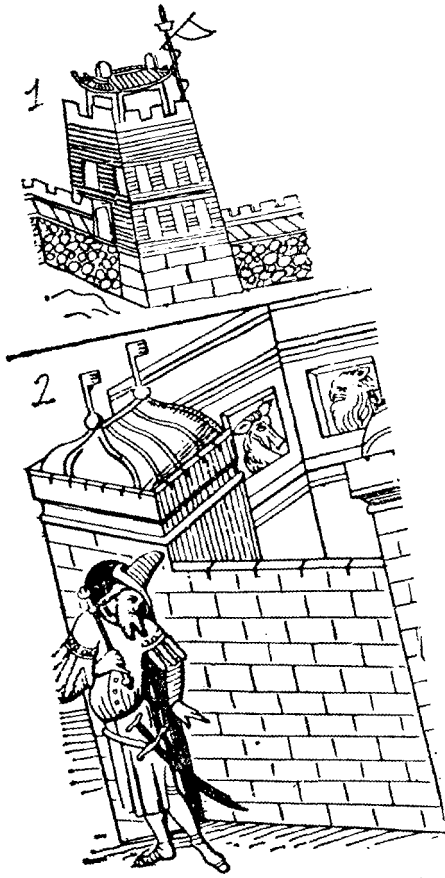
Resim: 56. Uyğurların Çin tesirinde kalmış bir evi ile avlusu. Alttı, üzerinde türkçe yazı bulunan bir zindan ile tutukluların resmi. (Uygur çağı).

tırma için, bu kitabımızın yeri, yeterli değildir. Bu sebeple, burada yalnızca bir araştırma örneği verme yolu ile yetinmeği, daha uygun bulduk. *Beş-Balık*, Turfan'ın kuzeyindeki Tanrı dağlarının kuzey eteklerinde bulunuyordu. Uzun süre, önemli bir kültür merkezi ve bir baş şehir olmuştu. Aynı zamanda Uygur kağanlığının da başkenti idi. *Beş-Balık* sözü, “*Beş şehir*” karşılığı olarak söylenmiştir. Tanrıdağlarının kuzeyinden akan sular, zamanla yataklarını değiştirdikçe, buradaki şehirler de yer değiştirmişti. Bu sebeple, tarihte, Türklerin *Beş-Balık* adı verdikleri bölgede, pek çok şehir harabesi vardır. Doğrusunu söylemek gerekirse, Uygurların ünlü başkenti olan *Beş-Balık*'ın, bu harabelerden hangisi olduğunu da, doğru dürüst bilemiyoruz. Burada “*b e ş ş e h i r*” bulunduğundan dolayı mı, Uygurların başkentine böyle bir ad verilmişti? Aslında Çinliler de daha önce bu bölgeye, “*Beş başkent*” mânâsına gelen *Wu-ting* adını vermişti. Daha sonra Çinliler bu bölgeye, *Pei-ting*, yani “*Kuzey başkenti*” demişlerdi. Bizden önce, bu konular üzerinde çok sözler söylenmiştir. Bizim asıl söyleyeceklerimiz, başka şeylerdir: *B i l g e K a ğ a n* yazıtında, *Beş-keçen* adlı bir yerden daha söz ediliyordu. Hüan Tsang'ın seyahatnâmesinin, eski Türkçe tercümesinde ise, *Beş Enetkek eli*, yani “*Beş Hind ili*” inden söz açılıyordu 6).

2. “Beş şehir, Beş il”:

Bu anlayış, doğrudan doğruya Hind ve Çin kozmogonisi ile mitolojisine dayanıyordu. Dört yön ve bir de orta, dünyanın beş bölüm veya yönünü mey-

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ I

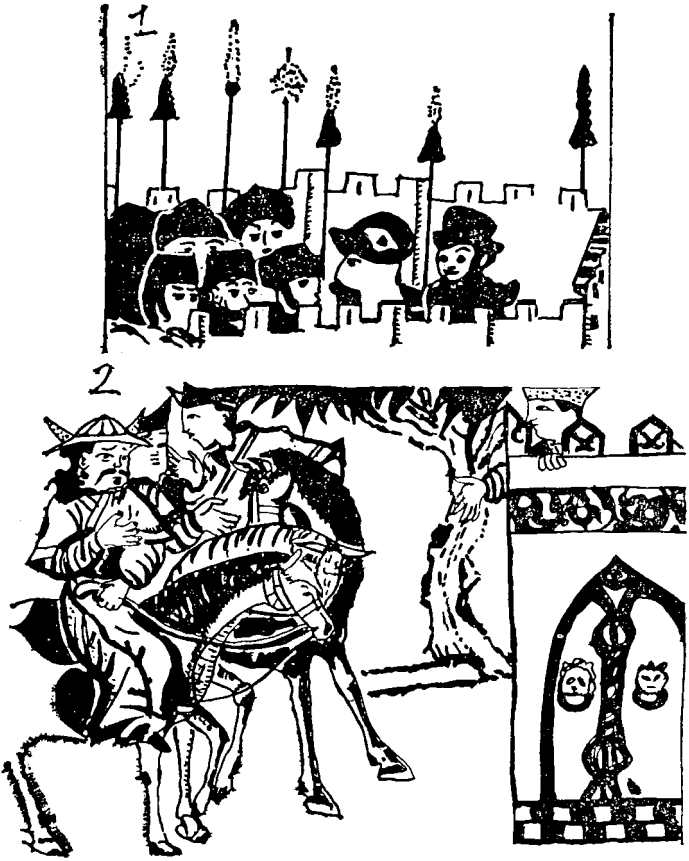


Resim: 57. 1). Bir Çin kalesi. 2). Batı kaynaklarına göre Kubilay Han'ın sarayı.

dana getiriyordu. G ö k t ü r k harfleri ile yazılmış “Yenisey yazıtları”ndaki *beş kata*, yani “Beş defa” ve Bilge Kağan yazıtındaki *Beş tümen* sözlerinin de, bu anlayış ile bir ilgisi var mı idi? Tabii olarak, bunun için şimdiden, hemen birşey diyemeyiz. Çünkü Yenisey Yazıtları, Hindistan’a çok uzaktı. Bununla beraber Türkçe Budist kitaplarda, *Beş Acun*, yani “Beş dünya” deyişini de görüyoruz 7). Görülüyor ki Türklerde şehir kültürü, milletlerarası dinler ve anlayışlar ile de kaynaşmıştı.

3. “Yeni şehir”:

Bu geleneği, U y g u r l a r ı n büyük bir şehrinin adında da görüyoruz. Gerçi Kaşgarlı Mahmud, *Yengi Balık* veya *Yangı Balık*, Uygurların eski bir şehrinin adıdır, diyordu 8). Fakat sonraki Türk şehirlerine de bu ad, sık sık verilmiştir. Yine Uygur şehirleri arasında, *Can-Balık* adını taşıyan başka bir şehir daha vardır 9). Bilindiği üzere, Uygur yazılarının çoğu, B u d a dini ile ilgili kitaplardı. Bu sebeple Uygur kitaplarında, Buda dininin kutsal şehirlerinin adları da yer almıştı. Meselâ, *Uçayan-Balık* şehri neresidir? Bunu bilmek epeyce zor bir iştir 10). Aslında bu şehrin yerini bilmek, bu kitabımızın konusu içinde, o kadar önemli değildir. Eski Uygurlar, Hindistan’daki *Benares* şehri için, *Baranas-Balık* diyordu 11). B a b i l şehri için ise, yine Uygur Türkleri, *Bavıl-Balık* diyordu 12). B a b i l karşılığı olarak söylenen *Bavıl* veya *Bavil* sözü Türklere, A r a m î dillerinden gelmişti. Bilindiği üzere Uygurlar, Aramî yazısı ile de yazılar yazmıştı.



Resim: 58. 1). Osmanlılara göre bir Avrupa kalesi. Tuğlar, Türkler tarafından katılmıştır. 2). İlhanlı-Ortaasya tipinde bir Resimdeki kale kapısı: (Fatih albümü).

4. Beş büyük Uygur şehri:

“Balık” sözü öyle anlaşılıyor ki, daha çok İslâmiyetten önce Türklerce, şehirler için söylenen bir ad idi. Sonradan bu söz, Türkler tarafından yavaş yavaş unutulmağa başlanmıştı. Nitekim Kaşgarlı Mahmud şöyle diyordu: *“Balık sözü, İslâmlıktan çok önce Türklerce, sığınmak, kale ve şehir mânâsına söylenen bir söz idi. Uygur Türkçesinde de böyledir. Uygurların en büyük şehirlerinden birisine, “Beş-balık” adı veriliyordu. Burası, Uygurların en büyük şehridir. “Beş şehir” demektir. Bundan başka diğer bir şehirlerine de, Yengi-balık adı verilir. Bu da, ‘Yeni şehir, demektir’* 13). Büyük kültür merkezleri olmuş olan Uygur şehirleri, Batı Türkleri tarafından da unutulmamıştı. Fakat Uygurların çoğu, Buda dinine taptıklarından dolayı, Müslüman Türkler tarafından hoş görülmemişlerdir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda Uygur ülkesinden söz açarken şöyle diyordu: *“(Uygur) ilinde beş şehir vardır. Bu ilin halkı, çok katı kâfirlerdir. Çok iyi atıcıdırlar. Zülkarneyn’in yaptırdığı, Sülmî, Koçu, Can - Balık, Beş - Balık Yengi - Balık gibi şehirler bu ilde bulunurlar”* 14). Yukarıdaki bu belge de, eski Türklerin ülkeler ve şehirler hakkındaki inançları bakımından çok ilgi çekicidir. Çünkü onlara göre, Uygur ülkesi de *“Beş - Şehir”*den meydana geliyordu. Az önce beş rakamı üzerinde, daha geniş olarak durmuştuk. Kaşgarlı Mahmud, *“Beş-şehir”* der iken, Uygur ülkesinde yalnızca, beş şehrin adını sayıyordu. Bizim *Sino-İranica* adlı eserimizde, Uygurların S ü l m î adlı şehirlerinden çıkan büyük kişiler üzerinde durmuştuk. Sonra-



Resim: 59. Uyghur Duvar resimlerine göre geniş
kale burçları.

dan, Çingiz-Han'ın önemli müşavirlerinden biri olan *Kara Yığaç Buyruk da*, Sülmi şehrinde doğmuş ve yetişmişti. Kendisi, K a r a - H ı t a y hükümdarının çocukları ile şehzadelerinin hocası idi. Kara-Hıta y devletinin sarayında kültür dili olarak Uygur dili ve edebiyatının okunmuş olduğunu da, ilk defa Kara Yığaç Buyruk'un Çince biyografyasından öğreniyoruz. *Kara-yığaç*, yani K a r a a ğ a ç'ta bir yer adı idi. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'a göre, Türklerin *Küçe* şehri ile *Uç* şehri arasında ve *Uc'a* daha yakın olan *Bay-Yığaç*, yani "B a y - a ğ a ç" adlı bir yer veya bir şehir daha vardı. 749-759 yılları arasında kağanlık yapmış olan Uygur Kağanı, *Bayan-Çur* Kağan'ın yaptırmış olduğu *Bay-Balık* adlı başkend şehriden de, yukarıda söz etmiştik. Bundan da anlaşılıyor ki, her bölgedeki Türklerin şehir ve yer adları arasında da, gelenek bakımından bir birlik görülüyordu. Yer ve şehir adlarının kişi adı olarak söylenmesi de, Türkler arasında yaygın bir gelenek idi. Sonradan Çingiz Han'ın damadı olan U y g u r Hakanı veya Idukkut'u *Barçuk-Art Tegin de adını* yine bir yer adından alıyordu. *Barçuk-art*, "*Barçuk geçidi*" demektir. Kaşgarlı Mahmud'a göre B a r ç u k şehri, Afrasiyab'ın kurduğu şehirlerden biri idi. Aslında *Barçuk* şehri, şehirli Uygur hakanlarının adlarında bile bir yer almış olmasına rağmen, Türk oymak ve bölüklerinin oturdukları bir yer idi. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, Barçuk şehri için şöyle diyordu: "*Çaruk, Türklerden bir oymaktır. Barçuk şehri, Afrasiyab'ın şehridir. Buhtınnasır'ın oğlu Betzen'i, oraya hapsedmişti*" 15). Görülüyor ki, eski Türk şehirleri hakkında, islâmiyetten sonra söylenmiş bazı efsaneler de vardı. Bu ef-



Resim: 60. Bir Ortaasya-İlhanlı kalesi ve ejderha
sembollü bir bayrak.

saneler, o şehrin kuruluşunun, halk arasında da bir önem taşıdığını gösteren inanışlardır. Ama böyle önemli şehirde oturanlar, *Çaruk* adını taşıyan bir Türk oymağı idi. Ancak bu gibi şehirlerde, Türkçe konuşmayan Soğdılar gibi kavimlerin de, Türkler ile beraber oturduğunu unutmamak gereklidir.

5. “Müslüman Türkler ve Uygur şehirleri” :

Din ayrılığına rağmen, Türkler, münasebetlerini kesmemiş gibi görünüyordu. *Koço* veya *Koçu*, bilindiği üzere Uygur çağındaki Turfan şehrinin bir adı idi. Koçu adının nasıl meydana geldiği, P. Pelliot’nun çok değerli bir yazısı ile aydınlığa kavuşturulmuştur 16). Bu şehrin adı, sonradan İslâmiyet çağında, *Hoca* veya *Kara-Hoca* şeklinde de söylenmeğe başlanmıştı. Fakat bu bölgelerden uzak olan Kaşgarlı Mahmud, “*Koçu, bir Uygur şehridir, orada bulunun bütün şehirlere bu ad verilir*”, diyordu 17). Belki bu konuda Türklerin, bizim bilmediğimiz bazı inanç ve bilgileri de vardı. Fakat bir gerçek var ise, *Koçu* adının, bir şehir adı olarak, yalnızca Turfan ile ilgili bulunduğu idi. Bununla beraber, Turfan ovasında daha pek çok Türk şehri vardı. Belki de Türkler, bu şehirlerin hepsine birden, *Koçu* adı veriyordu. Fakat aynı kaynak başka bir yerde de, “*Koçu, Uygur şehirlerinin adıdır*”, diyordu 18). Bundan da anlaşılıyor ki, Müslüman Türkler, Doğudaki Budist - Uygur Türklerini pek o kadar iyi tanımıyordu. Göktürk yazı-ları ile yazılmış Aurel Stein yazmasında da, bu Uygur şehri, *Koçu-Balık* adı ile anılıyordu. Bilindiği



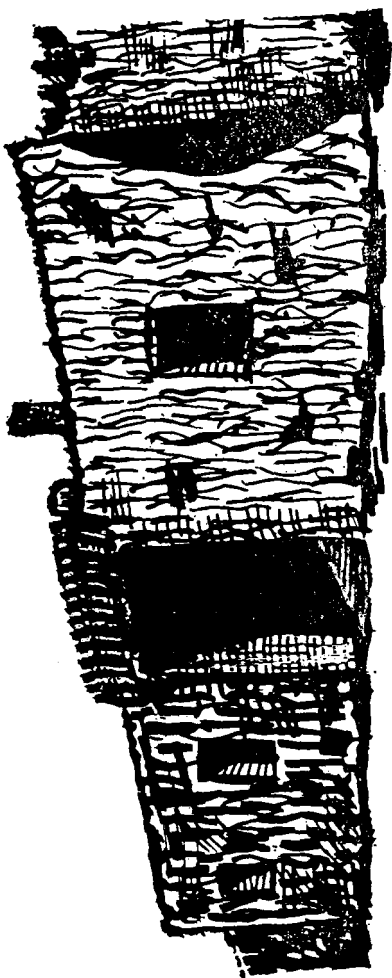
Resim: 61. Uygurlardan önceki kale burçları ve savaşçılar.

üzere bu önemli yazma, Thomsen tarafından yayınlanmıştı 19). Uygur el yazmalarında ise, bu şehre *Hoçu* veya *Koçu* adı veriliyordu 20). Uygur kültürünün önemli merkezlerinden olan Kuça şehri de, Müslüman Türkler tarafından, çoğu zaman birbirine karıştırılmıştır. Bilindiği üzere Kuça, önemli bir ziraat bölgesi olduğu kadar, büyük bir ticaret merkezi idi. Bu şehre Uygurlar, *Küsen* adını verirdi 21). XI. Yüzyıl Müslüman Türklerinin en önemli kaynağı olan Kaşgarlı Mahmud şöyle diyordu: “*Küsen, Köçe (veya Küçe) denilen bir şehrin adıdır. Burası Uygur sınırındır*” 22). Bundan da anlaşılıyor ki, XI. yüzyılda Türkler, Kuça şehrini, hem *Küçe* ve hem de *Küsen* adı ile anıyordu. Küsen, Kuça şehrinin Uygurlar çağından beri gelen, gelenekten bir adı idi. Müslüman Türklerin, bu eski adı unutmamış olmaları da, Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

E. TÜRKLERİN DİĞER İNANIŞLARI :

1. “Çamur veya kerpiç duvarlı şehirler”:

Bilindiği üzere, bu, Ortaasya’daki yapı geleneğinin önemli hususiyetlerinden biri idi. Topraktan yapılmış olan bu şehir duvarlarının, günümüze kadar gelebilmiş olmaları da, ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. Bu yapı geleneği, daha çok Çin’de yaygın idi. İki kalıp arasına konulan çamur, ayakla veya başka âletler ile, iyice sıkıştırılırdı. Çin’de duvar ça-



Resim: 62. Ortaasya'da, kale veya han biçiminde yapılmış bir ev.

murlarını, ayakları ile tepen işçiler, bu arada şarkılar da söylerlerdi. Duvarcı işçilerin söyledikleri bu şarkılar, Çin edebiyat ve müziğinde önemli bir yer almıştır. Hattâ Prof. Eberhard, bu duvarcı şiirlerinden bazılarını, Çince derslerinde, bize bile okutmuştu. Bununla beraber, Uygur çağında yapılmış olan Turfan'daki bazı şehir duvarlarının, kesme taşlar ile örülmüş olduğunu da görmüyor değiliz. Bu konu üzerinde hocamız A. v o n G a b a i n, geniş olarak durmuştur. Bu sebeple, aynı meseleye burada da girip konuyu daha fazla uzatmak istemiyoruz. Zaten eski Türklerde *balık* sözünün diğer bir mânâsı da “*çamur*” demektir 23). Fakat bu anlayış, yalnızca O ğ u z Türklerinde görülüyordu. *Balçık* gibi, bugün söylediğimiz de, buradan gelmekte idi. U y g u r Türkleri ise *balık* sözünü, yalnızca şehir için kullanırdı. Uygur Türkleri, “*bir yerde kale veya sur yapılması*” için ise, *balıklanmak* diyordu 24). Türklerin surlar ile çevrilmiş şehirler için söylediği *balık* sözü, sonradan M o ğ o l dillerine de geçmiştir.

“Moğolların Gizli Tarihi” gibi ana kaynaklar, U y g u r l a r ile Tangutların surlar ile çevrilmiş büyük şehirlerini, *balakat* sözü ile anıyordu 25). Moğolların *balakat* veya *balgat* sözleri, Türklerin *balık* deyiminin çoğul şeklinden başka bir şey değildi. Tarihçi R e ş i d e d d i n, Moğolların bu *balakat* sözlerini, bazan “*vilâyet*” karşılığı ile açıklayarak, aydınlığa kavuşturmak istemişti. 26). “*Vilâyet*”, bölge veya ülke demektir. Bu sebeple, Reşideddin, sözün mânâsını biraz daha genişletmişti.



Resim: 63. Fatih albümüne göre bir kale. Tuğlar, Türklerin katkılarıdır.

2. “Şehir ve vilâyet”:

Bu anlayışlar üzerinde, aşağıda Türklerin *balık*, *uluş* veya *uluş-balık* deyimlerini incelerken duracağız. Yalnız şunu da unutmamamızda bir fayda vardır. Bir vilâyeti veya ülkeyi sembol olarak temsil eden yer, o ülkenin başkenti veyahut da vilâyetin bağlı olduğu bir şehir demektir. Burada kaynaklara dayanmaksızın, bu konuda, daha fazla birşey söylemek istemiyoruz. Ancak Reşideddin’in bu açıklaması üzerinde de, önemle durmak gereklidir. Fakat, yukarıda da belirttiğimiz gibi, “Moğolların Gizli Tarihi”, moğolca *balakat* sözünü, Çinlilerin surlar ile çevrili olan şehirler için söyledikleri *ch’êng* sözü ile karşılıyordu. Çinlilerin bu sözlerinin de, idare teşkilâtı ile yakından ilgili olduğunu unutmamak gereklidir. Moğollar, Türklerin *balık* sözünden, *balakasun* veya *balgasun* şeklinde, ikinci bir çoğul deyiş daha yapmıştır.

II. ŞEHİR VE ÇEVRESİ

1. “Şehir” ve “kasaba” anlayışı:

Şimdi bile Ankara dediğimiz zaman aklımıza gelen şey, yalnızca Ankara şehri veya Ankara’nın içi değildir. İdare bakımından Ankara’ya bağlı olan birçok yerler de vardır. Ayrıca Ankara surlarının dışında bulunan, bağ, bahçe ve tarla gibi birçok çevreler de, Ankara şehrinde oturan halk ile yakından ilgili idi. Örneğimizi böylece günümüzden verdikten sonra, daha eski çağlara kolaylıkla girebiliriz.

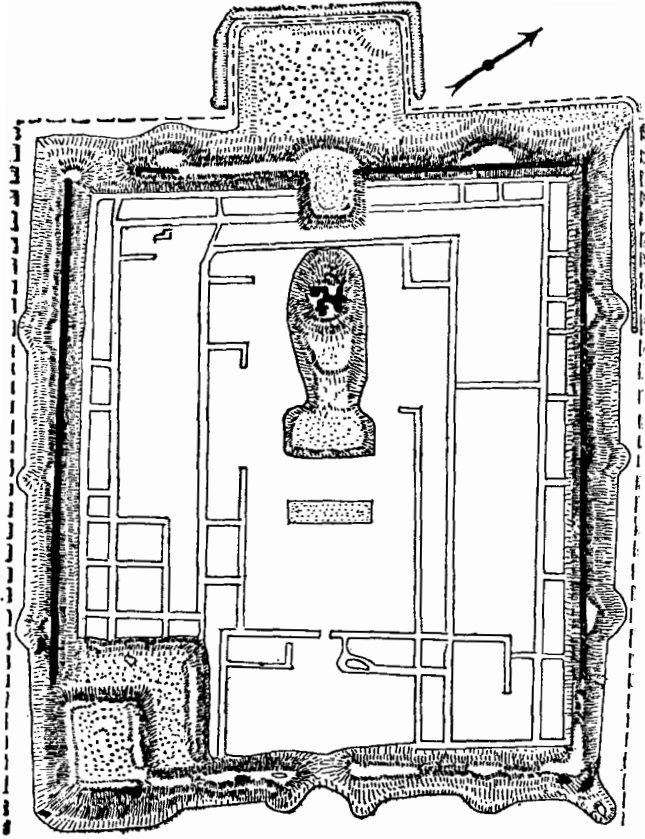
Türk kavimleri, çok geniş bölgelere yayılmıştı. Bu sebeple, kültür deyimlerinin mânâları, her Türk kesimine göre hafif de olsa küçük değişikliklere uğramıştı. Isıg-göl kıyılarında eskiden beri, birçok şehirler ile köyler vardı. Çünkü bu bölgeler, Ticaret yollarına yakındı. Yayla ve köy hayatı yaşayan ve bu bölgelerde oturan Çigil Türkleri, XI. yüzyılda, “köy” karşılığı olarak, *uluş* sözünü kullanıyordu. Karahanlı devletinin kuzey başkenti olan Balasagun şehrinin halkı ise, büyük şehir hayatı ile büyük şehirler görmeğe, daha çok alışmıştı. Argu adı verilen Türk bölükleri ise, derin olarak Soğd ve Tacik kültürleri ile dillerinin tesiri altında kalmıştı. Ayrıca Türklerin bu kesimler, çok daha erken çağlarda şehirlere yerleşmişti. Bu sebeple, Balasagun şehrinin Türk halkı ile Argu Türleri, “Büyük şehirler” için *uluş* diyordu 27). Nitekim, Karahanlı devletinin kuzey başkenti olan *Balasagun* şehrinin Türkçe adı, *Kuz-Uluş* idi.

Uygurlara, yani biraz daha doğuya ve eskiye gidersek, durum azıcık daha değişiyordu. Surlar ile çevrili şehirlere, Türklerin ta Göktürk yazıtlarından beri *balık* dediğini yukarıda söylemiştik. Çincedeki *ch'êng* sözünün karşılığı olan bu sözün, hem şehri ve hem de etrafındaki suru tanıtmış olması çok muhtemeldir. Çünkü Çince olan bu söz, içinde “*kale ve şehir*” gibi iki mânâyı taşır. Bazı Uygur yazılarında, söy'e sözler görülüyordu. Biz burada bu deyimleri bir sıra içinde vermek istiyoruz: “1. *Balıktan balığa*. 2. *Uluş'tan uluş'a*. 3. *İl'den il'e ... yürüdüm*”. Eski Türkçesi şöyledir: “...*Balıktın balıkka, uluştın uluşka, eltin*

ilke ... yorıdım ...” 28). Eski Türk yazılarında, eş mânâlı sözleri arka arkaya söylemek, bir gelenek hâlinde idi. Ama burada durum, pek öyle görünmemektedir. “1. *Balık*, 2. *Uluş*, 3. *Il*” gibi üçlü bir basamak ile, şehir köy veya ülkeleri arka arkaya sıralamaktadırlar. Yine Uygur yazılarında, “*balık, uluş, kend*” gibi, şehirle ilgili her üç adı da yanyana getirme yolu ile söylenmiş başka sözler de vardır: “... *küntün tagtın, balık, uluş, kentü, könglüngçe*” 29). Belki de Uygur yazarı, şehir nev’ileri için Türklerin söylediği bütün deyişleri yanyana sıralamak istemişti. Ancak bütün bu sözler arasında da bir ayrılık bulunmalı idi. “Kend” sözü Türklere, Soğd veya Sugdak’lardan oldukça erken zamanlarda gelmiş olmalı idi. Yukarıda sunduğumuz belgelerden de, durumun böyle olduğu anlaşılıyordu. Başka bir belgede de “*Balık ve uluş sayarak, (yani izleyerek) varıp...*”, yani, “*Balık uluş sayu barıp*”, deniyordu 30).

2. “Şehirde oturan” ve “oturmayan halk” :

Türkler tarafından birbirinden kesin olarak ayırd ediliyorlardı. Eski Uygur yazılarında, “*Balıktata, uluşta turguçı*”, yani “*şehirde ve uluşta durucu, oturucu*” gibi sözlere de sık sık rastlıyoruz 31). Uluş da şehrin, yani balık’ın bir benzeri ve oturulan bir yerdir. Ama aralarındaki ayrılık ne idi? Bu konu üzerinde de bu çağ için, fazla birşey söyleyemeyeceğiz. Çünkü bu belgeler de bize, bazı şeyler söylemektedir. Bunu hemen kesin bir sonuca bağlamak, biz-



Resim: 64. Karabalgasun'da Uygurların Kağan Sarayı ve etrafındaki Çingiz Çağı yapıları.

ce doğru olmasa gerektir. Başka bir belgedeki, “*Sekiz balık, uluslar*” sözünde, balık ve ulus sözleri, eş mânâda kullanılmış gibi görünmektedir 32). Herhâlde buradaki *ulus* sözü, *Çigil* Türklerinin anladığı mânâda “k ö y” demek değildi. Çünkü buradaki, “*Sekiz balık ve ulus*” sözü, biraz da k o z m o g o n i k ve mitolojik bir mânâ taşımaktadır. Yani “*Dünyanın sekiz bölümü*” demektir. Bütün bunlara rağmen, *ulus* ile *balık* sözleri arasında bir kavram ayrılığı bulunduğu inanıyoruz. *Ulus*, surları olmayan bir şehir de olabilirdi.

3. “Bir idare teşkilâtı olarak şehir”:

Az önce bu konu üzerinde yine durmuştuk. Belgelerimizde görülen deyimlerdeki anlayışları, her zaman kesin olarak görülüyor. Bu sebeple, kavramlar arasında da, birbirleri içine girme olmaktadır idi. Eski Türklerdeki “*D e v l e t t e ş k i l â t ı*”, başlıca iki temel üzerine dayanmıştı: A. “*Kavimlere göre kurulmuş teşkilât*”. B. “*Şehirlere göre düzenlenmiş idare teşkilâtı*”. Bilindiği üzere eski Türk devlet teşkilâtında, kavimler ile boylara göre kurulmuş olan düzerler, daha önemli idi. Eski Türkçede *budun* sözü, hem “*millet*” ve hem de devleti meydana getiren, halkı tanımlayan bir deyiş idi. Yine eski Uygur yazılarında, görülen, “*Ulus budun*” veya “*ulus bodun*” sözü, hangi kavramı karşılıyordu? *Kalyanamkara ve Papamkara* hikâyesine göre, “*çok güzel kopuz çalan bir prens vardı. Bir gün, eli kopuz calarak ve ağzı da şarkı söyleyerek oturuyordu. Bu-*

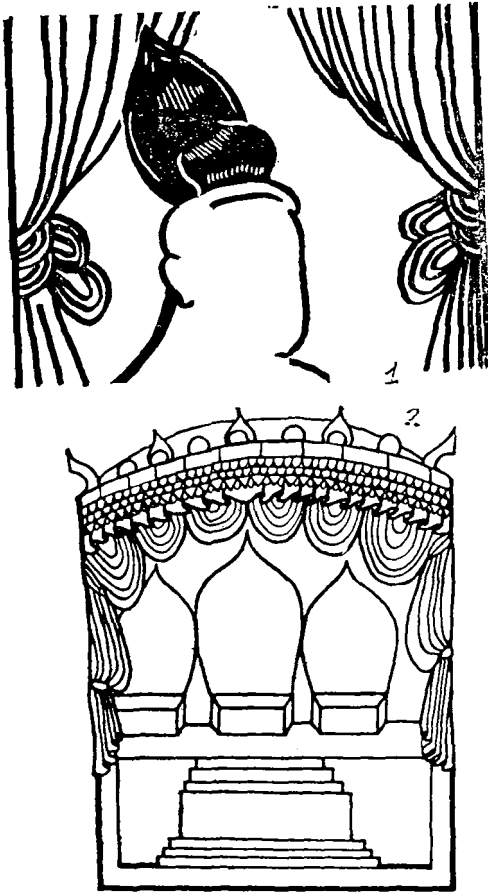


Resim: 65. Fatih albümünde bir kale, bir kubbe ve bir tuğ.

nun üzerine “ulus ve budun”un hepsi toplandı (kuvradı) ve büyük bir hayranlıkla ve ağıllyarak prensi dinlediler 33).” Bu hikâyeyi Uygur Türkçesine tercüme eden kişi, çok şuurlu ve bilgili bir Türk idi. Çünkü *kopuz* ile ilgili deyimleri bile, çok güzel bir Türkçe ile anlatmıştı. Bu belgedeki *budun*, “halk” olduğuna göre, *ulus* ne idi? Bu eski Türk yazarı, halkı hep “ulus budun” deyimini ile tanıttıyordu. Yine aynı yazar başka bir yerde, “*Bodhistva Tegin, bu ulus budun ağıg kılınçlar kılmışın körüp...*” diyordu 34). Bu çok bilgili eski Türk yazarı, Buda olabilecek kimseler için, *Tegin*, yani “prens” unvanını da kullanıyordu. Hem de tam yerinde olarak. Yukarıda verdiğimiz sözün mânâsı ise şudur: “*Prens Bodhistva, bu ulus-budun’un, (yani bu halk kesiminin) (?), kötü hareketler yapmış olduğunu görüp...*” *Ulus budun* sözü hakkındaki görüşümüzü, *il ulus* deyimini inceledikten sonra sunacağız.

4. “Devletin bir bölümü olarak şehir ve vilâyet”:

il-ulus” sözüne de, yine eski Uygur yazılarında rastlıyoruz. Acaba bu deyişi, “*il ve ulus*” diye mi; yoksa “*iller, uluslar*” yani “ülkeler ve şehirler” diye mi açıklayacağımızı, kesin olarak söyleyemeyeceğiz. Eski Uygur yazılarında, “Bütün kavimlerin (veya halkın) hizmeti” demek için, “*Kamag il uluslar tapıgı*” sözleri kullanılıyordu 35). Ayrıca, “*Dünya ülkeleri*” de *il - ulus* deyişi ile karşılanıyordu. Bunun için de, “*Siz, dünyanın dört tarafındaki bütün il*



Resim: 66. Uygur duvar resimlerinde pencere önünde duran bir Türk beyi ve taht salonu.

uluslarını gezdiniz”, deniyordu 36). Bundan da anlaşılıyor ki, eski Türklerdeki *ulus* sözü, -XI. yüzyıl Türklerinde olduğu gibi-, her zaman şehir ve köy mânâsına söylenmiyordu. Buradaki *ulus* sözünü, “illerin bölümü” veya “iller ülkeler” diye birbirini tamamlayan deyişler olarak da kabul edebiliriz. Ancak bir gerçek varsa, “il-ulus”, dünyanın tamamı demek değil; bölümleri idi. Tıpkı devleti meydana getiren bir “vilâyet” gibi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tarihçi Reşideddin, Türklerin surlarla çevrili büyük bir şehir mânâsına gelen *Balık* sözünün, Moğolca çoğul şekli olan *balkat* sözünü de, “vilâyet” olarak açıklamıştı. Herhalde tarihçi Reşideddin’in *vilâyet* sözünün içinde, “şehirler” veya “şehirler topluluğu” anlayışı da bulunmuş olmalı idi.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, XI. yüzyılda *ulus* sözünün mânâsı, daha kesin olarak ortaya çıkmıştı. XI. yüzyılda Isıĝ-göl’ün kuzey çevrelerinde oturan yaylacı ve köylü Çigil Türkleri, yalnızca “köy” için *ulus* diyorlardı. Balasagun gibi, Karahanlı devletinin kuzey başkenti olan şehirlerde oturan Türkler ise, “şehir” karşılığı olarak *ulus* deyişini kullanıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud, böyle diyordu 37). Nitekim Balasagun şehrinin Türkçe adı, *Kuz-Ulus* idi.

5. Şehir ve ülke:

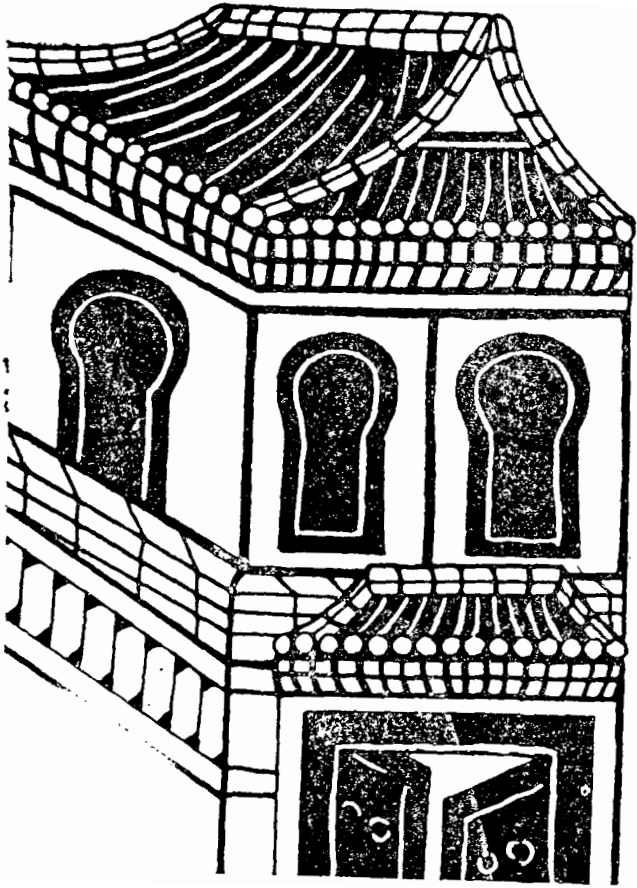
Uygur yazılarında, *Uçayan balık* adlı bir “uçayan şehri”nden söz açılıyordu 38). Fakat yine bazı Uygur yazılarında bu şehir, *uçayan ulus* adı ile

anılıyordu 39). Bu iki kaynakta da, *ulus* ve *balık* sözleri, aynı mânâ karşılığı olarak mı kullanılmıştı? *Balık*, surlar ile çevrili bir şehrin, kendisi demekti. *Uluş* da, aynı mânâ karşılığı olarak mı kullanılıyordu? Tabii olarak, bunu çözmek çok güçtür. XI. yüzyıl kaynaklarına bakılırsa, bu söz, “*uçayan şehri*” demek idi. Fakat Göktürk ve Uygur çağı ile ilgili kaynaklar göz önünde tutulursa, *Uçayan ulus* sözünü, “*Uçayan vilâyeti*” diye yorumlamak gereklidir. Bilindiği üzere, bir vilâyet içinde bir baş şehrin bulunmasına rağmen, ona bağlı birçok küçük şehir ile köyler de vardır. Görülüyor ki, bu konular, o kadar basit değil... Bunları birbirleri ile karşılaştırıp -kesin sonuçlar elde etmeden- münakaşa etmede bile, büyük yararlar görüyoruz.

6. Şehir ve halk :

G ö k t ü r k y a z ı t l a r ı içinde gördüğümüz “*Ulus - budun*” deyimini üzerinde de durmadan, konuyu kapayamayacağız. K ü l T e g i n ’in ölümü dolayısı ile “*Yoğ töreni*”, yani “cenaze merasimi” için, her tarafdandan elçiler gelmişti. Kül Tegin yazıtı, Batıdan cenaze merasimi için gelen elçileri şöyle anlatıyordu: “*Sugd, Berçeker, Bukarak ulus budunda, Nen Seniün ve Oğul Tarkan kelti*” (IK 12). Burada sözü geçen *Soğd*, Semerkand şehri ile çevresi idi. *Bukarak* ise, *Buhara* şehrinde başka bir şey değildi. *Budun* sözü, “*kavim ve millet*” demektir. Fakat Göktürk yazıtları burada, Semerkand ve Buhara gibi şehir bölgelerini, “*ulus-budun*” deyişi ile tanıtiyordu. Türkçe “ulus-budun” sözü, “*Buhara şehrinin halkı*” mı

demekti? Yoksa Göktürklerin *ulus-budun* deyimi, Semerkand, Berçeker ve Buhara gibi, “*şehirler ile halkı*” karşılığı olarak mı kullanılmıştı? *Ulus* sözü, Göktürk yazıtlarında ilk olarak bu yazıtta ve bu yerde geçiyordu. Ayrıca eski Türkçede *ulus* ve *uluş* sözleri, yalnızca yazı bakımından değişik olarak yazılıyordu. Mânâ bakımından ise, aralarında bir ayrılık yoktu. Tıpkı *ogus* ve *oğuş* sözlerinde olduğu gibi. Bundan başka Göktürk yazıtlarındaki *ulus* deyişi, Moğol çağındaki *ulus* ile de karıştırılmamalıdır. Bizce buradaki *ulus-budun* deyimini, “*vilâyet halkı*” olarak yorumlamak, en doğru yoldur. Göktürk yazıtlarında birkaç şehir birden söz konusu edildiğine göre de, bunun “*vilâyetleri halkı*” diye yorumlanması daha doğru olabilir. Görülüyor ki, Kaşgarlı Mahmud’un XI. yüzyıldaki görüşleri, Göktürk çağı için de geçerli idi. *Semerkand* gibi şehir beylikleri, Göktürklerle bağlı vassal şehirlerdi. Göktürkler, Semerkand’ın yerli bey hanedanına dokunmuyordu. Fakat vergileri hesap etmek için, vassal şehir beylerinin yanına, *Tudun* unvanını taşıyan yüksek rütbeli bir Türk memuru gönderiyorlardı. Bu idare düzeni *Kara Hıta* ve *Çingiz Han* devleti içinde de geçerli idi. Bu konu üzerinde, *Sino-Turcica*” adlı, 1964 yılında, Taipei’de basılmış olan eserimizde çok geniş olarak durmuş ve ilgili belgeleri de Türkçeye tercüme etmiştik. Fakat *Semerkand* ve *Buhara* gibi şehirlerden, -Kül Tegin’in cenaze merasimi için-, *Neng-Sengün* ve *Ogul-Tarkan* gibi Türk unvan ve adlarını taşıyan temsilci veya elçilerin gelmiş olması da, üzerinde ayrıca durulması gereken bir noktadır.

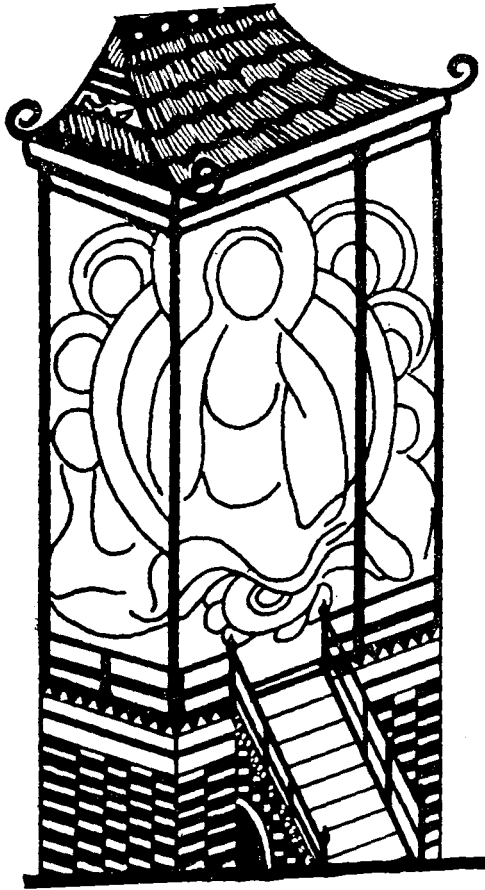


Resim: 67. Uygur duvar resimlerinde görülen, bir sarayın üst katı: (Türk-Çin tekniği).

III. “KEND” : ŞEHİR MÂNÂSINA

1. Türklerde şehir kültürünün gelişmesinde, Soğdluların tesirleri:

Kend sözü Türklere, Batı Türkistan'ın yerlileri olan Soğd kavimlerinden girmiştir. *Semerkan* ve Zerefşan vadilerindeki şehirlerde oturan Soğdlar, şehir için genel olarak “*kt*” veya “*kant*” sözünü kullanıyordu. Bu konu üzerinde, F. W. K. Müller, *Sogdische Studien*, adlı eserinde geniş olarak durmuştur (40). Bu mesele bilinen bir şeydir. Bu sebeple, bu sözün menşei ve etimolojisi üzerinde durmayacağız. Bununla beraber, *kend* sözünün, Türkler arasına çok erken çağlarda gelmiş olduğu da anlaşılmaktadır. Hattâ o kadar ki, Kaşgarlı Mahmud bile, *kend* sözünün Türkçe olduğuna, bütün kalbi ile inanmıştır. Fakat yeni belgelerin bulunması sebebi ile, artık bu gerçeği, biz de kabul etmek zorundayız. Bilindiği üzere, Göktürk yazıtları Soğd ülkesini, *Sugd* ve Soğd halkını da, *Sugdak* adı ile anıyordu. Bu adın, eski Yunanlıların, *Sogdiana* ile de bir alâkası vardı. Batı Göktürk kağanı İstemi Kağan, *Akhun* devletini yıkıp da Batı Türkistan'ı ele geçirdikten sonra, Batı Türkistan halkı ile çok yakın münasebetler kurmuştu. Hattâ *Bizans*'a gönderdiği *Maniah* adlı bir elçi bile, bir *Sugdak*, yani Soğdlu idi. Bizim görüşümüze göre, Türklerin Soğdlular ile olan münasebetleri, yalnızca *Akhun* devletinin yıkılışı ve Batı Türkistan'ın Göktürklerin eline geçmesinden sonra başlamamıştı. Çünkü Ortaasya'daki “*Soğd kolonileri*”,



Resim: 68. Bahçedeki bir taht köşkü:
(Uygur duvar resimlerinde).

her çağda kendi varlıklarını korumuş ve Türkler ile yanyana yaşamışlardı. Herşeyden önce, bu gerçeği kabul etmek mecburiyeti vardır. Zaten bu gerçek, herkes tarafından da kabul edilmiştir. Göktürk devletinin kuruluşundan önce, Türklerde *Şad*, *Yabgu* ve hatta *Bey* gibi unvanların bulunuşu bile, en eski Ortaasya Soğd kolonileri ile Göktürklerin münasebetleri hakkında bize bir ışık tutmaktadır. 747-759 yıllarında, Orhun'daki Uyğur Kağanlığında hüküm sürmüş olan ikinci Uyğur Kağanı *Bayan-Çur Kağan*'ın, Soğdlu ve Çinli ustalara *Bay-Balık* şehrini yaptırtmış olması da, yukarıdaki görüşü desteklemektedir. Soğdlular, "*Türk şehir kültürü*" nün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştı. *Bay-Balık* şehrinin yaptırılışı üzerinde, yukarıda durmuştuk. Nitekim Orhundaki "*Karabalgasun Uyğur yazıtı*" da, Türkçe, Çince ve Soğdça olmak üzere üç dil ile yazılmıştı. E. G. Pulleyblank'ın "*İç Moğolistan'daki bir Soğd kolonisi*" (*A Sogdian colony in inner Mongolia*) adlı değerli yazısında, çeşitli çağlardaki bu Soğd kolonileri üzerinde durmuştur 41).

2. "Kend içi ve kend çevresi":

Uyğur belgesi, bize biraz ışık tutmaktadır. Bilindiği üzere eski Türkler, "*çevre*" için, *tegre* sözünü kullanmakta idi. Bu çok eski Türkçe sözün izleri, bugünkü Türkçemizde bile yaşamaktadır. Kentin içinde oturan halk, "*şehir halkını*" meydana getiriyordu. Şehrin çevresindeki halk ise, ya köylü veya-



Resim: 69. Osmanlı minyatürlerine göre bir köşk ve penceresi.

hut da yaylacı ve hayvancılar olabilirdi. Bir Uygur belgesi, “*Kend tegreki budun*”, yani “*kentin çevresinde bulunan halk*” diye, köylü ve yaylacıları, şehirde oturanlardan ayırmıştı 42).

3. “Kend ve ulus” yaptırma:

Bu söz eski Türklerde de, karşımıza çıkmaktadır. Bir Uygur yazısında şöyle deniyordu: “*Kend, ulus, ev, bark etgeli, yaratgal...*” yani “*kend, ulus (?) , ev ve bark, yapmalı ve yaratmalı*”, deniyordu 43). Aca-ba burada, “*Kend-ulus*” ve “*ev-bark*” şeklinde, iki birleşik deyiş mi söz konusu idi? Göktürk çağında, ev ile bark ayrı ayrı şeylerdi. Ev, çadır da olabilirdi. Ancak *Bark*, taştan yapılmış olan bir ev veya oda idi. Bununla beraber, B i l g e K a ğ a n yazıtında, “*eb bark*”, yani “*ev bark*” sözü, birleşik bir deyim olarak geçmiyor da değildi.

Türklerin “*Ev-bark*” sözü oldukça geç çağlarda, özellikle K u t a d g u B i l i g içinde bile sık sık görölmeğe başlanmıştı. Aynı deyiş, Kaşgarlı Mahmud’un kitabında da görölmüyor değildi. Buna bakarak, “*Kend-ulus*” sözünün de “*ev bark*” gibi, şehri tanıtan, birleşik bir deyim olduğunu söyleyebiliriz.

4. Şehir ve kasaba halkı:

K u t a d g u B i l i g üzerinde biraz daha duralım:

“Berü kel, ulus kend içinde tiril,
“Senü bilmesü halk katılgıl, karıl 44).”

*“Beri gel, kasaba ve şehir içinde yaşa,
“Halkın içine karışarak katıl ki seni
tanımasınlar!”*

Rahmetli Rahmeti Bey, buradaki *uluş-kend* deyimini “*Kasaba ve şehir*” olarak tercüme etmiştir. Güzel ve yerinde bir görüştür. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu deyiş her zaman bu mânâyı karşılamıyordu. Kaşgarlı Mahmud’a göre, Çigil Türklerince *uluş*, köy ve kasaba idi. Balasagun’daki yani başkentteki halk ise, *uluş* sözünü yalnızca büyük şehirler için kullanıyordu. Bununla beraber, Kaşgarlı Mahmud’un bu görüşünün, kesin bir kaide olması gerektiği 45). Bir başka yerde de Kutadgu Bilig şöyle diyordu:

*“Ölüm buzdı, ordu, telim kend, uluş,
“Ölüm buzdı, karşı, saray, ev öküş 46).”*

*“Ölüm, başkend ile birçok şehir ve kasabayı harap etti!
“Ölüm, pek çok köşkler ile saray ve evleri yıktı!”*

Yukarıdaki şiirdeki *Kend-uluş* deyimini Rahmeti Bey bu defa, “Şehirler ve memleketler” diye tercüme etmektedir. Bu tercüme genel anlayış bakımından elbette ki yanlış değildir. Ama biz burada kültür tarihi bakımından sözler ve deyişler bakımından, Kutadgu Bilig içinde baştan aşağıya kadar bir birlik kurmak istedik. Elbette ki şiir dilinde böyle sözler, yeryer birleşik birer deyim olarak da kullanılmış olabilir. Fakat “*Kasaba ve şehir halkı*”, kitabın ya-

zarı tarafından, bazan İslâmiyetin tesiri altında kalınarak *halk* sözü ile ve bazan da eski türkçe *bodun* veya *budun* sözü ile anlatılıyordu:

“Bu kün özüm kend, uluşka kirip,
“Katılgu karılgu budunka yorup 47).”

“Eğer bugün şehre ve kasabaya gidersem,
“Onlara katılıp, karışıp, onlar ile yaşamam
gerekir”

Bu belgelerden de anlaşılıyor ki, Türklerde “Şehir ve kasaba hayatı” töre ve gelenekler bakımından biraz daha değişik anlaşılıyordu. Köylü ve yaylacı Türklerin ahlâk ve inançları daha sağlam idi. Şehir hayatı ise, onlara göre daha değişik idi. Bu sebeple, eski Türk yazarı, şehirde yaşayanların doğru yoldan çıkabilmelerinden korkuyordu. Şehirde yaşayan insanlar, türlü kötü ve çekici şeylerin karşısında, nefislerinin esiri olabilirdi:

“Bu kün kend, uluşka okur sin meni,
“Bulun kılsa nefsim, yuluglı kanı 48).”

“Sen bugün beni şehre ve kasabaya çağırıyorsun,
“Nefsimin esiri olursam, beni kurtaracak hani!”

Türk kültürü ile düşüncesinin en eski özelliklerini taşıyan, *bulun*, *yulugh*, yani “esir ve kurtarıcı” gibi sözler, bu şiirde İslâm düşüncesi ile çok güzel bir şekilde kaynaştırılmıştır. Bu şiirin kökü, en eski Türk düşüncesinden gelerek, İslâm düşüncesine doğru gidiyordu. Ama eski Türk inanışlarından kurtulamamıştı.



Resim: 70. 1). Bir atlı ile konuşan Uyghur beyleri. veya kadınları 2). Bir Uyghur evini basmış olan kötü ruhları kovalamağa gelen bir atlı savaşçı ve evin üst katında okuyan, bir Uyghur bilgini.

5. “İl ve kend begi”:

Bu anlayışı da, yine bu kitapta buluyoruz. Aslında *il* sözünü, Kutadgu Bilig nasıl anlıyordu? Bu da ayrı bir araştırma konusudur. Çünkü Türklerin bu kültür deyimleri, bölge ve çağlara göre sık sık küçük değişikliklere uğramıştı.

“Negü tir, eşidgil, bu i l - k e n d begi 49).

“*Bu il - kend begi'nin ne dediğini işit!*”.

Bu şiirde *il* sözü, “devlet ve memleket”; *kend* ise “şehir” olmalı idi. XI. yüzyıl Türklerine göre, “*il-kend begi*” ne demek idi? Aslında böyle bir şiir kitabında, bu gibi devlet ve idare deyimlerini, kesin olarak tanımak ve açıklamak çok güçtür. Çünkü şair bu deyişleri, şiirin veznine ve ahengine göre seçip söyleyebilirdi. Ama bizim için önemli olan, *il-kend begi* gibi bir deyim, o çağda Türkçede bulunuşu idi. Bu gibi anlayış ve deyimleri, burada fazlaca kurcalamıyacağız.

6. Türklerde “kend”in kısaltılmışı olan “ken” sözü:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi *kend* sözü, S o ğ d dillerinden Türkçeye, çok erken çağlarda girmişti. Bu sebeple, *kend* sözünün söyleniş i ile anlayışında da Türkler, bazı ufak değişiklikler yapmıştır. XI. yüzyılda Kaşgarlı Muhmud, şöyle diyordu: “*Ken, Doğu ülkelerinde her şehre verilen bir addır. Bu söz,*



Resim: 71. Yapı malzemesi taşıyan bir işçi:
(Fatih albümünden).

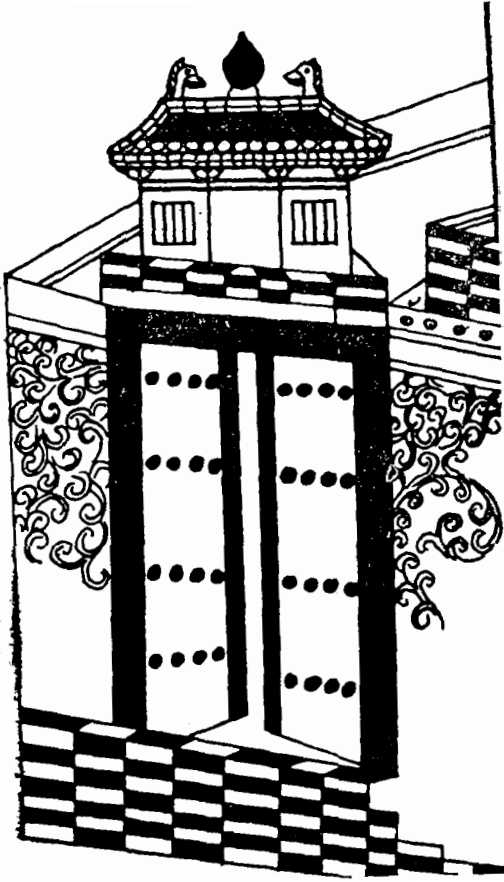
kend sözünün kısaltılmışıdır” 50). Kaşgarlı Mahmud’un sözünü ettiği “Doğu ülkeleri”, neresi idi? Bu deyim ile yapılmış başka şehir adları da var mı idi? Bu sorular ile ilgili belge ve örnekleri, şimdilik bulamadık. Bu sebeple, en iyisi, bu bilgiyi verdikten sonra konuyu kapatmaktır.

IV. “KEND” : KÖY MÂNÂSINA

Yukarıda eski Türklerin, hem köy ve hem de büyük şehirler için, *uluş* dediğini göstermeğe çalışmıştık. Belgelerimize göre, Çigil Türkleri gibi, büyük şehirlerinden uzak olan bazı Türk bölükleri, yalnızca köyler için *uluş* demişlerdi. Karahanlı devletinin kuzey başkenti Balasagun şehrinde oturan Türkler ise, Çu ve Tokmak vadileri ile Batı Türkistandaki büyük şehirlere yakın idi. Bu sebeple onlar, yalnızca büyük şehirler için *uluş* demişlerdi 51). Bundan da anlaşılıyor ki, türlü yerlerde ve çeşitli çağlarda yaşamış olan Türkler arasında da, yaşadıkları çevreye göre, bazı alışkanlık ve görenek ayrılıkları vardı.

1. Soğdça “kend” sözünün Türkler tarafından benimsenmesi:

Yine yukarıda çok geniş olarak belirttiğimiz gibi, Türkler, Ortaasya şehirlerinde Soğd kavimleri ile beraber oturmuşlardı. Bu sebeple Türklerin şehir kültürünün gelişmesinde, Soğdların tesirleri de

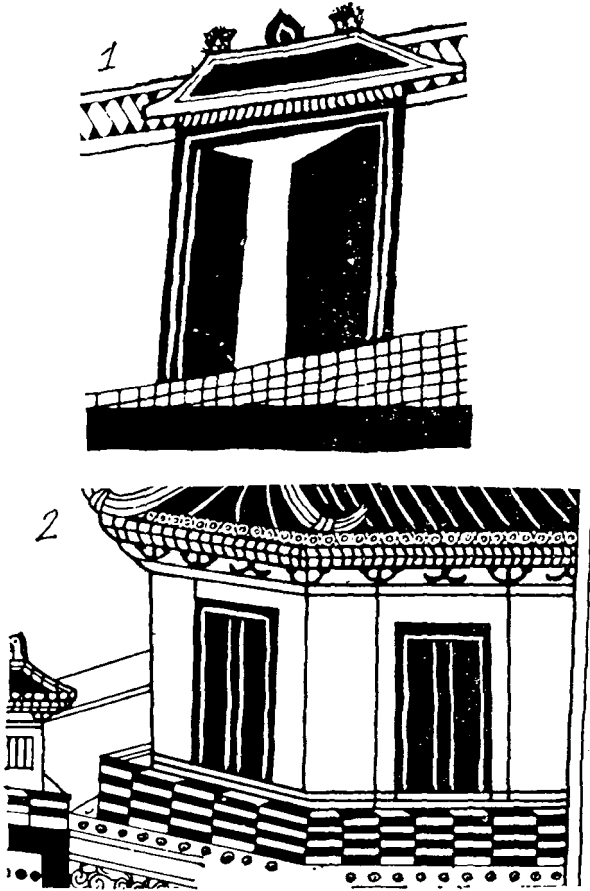


Resim: 72. Uyghur duvar resimlerinde bir saray ve kapısı.

çok büyük olmuştu. Hattâ yine yukarıda, ünlü Uy-
gur Kağanı *Bayan-Çur Kağan*'ın, kendi başkenti
Bay-Balık şehrini yaptırırken, Soğdlu veya Batı
Türkistanlı ustaları getirmiş olduğunu da görmüş-
tük. Çok eski çağlardan beri "*Soğd kolonileri*", Or-
taasya'da yerli olarak oturuyorlardı. Bu sebeple,
Soğdlu veya eski Türkçe *Sugdak* denince, hatırimıza
hemen Batı Türkistan gelmemelidir. XI. yüzyılda ise
Türkler, Batı Türkistan'ı da bir Türk ülkesi olarak
kabul ediyordu. En iyisi, yalnızca *kend* sözü üze-
rinde duralım. Bu adı taşıyan şehirler hak-
kındaki görüşleri de, o çağdaki Türklerin düşüncele-
rini iyi bilen Kaşgarlı Mahmud'dan dinleyelim. Tarih
hâdiselerinin yanında, kavimlerin kendi inanışlarını
bilmek de çok önemlidir. O çağdaki bir Türk, şehir-
ler için neler düşünüyordu, bunu görelim:

"... *Mavera ün nehr'den, Yen-kend'in doğusuna*
kadar, hep Türk ülkeleri uzanır. Semerkand'a, Se-
mizkend denir. Şaş şehrine ise, Taşkend denilir. Öz-
kend ve Tünkend şehirlerine de bu adlar verilmiştir.
Bu şehirlerin hepsinin de adları, Türkçe bir ad olan
kend sözü ile yapılmıştır. Bu şehirleri Türkler yap-
mışlar ve adlarını da kendileri koymuşlardı. Bu şehir
adları şimdiye kadar, değişmeden gelmiştir. Bu yer-
lerde Farşlar çoğaldıktan sonra, buraları adeta Acem
şehirleri gibi olmuşlardır.

"Bugün Türk ülkelerinin sınırı, Abisgün (yani
Hazar) denizi ile çevrili olarak, Rum diyarına (uza-
nır). (Doğuda ise), Özçend şehrinden, Çin'e kadar
uzanır. (Türk ülkelerinin) uzunluğu, beşbin fersah,
eni üçbin fersaktır. Hepsi ise, sekizbin fersah eder..."



Resim: 73. Uyghur duvar resimlerinde saray bölümleri.

Bu sözler, bazı tarih gerçeklerine aykırı olsa bile, Türklerin en güçlü bulundukları bir çağda büyük Türk bilgini Kaşgarlı Mahmud böyle inanıyor-du. Bilindiği üzere, çok eskilerden beri, Batı Türkistan ile Fergana'da *Sugdak* ve *Tacik* gibi yerli kavimler yaşıyordu. Türk olmayan bu yabancı kavimler, Kaşgarlı Mahmud çağında da var idi. Fakat Kaşgarlı Mahmud, bu gerçeği kendi milli gururu ile bağdaştıramamıştı. Ona göre, başlangıçta bu bölgelerin hepsi, baştan başa Türk idi. Sugdak ve Tacikler ise, çok daha sonra gelerek buralarda yerleşmişti. Fakat gerçek böyle değildi.

Türkler, İslâm kültürüne girdikten sonra, İran mitolojilerini de benimsemişti. Ancak bunları, geniş bir şekilde değiştirerek, kendilerine benzetmekten de geri durmamışlardı. Böylece, Türk düşünresine göre, İran'daki birçok şehirler ile Türklerin münasebetleri de kurulmuştu. Türklerin bu inanışlarından birini, yine Kaşgarlı Mahmud'un ağzından dinleyelim:

"...Kaz, Afrasiyab'ın kızının adıdır. Kazvin şehrini (Afrasiyab) kurmuştur. Çünkü Afrasiyab'ın kızı orada oturur ve orada oynarmış. Bu sebeple Türklerden bazıları Kazvin şehrini, Türk ülkelerinin bir sınırı olarak kabul etmişlerdir. Kum şehri de, bir sınır olarak sayılmıştır. Çünkü, "kum" sözü de, Türkçe bir sözdür. Afrasiyab'ın kızı, burada avlanmış. Bazıları ise, Türk ülkelerinin sınırının Merv şehrinden başladığını söylerler. Çünkü (prenses) Kaz'ın babası olan Tonga - Alp - Er, Afrasiyab (ile) aynı kimse demektir. Merv şehrini yapan da (yine Afra-

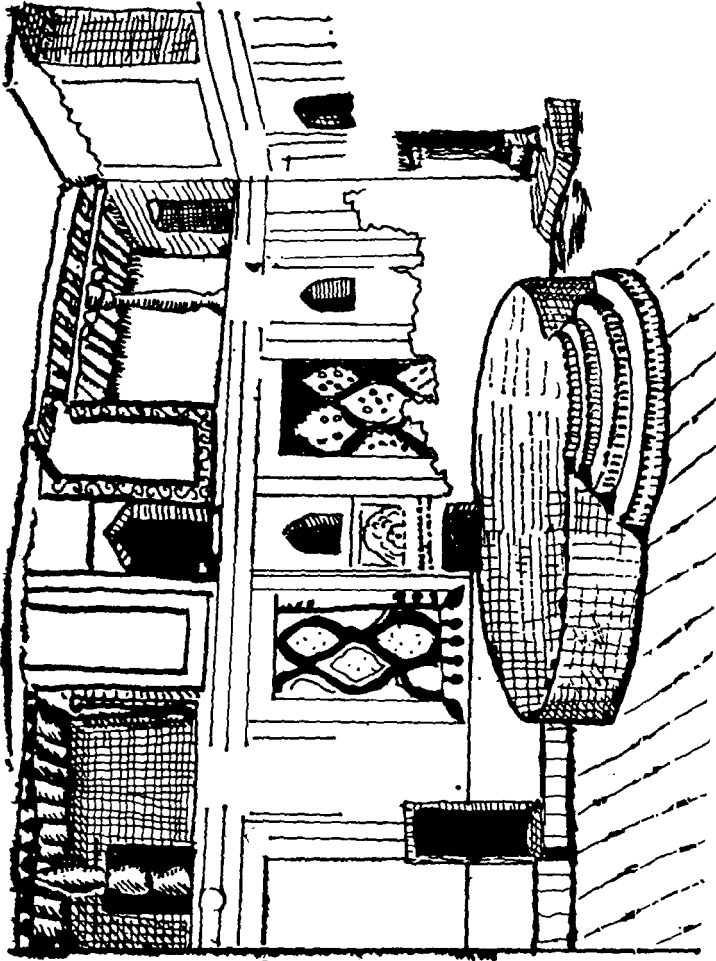


Resim: 74. Evin üst katında okuyan bir Uygur bilgini.
(Bu üst kat, gök de olabilir).

siyab) idi. Afrasiyab burasını, şehrin iç kalesinin Tahmüres tarafından yapılmasından tam üçyüz yıl sonra kurmuştur.

"Bazıları ise Maverâ ü'n nehr'in her tarafını, bir Türk ülkesi olarak saymışlardır. (Türk ülkelerinin bu sınırı), Yen - kend'den başlar. Yen - Kend'in diğer bir adı da Dizrûyin idi. Sarı renkte olması sebebi ile burasına, 'Bakır - Kale' adı da verilmiştir. Bu yer, Buhara'ya çok yakındır. Afrasiyab'ın kızı olan Kaz'ın kocası Siyavuş, burada öldürülmüştü. Ateşe tapanlar, yılda bir gün buraya gelirler. Siyavuş'un öldüğü yerin etrafında ağlarlar ve kurbanlar keserler. Kurbanların kanlarını ise, onun mezarı üzerine dökerler. Onların görenekleri böyledir . . ."

Yukarıda, Kaşgarlı Mahmud tarafından verilmiş olan bilgilerin, hemen hemen hepsi de birer efsanedir 52). Fakat Kaşgarlı Mahmud gibi gerçekten büyük bir bilgin, bu söylenişlere bütün gönlü ile, nasıl inanmıştır? Kendi çağında, buraları almak için gelen ve daha ilerilere giden Selçuk orduları ile komutanları da acaba, böyle mi düşünmüşlerdi? Bunu bilemeyiz. Ancak halk çocuğu olan askerlerin, efsanelere Kaşgarlı Mahmud'dan daha çok önem verebileceklerini de, bir gerçek olarak kabul etmeliyiz. Afrasiyab ve *Alp-Er-Tonga* ile ilgili efsaneler, Türklerin zihinlerinde, yalnızca İran toprağı için yer kazanmamıştı. İli ırmağı gibi Ortaasya'nın en önemli ırmaklarından biri de, yine Afrasiyab veya *Alp-Er-Tonga* mitolojisi ile ilgilendirilmişti. İli ırmağının kıyılarında da, her çağda birçok Türk şehirleri sıralanmıştı. Yine aynı kaynak, İli ırmağı ile birleşen bir



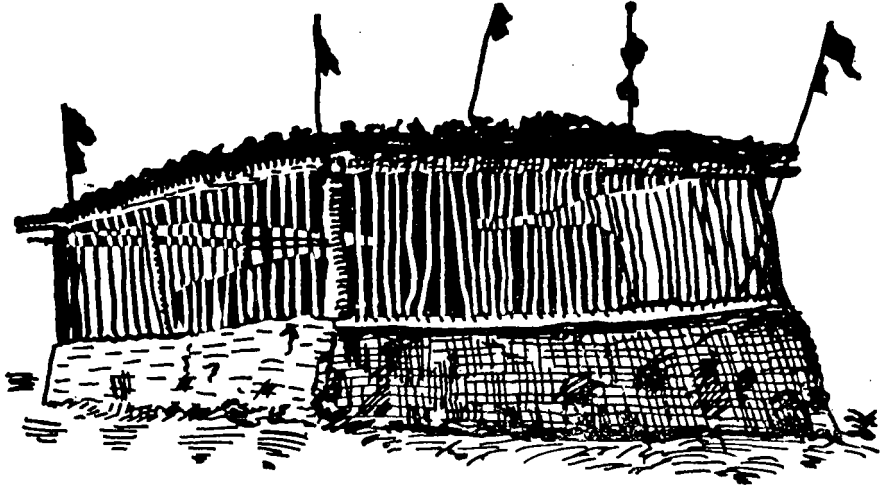
Resim: 75. Bir Ortaasya sarayının avlusunda yapılmış
bir otağ tabanı.

su için ise, şöyle diyordu 53). “Kaz - suvı, İla (veya) ılı deresine akan büyük bir suyun adıdır. Bu adın verilmesinin sebebi, Afrasiyab’ın kızı (Kaz’ın), bu suyun kıyısında bir kale yaptırmasıdır. Bu ad oradan kalmıştır.”

Aslında Selçuk hanedanı da sonradan, kendilerinin Afrasiyab’ın neslinden geldiğine inanmıştı. Ebülğazi Bahadır Han, “Şecere-i Terâkime”, yani “Türkmenlerin soykütüğü” adlı eserinde, bu inanıştan üzülen ve şikâyet etmekte idi. *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştuk. Onun görüşlerini şöyle özetleyebiliriz: “*Kınık boyuna, Afrasiyab’ın soylarından biri sığınmış ve güyâ Selçuk hanedanı da bu kişiden türemiş imiş*”. Ebülğazi Bahadır Han, Selçuk hükümdarlarının bu inanışlarına çok kızmaktadır: “*Bunun için de Selçuk hükümdarlarının, ne Türke ve ne de Türkmen’e hiç bir faydaları olmamıştır!*” diyerek sözünü bitirmekte idi. Selçuk hükümdar ailesinin sonradan, böyle bir inanca kapılıp kapılmadıklarını bilmiyoruz. Ancak Ebülğazi Bahadır Han, Türk ve Türkmenler arasında hâlâ yaşamakta olan böyle bir inancı anlatıyordu. Herhalde bu konuda pek haksız olmasa gerek idi.

2. “Kend”, Oğuzlarca “köy” ve diğer Türklerce de “şehir” demekti:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türk kavimleri çok geniş bölgelere yayılmıştı. Gerçi bütün Türklerin, kültür ile kültür değişlerinin kökleri bir idi. Fakat anlayışlarda, bölge ve çağlara göre, ufak de-

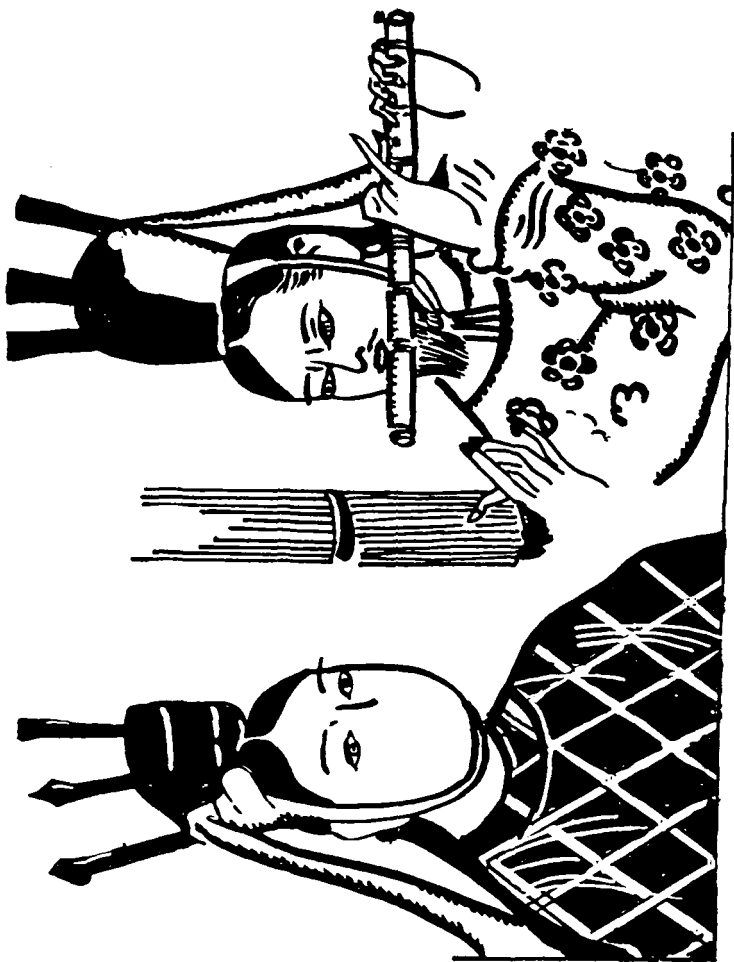


Resim: 75a. Ortaasya'da, bayraklı ve parmaklıklı bir mezar.
Mezarlardaki bayraklar Anadolu'da, bağlanan paçavralara
dönüştür.

ğişiklikler oluyordu. *Uluş* gibi *kend* sözü de, bazı Türklerce köy ve bazılarınca da şehir karşılığı olarak söyleniyordu. Aslında Soğdcada *kend*, “şehir”; hem de büyük bir şehir demek idi. En iyisi bu konuyu, XI. yüzyılda yazılmış olan bir kaynağın ağzından dinlemektir:

*“Kend, Oğuzlar ile Oğuzlara uyanlara göre, ‘köy’ demektir. Türklerin diğer büyük bölümlerine göre ise, ‘şehir’ demektir. Bundan alınarak Fergana kasabasına, Özkend adı verilmiştir. Bu söz, kendimizin şehri demektir. Buna göre, ‘Semizkend’de denilmiştir. Bu şehre, büyük olduğundan böyle denilmiştir. Farsçada ise bu şehre, ‘Semerkand’ denir”. Görüşümüze göre, Oğuzlar, Batıya daha önce geçmişti. Bu sebeple, yeni geldikleri kültür çevrelerine uymuşlar ve onlardan da yeni deyimler almışlardı. Ortaasya’da kalan Türkler ise, eski Türk geleneğini devam ettirmişti. Batı Türklerinde köy ve şehir anlayışlarının nasıl geliştiğini daha sonra açıklamaya çalışacağız. Gerçi yukarıda Kaşgarlı Mahmud, bazı Türk halk etimolojilerini de bize anlatıyordu. Fakat efsanelerin dışında, köy ve şehir kavramları hakkında verdiği bilgiler, gerçeğin tam kendisi idi 54). Bununla beraber, Taşkend, Çimkend, Özkend gibi, *kend* sözü ile tanıtılan büyük Türk şehirleri de vardı. Oğuzların, bunlara *kend* diyemeyeceklerini düşünmek de biraz zordur. Ancak çok Batıya geçmiş olan Oğuzlar için böyle birşey düşünülebilir.*

Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılın sonunda, Şaş gibi Türkçe olmayan şehir adlarının bile, sonradan verilmiş olduğunda ısrar ediyordu 55). Bu, onun bir in-

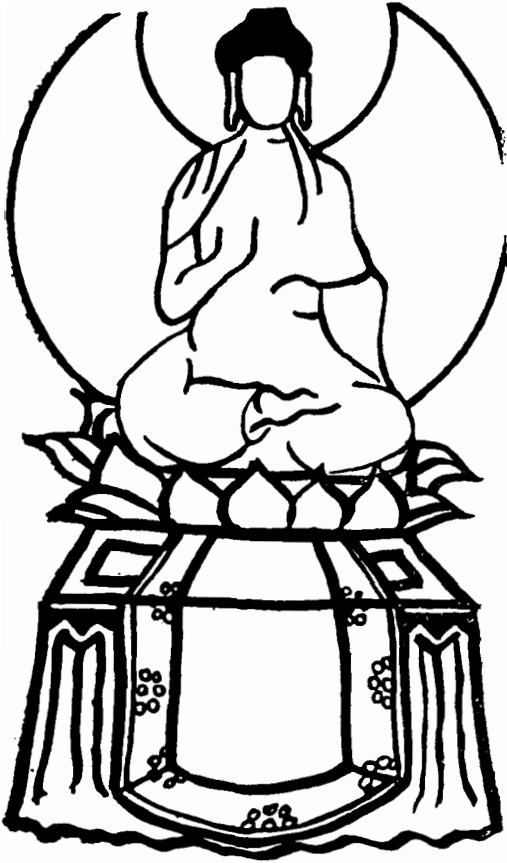


Resim: 76. Uygur saraylarında bir müzik topluluğu.

ancı idi. Tarih gerçeklerine uymasa bile: “*Terken, şaş şehrinin adıdır... Asıl adı Taş - kend idi. ‘Taş şehri’ demektir*”. Taşkend şehri, Göktürk çağında da önemli bir Türk merkezi idi. Ama o çağda da adı, yine Şaş idi. Burada, Taşkend şehrinin tarihi üzerinde duracak değiliz. K u t a d g u B i l i g gibi Doğu Türklerinin kültür hazinesi üzerinde durmuş-tuk. *Kend* sözünün “ş e h i r” anlayışına nasıl kullanıldığını, yukarıda “*Kend - uluş*”, yani “Şehir ve kasaba” anlayışlarını incelerken göstermeğe çalışmış-tık. Kend sözü üzerine az sonra, “b a ş k e n d” konusunu incelerken, yeniden döneceğiz.

3. Batı Türklerinde “kend”:

Batı Türkleri arasında, Kaşgarlı Mahmud’un da dediği gibi, *kend* veya *kent* sözünün manası değişiyordu. Eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde, *kent* sözü, arapça “*kariye*”, yani “*köy*” veya “*küçük kasaba*” olarak yorumlanıyordu. 56). Doğu Türklerinde ise *kend*, tıpkı eski Türklerin *balık* sözünde olduğu bazan “*kale*”, (Ar. *Hısn*) karşılığı olarak kullanılıyordu 57). Çoğu zaman ise, “*büyük şehir*” yani (ar. *beled*) karşılığında söyleniyordu 58). Yine Batı Türklerinin kültür tesirleri altında bulunan Ortaavrupa’daki K u m a n Türklerinde ise, *kent*, (*Burg*), yani “*surlar ile çevrilmiş bir şehir*” olarak tanıtılmıştı 59). Bu anlayış, Ortaavrupa’da yaşayan Türkler için, belki de normal idi. Azerbaycan Türklerinde ise, *ket* veya *kent* sözleri, “*köy*” karşılığı olarak söylenen bir deyim olmuştu.



Resim: 77. Uygur çağı duvar resimlerine göre.
Buda ve tahtı.

Anadolu'da da, *Senir-kend* ve buna benzer, *kend* adı ile belirtilmiş olan birçok köyler de, büyük şehir değildi. Asım Efendi bile, "*Kent kelimesi, Türkçede karyeye denir*", diyordu 60).

V. "ŞEHİR" VE "ŞAR"

Batı Türkleri ile Oğuzlar, Batı kültür çevrelerine girdikçe, yeni sözler ve bu yeni sözler ile de, yeni görüşler edinmişlerdi. *Şehir* ve *şar* sözleri, bu gelişmenin en güzel belgeleri idi. "*Şehir*" sözü ile ilgili bu deyimlerin, Batı Türklerinde çok yayılmış olmasına rağmen, Doğu Türklerinde bu konuda, yaygın ve derin bir yayılmayı göremiyoruz. Radlof, büyük Türkçe sözlüğünde, yalnızca Kaçins Türk lehçesine girmiş olan bir *şar* sözünü verebiliyordu 61). Bu söz de onlara, Osmanlılardan Kazan yolu üzerinden gitmiş olabilirdi. Harezmşahlar Türk kültür çevresinde, bilindiği üzere, İslâm kültürü ile İslâm araştırmaları çok yayılmıştı. Bu sebeple, Harezmşahlar kültür çevresine ait dil hazineleri, *şehar*, yani "*şehir*" sözlerini, içlerinde bolbol toplamakta idiler. Onaltıncı yüzyıldan sonra, bu bölgelerde yaşayan Moğol kavimleri de, *şehar* sözünü benimsemiş olmalı idi. Çünkü Harezmşahlar kültür çevresine ait kaynaklara, sonradan katılan Moğolca sözlüklerde de şehir, *şehar* diye karşılanıyordu 62). Belki de Moğolca ilâveyi yazanlar, şehir sözünü yakıştırmışlardı. Ortaavrupa'daki Kumân Türkleri de şehir için *şahar* diyorlardı 63). Aslında bu Türk kültür



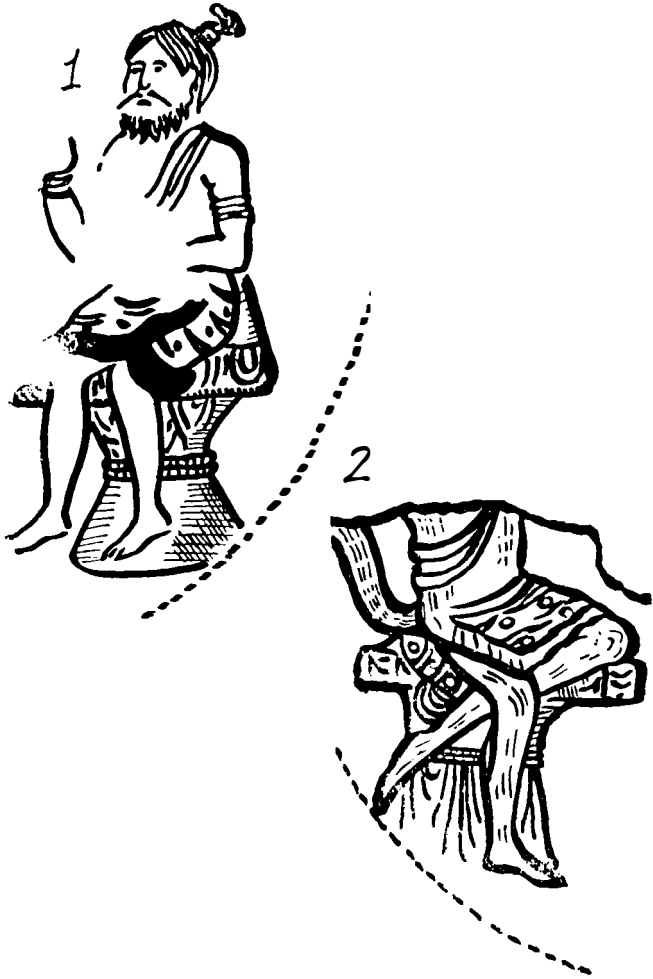
Resim: 78. Buda ve taştan yapılmış tahtı.

çevresinin, yani Kumanların, K ı p ç a k Türk kültür çevresinden tesir almaları gerekli idi. Çünkü Kıpçak ve eski M ı s ı r kültür çevresinde şehir için, yalnızca *şar* sözü kullanılmıştı.

Eski M ı s ı r ve k ı p ç a k Türk kültür çevrelerine ait kaynaklarda, “ş e h i r” karşılığı olarak yalnızca *şar* sözünü görüyoruz 64). Bu kaynaklara göre *şar*, büyük bir şehir ve “*medine*” demek idi. Bununla beraber, aynı kaynaklar, bu sözün Türkler tarafından farsça *şehr* sözünden alınmış olduğunu, sözlerini katmadan da geri duramıyorlardı.

Eski A n a d o l u’ya *şar* sözü ile girerken sözüme, Y u n u s’un şu şiiri ile başlayalım: “*Var imdi gez şardan şara, şöyle garip bencileyin*” Eski Anadolu’da, “*il, şar, köy*”, birbirinden kesin olarak ayrılıyordu. Ondördüncü yüzyılda bile, “*il ve boy*” ile “*Şar ve köy*”, eski Anadolu kitaplarında kesin olarak birbirlerinden ayrılmıştı. 65).

Bu konuyu da bitirirken, şu önemli nokta üzerinde de durmak istiyoruz. Eski Farıların *şehr* sözünü alıp, *şar* şeklinde kendine benzeştirebilmek de, Türk kültürünün kendi gücünü gösterebilen başka bir belge olamaz mı? Hele bu anlayış; XII. ve XIV. yüzyılda bile, aynı çağda, Asya, Afrika ve Avrupa’da yaşamış ise. Çünkü bu *şar* sözü, Anadolu, Kıpçak ve Mısır’daki Memlûk Türklerinde de aynı anda görülmüş ve yaşıatılmıştı.



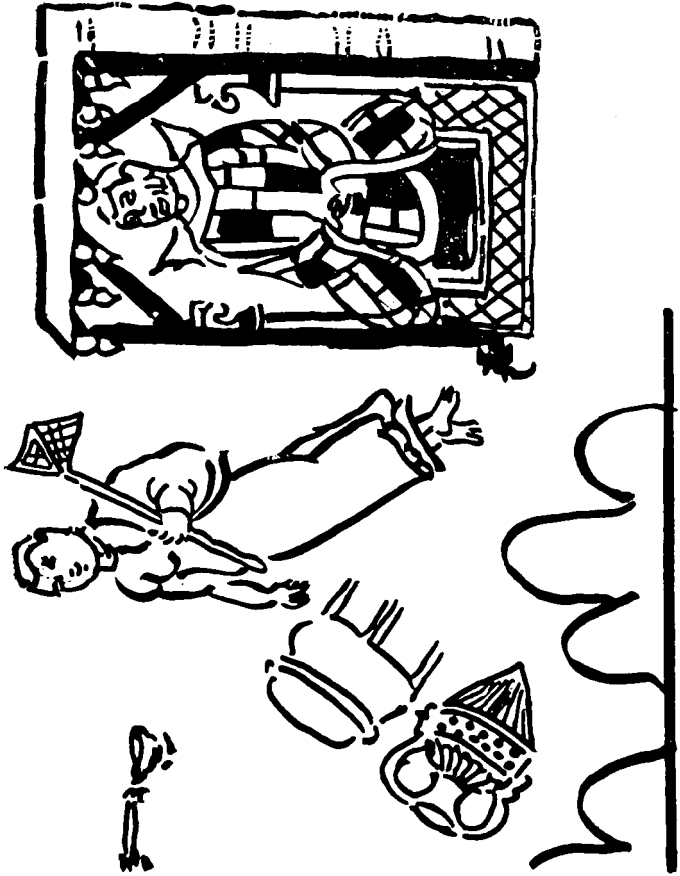
Resim: 79. Çeşitli Buda tahtları.

VI. "KERMEN" : KALE VE ŞEHİR

1. Pazar-manastırlar :

Kervan sarayı ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde yeterince duracağız. Özellikle Ortaasya'da kervansaraylar, etrafı surlar ile çevrilmiş, büyük bir şehir hâlinde idi. *İpekyolu*, Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan büyük bir ticaret yolu idi. Bu ticaret yolu üzerinde bulunan şehirler ile ticaret yerleri -genel çizgiler bakımından- aşağı yukarı birbirlerine benzemekte idi. Biz, Ortaasya ve Batı Çin'deki bu ticaret şehirleri hakkında bazı bilgiler vereceğiz. Öncelikle tarihi üzerinde uğraşanlar ise, bu genel çizgilere bakarak, kendi bölgelerindeki durumu, ayrıca açıklayabilir. Ortaasya'daki "ticaret şehirleri", bir ticaret merkezi olarak ana karakterlerini, aşağı yukarı M.S. IV. ile V. yüzyıllarda bulmuşlardı. Prof. Eberhard, bu çağda kurulan "kervan ve ticaret şehirleri" için, şöyle diyordu: "...Tüccarlar Buda dini manastırlarını, hem banka, hem borsa ve hem de depo olarak kullanıyorlardı. Bunun için tüccarların da, Buda dinine karşı eğilmeleri çoktu. Buda mabedleri için, hem para ve hem de toprak hediyeye ediyorlardı. Aynı zamanda bu topraklara, kiracı olarak, mabedlerin halkını meydana getirecek olan köylüler de yerleştiriliyordu. Fakir köylüler, memnuniyetle mabedlerin kiracısı oluyor. Buda dinine karşı da içlerinde saygı ve sevgi duyuyordu.

"Dışarıdan gelmiş olan Hintli, Soğdlu ve Türkistanlı din adamları ise, bu mabetlere hiç çekinilmeden, tayin ediliyordu".



Resim: 80. Uyğur duvar resimlerine göre, çardaklı
bir Buda tahtı.

“*Pazar - Manastırlar*”, temelleri bu çağda atılmış en tipik ticaret müesseselerinden biri idi. Bu görüşü ilk olarak aydınlığa kavuşturan da Prof. Eberhard olmuştur 66). Bu anlayış, eski Ortaasya’da git-tikçe gelişecek ve yayılacaktır. Görüşümüze göre, Önasya’da bile, ticareti koruyan veya ticarete dayanan böyle birçok din mezhebi yok değildi.

2. “Kervan” yerine, Türklerin “kermen” demeleri:

Türkler, *karbân* ve *kervan* sözlerini kendilerine benzeterek *kermen* yapmışlardı. İlhanlı çağında A n a d o l u ’da yazılmış *Caca Bey Vakfı*’yesi içinde bile, “*kervansaray*” yerine *Kermen-Saray* denmiştir. Bu konu üzerinde, kervansaray ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. *Kermen* sözü Türklerde, zamanla “*kale*” veya “*surlar ile çevrilmiş bir şehir*” karşılığı olarak da kullanılmağa başlanmıştı. Evliya Çelebi bile Balkanlarda yapmış olduğu gezilerde, “*Yediyüz adet kermenler ve ufak kermen*”lerden söz açıyordu. XIV. yüzyılda, Mısır’daki Memlûk Türkleri ile K ı p ç a k kültür çevresinin Türkçesi üzerinde yazılmış sözlüklerde de, *kermen* sözü. “*hisar*” karşılığı olarak gösterilmiştir 67). *Kermen* sözü ile ilgili kaynakları, daha çok Kervansaray ile ilgili bölümümüzde vermiş bulunuyoruz.

“*Koto*” ve “*Kotot*” gibi deyişler, Ortaasya’nın daha sonraki çağlarında görülmeğe başlar. Moğol ve Kalmukların Ortaasya’daki hâkimiyetleri, yeni Moğol deyimlerinin görülmesine de yol açmıştı. Aslında *koto*, “*sur, hisar ve çit*” demektir. Kökü de yine Türk



Resim: 81. Çardaklı Buda tahtları: (Uygur çağı ve Uygurlardan önce).

dili ile kültürüne dayanır. Bu sebeple, bir çok Türko-
logun bu sözü, Türklerin *kotan* sözü ile mukayase
etmiş olması, boş değildir. Bu konuya, Surlar ile
ilgili bölümümüzde yeniden döneceğiz.

VII. “BAŞKEND” VE DEVLET MERKEZİ

A. DOĞU TÜRKLERİNDE BAŞKEND :

Büyük devletlerin başkentleri, genel olarak bü-
yük şehirlerde kurulmuştur. Ortaasya Türk tarihini-
de ve Önasya'daki büyük dinlerde ise, durum biraz
daha değişiktir. Bunun başlıca iki sebebi vardır:

1. “Mukaddes bölge”:

Bu anlayış ve inanış, eski Ortaasya Türk ve Mo-
ğol devletlerinde, çok önemli bir rol oynamıştı. O r-
hun ırmağı kıyıları ile bu suların kaynağını al-
dığı *Ötügen* ormanı ile yeri'nin, kutsî bölge ola-
rak önemi büyüktü. “1000 Temel Eser” yayınları
arasında çıkmış olan “*Türk Mitolojisi*” adlı eserimi-
zin ikinci cildinde, Türklerin bu “Kutsî bölgeler”i
üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Bu inanış yalnızca
Türklerde değil, diğer büyük dinlerde de vardı. İsl-
lâmiyet ile Yahudilerin kutsî yerlere verdiği önem
hakkında, hepimizin yeter derecede bilgisi vardır. Bu
gibi konular üzerinde, yeniden duracak değiliz. Bu
gibi büyük dinlerin kurduğu büyük devletlerin baş-
kentleri de, kutsî bölgeler üzerinde veya onun ya-



Resim: 82. Farsça Oğuz Kağan destanına göre Oğuz Kağan'ın tahtı ve çevresi.

kınlarında kurulmuştu. Büyük Hun İmparatorluğunun başkenti de Orhun ırmağı kıyılarında idi. Ondan sonraki Juan-juan veya Avar (?) devleti ile Göktürk imparatorluklarının başkentleri de, yine aynı bölgede yer alıyordu. “*Uygur Kağanlığı*”nın başkenti de yine burası idi. Orhun bölgesine yakın idi. Çingiz Han İmparatorluğunun başkenti de, yine Orhun kıyılarında kurulmuş olan *Kara-Korum* şehrinde yer alıyordu. Bütün bu örnekler bize gösteriyor ki, eski Ortaasya imparatorluklarında başkent seçimi işi, herhangi bir rastlantıya bırakılmamıştı.

2. “Strateji gerekleri ve ticaret yolları bakımından”, başkend seçimi :

Yukarıda Bilge Kağan ile veziri Tonyukuk’un bir konuşmasını, Çin kaynaklarından tercüme ederek vermiştik. Bu belgeye göre Bilge Kağan, bir şehir yaptırarak etrafını surler ile çevirmek istemişti. Bu şehir içinde birçok mabet yaptırmak da, onun düşünceleri arasında idi. Bu düşünce, gerçekten büyük ve ileriye görebilen bir hükümdar olan Bilge Kağan için, normal ve ona yakışan bir eğilme idi. Fakat bunu duyan veziri Tonyukuk, Bilge Kağan’ın bu düşüncesine karşı çıkmıştı. Hem de çok sert bir dil ile. Çünkü Tonyukuk, daha önce Bilge Kağan’ın babası İltəriş Kağan ile amcası Kıpçak Kağanın da vezirliklerini yapmıştı. Bu büyük vezir, İkinci Göktürk devletinin kuruluşunda da, İltəriş Kağandan sonra ikinci derecede bir rol oynamıştı. İşte bu vezir Tonyukuk, insan gücü bakı-



1

2



Resim: 83. Farsça Oğuz Kağan destanına göre, Oğuz Kağan'ın tahtı ve oturan Oğuz büyükleri.

mından Çin'in, Türklerden belki de yüz misli fazla olduğunu, Bilge Kagan'a hatırlatmıştı. Bu sebeple, eğer Türkler şehir ve kale yapıp da içinde otururlarsa, Çinlilerin Türkleri kolaylıkla kapana sıkıştırıp yok edebileceğini söylemişti. Bunun için, Türklerin sürülerini otlatarak, yalnızca otlak ve suları takib etmelerini tavsiye etmişti. Çünkü, Çin orduları geldiği zaman, dağların ve vadilerin derinliklerine saklanmış olan Türkleri, hiçbir zaman bulamayacaktı. Bu sebeple de, Çin akınları, başarısız kalmış olacaktı. Buna karşılık Türkler, kendilerini güçlü hissettikleri zaman, Çin'e büyük yağma akınları düzenleyeceklerdi. Bu akınlar dolayısı ile de, büyük yararlar elde edeceklerdi. Vezir Tonyukuk'un bu görüşlerini içinde toplayan Çince belgenin tam tercümesini yukarıda vermiştik. Türklerde Başkend şehirlerinden söz açılmışken, burada da aynı konudan kısaca bahsetmeği uygun gördük. Bu belgeler de bize gösteriyor ki, Türkler başkend şehirleri yapmasını bilmediklerinden dolayı değil, askerlik stratejisi ile yaşama veya yok olma tehlikeleri, onları böyle bir hayat yoluna zorluyordu.

Yoksa Vezir T o n y u k u k, Bilge Kağan ve babası zamanında, Tanrıdağlarının eteklerindeki Beş-Balgı gibi büyük "*Kale-şehir bölgeleri*"ni, B a s m ı l Türklerinin elinden kuvvet zoru ile almıştı. T o k m a k ve T a l a s gibi, tarım ve büyük şehir bölgelerini içinde toplayan vadilerde oturan T ü r g e ş devleti de, Vezir Tonyukuk'un zoru ile Göktürk hâkimiyetinde kalmıştı.



Resim: 84. Uyğur duvar resimlerinde, sonradan “bogdak” denenen kadın başlıkları.

3. Orhun'da yaptırılan Uygurların ilk başkend şehri :

Büyük Türk veziri Tonyukuk'un, tavsiyeleri ile ısrarı da bize gösteriyor ki, G ö k t ü r k devleti zamanında, etrafı surlar ile çevrili bir başkend yaptıramamıştı. G ö k t ü r k devleti yıkıldı, yerine 744 yılında, U y g u r Ka ğ a n l ı ğ ı kuruldu. Durum ve şartlar değişmişti. 747-759 yılları arasında, Uygur kağanlığı yapmış olan Bayan-Çur Kağan Batıya akınlar yaparak, şehirli T ü r g e ş devleti ve şehirlerde oturan Türk beyleri ile de yakın münasebetler kurmuştu. Bu sırada T i b e t de güçlenmiş ve Doğu Türkistan'ın büyük ticaret ve tarım şehirlerini, ele geçirmek için harekete geçmişti. Bayan-Çur Kağan, T u r f a n, K u ç a, K a r a ş a r gibi büyük şehirleri, Tibet akınlarına karşı korumak için, kendi tesiri altına almıştı. Ayrıca Çinde, Tibet'e karşı olan hareketler de, Uygurları her zaman için desteklemişti. Yine bu sırada, "*An Lu-shan isyanı*" diye adlandırılan çok mühim bir hâdise de, Çin'de patlak vermişti. Çin İmparatoru bu isyancılar karşısında başkentini bile bırakıp başka bir yere taşınma zorunda kalmıştı. Uygur Kağanı *Bayan-Çur Kağan*'ın, An Lu-shan isyanının bastırılmasındaki rolü, oldukça büyük olmuştu. Bu hareket aynı zamanda, Uygurlar için bir tecrübe yerine de geçmişti.

Kültür ve devletler, kendi kendine gelişmemiştir. Bu gelişmeler, bazı büyük hareketler ile yeni kurulan kültür münasebetleri sonunda doğmuştu. Prof. Eberhard, bu hâdiseleri şöyle anlatıyordu: "(Çin'



Resim: 85. Fatih albümünde görülen Ortaasya oturma biçimleri ve elbiseleri.

deki *An Lu-shan isyanı üzerine*) yardım için, Halife Abu Cafer ile *Türkistan'dan* bazı ufak birlikler geldi. Özellikle *Uygur* atlılarından meydana gelen oldukça büyük bir kuvvet de gelmişti. 757 yılında *Çin başkenti* yakınlarında, büyük savaşlar verildi. Bu sırada *An Lu-shan*, *Uygurlar* tarafından mağlup edildi. *Uygurlar*, *Çin'in başkenti* olan *Lo-yang* şehri üzerine yürüdüler. *An Lu-shan* da, bir *Çin harem ağası* tarafından öldürülmüştü. *Uygurlar*, *Çin başkentini* aldılar ve yağma ettiler. Bundan dolayı *Çin*, *Uygurlara* onbin top ipek hediye etti. Her yıl, yirmibin top ipek ve ayrıca *Uygurlara* verilecekti..." 68). Prof. Eberhard tarafından yapılmış olan, bir özetini sunduğumuz bu hâdiseler, çok incelenmiş ve bilinen şeylerdir. Aynı konu üzerinde Pulleyblank'ın "*The background of the Chinese rebellion*" adlı çok değerli bir kitabı da yayınlanmıştır.

4. *Uygurların, Batı Türkistanlı ve Çinli ustalara bir şehir yaptırmaları:*

Bayan-Çur Kağan, Batı Türkistanlı ve Çinli ustalara, Selenga ırmağı üzerinde *Bay-balık* adlı, bir şehir yaptırmıştı. Şimdiye kadar *Orhun'da* bir başkend şehri yapılmamıştı. Fakat bu defaki Türklerin bu kültür sıçramasını veya gelişmesini, hangi sebebler doğurmuştu? Tabii olarak, yukarıdaki hâdiseleri bilmeden, böyle bir gelişmenin yorumu ve açıklaması yapılamaz: "... (*Çin bundan sonra*) *Uygurlar ile olan dostluklarını*, daha pahalıya satın almak zorunda kaldı. Pekçok *Uygur*, *Çin'in hükûmet mer-*



Resim: 86. Oğuz büyüklerine kitap sunan bir Oğuz beyi:
(Farsça Oğuz destanı).

kezinde oturuyordu. Ayrıca atlarını, kendi istedikleri miktarda ipekli kumaş karşılığı olarak, Çinlilere zorla satıyorlardı..” Prof. Eberhard, böyle diyor-du 69). Elbette ki bunlara katabilecek, bizim de bazı yeni bilgi ve görüşlerimiz vardır. Ancak bu konularda, hocamızın izinden yürümek de bizim için bir vazifedir. Uygur Kağanlığı çağında, artık halk uyanmıştı. Yine bu çağda *“Çin’de yaşayan Uygurlardan başka Çin ile daha iyi ticaret yapabilmek için, Uygur elçiliklerine dayanan yabancılar”* da vardı. Ayrıca Çin’deki bu yabancılar, pekçok para da toplamışlardı. Bu sebeple Uygurlar, her bakımdan yeni bir kültür sıçramasının, eşiğinde bulunuyordu.

“Sugdak, Tabgaç’ka Selene’de Bay - Balık yaptı birtim”. Yani, “S u g d a k, (Batı Türkistanlılara veya Ortaasya’nın yerlileri olan Soğdlara) ve Çinlilere, Selenga ırmağı üzerinde, B a y - B a l ı k (adlı şehri) yaptıırverdim!” Uygur Kağanı, *Bayan-Çur Kağan* (M.S. 747-759), böyle diyordu 70). Bu Uygur yazıtı, Göktürk yazıları ile yazılmıştır. Etrafı surlar ile çevrili olan şehirler için, Türkler tarafından söylenen *balık* sözünü incelerken, bu konu üzerinde geniş olarak durmuşuk.

5. “Ordu - Balık”, Uygur Kağanlığının başkenti:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, D o ğ u T ü r k l e r i arasındaki şehir hayatı, B a t ı T ü r k l e r i ’nden çok daha geç ve yavaş başlamıştı. Selenga ır-



Resim: 87. Çeşitli kaynaklarda Oğuz Kağan'ın tahtı ve çevresi.

mağı üzerinde *Bayan Çur Kağan* tarafından yaptırılan *Bay-Balık* şehri, görüşümüze göre bir başkend şehri olamazdı. Çünkü Göktürklerde olduğu gibi, Uygur çağında da idare merkezi, daha güneyde ve Orhun kıyısındaki *Kara-Korum* veya *Kara-Balgasun* şehirleri dolaylarında idi. Uygurların bu eski başkentleri üzerinde “*Sino-Turcica*” adlı eserimizde, geniş olarak durmuştuk. Çok değerli dostum J. R. Hamilton, Uygurların başkendi *Ordu-Balık*’ın yerini, şöyle tanıtmaktadır: “*Uygur devletinin başkenti, Ordu - Balık adını taşıyordu. Orhun ırmağı kıyısında idi. Eski Doğu Göktürklerin başkentinin yerine kurulmuştu. Bugünkü Kara-Balgasun’da idi*” 71).

“*Ordu*” sözü sonraki Türk tarihinde de, başkendlik anlayışını içinde toplamıştı.

B. “ORDU - KENDLER”:

Göktürk ve Uygur çağlarında, Türk hakanlarının oturdukları yerleri Çin tarihleri, “*Ya-ch’ang*” şeklinde yazılan bir söz ile tanıtır. Çince *ch’ang* sözü, “*Çadır veya otağ*” demek idi. *Ya* sözünün ise mânâ ve menşei belli değildir. Çünkü *ya* sözünün Çincedeki esas mânâsı, “*diş*” demektir. “*Diş*” sözü ile, “*Kağanların otağ yeri veya ordugâhları*” arasında, hiç bir ilgi yoktur. Bizce bu konuda en tutarlı yorum, yine Prof. Eberhard tarafından yapılmıştır. Anlaşıldığına göre Çincedeki “*ya*” sözü, başlangıçta eski Türkçe bir sözün, Çince olarak bir yazılışından başka bir şey olmamalı idi. Yoksa *diş* ile ka-

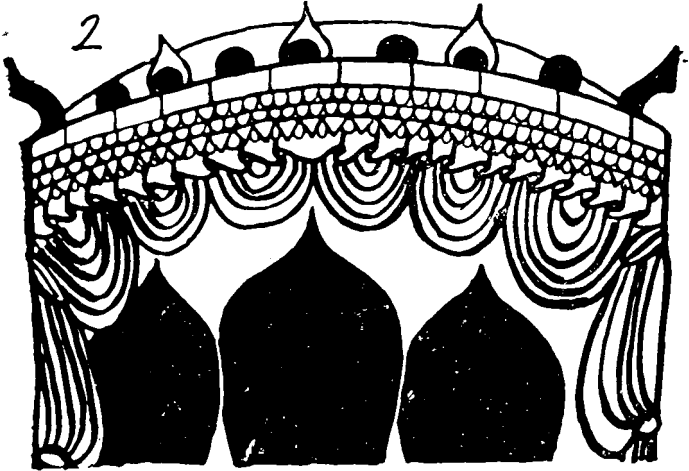
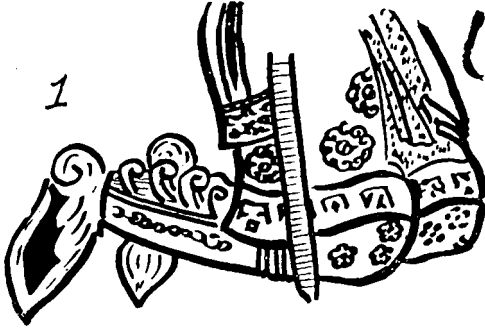


Resim: 88. Uyghur duvar resimlerinde bir Uyghur beyi.

ğanlık otağının hiç bir ilgisi olamazdı. Aslında hükümdarın otağı nereye kurulmuş ise, orası da başkend sayılırdı. Eski Türklerde önemli olan şehir değil, devletin sembolü olan kağan ile otağının kurulduğu bir yer idi. Osmanlı devletinde bile, buna yakın anlayış ve inanışları görebiliriz.

1. “Ordu”:

Türk Kağanının oturduğu yer veya otağını kurmuş olduğu bir karargâh demek idi. Göktürk yazıtları içinde de görülür. Burada, Göktürk yazıtlarından birçok örnek vererek, konuyu uzatmak istemiyoruz. “*Kan olurupan, ordu yapmış*”, yani “*Han olarak tahta çıkıp, başkend veya ordu yapmış*” sözlerini, Göktürk yazıları ile yazılmış, diğer yazılarda da görebiliyoruz. Türklerde ordu sözünün açık ve kesin bir mânâsı vardır. Uygur yazılarında da ordu ile ilgili pekçok örnek vardır. En iyisi bunlar üzerinde fazla durmadan, XI. yüzyıla, yani Kaşgarlı Mahmud’a gelelim. Yolumuzu biraz aydınlattıktan sonra, zaman zaman eski Türk çağlarına da inebiliriz: “*Ordu, hakanın oturduğu şehir demektir. Bundan alınarak hakanların oturdukları Kaşgar şehrine de, Ordu - kend denilmiştir*”. Kaşgarlı Mahmud sözüne devam ederek yine şöyle söylüyordu 72): “*Ordu, Balasagun yakınlarında bir şehir. Balasagun şehrine de Kuz-ordu adı verilir*”. Yine devamla: “*Ordu, ordu-başı, hakanların döşeyicisi ve yaygıcısı demektir*”. Kaşgarlı Mahmud, Türklerin XI. yüzyıldaki anlayışı ile böyle diyordu. Bilindiği üzere Kaşgar şehri Karahanlı devletinin başkendi idi. Bu sebeple, burasına,



Resim: 89.

Ordu-Kend adı verilmişti. Kuzeydeki Balasagun şehri de, başlangıçta Karahanlı devletinin kuruluşu geliştigi, başkentlerden biri idi. Fakat sonradan burası da, Kaşgarlı Hakanlar tarafından ele geçirilmişti. Isıg-Göl'ün batı bölgelerinde bulunan bu büyük şehir, her zaman için büyük bir ticaret merkezi olmuştu. Batıya giden yolların geçtiği Tokmak vadisinin kapısı olan Balasagun şehrinden, Doğu Türkistan'dan gelen *İpekyolları* da geçirdi. Hocamız ve üstadımız Zeki Velidi Togan, Türkçe İslâm Ansiklopedisinde bu şehrin, öz, fakat güzel bir tarihini yazmıştır. Bunun içindir ki, kuzeydeki Balasagun şehrine de Türkler, "*Kuz - Ordu*" adını vermişti. Bu başkent, eski Gök tük kalıntıları ile, Oğuz ve Türkmen kitlelerine çok yakın idi.

2. "Ordu - Kend":

Kaşgar şehri ise, Yağma Türklerinin toplandıkları bir bölge idi. Ordu-Kend'den doğuya giden yollar, az sonra Uygur Türklerinin ülkelerine giriyordu. Aslında Yağma Türklerinin "*Bey ailesi*" de, Uygur soylarının birinden geliyordu. *Hudud al-'Alam* adlı çok önemli bir kaynağımız, böyle diyor-du. Bu sebeple Türk kültürü ile yazı dilinin *Ordu-Kend*, yani Kaşgar bölgesi, İslâm dininin doğuya açılan bir kapısı idi. Bu sebeple Ordu-kend, doğudan ve Uygurlardan gelen Türk kültürünün, toplanıp kaynaştığı bir bölgesi olmuştu. *Kutadgu Bilig* adlı büyük Türk kültür hazinesi, böyle bir tarih görüşü ile değerlendirildiği zaman, ayrı bir önem ve değer taşıyacaktır.

3. “Ordulanmak” veya “Ordhulanmak”:

XI. yüzyıl kaynaklarına göre, “bir başkend edinmek” mânâsını karşılayan bir söz idi. Hattâ Kasgarlı Mahmud, bu söz ile ilgili bir örnek de veriyordu: “*Beg bir yerig ordulandı*” 73). Rahmetli Besim Atalay bu örneği şöyle tercüme ediyordu: “*Bey, bir yeri kendisi için şehir edindi*”. Gerçi Kasgarlı Mahmud da, bu eski Türkçe sözü Arapça olarak, böyle yorumlamıştı. Fakat Türklerin bu söyleyişinin, daha önceleri de vardı. Türklerin şehirlere yerleşmeden önceki ve hattâ sonraki çağlarında bile, “beyin bir yerde konak kurması da”, böyle anlatılmış olmalı idi. Ama XI. yüzyılda Türkler şehirlerde oturmağa başlayınca, sözlerin mânâsı da değişmişti. Görülüyor ki Türk kültürünün gelişmesinin hikâyeleri, çok uzundur.

4. “Yurt tutmak ve yerleşmek” :

Karşılığı olarak da *ordhulanmak*, Türkler tarafından söylenmiyor değildi. Aslında sözün, en eski ve öz anlayışı da, bu olmalı idi:

“*Ordhulanıp yüksek tagıg oglak çatar,
“Uygur, Tatın yufka alıp, yumgın satar!”*

Yukarıdaki çok eski Türk şiiri, gerçi XI. yüzyılda derlenmiştir 74). Fakat bu eski Türk şiiri, üslup ve mânâ bakımından, çok eski bir karakter taşıyordu. Belki de bir ata sözü olarak, yüzlerce yıl

öncelerinden beri, halk arasında söylenip gelmişti. Şiir, dağ tepesinde “yurt tutmuş”, yani *ordulanmış* olan bir adamı anlatıyordu. Diyordu ki, “*adam o dağın doruğuna yerleşti. Kendisi bir hayvancı ve çobandır. Oğlak ve kuzu gibi hayvanları yetiştirir ve toplar. Uygurlar ile Tatlardan birçok şeyleri ucuz alıp pahalı satar.*” Fakat adam, yüksek dağın doruğuna *ordulanmış*, yani orada “*yurt tutmuş*” idi. Görüş ve bilgilerimize göre bu adama, “*ordulanmış*” denebilmesi için, onun hiç olmazsa bir “*Bey*” olması gerekmekte idi, Beyin dağın doruğuna, kendi oymağı ile birlikte konmuş olması gerekiyordu. Yoksa tek bir kişi için *ordulanmak* sözünü kullanmak, herhalde biraz fazla idi.

5. “Ordu sözünün menşeleri”:

Ordu sözünün başlangıcı, Mete çağına, yani M.Ö. 210 yıllarına kadar iner. Mete ile Proto-Moğolların ataları olan *T u n g h u* 'lar arasında bir boş yer vardı ve bu yere de *crdu* deniyordu. Bu konu, çok geniş olarak münakaşa edilmiştir. Mete çağındaki “ordu” ile ilgili belgeler ise, De G r o o t tarafından tercüme edilmiştir 75). M.S. 930 yıllarından sonra kurulan, Çinlilerin *Liao* ve bizim de *H ı t a y* adını verdiğimiz, Kuzey Çin'deki büyük İmparatorluk, idare bakımından bir çok eyâletlere ayrılmıştı. Her eyâletin de bir başkendi vardı. Çin tarihleri, bu eyâlet başkendlerini de, “*Ordu*” adı ile adlandırıyordu. “*Liao Society*” adlı büyük bir eser yazmış olan K. W i t t f o g e l, bu konu üzerinde sık sık ve çok ge-



Resim: 90. Osmanlı çağı diz çöktüşleri.

niş olarak durmuştur. Bu sebeple, aynı gelişmeyi burada yeniden tekrarlamayı yararsız buluyoruz.

“Ortu”, eski türkçede, “orta” demektir. “Orta” ile, başkend ve karargâh mânâsına gelen, *ordu* sözünün eski bir alâkası var mı idi? Biz bu kitabımızda, genel olarak etimolojiden kaçınmış bulunuyoruz. Ancak yeri geldikçe, bu gibi görüşlerimizi, ileri sürmeden de edemeyeceğiz. Çünkü o t a ğ, her devlet ve ordu teşkilâtının, tam ortasında bulunurdu.

6. “Sarı - Ordu, Ak - Ordu”:

Bu gibi idare ve teşkilât deyimleri, daha çok Çingiz Han devletinden sonra yaygınlaşmağa başlamıştı. M.S. 840 yılında, -yine eski Türk bölüklerinden biri olan Kırgızlar- Orhun’daki Uyğur devletine hücum etmişler ve Uygurları büyük bir yenilgiye uğratmışlardı. Çin tarihleri, bu akın dolayısı ile, “*Kırgızlar, Uyğur Kağanı’nın altın çadırını yaktılar*”, diyordu. M.S. 840-846 yılları arasında, Uygurların başlarından geçen bu acıklı hâdise hakkındaki Çince belgelerinin hepsi, Çinli doktora öğrencimiz Ch’ai tarafından toplanmıştır. Bu doktora tezi, Tai-pe’de Türkçe olarak basılmıştır. Bu kitaptaki belgelerin yüzde doksanbeşi, Batı ilim dünyası tarafından henüz bilinmiyordu. Daha doğrusu Ankara Üniversitesi, bu gibi araştırmalar ile, kendi tarih kaynaklarına da sahip çıkmasını bilmiştir.

“*Altın-Otağ*” ne demektir? Zaten Moğolların *Sarı-Ordu* deyimini de, köklerini “*altın rengi*”nden alı-



Resim: 91. Fatih albümünde görülen Ortaasyalı ve küpeli bir bey.

yordu. Sarı renk, Çin'de de olduğu gibi, bir hakanlık rengi idi. Bu bilinen şeyleri, yeniden ele alarak, konuyu uzatmıyacağız. Aslında Türklerin ünlü çadırları olan *alaçuk*, belki de adını renginden dolayı almıştı. *Alaçuk* sözü, belki de Türklerin bu çadır tipinin kullanışlı olması sebebi ile, Moğolcaya bile girmişti. D e d e K o r k u t kitabında, okuduğumuz, kızı olanları ayrı ve oğlu olanları da ayrı renkteki otağlara misafir etme geleneğini de, burada uzun uzun anlatacak değiliz. Yine Dede Korkut Kitabında Türkler, “*oğlu ve kızı olmayanları da kara-otağ içine koyup önüne kara koyun yahnisi vermişler*” idi. Öyle anlaşıyor ki, başlangıçta, Türklerin sosyal sınıflandırılmalarında da, çadırların renkleri çok önemli bir rol oynamıştı. Bu arada, Osmanlıların *ak ev* ve *kara ev*’lerinden de söz etmeden geçemeyeceğiz. Ak ve kara çadırlar üzerinde Prof. Eberhard'ın, (*Oriens*, II, 1949, s. 157) de, değerli bir araştırması vardır.

Türklerin şehirlerde yerleşmesi ve başkendlerde oturmalarından sonra, yeni gelenek ve inanışlar da ortaya çıkmıştı. Türklerde O t a ğ yerine, artık s a r a y geçmişti. Bu defa U y g u r yazılarında, “*sarıg ordu*”, yani “S a r ı - s a r a y” gibi deyimler, daha çok geçmeğe başlamıştı: Eski uygur yazılarında, “*Beşinç sarıg - ordulug*”, yani “beşinci Sarı-saray’a bağlı veya bu sarayla ilgili”, gibi sözler geçiyordu 76). Aslında bu deyişler, “*Ayın dönüş devreleri*” ve “*burçlar*” ile ilgili idi. Nitekim, aynı Uygur yazılarına göre, “*Ogul, sekizinç ordulug; kız, törtünç ordulug*” idi “*Ay takvimi ve devreleri*” bakımından bu sözleri inceleyip yorumlamak, bizim konumuzun dışında kal-



Resim: 92. Osmanlı çağında bir taht:
Oğuz geleneğinin devamı.

maktadır. Ancak bu gibi örnekler de bize gösteriyor ki, Türk kültürü ile düşüncesi, o kadar basit ve geri temeller üzerine oturmamıştı. A s t r o n o m i ile günlük saat düzeni arasında bile, bazı münasebetler kurulmuştu.

C. BAŞKEND VE SARAY :

“*Saray*” sözü Türklerde ilk önce, K u t a d g u B i l i g 'de görülüyordu. Tabii olarak eski Türklerde, saray sözünü karşılayan, başka birçok Türkçe deyiş de vardı. Bunları gözden geçirmeden, saray'a gelmiş olmayalım.

1. “Saray ve taht”:

Birbirlerini tamamlayan iki önemli devlet sembolü idi. Kağan tahtının bulunduğu her yer, bir başkend sayılmalı idi. Ama bu anlayışın, başka şekilleri de vardı: G ö k t ü r k kağanlarının “*altın tahtı*”nın, Ak-dağ'da bulunduğunu, İ s t e m i K a ğ a n 'ı ziyaret eden Bizans elçisi Zemarhos'dan öğreniyoruz. Batı Göktürk Kağanı İstemi Kağan, tahtını K u ç a şehrinin kuzeyinde bulunan A k - d a ğ üzerinde kurmuştu. Bizans elçisi, Batı Göktürk Kağanı İ s t e m i K a ğ a n 'ı, ayrı ayrı kurulmuş üç otağında ziyaret etmişti. Bundan da anlaşılıyor ki, Türk kağanlarının, yalnızca bir tek otağları yoktu. Fakat bu ayrı otağların, herbirinin neleri temsil ettiklerini veya ne işe yaradıklarını da bilemiyoruz. Yine İstemi Kağan'ın



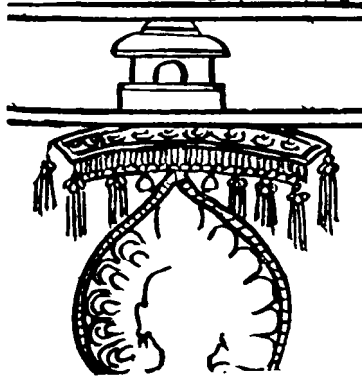
Resim: 93. Osmanlı tahtı: Oğuz-Avrupa karışımı.

otağlarına dönelim: 1. Otağda: “İstemi Kağan, altından tekerlekleri bulunan ve yine altından yapılmış bir taht üzerinde oturuyordu. (Bu tekerlekli altın taht), bir at ile çekilebiliyordu”. 2. Otağda: “(İstemi Kağan), altın bir yatak üzerinde uzanmıştı. Kadehler ile ibrik ve fiçilerin hepsi, altından yapılmıştı. Ayrıca pek çok heykel de vardı”. 3. Otağda: “Ağaçtan yapılmış sütunların hepsi, altın ile kaplanmıştı. (İstemi Kağan), altından yapılmış ve dört tavus kuşunun üzerine oturtulmuş altın bir yatak üzerinde idi.”

Bizans elçisi Zemarhos'un, İstemi Kağan'a yaptığı gezi raporunun üzerinde, ilk önce Fransız bilgini Klaproth çalışmıştı. Daha sonra bu gezi raporu, Türk tarihine büyük hizmetleri geçmiş olan Chavannes tarafından incelendi. Yeni araştırmalar ise, bazı fikir spekülasyonları yapabilmek için, bazı kelime ve etimoloji oyunlarına girişmektedir. Maalesef, eski bilgilerin ne derin kaynak bilgisi ve ne de tenkid gücü yenilerde pek görülmektedir.

2. “Devlet evi” ve “devlet tahtı”:

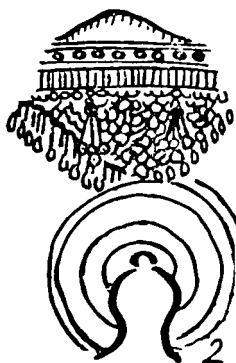
Yukarıda da belirttiğimiz gibi, O r h u n kıyılarında, özellikle Göktürk çağında, bir Kağanlık sarayının varlığını düşünmek, oldukça güçtür. Bunun sebepleri üzerinde de, yukarıda sık sık ve geniş olarak durmuştuk. Örgin ve örgün sözleri, Göktürk yazıları ile yazılmış yazıtlarda, “taht” manasına kullanılıyordu. Fakat 747-756 yılları arasında Uygur Kağanlığı yapmış olan Bayan-Çur Kağan, Göktürk yazıları ile yazdırdığı yazıtında, şöyle diyordu: “Anda yana tü-



Resim: 94. Uygur çağında, taht çetri ile diğer çetrler.

şip, *Orkun Balıklık* belirtir, *el - örgin*, *anda örgipen*, *itittim. El - ebin* 77). En önemli kısımları silinmiş olan bu yazıt, Türklerin devlet anlayışı bakımından, son derece büyük bir önem taşımaktadır. Bayan-Çur Kağan, düşmanı yendikten sonra (*düşmüş*), yani bir yerde konaklayarak dinlenmişti. Yine *Orkun Balıklık*'ın birleştiği yerde, "*il örgi*"ni kurmuş ve onu süsletmişti. Rahmetli Hüseyin Namık Orhun, "*il örgi*" sözünü, "*memleket sarayı*" olarak tercüme etmişti. Daha sonraki Uygur yazılarında ise, *örgin* veya *örgün* sözleri, yalnızca "taht" için söylenmişti. "*Devlet tahtı*" ne demek idi? Ayrıca yine aynı yazıtta, "*il ebin*", yani "*Devlet evi*"nden söz ediliyordu. Kağan, tahtı kurduktan sonra, ayrıca bir devlet evi de yaptırıyordu. Aynı zamanda, "*taht kurup*" demek için de, "*örgipen*" gibi aynı isimden yapılmış bir fiil de kullanılıyordu. Bu söylenişe göre, tahtı veya buna benzer bir sembolü kurmak da, tören gerektiren bir devlet işi olmalı idi. Aynı yerde adı geçen *Orkun Balıklık* yer adı da, karanlıktır. *Balıklık*, dendiğine göre burada bir şehir olmalıydı. Bayan-Çur Kağan'ın, *Bay-Balık* adlı bir şehir kurmuş olduğunu da, yukarıda sık sık belirtmiştik. Bildiklerimizin hepsi bu kadardır. Bilmediğimiz konularda yeni yorumlara girerek, okuyucularımızın zihinlerini daha fazla karıştırmak istemiyoruz.

Yine Göktürk yazıları ile yazılmış başka bir yazıda da şöyle deniyordu: "*Altun örgin üze oluru-pan*" yani "*Altın tahtı üzerine oturup*" deniyordu 78). Uygur yazılarında ise, "*Altunlug örgin*" sözü geçiyordu. Belgeleri daha fazla zorlamak istemeyiz.



Resim: 95. Uygur çağında taht çetri veya üstlükleri.

Anlaşıldığına göre, başlangıçta Türkler, o t a ğ ile a l t ı n t a h t 'a, devletin ve hakanlığın sembolü olarak, daha büyük bir önem veriyorlardı. Batıda Türkler şehirlere yerleşmeğe başlayınca, s a r a y, otağ ve altın tahtın yerini almıştı.

3. “Kend, kasaba, saray ve hakanlık köşkü, bilgelerin yeri” :

Kend-kasaba ile saray-köşk, her yerde olduğu gibi Türklerde de, kitapların okunduğu ve ilmin yapıldığı bir yer idi. Aynı zamanda buralarda, devleti idare eden, okumuş ve bilge kişiler de yaşarlardı. *Kutadgu Bilig* yazarı, “böyle bir eseri yazacak olan kimseyi ben de öğirim” diyordu. “Böyle bir kitap her memlekette okunur. Ama herkes ona kendi anlayış ve bilgisine göre bir ad takmıştır” 79) :

“Kayu kend, uluş, ordu, karşı yire,

“Kitabka öngin at atamışlara

*“Her şehir ve kasabada, her saray ve köşk
yerinde,*

“Bu kitaba ayrı ayrı adlar vermişlerdir!”

“*İl törüsi*”, yani “illerin, memleketlerin veya devletlerin töresi de, ayrı ayrı idi. Bu sebeple, bir kitabı okuyan herkes, kendi düşünceleri ve kendi memleketinin törelerine göre yorumluyordu”.

4. “Ordu - Kend Hanı Beg”:

Bilindiği üzere *Ordu-Kend*, Karahanlı devletinin başkenti olan Kaşgar şehri idi. Karahanlı devletin Hanı *Buğra Han* da, bu şehirde oturuyordu. Bunun için *Kutadgu Bilig* yazarı, kitabının dördüncü bölümünü, onun bilgeliğini öğmek için ayırmıştı: “*Bugra - Han öğdisin ayur*”, “yani Buğra-Han’ın methini söyler” diyordu ((Bk. s. 11). Bu kitabın Herat nüsnasında da, Buğra-Han’ı, “*Ordu-kend Hanı Beg*” diye anıyordu. *Han* dedikten sonra buna bir de *Beg* demek, Türklerde ad ve unvan verme gelenekleri bakımından, gerçekten üzerinde durulacak bir konudur.

D. SARAY VE HAKANLIK KÖŞKÜ :

1. Hakanlık Sarayı ve Konağı :

“*Karşı*”, aslında “*Han sarayı*” demektir. Fakat saray karşılığı olarak kullanılan en eski Türk deyi-mi, *ordu* idi. Türklerin İslâmiyete girmeleri ile birlikte, “*ordu, karşı saray*” sözleri, artık yanyana söylenmeğe başlanmıştı. Aslında *karşı* sözünü, ne Göktürk yazıtlarında ve ne de Uygur yazılarında görebiliyoruz. Bu sebeple, eski Türklerin “*Han sarayı*” mânâsına gelen *ordu* sözünden *karşı* deyimini ayırabilmek için, *karşı*’yı, “*hakanlık sarayı*” diye tanıtmaya mecbur olduk. Yoksa karşı da, hakanın otur-

duğu bir saraydan başka birşey değildir. Zaten Kaşgarlı Mahmud da, karşı sözünü Han sarayı olarak yorumluyordu 80). Hakan, birçok akınlar yaptıktan sonra, yorulur ve dinlenmek için sarayına gelirdi. “*Saray bir dinlenme yeri*” idi. Yoksa hakanın oturup da, hiç bir zaman dışarı çıkmadan, eğlendiği bir yer değil idi. Buna örnek olarak, XI. yüzyıl Türklerinin konuşmalarından, bir örnek de veriliyordu: *Han karşıka emgendi*. Eski Türklerde *emgenmek*, “çok emek çekerek yorulmak ve bundan dolayı da dinlenmek” demekti. Hanların çok iş yapıp, yorulup da dinlenmek için saraylarına inmelerine, *Han emgendi*, diyorlardı. Bu örnekler, hem mânâ ve hem de söz bakımından, çok güzel şeyler idi. Önemli olan nokta, bu deyişi, Oğuzların bilmemesi idi (MK, 1, 255). Zaten saray mânâsında söylenen *karşı* sözü de, yalnızca Doğu Türkleri kültür çevresi ile ilgili bir deyiş idi.

“*Gerdek*” odası da, eski bir Türk şiirinde, *karşı*, yani köşk ve saray olarak anılmıştır 81) :

“*Mende bulnur sevinç otu kadhgu atar,
“Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar*

“*Bende bir sevinç otu var ki, kayguya atar,
“Köşkümü gören sağdıçım ise, onu Cennet
sanar”*”

Bu şiir, pek eski bir özellik göstermemektedir. Bununla beraber, XI. yüzyıldan önceye ait olduğu da, bir gerçektir. “*Gerdek*” sözü farsça bir sözdür. Mânâsı ise, üzeri bir kubbe ile kaplı, tek bir oda



Resim: 96. Uygur çağı çetr ve taht üstlükleri.

demektir. Fakat Farsların, bizim “*gerdeğe girme*” anlayışımızla bir münasebetleri yoktur. Bu söz, Farslarda yalnızca mimarlık deyimi olarak geçiyordu. Yukarıdaki eski Türk şiirindeki gerdek odası ise, Cennet benzeri bir *karşı*, yani bir konak veya bir köşke benzetilmektedir.

K a r a h a n l ı çağında Türkçeye iyice yerleşmiş olan karşı sözü, sonradan Moğol kavimleri ile Çin sınırındaki Türkler arasında da yayılmıştı. Bununla beraber, Karahanlılardan önceki Uygur yazılarında da, *karşı* sözü görülmüyordu. Yalnızca geç zamanlarda yazılmış olan “*Çince-Uygurca Sözlük*” içinde, *altın karşı* sözü, “*Çin İmparatorunun altın köşkü*” olarak tanıtılıyordu. Timurlular ve Çağatay kültür çevresinde ise *Karşı*, önemli bir şehrin adı idi 82).

Saray, devletin gururu ve hakanlığın sembölüdür. “Vezir Ay-Toldı hastalanınca, hakan üzüldü ve Tanrıdan şifa diledi: “*Kelip karşıka kirdi köngli tüşük*”, yani “hakan gelip sarayına girdi. Fakat Tanrının kaderi karşısında “*gönlü düşük*” ve tevekkül içinde olarak 83).”

2. “Karşı - ordu - Saray” :

Bu sözlerin, hep birlikte söylenmesi, Türklerin saray ile ilgili yeni düşüncelerini gösteren, yeni bir söyleyiş olmuştu. XI. yüzyılda Türkler, yeni bir deyim olan *karşı* ile yetinmiyorlar ve mânâyı daha kuvvetlendirmek için, buna bir de çok eski bir Türk kültür sözü olan *ordu*’yu katıyorlardı. Her ikisi birden, yine



Resim: 97. Uyghur duvar resimlerinde bir flütçü.

de “saray” demek oluyordu. Zaman zaman buna bir de, *saray* sözü ekleniyordu:

*“İtiglig saray, ordu, karşı kodup,
“Yağız yer töşenip, yaturlar küdüp 84).*

*“Süslü sarayları ile ordu ve köşklerini
koyup,
“Kara toprağa döşenip, yatıp beklerler!”*

“İnsanoğlu fânidir, süslü saraylarını bırakıp, kara toprağa döşenerek yatacaktır”. deniyordu. Fakat şair bunu söylerken, “saray” ile ilgili olarak bildiği bütün sözleri yanyana sıralıyordu: “Saray, ordu, karşı”, gibi...

Ama sarayların süslü ve *bezekli* olduğunu da, -yukarıdaki şiirde olduğu gibi- başka yerlerde de unutmuyordu 85):

*“Neçe karşı, ordu, bezeklig saray,
“Ölüm bozdu, barça turu kaldı hay!”*

*“Nice konak, ordu gibi, bezekli sarayı,
“Ölüm bozdu, ıssız, bıraktı, hey!”*

Rahmetli Rahmeti Bey hocamız, biraz da Kuzey Türk ağızlarının tesirinde kalmıştı. Bu sebeple Kutadgu Bilig’deki bazı sesleri kendi görüşümüze göre, biraz düzeltiyoruz. Böylece şiirler, daha anlaşılır bir söylenişe girmektedir. “Saray, köşk” bir dünya malı olarak kabul ediliyordu. Tabii olarak hakan için. Kutadgu Bilig, bazan “*karşı, ordu, saray*”, bazan da “*karşı, ordu*” deyip, şiirine devam ediyordu (Bk.



Resim: 98. Buda'nın çardağı ve bambu çadırı: (Uygur çağı).

6443-44, 5263). Fakat bu şiirlerin hiçbirinde, “*karşı, ordu ve saray*” deyimleri kullanılırken aralarında, herhangi bir ayrılık gösterilmemiştir. Yalnızca bir yerde, *Ordu, kend, ulus*, yani “*başkend, kend ve kasaba*”yı bir sıraya; *karşı, saray, ev*, yani “*köşk, saray ve ev*”i ise ikinci bir sıraya koymuştur 86).:

“Ölüm bozdı ordu, telim kend ulus,
“Ölüm bozdı, karşı, saray, ev öküş!”

*o“Başkend ile birçok şehir ve kasabaları, ölüm yıktı!
“Pek çok konak, saray ve evleri de yine ölüm yıktı!”*

Türkler yeni kültür çevrelerine girerek, birçok yeni şeyler öğrenmişlerdi. Fakat eskileri de unutmuşlardı. S a r a y derken, Türklerin bu anlayış ile ilgili olarak bildikleri ne varsa, herşeyi söylemek zorunda kalıyorlardı. Veyahut da bundan hoşlanıyorlardı.

E. BÜYÜK VE KÜÇÜK BAŞKENDLER :

1. Bölge ve eyâlet başkendleri:

Elbette ki bir devletin, büyük ve küçük diye, iki başkendi olmazdı. Devletin yalnızca bir hanı ve o hanın da oturduğu bir şehir vardı. Ancak bunun yanında, “*bölge başkendi*” veya “*Eyâlet başkendleri*”nin bulunduğunu da, hatırimızdan çıkarmamamız gereklidir. Büyük Hun İmparatorluğunda da, İmparatorluk başkendinin dışında, Sağ ve Sol beylerin oturdukları,

ayrı otağ yerleri de vardı. Göktürklerde ise *Küçük Kağan*, *Yabgu* ve *Şad* gibi büyük memurların oturdukları karargâh veya otağ şehirleri de önemli idi. Çünkü bu imparatorluklar, adeta bir kıta üzere yayılmış gibi, çok büyük devletlerdi.

Karahanlı çağında ise, başlangıçta devlet, kuzeyden ve güneyden olmak üzere, iki başkend üzerinden gelişmişti. Fakat sonradan Kaşgar, yani *Ordu-Kend Han*'ı, kuzey başkenti, yani *Kuz-Ordu*'yu hâkimiyeti altına alarak, orasını da kendine katmıştı. Buna rağmen, eskiden bir başkend olan Balasagun şehri, yine de *Kuz-ordu* adı ile anılmıştı. Çünkü "*ordu*" sözü, bir başkendlik işareti idi. Eski başkendlik hatıraları silinince, zamanla burasına da *Kuz-uluş*, yani "*Kuz-kasabası*" (?) denmeğe başlanmıştı. Bu sebeple, Kutadgu Bilig, esas Karahanlı Hanı *Buğra Han*', "*Ordu-kend Hanı Beg*" diye tanıtıyordu 87). Bu çağdaki "*beglik*" unvanı ile mevkiini iyice incelemekten, bu konuda daha fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

2. "Kuz-ordu ili":

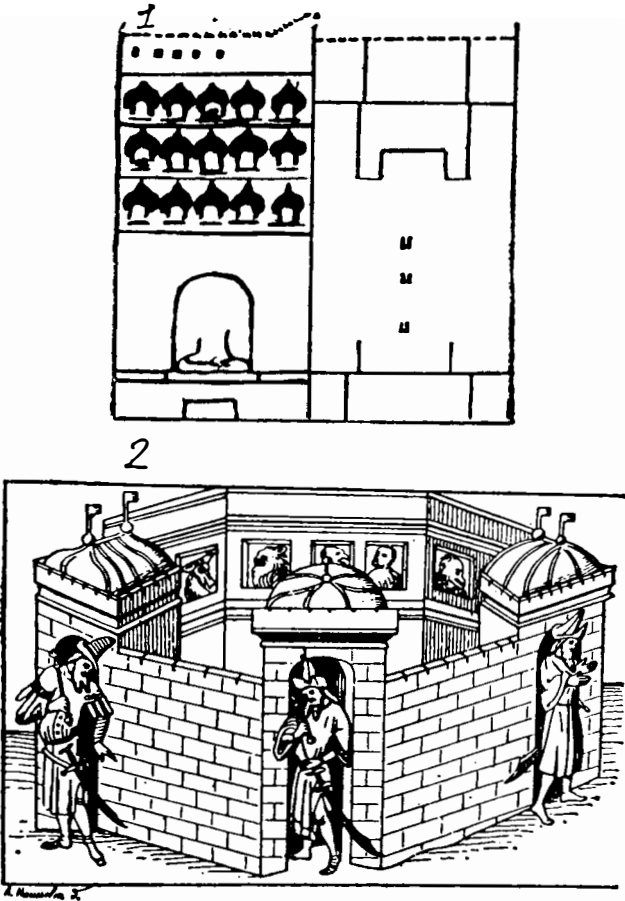
Karahanlı devletinin bir bölümünü anlatan, önemli bir deyim oisa gerektir. Balasagun, eskiden başkend idi. Ama sonradan devletin bir ili olmuştu. Fakat "*orduluk ve başkendlik*", onun eski bir tanıtması idi. Kendisi Balasagun, yani Kuz-Ordu olan Kutadgu Bilig'in yazarı, kendini bu ilden gelmiş olarak tanıtıyordu.

3. “Uç-Ordu Han’ı”:

Bu hanlığı da, yine Kutadgu Bilig’de görüyoruz. Kaşgarlı Mahmud’un da dediği gibi, Türk illerinde bir Uç şehri vardı. Burası, oldukça da büyük bir şehirdi. Uç-ordu ile bu Uç şehri arasında bir ilgi kurabilmek, şimdilik bizim için çok güçtür. Ayrıca aynı yazar, “sınır veya sınırdaki iller”e, Uç-il dendiğini de yazıyordu. Bu konuyu da, şimdilik sunmuş olmakla kalalım.

VIII. ŞEHİR SURLARI

Yukarıdaki girişimizde, Batı Gök Türk devletinin Kağanlarının, şehir savaşlarından nasıl çekindiğini, göstermeğe çalışmıştık. Çin orduları Türkleri, surlu şehirler içinde yakalamak istiyor ve Türkler de, mümkün olduğu kadar, şehirleri bırakıp dışarıda savaşmak istiyordu. At - Baş kalesinde yakalanan Tuman Tegin için savaş, bir felâket olmuştu. Nitekim, kale savunmasının Türkler için elverişli olmadığını belirten Tonyukuk’un sözlerini de, yukarıdaki bölümlerimizde sık sık söz konusu etmiştik. Zaten Orhun bölgesinde bir kale yok idi ki, böyle bir şey de düşünülsündü. Fakat büyük Türk veziri, Bilge Kağan’ın bir şehir yaptırma isteğine, şiddetle ve hem de çok sert bir dil ile karşı durmuştu. Batı Gök Türk devletinin arazisi ise, çoğunlukla, şehir ve ziraat bölgelerini içine alıyordu. Tabii olarak bu durum, Karahanlı ve Selçuk çağlarında, daha gelişmiş olarak devam etmişti.

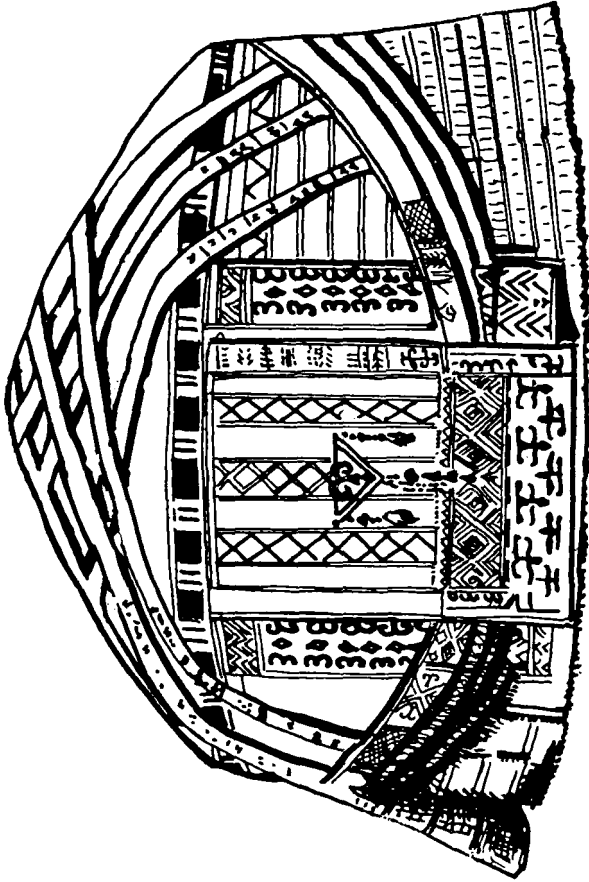


Resim: 99. 1). Bir Uygur yapısının ön cephesi. 2). Avrupa kaynaklarına göre Kubilay Han'ın sarayı ve surları. Hayaliidir.

Uygurlar, yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi, başlangıçta o kadar geniş bir şehir kültürüne sahip değildi. Orhun, Selenga ve Tula ırmaklarının çevrelerindeki çorak topraklar, aslında böyle bir şehir kültürünün gelişmesine de uygun değildi. Ancak, Bugu ve Ediz gibi *Tölis* oymaklar grubunu meydana getiren bazı bölümler, çok erken çağlarda Çin sınırlarına inmişti. Ayrıca kuzeydeki Uygurlar ile *Dokuz-Oğuz* grubuna, Göktürkler de uzun zaman göz açtırmamıştı. 744 yılında "*Uygur Kağanlığı*" kurulup da, 747 yılında da büyük şehirler ve Çin işleri ile uğraşıp geniş tecrübeler kazanan *Bayan-Çur* Kağan tahta çıkınca, durum değişmişti. *Ordu-Balık* ve *Bay-Balık* gibi şehirler kurulmağa başlanmıştı. Yine de bu şehirlerin, ne gibi surlar ile çevrilmiş olduğunu, kesin olarak bilmiyoruz. Gerçi Uygur başkentinin yeri olan *Kara-korum*'daki şimdiki *Kara-Balgasun* şehri, bugün çok kalın ve yüksek duvarlar ile çevrilmiş görülmektedir. Fakat bu şehrin duvarları da, daha sonraki çağlarda, yani *Çingiz Han* ve *Kalmuk* çağında tamamlanmıştı.

1. "Etrafı surlar ile çevrili şehirler" :

Çok eskidenberi Türkler tarafından, "*Balık*" adı ile anılmıştı. Öz Türkçe bir söz gibi görünen *balık*, çok eski çağlardan beri, Göktürk yazıtlarında bile görünüyordu. Kuzeyde büyük ve surlar ile çevrilmiş şehirler bulunmasa bile; Güney ve Batıda, surlar ile çevrilmiş bir çok şehir, Türklerin hâkimiyeti altında bulunuyordu. *Balık* sözü ile kavramı üzerinde,



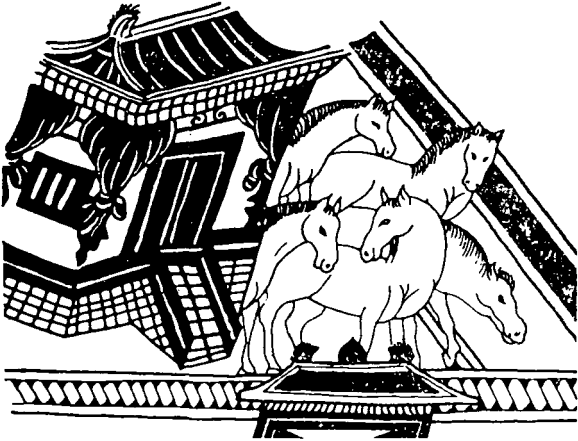
Resim: 100. Kara-Kalpak Türklerinden bir çadır örneği.

yukarıda çok geniş olarak durmuştuk. Burada aynı konuya yeniden dönecek değiliz.

2. “Turfan ovası şehirleri ve surları”:

Hocamız, A. von G a b a i n, “Koço, Uygur Kağanlığı” adlı çok değerli eserinde, Uygur çağı şehirlerinin surları, burçları ve kapıları üzerinde çok geniş olarak durmuştu. Bu sebeple, biz aynı konuyu yeniden derin olarak ele alıp, inceleyecek değiliz. Ancak hocamızın görüşlerini, burada çok kısa olarak özetleyip, okuyucularımıza sunmağı da, bir vazife olarak kabul ediyoruz.

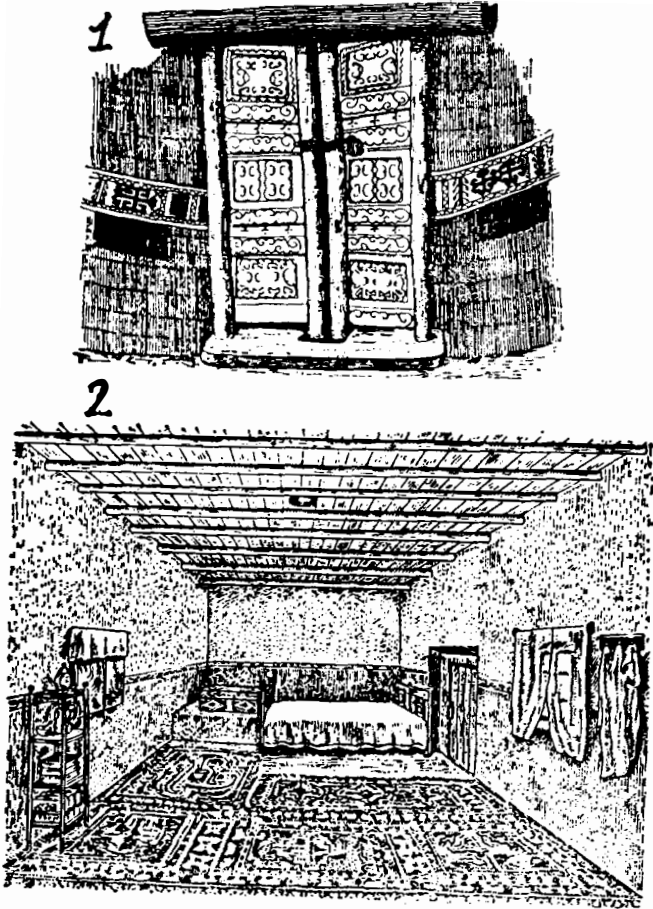
Turfan’da çok geniş ören yerleri ve harabeler vardır. Bunun başlıca sebebi de, su mecralarının sık sık yön değiştirmesi idi. Suların akış yönlerini değiştirmesine göre, şehirlerin yerleri de değişiyordu. Tabii olarak, bu gelişme ve değişme, uzun tarih çağları içinde meydana gelmişti. Turfan ovasında, çok geniş bir arazinin, ziraat sahası olarak kullanıldığı da görülüüyordu. Zamanımıza kadar gelen “kanal” kalıntılarından, bu ziraat sahalarının genişliklerini, bugün bile tesbit edebiliyoruz. Fakat Jeologlara göre, Turfan ovasında sürekli bir kuruma vardır. Çünkü, Uygur çağında evlerin birçoğu, ağaçtan yapılmıştı. Bugün ise, artık orman bölgeleri, buralardan çok uzaklarda kalmıştır. Yüzyıllar boyunca yağmur yağmadığından, bu ağaç eserler, kumlar arasında kalarak, çürümeden zamanımıza kadar gelebilmiştir.



Resim: 101. 1). Bir İlhanlı çağı çadırı. 2). Bir Uygur köşkü ve avlusunda seslenen atlar.

Türkistan ile Tanrıdağlarındaki büyük şehirler, her zaman için önemli birer ticaret merkezi olmuştur. *Ipekyolu* üzerinde bulunan bu şehirler, ticaret erbabı olan her türlü kavmi içlerinde barındırmıştı. Hunlar ve Göktürkler, bu şehirlerin emniyetini sağlayarak vergilerini almış ve idareyi de yerli beylere bırakmışlardı. Hocamız Von Gabain'e göre, Uygurların gelişinden önce de Turfan'da çok muhteşem anıtlar vardı. Fakat Uygurların gelişi ile, bu gelenek durmamış ve daha yeni bir üslup ile devam etmişti (S. 75). Uygurların gelişinden önce, Turfan'da görülen Hint ve İran kültür tesirleri daha çok idi. Uygurların gelmesi ile birlikte, yeni bir "*Uygur-Çin kültür benzeşmesi*", Turfan'daki medeniyete yeni bir yön vermeğe başlamıştı.

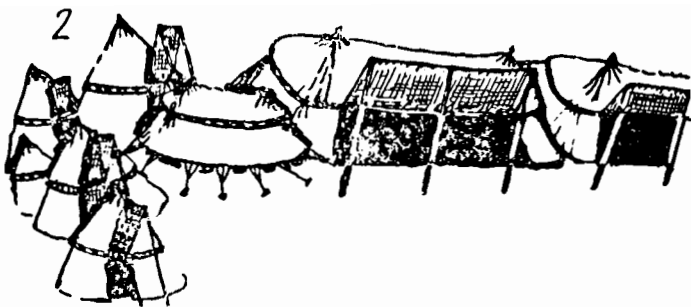
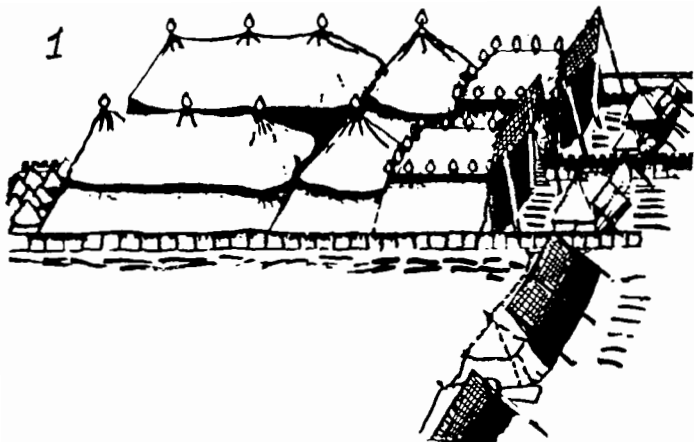
Turfan surları, A. von Gabain tarafından, başlıca iki gelişme çağı içinde incelenmiştir. Bilindiği üzere Hunlar ile Göktürkler, uzun zaman Çin tesiri ile Çin hâkimiyetini, Turfan ile Türkistan'ın diğer büyük ticaret şehirlerinden uzak tutmuşlardı. Gerçi zaman zaman Çin orduları gelerek Türkistan ile Turfan'ı ele geçirmişti. Fakat bu Çin başarıları da uzun sürmemiş ve yeniden geriye dönmek zorunda kalmışlardı. Bu mücadelelerin belgelere göre yapılmış kısa bir özeti, bu kitabımızın başında bulunmaktadır. Bu sebeple A. von Gabain'in, "*Çin'den önceki Türkistan*" diye bir başlık açması, çok yerindedir. Fakat zamanla, Çin ile münasebetler çoğalmıştır. Turfan yakınlarında, yeni Çin kolonileri de meydana gelmiştir. Ayrıca Kansu'da kurulan ticaret devletleri de, kendilerine göre yeni bir kültür gelişmesine gi-



Resim: 102. 1). Kara-Kalpak Türklerinin bir çadır kapısı.
2). Bir Türkistan odası.

rişmişti. Uygurların gelmesi ile, Turfan'da yeni bir Çin çağı başlamıştı. Aslında bu yeni kültür örneği, yalnızca dış görünüş bakımından "Çin çağı" diye adlandırılmıştır. Çünkü, Uygur çağı Turfan duvarları ile Çin'deki şehir duvarları arasında büyük ayrılıklar vardı. Turfan duvarlarını, Alman bilgini Grönwedel, yerinde incelemişti. Ona göre, Turfan duvarları, çok geniş ve güçlü idi. Zamanın tahribatına ve yıkımına rağmen, onbeş, yirmi metre yükseklikteki duvarların kalıntıları hâlâ görülüyordu. Hocamız A. von Gabain, bu surların, Asur ve Tunhuang surları ile rahatlıkla mukayese edilebileceği görüşündedir (S. 80).

Turfan ovasındaki İdukt şehrinin duvarları, diğerlerinden çok daha geniş ve yüksek idi. Özellikle kapıların yanlarında, birçok bölmeler ile odaların yapılmış olduğu da görülüyordu. Duvarların içlerinde kapı kalıntıları ve üstlerinde ise, yıkılmış odaların izleri görülüyordu. Ona göre, bu odalar, Çin'de olduğu gibi, karakolların oturduğu odalar olabilirdi. Ayrıca bu odalar, Çin'de olduğu gibi, azık ve silâh depoları da olabilirdi. Tabii olarak duvarlar, bazı yerlerde inceliyordu. Fakat Uygur çağı surları, genel olarak kalın ve yüksek duvarlar idi. *Burçlar* ile duvarların köşeleri, özenilerek yapılmıştı. Ayrıca bunların üzerinde de, süslü kuleler vardı. Kulelerin üzerine ise, bir kubbe oturtulmuştu. Duvarlar, yaygın olarak geniş tabanlı idi.



Resim: 103. Osmanlı ordu çadırları.

3. “Kapılar”:

Özellikle şehir surlarında, büyük emekler çekilerek yapılmıştı. Çoğu iki kanatlı idi. Dışarıya doğru açılıyorlardı. Kapıların etrafında, bir çok oda vardı. Labirentler de görülmüyor değildi. Bazı gizli geçit yerlerinin izlerine de rastlanıyordu. Hocamız A. von Gabain, bazı *kapı tokmakları* da görmüştü (S. 80). Kapı tokmaklarının varlığı, daha çok fresk resimleri üzerinde görülüyordu. Kapının çevresi, çeşitli şekillerde konmuş olan tuğlalar ile süslenmişti. Hocamızın bu görüşlerini özetledikten sonra, yine biz kendi yazılı kaynaklarımıza dönelim:

IX. “BURÇ” VE “KULE”

Batı Göktürk devleti, Türk devletleri arasında, şehir kültürü ile ilgilenen ilk büyük devlet olmuştur. “*Batı Türkleri*”nin ataları da, yine Batı Göktürk devleti idi. Uygurlar, Batı Türklerinden oldukça uzakta idi. Buna rağmen nerede olurlarsa olsunlar, bütün Türklerin kültürleri arasında, bir temel birliği olduğunu da unutmayalım.

1. Kale burcu mânâsına, “Ükek” :

Eski Türklerde *ükek* sözünün başlıca iki mânâsı vardır. Türkler, yeri geldikçe “sandık ve tabut” için de *ükek* diyordu. Kale ve surlardaki savunma ya-

pılan burçlara da *ükek* deniyordu. Bu iki anlayış arasında, bir ilginin bulunup bulunmadığı üzerinde durmayacağız. Bilindiği üzere burçlarda, birçok azık ve silâh deposu da bulunurdu. Askerlerin oturması için, karakol odaları da vardı. Anlaşıldığına göre, eski Türklerde sur veya "*Kale duvarı*", genel olarak "*tam*", yani "*d a m*" sözü ile karşılanıyordu. Nitekim, XI. yüzyılda Türkler, üzerinde burçlar bulunan kaleye, *ükeklig tam*, yani "*burçlu kale duvarı*" diyorlardı 1). Aynı zamanda sandık yapılmak için ayrılan ağaçlara da, *ükeklig* diyorlardı. "*Duvar temeli*" için de *ükeklig ulı* diyorlardı. Kalelerin burçlar ile kuleleri çok yüksekti, Bu sebeple, Kutadgu Bilig bile, "*Hakanın boynu kıl gibi ince, başı ise ükekçe, yani burç gibi yüksektir*", diyordu: (*İlig boynı kılça, ükekçe başı*) 2).

2. "Yıldız burçları":

Bunlar da, Türkler tarafından *ükek* diye adlandırılıyordu. Eski Türk kaynakları, sık sık "*Oniki burç*", yani "*On ikki ükek*" den söz açıyordu 3). Önemli olan nokta, *ükek* sözünün Batı Türkleri ile Kıpçak ve eski Mısır'daki Memlûk kültür çevresinde de unutulmamış olması idi. Fakat İbn Mühenna sözlüğünde de, *ükek* sözünün Türkler tarafından burç mânâsına söylenmiş olduğu yazılmaktadır.

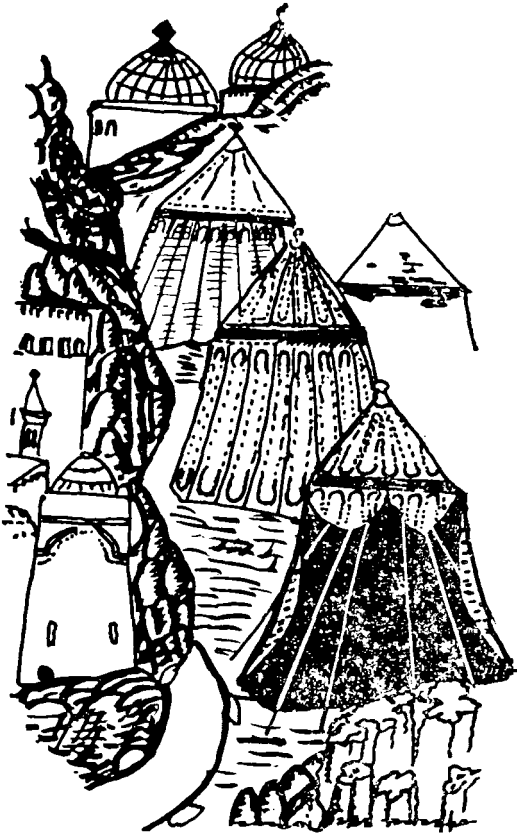
3. "Kule ve yukarı kat":

Kule karşılığı olarak söylenen diğer bir eski Türk sözü de *kalık* idi. Aslında eski Türkçede *kalık*

sözünün esas mânâsı, “h a v a ve “y ü k s e k” idi. Tabii olarak burçlar ile kuleler, birçok kattan meydana geliyordu. Üstelik de çok yüksek idiler. Nitekim, eski bir Uygur yazısında şöyle deniyordu: “...(Anası) *Katun, balıkta, ediz kalıkta, yatıp udiyur erken*”, yani “*Annesi Hatun, surlar ile çevrilmiş şehirde, yüksek bir kulede, uyuyor iken*” (Suv., 620,16). Burada *ediz kalık* sözü, “yüksek kule” mânâsına söyleniyordu. Yine başka bir Uygur yazısında ise, kule veya yüksek bir evin tarifi şöyle yapılıyordu: “*Törttin yingak kapıgık, taptulug, esringü erdinilig, kalık içinde oturup 4)*.” Türk kültür tarihimiz bakımından çok değerli bilgiler taşıyan bu eski Türkçe sözleri bugünkü dilimizle şöyle açıklayabiliriz. Zaten bu sözlerin çoğu da bugünkü dilimizde yaşamaktadır: “*Dört tarafı kapılı, parlak ve çeşitli renkler, mücevherler ile süslenmiş kule içinde oturup...*”. Böyle yüksek bir evin tarifini, Uygur yazıları ile yazılmış “*O ğ u z K a ğ a n D e s t a n ı*” içinde de görüyoruz: “*Oğuz Kağan büyük bir ev gördü, bu evin duvarları (taganı) altından, pencereleri gümüşten, yukarı katları (kalıkları) ise demirden idi. Kapısı vardı, fakat kiliaî (ačkıçı) yoktu*” 5).

4. “Karavul, yani karakol yeri olarak, kale kulesi”:

Karavul, Türkçede oldukça geç çağlarda görülen sözlerden biridir. Belki de Anadolu'ya İ l h a n l ı hâkimiyeti ile birlikte gelmişti. Eski Anadolu metnlerinde de, *karavul* sözüne çok rastlanır. Fakat daima bil-



Resim: 104. Karışık gelenekli Osmanlı çadırları.

gili ve her sözün aslını görebilen Mütercim Asım Efendi bile, bunun Türkistan'dan gelebileceğini düşünmüştü 6). Eski Anadolu'da *karavul*, genel olarak öncü ve keşif kıtaları için söylenmiş bir sözdür. Ama, kaleler üzerinde de gözcüler yok değildi. Harizmşahlılar devleti Türk kültür çevresinde de bu sözü görüyoruz. Bilindiği üzere, Mukaddemet ül-Edeb, Çingiz Han'dan önce yazılmış olmalı idi. Fakat sonradan yapılmış olan nüshalara yeni sözler de ilâve edilmiş olabilirdi. Bir gerçek varsa, bu çağ ile ilgili bir kaynakta, "*Karaul turur yer*" sözünü bulabildiğimiz idi 7). Çağatay kültür çevresinde de, karakolların oturduğu yere veya kale kulesine, *karağul yer* diyorlardı. 8). *Kataul* ise, daha çok Doğu Türklerinin kültür çevresi ile ilgili bir deyiş idi. Bu deyişin Çingiz Han çağındaki mânâ ve kavrayışları üzerinde burada durmayacağız. Yalnızca şunu hatırlatmak istiyoruz: Çağatay kültür çevresinde *kataul*, daha çok "*Kale gözcüleri*" için söylenen bir ad idi. 9).

5. "Korıgan veya kurgan":

Bunun üzerinde de azıcık olsun durmadan geçemeyeceğiz. Bu söz, *korumak* fiilinden yapılmıştı. Nedense bu çok güzel askerlik deyişi de Batı Türkleri arasında, pek fazla yayılmamıştır. Bizim görüşümüz bu yöndedir. Zaten *korıgan* sözü, Türklerin eski kaynaklarında da görülmüyordu. Yalnızca Uygur harfleri ile yazılmış olan "Oğuz Kağan Destanı" içinde birkaç defa görülmüyordu 10). Fakat bu destanda da Çingiz Han çağının tesirleri çok idi.



Resim: 105. Büyük bir buhurdan ve demir işleyen demirciler; (Uygur çağı).

“*Kurgan*” ise Göktürk yazıtlarından beri vardı. Bu arada, G ö k t ü r k yazıtlarında yer almış olan *Magı Kurgan* yer adını, hatırlatmış olmakla yetinmiş olalım. Fakat *Kurgan* sözünün, Göktürk çağında, hangi şey karşılığı olarak söylendiğini belirtmek, bizim için çok güçtür. Mezar mı, yoksul kale mi idi?

6. Kule mânâsına söylenen “Toragı” :

Bu söz ilk defa, Ortaavrupa’da oturan Kuman Türklerinin dil kaynaklarında görölüyordu 11). Bu deyişin kökleri ne olabilirdi? Çoğunlukla A n a d o l u Türklerinde görülen ve yüksek yer mânâsına gelen “*doruk*” sözü ile karşılaştırılmıştır.

7. “Burc”:

Arapçadan veyahut da Arap-Fars kültüründen Türklere girmiş bir deyiştir. D e d e K o r k u t kitabında çok geçtiğine ve rahatlıkla söylendiğine göre bu söz, Türklere epey erken çağlarda girmiş olmalı idi. Dede Korkut kitabında, *koşa burç*, yani “*çift burç*”dan sık sık söz açılıyordu. *Koşa burç*, kale kapısının yanındaki burçlar da olabilirdi. Belki de burcun yüksekliğini anlatan bir deyiş idi. Önemli olan nokta, arapçada da *burç* sözünün hem kale kulesi ve hem de “*yıldız kümesi*” olması idi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, eski Türklerin *ükek* sözleri de bu iki anlayışı içinde topluyordu.

“Çanlık, germe, segirdim” gibi kale burçları ile ilgili sözler ve eski Anadolu’da görülen başka deyişler de vardır. Bunların araştırılmasını ise, bu konuları daha geniş olarak içine alacak olan başka bir kitabımıza bırakalım.

“Kurgan” ile ilgili bir notumuzu, burada bir daha değerlendirmeden geçmiyelim. Radlof’a göre Kuzey ve Doğu Türkleri *korgan* veya *korıgan*; Güney ve Batı Türkleri ise *kurgan* diyorlardı. Göktürk yazıtlarında da bu söz *kurgan* şeklinde söylenmişti. Harizmşahlılar kültür çevresinde ise, “Kale duvarı” için, *kurkan tamı* deniyordu 12).

“Korıg ve koru”, girilmesi veya görülmesi, söylenmesi yasak olan yer veya bir şey demektir. Bu sebeple eski Türkler, “*tabu*” olan her şey için, *korıg*, yani *koru* derdi. Koru, bir otlak olabilirdi. Etrafı çitler ile çevrilmiş bir ordu karargâhı da olabilirdi. Doğu Türklerinin bazıları ise, kale veya şehir surlarına, *konug* diyordu.

“Kale hendeği” de ayrı bir konudur. Surların etrafına kazılır ve bu kanalların içleri ise, su ile doldurulurdu. Türkler, bu hendekler ile diğer siper çukurlarına, *or* derlerdi. Osmanlı Türklerine de Kuzey Türklerinden *Or-Beyi*, *Türk-oru* gibi deyişler gelmişti. 13). Uygur Türkleri ise “Şehir veya kale hendeği” için, *karam* diyordu. Bu deyişin etimolojisi üzerinde, şimdilik durmayacağız. Ancak, “kanal ve su hendeği” ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yine döneceğiz.

X. SOKAKLAR

Sokak konusuna girmeden önce, eski Türk evlerinin özellikleri üzerinde de biraz durmak gereklidir. Çünkü Türkler, savaşçı ve kaynaşan bir millet idi. Bu kaynaşma, yalnızca düşmanlarına değil, kendilerine de zarar veriyordu. A. von Gabain hocamızın da dedikleri gibi, şehirler ve mabetler gibi, özel evler de bir duvar ile çevrilirdi. Rüzgâr, kum fırtınası ve hırsızlardan korunmak için, bu, gerekli idi 1). Eski ve yeni Anadolu'da da -büyük şehirler dışındaki yerlerde-, dışa açılan pencerelerin sayısı çok azdı. Pencere, avluya açılırdı. Sokak, hem evin ve hem de köyün dışı olarak kalırdı.

U y g u r Türkleri, Çin şehirciliğinin tesirinde kalarak, sokak ve kaldırımlara *kay* demişlerdi 2). Yine Uygurlarda, "*sokak ve sokak kavşağı*" ise, *kay beltir* sözü ile adlandırılıyordu 3). Kavşak mânâsına gelen *beltir*, Türklerin çok eski bir sözüdür. Ortaasya şehirlerinde oturan S o ğ d 'lar gibi, Batı Türkistan dillerini konuşan komşuları ile münasebet kuran Türkler ise, Batı yönünden tesir almışlardı. Meselâ Ç i g i l Türkleri, XI. yüzyılda "*sokak*" için, *ost* sözünü kullanıyordu 4). Bu kültür sözünün kökleri bizim için, o kadar açık ve seçik görülüyor. Fakat bu deyişin Türklerde doğuşunda, eski İran dillerini konuşan Ortaasya'nın yerli halkının da önemli bir tesirinin olduğunu düşünmek, yerinde olur. *Derleme Sözlüğü* içinde A n a d o l u köylerinde sokak için söylenen, *ireme*, *irim*, *oram* gibi bazı sözler yer almaktadır. Bu sözlerin, K a z a n Türklerinin so-

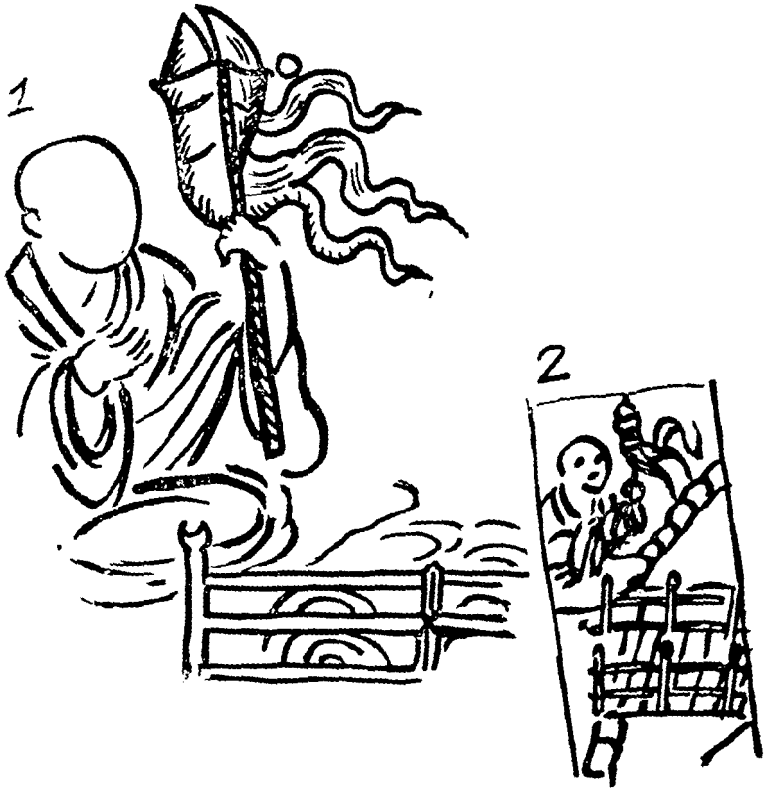


Resim: 106. Osmanlı sarayında meş'aleciler.
Meş'aleler Ortaasya tipindendir.

kak karşılığı olarak söyledikleri *uram* sözü ile karşılaştırılmasında, Türk kültürünün genişliğini anlama bakımından, ayrı bir yararı vardır. *Anadolu*'da söylenen, *öven*, *üçen* sözleri üzerinde de durulmalıdır. Aynı zamanda sokak, bir "*yol*" idi. Türklerde ulaştırma adlı bölümümüzde de, yol anlayışı üzerinde ayrıca durulmuştur. Farsların *küçe* sözü de Türklere çok erken çağlarda girmiş olmalıydı. Çünkü sokak anlayışında *köçö* sözü, Ortaasya'daki halk ağızlarında çok yaygındır 5). Anadolu'da ise bu söze, *küçe* şeklinde rastlanır. *Sokak* sözü de, arapçadan alınmış, fakat türkçeleştirilmiştir. Türkçeye ne zaman girdiğini tesbit edemedik. Fakat bu söz de, Arap-Fars kültüründen Türklere, çok erken çağlarda girmiş olmalı idi.

XI. " ÇARŞI, PAZAR VE DÜKKÂN

Eski Ortaasya'da çarşı ve pazar yerlerinin, genel olarak mabetler ile kervansarayların içlerinde bulunduğunu yukarıda belirtmiştik. Türkler, etrafı surlar ile çevrilmiş olan bu pazar yerlerine, *kervan* veya *Karban* sözlerini bozarak, "*kermen*" demişti. Anadolu'da, *İlhanlı* çağında ise, bu gibi kervansaraylara Türkler, *kermen-saray* demişti. Bunu, *Caca-Bey* vakfiyesinden öğreniyoruz. *Kermen* sözü, kuzeyde ise daha gelişerek, *Ak-Kermen*, *Kara-Kermen* gibi müstahkem mevkilerin adı olmuştu.

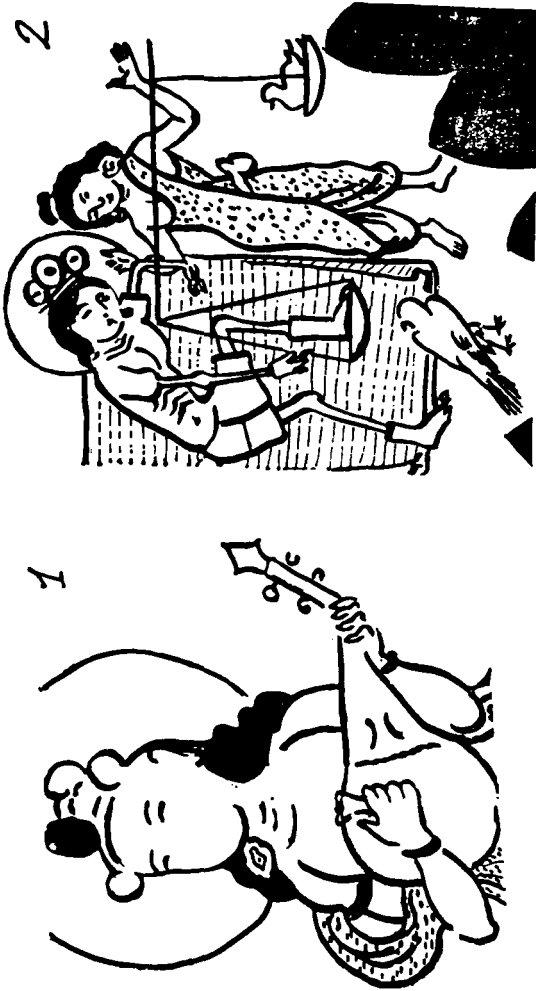


Resim: 107. Uyghur çağı tuğ ve bayrakları ile köprü ve çitleri.

Eski Anadolu Türk kültür çevresine yakın olan Mısır'daki Memlûk Türkleri ile Kıpçak Türk kültür çevresinde ise, çarşıya, “*uçar*” diyorlardı 1). Bu eski Türk kültür sözü, bir rastlantı ile söylenmiş veya bulunmuş değildi. Kalküta'da ele geçmiş olan, Çağatay türkçesine ait bir sözlükte de “*bazar*”, yine *uçar* sözü ile karşılanmıştı 2). Yine Çağatay Türklerinde “*bazar yeri*” için söylenen *aitka* sözünün köklerine iyice inemedik 3). Anadolu köylerinde “*çarşı*” karşılığı olarak söylenen, *satak* sözü üzerinde de dikkatle durmak lâzımdır. *Arasta*, farsça bir sözdür. Üstü kapalı, bir çarşı yeri demektir. Bu söz de, Türk kültür çevrelerinde çok görülür. Fakat Türkçeye ne zaman girdiğini bulamadık.

Türklerin, Ortaasya'da iken, Soğdî ve Tacik tüccarları ile yakın münasebetleri olmuştu. Biz ise, bu tesirlerin İran kültüründen geldiğini zannederiz. “*Sergi*” ve yaygı şeklindeki ticaret yeri veya dükkânlara, XI. yüzyıl Türkleri, *sekü*, yani “*seki*” derlerdi 4). Büyük dükkânlara ise, *kebid* adı veriliyordu. Türkler *kebid* sözünü, Soğdî dillerindeki *kepit* deyiminden almışlardı. Bu konuda Hennig'in, değerli bir araştırması vardır. 5). XI. yüzyıl Türkleri, *kepit* sözünün mânâsını değiştirerek, “içki içilen yer” veya “*Meyhane*” karşılığı olarak kullanmıştı 6). Belki de bu sözü, dükkân mânâsına da söylüyorlardı. Nitekim, *Kutadgu Bilig*'de kebit sözü, dükkân karşılığında söylenmişti:

“*Kebid kedh bezedim, kişi körgüsü,
“Asıg yok kebitte, satıg belgüsü!”*



Resim: 108. Uyghur duvar resimlerinde çeşitli hayat örnekleri.

XII. KÖYLER

Köy denince, haritalarımızda yapma sınırlar ile birbirinden ayrılmış görülen toprak parçaları hatırı-mıza gelmemelidir. Köyü meydana getiren, insanlar ve sosyal gruplardır. Köy birlikleri, Anadolu'nun Türkleşme çağında olduğu gibi, iskân veya kondurma yolu ile olabilirdi. Bu sebeple, yakın köylerin, ta başlangıçtan beri gelen kan birlikleri veya sosyal bağları da bulunabilirdi. Aynı zamanda, bir Köy halkı, bir tek aileden de meydana gelmiş olabilirdi. Ayrıca benzer inanışlar veya sosyal bağlar, birkaç köyü bir tek topluluk hâlinde bile gösterebilirdi. Oba ve oymakları, belki bizim yeni idareciler, bir köy olarak kabul etmez. Fakat bir oymak içindeki iş bölüm ve ekonomik düzen, belki örnek bir köyden bile daha gelişmiş olabilirdi. Ashında Türklerde köy kuruluşu, oba ve oymak düzenine dayanıyordu. Konuya başlamadan önce, böyle bir görüş ileri sürersek, bu görüş gerçeklere hiç de aykırı olmayacaktır.

Fakat biz burada Türklerdeki köy düzenine, Türklerin yerleşik hayata geçtikten sonraki çağlarından itibaren başlayacağız. Buna rağmen, Türkler y a y l a ekonomisini de hiçbir zaman bırakmamıştı. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, "*kend*" deyiminden söz açarken, Oğuzların yalnızca "k ö y" için *kend* dediklerini, kesinlikle söylüyordu. 1). Yine ona göre diğer Türkler ise, yalnızca büyük "şehirler" için *kend* diyorlarmış. Oğuzlar, Batıya doğru kaydıkça, yeni şartlar ve yeni kültür çevreleri ile

karşılaşmışlardı. Bu sebeple, Doğu Türklerinden -anlayış bakımından- biraz olsun ayrılmışlardı. Fakat her iki anlayış da, temel ve kök bakımından, Türk kültürünün köklerine, pek yabancı değildi. Başka bir örnek daha verelim: Aynı kaynağa göre, Isıg-Göl'ün kıyılarında yaşayan ve büyük şehirlerden uzak olan Çigil Türkleri, köye, *uluş* derdi. Balasagun gibi büyük şehirlerde oturan Türkler ise, yalnızca şehirler için, *uluş* deyişini kullanırdı 2). Büyük şehir görmemiş bir Türk, eğer kendi köyüne *kend* veya *uluş* demiş ise, Türk kültüründen pek fazla sapmış sayılmamalı idi. Türklerde *uluş* ve *kend* deyişlerini incelerken, bu konular üzerinde çok geniş olarak durmuştuk.

“*Suzak*”, köy karşılığı olarak söylenmiş en eski Türk sözlerinden biridir. Eski bir Uyğur yazısında şöyle deniyordu: “*Azu kendlerde, azu suzaklarda, azu evlerde, azu kurug yerlerde*” 3). Burada *suzak* veya *sozak* sözü üzerinde durmayı, henüz biraz erken buluyoruz. Çünkü bu konudaki görüşlerimiz iyice olgunlaşmamıştır.

Yaylacı ve hayvancı Türkler, yerleşik hayata geçince, eski düzenlerini ve inanışlarını kaybetmiyordu. Eski hayatlarını da, aşağı yukarı yeni köylerinde devam ettiriyorlardı. Zaten hayvancılıktan vazgeçmek, o toplumun ekonomisi için bir yıkım olurdu. Bu sebeple, Ortaasya'da *ail* ve *aimak* gibi göçer evlilik çağlarından kalma deyişler, yerleşik hayata geçen Türklerde de devam ediyordu. “*Oba, oymak, boy, ayl, yüz*” gibi boy ve kalbille deyişleri köy adları yerine geçmişti.

“Ağıl” da aslında bir köydür. Ağıl, gerçi köylünün hayvanlarının bulunduğu bir yerdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, ağılda “çoban evi” ile, hayvanlara bakan veya sütleri hazırlayanlar için yapılmış evlerde vardı. 1). “Ağayıldan tümen koyun gider ise, menüm gider”. 2). “Kara koçum güden de ilkıçım mısun, ağayılun güdende çobanım mısun?” Bu sözleri, Dede Korkut’tan almış bulunuyoruz. Bundan da anlıyoruz ki Ağıl da, ayrı bir köy gibi idi. Ortaasya’da yeni kurulmuş olan köyler için bile, *ağıl*, *aul* adları verilmiştir 4).

“Köy”, Türklere Arap-Fars kültüründen gelmiştir. Türkçeye ne zaman girmiş olduğunu kesinlikle tesbit edemedik. Eski Osmanlı kitaplarında çoğu zaman *köv* şeklinde söylenmiş ve yazılmıştır. Tarama Sözlüğünde bunun birçok örneğini görüyoruz. Moğolların Batı kesimlerinden, *Kalmuk*’larda da bir köy veya bir oymak için, *ki* veya *küi* deniyordu. Ramstedt, bunu Türklerin *köy* sözü ile birleştirmiştir. Fakat aynı mânâya gelen ve buna benzer Çince sözler üzerinde durmaktan da, kendini alamamıştır 5).

Yukarıdaki girişimizden de anlaşılıyor ki, köy denince, yalnız bir toprak parçası ile evler ve tarlalar değil, köydeki “*cemaat*”a da bir yer verip bunun üzerinde önemle düşünmek gereklidir. “*Ma-halle*” için de, böyle düşünmek yerinde olur.

NOTLAR

TÜRKLERDE ŞEHİR VE KÖY HAYATI: (Bk. S. 175 - 287) 1). *Suv.*, 622, 21 ve 642, 10. 2). *JRAS*, 1912, s. 181 - 222. 3). Thomsen, S., II, 14. 4). *Ongin yazıtı*, 9. 5). *Manichaica*, III, 14, 13. 6). *Hüen Tsang*, 40. 7). *Manichaica*, III, 48, 1. 8). Kaşğ. Mahmud, 1379. 9). Aynı esr., I, 113. 10). *Uigurica*, I, 39, 1. 11). *USp*, 102, b. 3. 12). *USP*, 95, 5. 13). Kaşğ. Mahmud, I, 319. 14). Aynı esr., I, 113. 15). Aynı esr., I, 381, 466. 16). *JA*, 1912. 27. S. 17). Kaşğ. Mahmud, III, 219. 18). Aynı esr., III, 238. 19). *JRAS*, 1912, s. 11. 20). *TT*, VIII, 42, 7. *Uigrica*, I, 9, 13. 21). *TT*, IX, 45. 22). Kaşğ. Mahmud, I, 404. 23). Aynı esr., I, 248. 24). Aynı esr., II, 265. 25). *YCPS*, 151. 26). *Reşideddin*, Berezin tercümesi, II, 109. 27). Kaşğ. Mahmud, I, 62. 28). *Uigurica*, II, 78, 37. 29). *TT*, I, 7. 30). *Suv.*, 586, 22. 31). *USP*, 88, 33. 32). *Tişastvustik*, 38, b, 1. 33). *Kalyanamkara Papamkara*, 71. 34). Aynı esr., 3, 6. 35). *TT*, I, 1. 36). *TT*, III, 60. 37). Kaşğ. Mahmud, I, 62. 38). *Uigurica*, I, 39, 1. 39). *Tişastvustik*, 40, b. 8. 40). F. W. K. Müller, *Sogdische Studien*, I, 8. 8; I, 16. 4. 4. 41). T'oung Pao, 41. 42). *TT*, A. 41. 43). *TT*, VI, 79. 44). *Kutadgu Bilig*, 3922. 45). Kaşğ. Mahmud, I, 62. 46). *Kutadgu Bilig*, 4834. 47). Aynı esr., 4316. 48). Aynı esr., 3636. 49). Aynı esr., 3460. 50). Kaşğ. Mahmud, I, 339. 51). Aynı esr., I, 62. 52). Aynı esr., III, 149. 53). Aynı esr., III, 151. 54). Aynı esr., I, 344. 55). Aynı esr., I, 443. 56). Abu Hayyan, 85. 57). Kaşğ. Mahmud, I, 201. 58). Aynı esr., I, 21. 59). *Codex Comanicus*, 138. 60). *Kamus tercümesi*, I, 924. 61). Radlof, *Wb.*, IV, 950. 62). *Mukaddemet ül-Edeb*, 109. 63). *Codex Comanicus*, 230. 64). Abu Hayyan, 54; *Ettuhfet-üz-Zekiyye*, 35a, 7. 65). *Tarama Sözlüğü*, V, 3648. 66). Prof. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 157. 67). Abu Hayyan, 81. 68). *Çin tarihi*, s. 212. 69). Aynı

esr., s. 214. 70). *Şine-Usu Yazıtı*, 44. 71). Hamilton, *Les Ouigoures*, s. 4. 72). Kaşg. Mahmud, I, 124. 73). Aynı esr., I, 296. 74). Aynı esr., II, 294. 75). De Groot, *Die Hunnen*, II, s. 52. 76). TT, VII, I, 4. 77). *Şine -Usu Yazıtı*, 34. 78). Thomsen, S, II, 11, 1. 79). *Kutadgu Bilig*, 26. 80). Kaşg. Mahmud, I, 423. 81). Aynı esr., I, 374. 82). Radlof, *Wb.*, II, 208. 83). *Kutadgu Bilig*, 1111. 84). Aynı esr., 6404. 85). Aynı esr., 6070. 86). Aynı esr., 4834. 87). Aynı esr., s. 11.

KALE VE ŞEHİR SURLARI : (S. 287 - 305) 1). Kaşgarlı Mahmud, I, 153. 2). *Kutadgu-Bilig*, B. 163, 12. 3). Aynı esr., A. 22, 1. 4). *Suvarnaprabhasa*, (Suv.), 209, 15. 5). *Oğuz Kağan Destanı*, (Uygurca), 28, 7. 6). *Bürhanı katı*, 636. 7). *Mukaddemet ül-Edeb*, 293a. 8). Radlof, *Wb.*, II, 1050. 9). Aynı esr., II, 1053. 10). *Oğuz Kağan dest.*, 15, 12. 11). *Codex Comanicus*, 249. 12). *Muk. ül-Edeb*, 302b. 13). *Tarama Sözlüğü*, V, 3004.

SOKAKLAR (Bk. S. 305): 1). A. von Gabain, *Koço*, s. 77. 2). *Uigurica* III, 64, 5. 3). Aynı esr., IV, A. 13. 4). Kaşg. Mahmud, I, 42. 5). *Kırgız sözlüğü*, 497.

ÇARŞI, PAZAR VE DÜKKÂN (Bk. S. 307): 1). Abu Hayyan, 9. 2). Radlof, I, 1723. 3). Aynı esr., I, 47. 4). Kaşg. Mahmud, III, 230. 5). BSOS, 7948, s. 318. 6). Kaşg. Mahmud, I, 357.

XII. KÖYLER (Bk. S. 309): 1). Kaşg. Mahmud, I, 344. 2). Aynı esr., I, 62. 3). *Uigurica*, IV, 38, 149. *Suvarn.*, 531, 20. 4). Radlof, I, 350. 5). Ramstedt *Kalmück*, 234a.



Resim: 109. Çingiz Han çağında 22 öküzle çekilen
büyük otağ-saraylar.

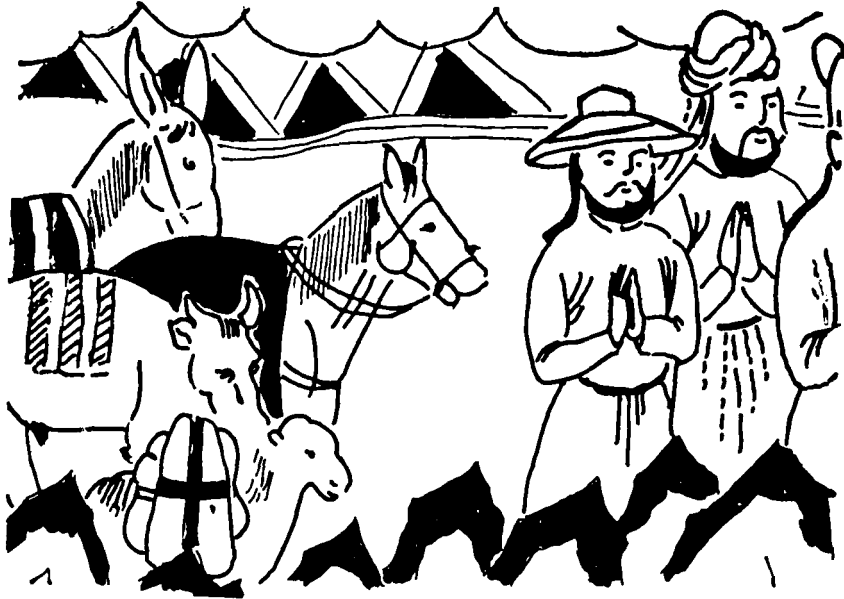
III.

BÖLÜM

TÜRKLERDE YOLLAR VE ULAŞTIRMA

Yollar ve ulaştırma sistemleri, büyük devletler tarafından kurulur ve korunurdu. Eğer bir bölgede büyük bir devlet yok ise, orada büyük yolların varlığı da elbette ki söz konusu olamazdı. Gerçi, "*İpek-yolu*" gibi, milletler arası yollar da vardı. Fakat bu gibi büyük ticaret yollarının emniyet ile işlemesi de, yine büyük devletler tarafından sağlanırdı. İmparatorluklar, büyük devlet teşkilâtına dayanırdı. Bilindiği üzere, büyük devlet teşkilâtı da, tıpkı bir ır-san vücudu gibi idi. Yollar ise, devletin kan damarları idi. Bu sebeple konumuza, yollar ile başladık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, yollar daha çok devletin idaresi ile orduların sevk ve idaresi için gerekli idi. Bu bakımdan Türklerin tecrübeleri de çok eski idi.

Ayrıca büyük "*İpekyolları*" da, Türk yurtlarının içinden geçiyordu. Bu yolların düzenli ve emniyet içinde işlemesi, Türklerin yararına idi. Konak yerlerine yakın ve şehirlerde oturan Türkler ise, kervanlar ve kervancılık hayatı ile yakından ilgili idi. Bütün bu konuları, belgelere dayandırarak aşağıda vermeğe çalışacağız. Biz her konuyu burada, eğer belge



Resim: 110. Uygur duvar resimlerinde, Himalayaların üstünde Buda'ya sunuş yapan kervancılar ve gökteki yollar,

var ise yazdık. İpekyolları, Önasya'yı da baştan başa geçerek, Avrupa'ya kadar uzanıyordu. Bu bakımdan, İpekyolları üzerindeki konaklar ile Anadolu'daki ticaret merkezleri arasında, bazı benzerlikler doğmuştu. Görüşümüze göre, Türklerin Anadolu'ya gelmesi ile, Ortaasya'da edinilen gelenekler de, onlar ile birlikte gelmişti. Çünkü Türklerden önceki Anadolu ulaştırma sistemi ile Selçuk çağındaki düzen arasında açık bir ayrılık vardı. Bunu İran veya Arap tesirlerine bağlamak ise, işi kolaya almak demektir. Belki Arap-Fars kültürünün bazı yeni deyimleri, Anadolu'daki Türk devletlerinde de görülmeğe başlamıştı. Fakat bu tesir ve deyişler Türklerde, daha Ortaasya'da iken başlamıştı. Bizim, sözlere değil, daha çok sistemlerin temellerine inmemiz gerekmektedir.

Biz burada, a r a b a gibi bazı nakliye vasıtaları üzerinde de durduk. Türklerde araba, çadırın üzerine konduğu, gezer bir ev gibi idi. Ayrıca ordunun ağırlıkları da, arabaya ihtiyaç gösteriyordu. Su taşımacılığı üzerinde durabilmek için ise, bu bölümde fazla bir yerimiz kalmadı. Bu bölümün, buna benzer, daha birçok noksan kalan konuları da yok değildir.

I. TÜRKLERDE YOL VE YOL ÇEŞİTLERİ

1. YOL :

Yol, devlet sahibi olmanın ve devleti idare etme mes'uliyetinin bir işaret ve özelliğidir. Gerçi devlet hâline gelememiş küçük ve dağınık topluluklarda da bir yol anlayışı vardır. Fakat bu yollar, eski



Resim: 111. Fatih albümüne göre bir deve kervanı.

çağlarda, bir *çığır* veya *cılga* yoldan başka bir şey değildi. Yol, devlet teşkilâtı ile düzenlerinin de bir sembolüdür. Çince *tao*, yol mânâsına söylenen bir sözdür. Fakat ikinci ve daha önemli mânâsı ise, bir “*bölge*” (*district*) veya “*il*” demektir. Siyasî bakımdan bu, büyük bir eyâletin (*province*) kısımlara ayrılmış bölümleri idi. Çince ayrıca bu söz, bir “*doktrin ve ahlâk prensibi*” idi. Bunları belirtmekte, büyük bir yarar vardır. Çünkü aynı anlayışlar, *yol* deyişi ile eski Türkler tarafından da anlatılmak istenmişti. Eski Türklerin komşuları olan bu kavimlerin, anlayış ve dünya görüşlerini bilmeden, Türkçeyi ve Türklerin ne düşündüğünü yorumlamanın imkânı yoktur. Ayrıca bu anlayışlar bugün de devam etmektedir. G ö k t ü r k yazıtlarında “*yeti yol sülemiş*”, “*dört yolu söngüştüm*” gibi, sözler de geçmekte idi. Bunların mânâsı, geniş olarak, “*yedi yoldan asker sevkettim, akın yaptım*” veya, “*dört yolda süngüleştim, savaştım*”, demektir. Radlof, bu sözleri, “*yedi defa*” ve “*dört defa*” diye de yorumlamıştı 1). Aslında akınların plânlanmasında *yol*, her çağda olduğu gibi, Göktürk çağında da, birinci derecede önem taşıyordu. Gerçi bu sözler, “*yedi defa*”, “*dört defa*” diye de yorumlanabilir. Bunda bir yanlışlık yoktur. Fakat *yol* sözü, devlet idaresi, devlet teşkilâtı ve askerlik bakımından da, ayrı bir mânâ ve değer taşıyordu. Bu yazıtlar, âdi bir konuşma değildi. Nitekim, ünlü Göktürk veziri T o n y u k u k, Kırgızlara karşı bir akın hazırlarken, yaptığı plânında, “*Kögmen yolu bir ermiş*” diye söze başlıyordu. Bu büyük Türk veziri, bu yolun kar ile kapalı olmasından do-



Resim: 112. Eşek üzerinde sohbet eden Ortaasyalı beyler
veya veliler: (Fatih albümü).

layı başka yollar arıyordu 2). Yine Göktürklerle başkaldıran ve Uygurların ataları olan Oğuzlar, Tonyukuk'un deyişi ile, “*yolta yeme ölti*”, yani, “yolda ölmüştü” 3). Yazıtların başka bir yerinde de, düşman Kül Tegin'in otağını basmıştır. Fakat Kül Tegin yetişerek ailesini kurtarır ve ailesine şöyle der: “*Ölügi yurtta, yolda yatı kaldaçı ertiniz!*” 4). Yani, “*Ölünüz yurtta, yolda yatıp kalacak idiniz!*”. Bu gibi örnekler, eski Türk yazılarında pek çoktur. Türklerdeki *yol*, daha çok Çinlilerin *tao* deyişi ile karşılaştırılmalıdır. Yoksa bunları, “yedi defa, dört defa” gibi âdi bir konuşma üslûbu ile yorumlamak doğru değildir. Ayrıca “*yedi sayısı*”, mitolojik bir rakamdır. Bizim buradaki teklifimiz, artık bu gibi konuların karşılaştırma yolu ile, inceden inceye değerlendirilmeleridir. O. Franke'nin de çok güzel belirttiği gibi, Çin devleti, “*12 savunma bölgesine*” (*Tao*) (*yani yola*), ayrılmıştı 4). Fazla hayale kapılmak istemiyoruz. Ancak Göktürk yazıtları gibi, yüksek bir devlet dili ile yazılmış belgeleri, basit bir dil ile tercüme etmeğe de, artık bir son vermeliyiz.

2. AHLÂK YOLU VE TÖRE :

“*Kendi kulluğun ve görevlerin ile, yolunu bul!*” yani, “Kulluğun ve ibadetin senin yolun olsun”: (*Özüng kullukın sen tapug birle yol*) 5). Kutadgu Bilig böyle diyordu. Gerçi bu anlayışta, İslâmiyetin tesirleri de vardı. Ama, bu şiirde ne Arapça ve ne de farsça bir söz kullanılmıştı. *Yol*, Türklerde “*Örf, gelenek, töre, kanun ve düzen*”, demekti. Üstadımız Abdül-

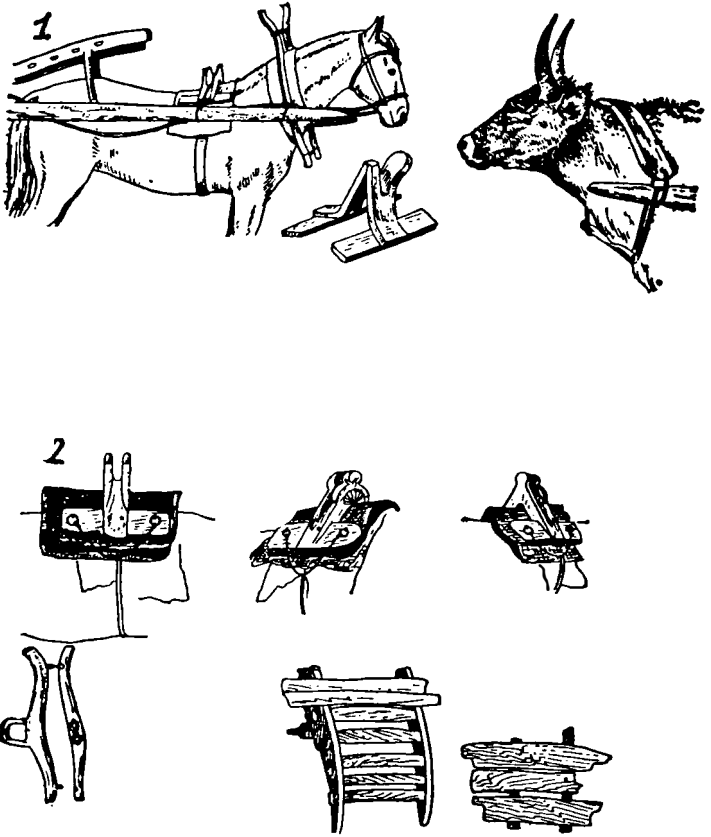
kadir İnan'ın "Türklerde T ö r e" anlayış, *yol* ve *yang* gibi deyimler üzerine oturtması, çok yerinde bir görüştür. XI. yüzyıl Türklerinde de, "*yolundan şaşmış bir kimse*" için, *yolsuz* derlerdi 6). *Yoldan çıktı* ve *yolgo girdi*, yani "*yola girdi*" sözlerini, Altay dağlarının ıssız vadilerinde yaşayan Altay Türkleri bile söylüyordu 7). XI. yüzyıl Türkleri ise, *yoldan yandı*, yani "yanılıp yoldan çıktı veya yolun dışına çıktı", diyordu 8). "*Yoldan gitmek gerek*" Hiç bir kimse yoldan çıkmamalıdır: "*İnsanın eşi, ne kadar budala olsa da herkesten iyidir. Yol ne kadar eğri olsa da, (kırdan) iyidir*": (*Neçe munduz erse eş edhgü, neçe egri erse yol edhgü*) 9). Yol ayrıca bir çare ve taktikdir. "*Avcı ne kadar av hilesi bilirse bilsin, ayı da o kadar yol bilir*": (*Avçı neçe al bilse, adhg ança yol bilir*) 10). Eski Türk edebiyatı çok geniştir. Bu sebeple örneklerin hepsini, burada verecek değiliz. Eski Anadolu'da da *yol* sözünün, "*ahlâk ve örf*" mânâsına kullanıldığını çok görüyoruz. Tarama Sözlüğü içinde, bunların büyük bir bölümü toplanmıştır 11). Bu örneklerin içinde, "*yola düşme, yola girme, yol azma, yol basma, yol bozma, yol bulma, yolca gidü, yoldan eğilmek, yol eğilmek, yol dartmak, yolıra, yol sıra*" gibi deyişler, eski Türk düşünce ve anlayışının, Anadolu'daki devamları idi. Kutadgu Bilig'deki, "*köni-yol, Uçmak (Cennet) yolu, ağırlık yolu*" gibi sayısız deyiş de, Türk "*düşünce ve ahlâk yolunun*" temelleri idi. Ayrıca, "*Mutluluk ve mutsuzluk*" da, *ak yol* ve *kara yol* deyimleri ile anlatılmıştı. Bu anlayış, hemen hemen bütün Türk kavimlerinde aynı idi 12). "*Uğurlu yol*" ve yolun uğurlu olması dileği

de, XI. yüzyılda, “*yol oğur bolsun*” sözü ile söyleniyordu 13). Belki bunda, İslâmiyetin de tesiri vardı. Ancak biz bu konuda, İslâmiyetten önceki Türk düşüncesinin tesirlerinin de olabileceği düşüncesindeyiz. Bu konularda söylenecek pek çok şey vardır. Bu kitabımızda bu meseleye, ancak bu kadarcık bir yer ayırabildik.

3. ARABA YOLU :

Gerçi yol, yoldur. Eski çağlarda, bugün anladığımız mânâda bir yol bulmak elbette ki çok güçtür. Ancak eskiden de, şimdi de, tabiatın yol olarak verdiği yerler ve geçitler, yine de yoldu. Gülek boğazı, her çağda bir yol olmuştur. İster keçi yolu, isterse asfalt olduğu çağlarda olsun. Bununla beraber, büyük devlet yolları, özellikle “*savaş ve akın yolları*”, bakımlı yollardı. Çünkü Türkler, ordunun ağırlıklarını arabalar ile götürürlerdi.

Araba yolu: Araba ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde biraz durmuştuk. “*Kağnı yolu*”, Uygur Türklerinin hukuk belgeleri ile andlaşmalarında, *kanglı yolu* adı ile geçiyordu 1). Anlaşıldığına göre, arabaların geçtiği büyük yola eski Türkler *uluğ yol*, yani “*ulu yol*” diyorlardı: “*Bu beş arabanın uluğ yolında*” 1)., gibi... Aslında, uzun yol arabası ile yük arabası, Türklerde ayrılıyordu. Bazı Türkler, uzun yol arabası için, “*yol arabası*” diyordu (ayn. esr., a. yer). Büyük savaş ve akın yolları için ise, *yolat* deniyordu (a. yer). Anadolu’da ise, *sürü yolu* denir.



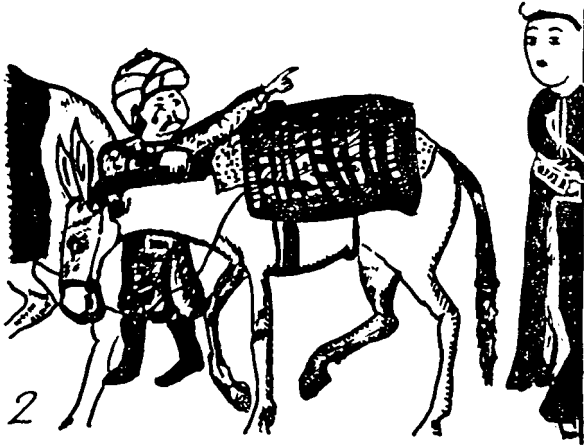
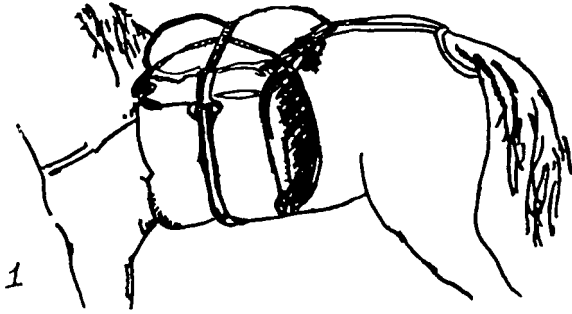
Resim: 113. Kara-Kalpak Türklerinde eğer ve koşum takımları.

Büyük ve uluyol: Büyük yollar, işlek yollar-
dır. *Ipek yolu* veya eski Anadolu'nun büyük kervan
yolları gibi. Yukarıda *ulug yol* anlayışından söz aç-
mıştık. Altay Türkleri de, "*büyük posta yolları*"na,
ulu-yol diyordu 3). E s k i A n a d o l u 'da, büyük
posta veya saray yolu için ise de, *ulu yol* adı veriliyor-
du 4). *Ululuk*, biraz da saygı gösteren bir deyiş idi.
Nitekim Kutadgu Bilig'de, "*ağırlanma veya saygı-
lanma*" için, *ağırlık yolu* sözü söyleniyordu 5). XI.
yüzyıl Türkleri ise, çok "işlek ve büyük yollar" için
yalnızca, *ertik* diyordu 6). Eski Türklerde *ertmek*,
"geçmek" demektir. Bizim bugünkü *erte*, *ertelemek*
sözlerimiz de, buradan gelmektedir. *Ertik* herhalde,
"*çok geçişli veya geçişli*" mânâsına söylenmiş olma-
lı idi. "*Koşu yolu*", atların koşması için, özel olarak
yapılmış ve düzeltilmiş bir yoldur. Koşu yolu sözü,
hemen hemen bütün Türklerde vardır. Aşağı yukarı,
aynı ad ile anılırdı.

Dağyolu: Dağ yolları, genel olarak keçi yolları
gibidir. Türkler buna *ince yol* veya *çığır* da derler.
Bu konu üzerinde, ince yollar bölümümüzde duraca-
ğız. Dağın üzerinden aşan yolları da, ge ç i t bölü-
mümüze aldık. İz hâlindeki yollar için de, iz ile ilgili
bölümümüze bakılmalıdır.

4. YOLA ÇIKMAK :

Yola çıkanlara, "*yolun uğurlu olsun*" dendiğini,
"*yolun uğuru*" ile ilgili bölümümüzde, en eski örnek-
ler ile vermiştik. (b. bk.). *Yola çıkmak* sözü, Sibir-
ya'nın tundralarına kadar yayılmıştır. En uzaktaki



Resim: 114. Yükleme biçimleri: 1). Ortaasya'da.
2). Osmanlılarda.

Türklerde bile, “yola çıkmak” sözü söylenir 1). Bu deyiş Türklerde, normal bir yolculuk için, her zaman ve her yerde söyleniyordu. D e d e K o r k u t, kitabında da, “*Urub göçdiler, yola girdiler*”, “*Kâfir yola düşdi*” gibi deyişler görülmektedir. XI. yüzyıl Türkleri, “*ona yol göründü*” demek için, (*Angar yol çıktı*), derlerdi 2). *Yollanmak*, veya *yolatmak*, yani “*sa-vaşa çıkmak*”, hep bu benzer düşüncelerin birer sonucu idi. Yalnızca devlet ve kişi yolculukları değil; “*yayla yolu*” da Türkler için büyük bir önem taşıyordu. Ayrıca “*Yol tehlikeleri*”, yola çıkacakları düşündüren bir konu idi. D e d e K o r k u t kitabında dendiği gibi, gidilecek yerin, “*tolamaç tolamaç yolları*”, olabilirdi. Ama yine Dede Korkut’un Kan Turalı’sı, “*dolamaç dolamaç yollarını, kaadir kor ise dünle yortam*” 3): “Eğer Tanrı izin verirse, dolamaç, dolamaç yollarını, atı koşturarak gece geçirim”, diyordu. Kuşku ve tedbir, yolcunun başlıca düşüncesi idi. “*Yolu şaşırma*” da yola çıkanların başlıca düşüncesidir. *Tezmek* ve *azmak*, yani “yolu şaşırma ve kaybetme”, yine Türklerin yüzyıllardan beri söylediği sözlerdir.

“Yön” ve “yönleme”, yolcu ile yolun ana kavranışında yatan temel düşüncelerdir. Türkler, yön göstermek için özel bir ek, yani (*elativ*) eki kullanırdı. “-re, -ra” şeklinde söylenebilecek olan bu yön ekleri, bugün bile kullandığımız, “geri, ileri, sonra, üzeri-” gibi sözlerde, hâlâ yaşamaktadır. Eski A n a d o l u ’da yazılmış olan O s m a n l ı kitaplarında da, bunların çok güzel örneklerini görebiliyoruz: “*Andan dahi göçtü gitti y o l ı r a*”, gibi. *Yolra*,



Resim: 115. Ortaasyalı usta bir deve terbiyecisi
(Fatih albümü).

yani yolsıra örneği, Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşır 4). Bu söz, Anadolu'da, XIII yüzyılda söylenmiştir. Tabii olarak, yine Anadolu'da söylenen, *yolca*, *yolca gidü* gibi sözler de, ayrı bir değer taşır. Derleme Sözlüğüne göre A n a d o l u köylerinde, "yola çıkmak" için, *ağızlamak*, *eşmek yö-nelmek* gibi sözler de söyleniyordu. Eski Türkler ise, *yol yıngak* derdi. Eski Türklerde *yıngak* veya *yangak*, "yön, cihet" demekti. "*Eğri de olsa, yoldan gitmek*", "yolun yönünden ayrılmama", eski Türklerin ayrı bir piresibi idi 5). "*Yolsuz ve yönsüz kişi*", iyi sayılmazdı. Çünkü bu yol, "*ahlâk yolu*" olduğu kadar, "*Tanrı yolu*" da sayılıyordu. *Yol azmak* da, yine bu yoldan çıkmak idi.

5. YOL ÇIĞIRI: (İNCE YOL, KEÇİ YOLU):

Çığır ve *yolak*, belgelerden anlaşıldığına göre, ince yollar için söylenmiş olan en eski Türk deyişleri idi. XI. yüzyıl Türklerince *çığır*, "*dar yol*" demektir (MK, 1,363). *Çığırlama* ise, "Yeri örten kar da, birisi tarafından ayak ile yol açılması", mânâsına geliyordu. Yine *yerig çığırladı* sözü, XI. yüzyıl Türklerinde, "o, yerde çığır yaptı, yöneldi", demek için söyleniyordu 1). Bu çağ Türkleri, "yerde çığırların peyda olması" için de, *yer çığırlandı* diyordu 2). Görülüyor ki, bir kültür deyimi, birçok yan anlayışlara da dayanarak meydana geliyor ve çeşitleniyordu. Önemli olan diğer bir nokta da, eskiden "inceyol" mânâsına, birçok Türk kavimleri tarafından söylenen *çığır* sözünün, sonradan daha çok veya yalnızca B a t ı



Resim: 116. Bir deve bakıcısı: (Fatih albümü).

Türkleri'nin konuşmalarında kalmış olması idi. 3). Asım Efendi bu konuda, "*İnce yolcağıza denir ki, çığır ve cılkı denir*". Veya, "*düz yerde olan, belli belirsizce yola denir...*", gibi yorumlarda bulunuyordu. Buna benzer örnekler, Tarama Sözlüğü içinde pek çok vardır 4). Aslında *cılkı* sözü Türklerde, "beyaz tüylerden meydana gelmiş bir tüy demeti" demektir. *Cılga* ise, ince daldır. Anadolu köylerinde bu sözler, "*cığra, cılkavı (cilkagı), cılkavı, çığırdak (çığır-dak)*" gibi eski Türk dilinin gramer kaideleri ile gelişmiş ve yayılmıştır. Uçurumlardaki ince yollara da Anadolu Türkleri, *uçurak* ve *zorlak* gibi, gerçekten çok güzel ve eski Türk özellikleri taşıyan, sözler söylüyordu.

"*Yolak*" sözü de eski Türkler tarafından, kırlarda bulunan küçük yol ve çığırlara söylenen diğer bir ad idi. Türkler, "üzerinde çizgiler ve yollar bulunan herşeye", özellikle "ipekli kumaşlara" bile, *yolak* *barçm* diyordu 5). *Barçm*, ipekli kumaş demektir. Uyğur yazısı ile yazılmış kitaplar ile Çağatay Türk kültür çevresinde, "*Saman yolu*"na da *yolak* deniyordu 6). *Dede Korkut* kitabında ise, *yolak* sözünden, *yolakçı*, yani "*yolcu, yola giden*" sözü yapılmıştı 7). Kırgız Türklerine gelince, onlar da, yan ve dolaşık yollara, *olak col* diyordu 8). Fakat bunun mânâsı biraz daha başkadır. Derleme Sözlüğüne göre, Anadolu köylerinde ince yol ve patikaya, "*yolak, yolamaç, yolamak*" gibi adlar verilmekte idi. Anadolu'daki, "ince yol veya ince yollar" için,

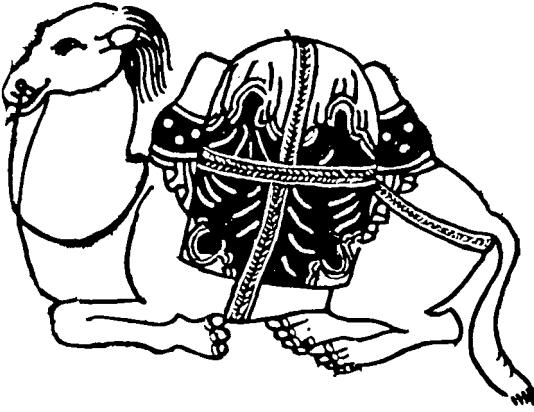


Resim: 117. Uygur duvar resimlerinde Buda'ya sunulan yüklü kervan hayvanları.

tarak denmesi de önemlidir. Çünkü Kırgız Türkleri de, böyle “dağınık yollara”, *taram* adı verirdi 9). Görmüş olanlar bilirler ki, sürülerin geçtiği yerler, adeta çığırılar ile taranmış gibidir. Bu konularda daha çok şeyler söylenebilir.

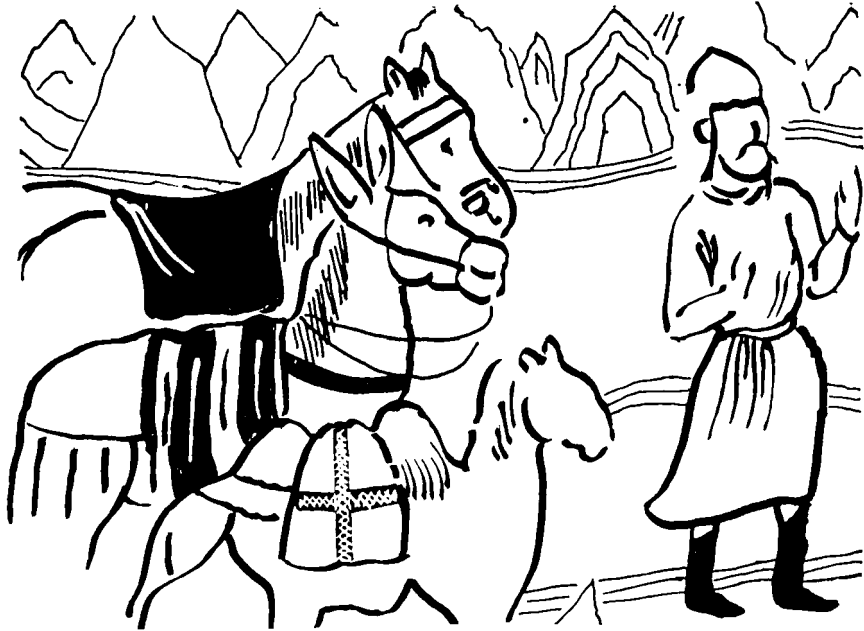
6. YOLUN UĞURU :

“Yola çıkmak”, önemli bir işin başlangıcıdır. Bazan ordular, akın yapmak için yola çıkarlardı. Bazan büyük bir Türk topluluğu, bir yerden diğer bir yere göç etmek için hazırlanırdı. Yahut da işi gücü yolculuk olan bir kervan, yoluna devam ederdi. Bunların hepsi de, önemli bir işin başlangıçları idi. Oldukça Batıya kaymış olan Oğuzlar, yola başlarken “*yol oğur bolsun*”, yani “*yolunuz uğurlu olsun*”, diyordu. Diğer Türkler ise, “sırasında ve yerinde olan bir iş için, “*bu iş ogurlug boldı*”, diyordu 1). Bazan da, “*yol ogurlandı*”, yani “*yol uğurlu oldu*” diyordu 2). Karahanlı çağında, İslâmiyetin tesirleri de görülüyor ve “uğurlu akın” için, “*ogurlug sefer*”, deniyordu 3). Bundan da anlaşılıyor ki bizim *uğur* ola sözümüzün kökleri, çok eskilere dayanıyor du. Kırgız Türkleri ise, “ak yolun açılsın, yolun açık olsun” (*ak colung açılsın*), diyordu. Yine kırgız Türklerinin, *yolun uzasın* ve *yolun açık olsun* gibi sözleri de güzeldir 4). “*Yolun mitolojik mânâsı*” ise, daha çok yol sayılarında görülür. Yol bölümümüze giriş yaparken, G ö k t ü r k Kağanlarının “*dört yol*” ve “*yedi yola akın*” yaptığını belirtmiş-



Resim: 118. Uygur duvar resimlerinde develer ve yükleri.

tik. Dört ve yedi rakamları, Türklerde tamamı ile mitolojiktir. Nitekim, Topkapı Sarayındaki Oğuz Kağan destanının bir parçasında da, “*yedi yollar ayırdın deve bilür*”, deniyordu (S. 47). Tıpkı Göktürk yazıtlarında söylendiği gibi. Dede Korkut kitabında ise, “*ayru ayru yollar izin deve tülür, yedi dere kokuların dilkü bilür*”, diye söyleniyordu (D-5,3). “Yedi dere” gibi, “yedi yol” da, mitoloji motifi idi. “Altı yol” sözü ise, daha geç çağlarda ortaya çıkıyordu. Dede Korkut’ta şöyle deniyordu: “...Altı bölük ideyin, altı yolun ayırdında bıragaym...” 5). “Altı yol” sözü ise, Buda dini tesiri ile daha geç çağlarda ortaya çıkıyordu. Dede Korkut’ta şöyle deniyordu: “...Altı bölük ideyin, altı yolun ayırdında bıragaym...” 5); “Altı yol ayırdına çadır dikem”, “yedi yol ayırdında ağlar gördüm”, gibi... Uyğur yazılarında da, “altı yoldaki canlılar” (*Altı yoltaki tınglıglar*) 6), sözünü görüyoruz. Kutadgu Bilig ise, “altı yoldaki uğurlu akından” söz açıyordu 7). “Dokuz yol ağzı” deyişi, çok daha eski Türkler’de kutsal bir mânâ taşıyordu 8). Bu anlayışa, Dede Korkut Kitabında da, “dokuz badya, dokuz saki, dokuz karagözlü kâfir”, şeklinde rastlıyoruz. Yine Dede Korkut’taki, “Yedi günlük azık” deyişi de önemlidir 9). “Saman yolu” da Derleme Sözlüğüne göre, Anadolu Türklerince *gök yolu* veya *gök dere* demek idi. Uyğur Türkleri ise, *Samanyoluna* *yolak* diyordu. 10). Kırğızlar ise, samanyoluna “kuç yolu” adını veriyordu. 11). “Cennet yolu”, “yana uçmak yolu” da, doğruluk ne bir ibâdet yolu idi. Görülüyor ki, oturulan yurtlar ve çağlar değişiyor; fakat Türklerin düşüncesinde, çok az bir değişiklik oluyordu.



Resim: 119. Uygur duvar fresklerinde bir kervancı:
Himalaya dağları ve göğe giden yollar.

II. TÜRKLERDE POSTA TEŞKİLÂTI VE HABERCİLER

1. POSTA :

Çingiz Han'dan sonra, Ortaasya İmparatorluklarının posta teşkilâtı, ana çizgileri ile iyice belirli bir hâle gelmişti. Aslında bu teşkilâtı, Moğolların ve Çingiz Han devletinin, yeni bir buluşu olarak kabul etmek, elbetteki doğru değildir. Çingiz Han devletinden önceki Ortaasya devletlerindeki tecrübeler, olgunlaşarak gelişmiş ve Çingiz çağında da, kesin ve düzenli bir posta teşkilâtı hâline girmişti. Bu posta anlayışının gelişmesinde hiç şüphe yok ki, Çinliler ile Çin ordularının yüzyıllar boyunca edindiği tecrübeler de, Türklere büyük bir yardımda bulunmuştu. O. Franke'nin de çok açık olarak belirttiği gibi, M. S. VIII. yüzyılda ünlü bir Çin devlet adamı, "*su ulaşımı ile posta teşkilâtı, devlet tarafından düzenlenmelidir*" demiş ve bundan sonra, Çin'de büyük bir posta reformu yapılmıştı (O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin, 1936, II, s. 553 v.d.). Bu reformdan sonra, yeni Çin posta menzilleri, Ortaasya ve Moğolistan içlerine kadar uzatılmıştı. Aslında bu hareket, eski posta menzillerinin ıslahından ve yeniden düzeltilerek geliştirilmesinden başka birşey değildi. St. Balazs adlı sinolog, bu reformu yolların devletleştirilmesi şeklinde görmüş ve bu konuda bazı araştırmalar yapmıştı. Aslında bizim buradaki konumuz, bu mesele değildir. Örneklerimiz daha çok,

Moğolları herşeyin mücidi ve kâşifi olarak gösterenlere karşı verilmiştir. P. Olbricht, "*Postwesen im Mongolen Reich*" adlı değerli eserinde, Çingiz Han devletindeki posta teşkilâtının nasıl işlediğine dair bilgileri bir araya getirmiştir. Ayrıca buradaki konumuz, yalnızca Çingiz Han devletindeki posta teşkilâtı da değildir. Çingiz Han devletindeki posta geleneklerinin kök bakımından, daha çok Türklerden gelmiş olduğunu göstermek, elbette ki bu kitabın en önde gelen bir vazifesidir. Ögedey Kaan zamanında Posta teşkilâtını kurmağa memur edilen *Aratsen*, bir Türk idi 1). *Aratsen*'in gerçek adı, soykütüğü ve mezartaşlarından çıkarılmış monografyası, bizim "*Sino-Turcica*" adlı kitabımızda vardır. Aslında posta, ordu teşkilâtının bir bölümüdür. Moğol ordusu ile komutanlarının bu konudaki haklarını da, elbetteki inkâr etmiyoruz. Ancak Moğol Posta teşkilâtı, yani *yam* ve *yamçı* düzenindeki *yam* sözü bile, Çince'den alınmıştır. Bu sebeple Moğol posta teşkilâtının kuruluşunda, Çinlilerin veya Çin posta teşkilâtını iyi bilen Uygurların oynadığı büyük rolü de, görmezlikten gelemeyiz. Bu girişi yaptıktan sonra, şimdi Türklerdeki posta ile ilgili konulara eğilebiliriz.

Belirli posta menzillerinde at değiştirme yolu ile haber ulaştırma ve "*Ulak sistemi*", G ö k t ü r k devletinde de görülen bir düzen idi. 629 yılında, Batı G ö k t ü r k devletinin içinden geçerek Hindistan'a giden ünlü Buda rahibi ve gezgini *Hsüan Tsang*, Türklerin içinden geçerken Göktürklerin *ulag* sözünü duymuş ve kitabına yazmıştı. P. P e l-

li o t, bu konu üzerinde 1929 yılında durmuştu (TP, 1929, s. 219-221). Sonradan bu görüş üzerinde, (*Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, paris, 1950, s. 32n.) de bu düşüncelerini tekrarlamıştı. Bu buluşun şerefini üstad Pelliot'ya bırakarak, Türklerdeki posta düzenini artık kısa olarak gözden geçirelim.

2. POSTACI :

A. “*Arkış*” sözü: Dede Korkut kitabında, buna *argış* deniyordu. Göktürk çağında daha çok, “kervan veya vergi kervanı” karşılığı olarak söyleniyordu. Kervan ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştuk. (b. bk). Uygur yazılarında artık *arkış* sözü bir “haberci” ve “elçi” idi: “*Ötrü ol arkışlar, vajram yel barıp...*”. Yani “*ondan sonra o elçi veya haberciler vairam bha'ya varıp...*”, gibi... Uygur yazılarında bu gibi sözlere çok rastlanıyordu 1). “*Kançanapati şehrindeki beyler, gerçeği söyleyip, haberci veya elçilere sözlerini emanet ettikten sonra şöyle demişlerdi...*”. Bu da Uygur yazılarından alınmış bir belgedir 2). Yukarıda geniş bir tercümesini verdiğimiz bu belgede, elçi veya haberciler ile devlet büyüklükleri, yani buyruklar arasında geçen bir seremoniden söz açılmak isteniyordu.

B. “*Elçilik ve haberci andı*”: Buyruklar, yani beyler, elçilere söyleyeceklerini söylemeden önce, bir “*sav tutuzması*”, yani “*elçi veya haberci yemini*” gibi, bir merasim yapıyorlardı. Ondan son-



Resim: 120. Göktürk çağı kaya yazılarında, atlı katarlar.

ra devlet büyükleri, haberciye söyleyeceklerini söylüyorlardı. XI. yüzyıl Türklerinde *tutuzmak*, emretmek demektir 3). Bizce *sav tutuzmak*, “habercilik görevi ve habercilik ile görevlendirme” formalitesi ile ilgili bir iş olsa gerekti. Nitekim XI. yüzyıl Türkleri, “ben ona *tutulması ve uyulması gereken bir söz söyledim*” demek için, “men anğar söz *tutuzdum*”, diyordu 4). Ancak yukarıdaki belgede de görüleceği gibi, Uygurlar, haberci ile önce bir “*sav tutuzma*”sı yapıyorlar; söyleyeceklerini ise ancak ondan sonra söylüyorlardı. “*Elçilik andı*” gibi.

XI. yüzyılda, *arkış* sözünün G ö k t ü r k yazıtlarındaki “kervan” mânâsı, yeniden ortaya çıkmıştı. Kaşgarlı Mahmud, *arkış* sözüne iki mânâ veriyordu: 1. Kervan. 2. Haberci. “*Uzak yerin haberini kervan getirir*” demek için Türkler, “*Yırak yer savın arkış keldürür*” diyordu. Bu büyük Türk bilginine göre, Arapların da, buna benzer bir sözleri varmış. Kaşgarlı Mahmud bunu da, bize hatırlatmağı, ihmal etmiyordu 5). Yine aynı kaynağa göre, *arkış* sözünün ikinci anlayışı da “haberci” demektir. Bununla beraber yine bu kaynağımız, bu sözün “*mektup*” mânâsına geldiğini söylemeyi de ihmal etmiyordu. “*Arkış, yurdundan uzak düşmüş olan birine gönderilen kimsedir*”, diyor ve şöyle bir örnek de veriyordu: *Anıng arkışı geldi*, yani “Onun habercisi veya mektubu geldi” 6). Karahanlı Türk kültür çevresinde de *argış*, kervan için söyleniyordu 7). Ancak sözlerin içinde, haber ve haberci anlayışının saklı olduğunda söylemek zorundayız.

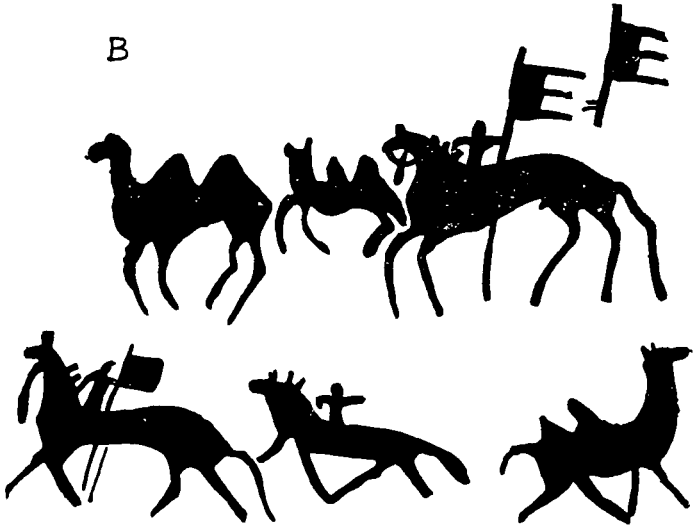
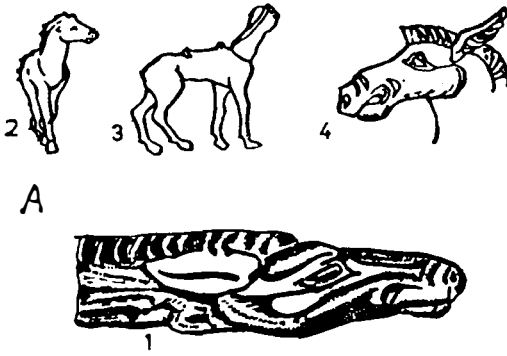


Resim: 121. Göktürk çağı kaya yazılarında, iki atlı.

Dede Korkut kitabında *argış* için söylenen şiir veya soylamalar ise, Türk kültürünün gerçekten birer şaheseri idi. “*Kervan*” ile ilgili bölümümüzde bu soylama üzerinde durmuştuk. (b. bk.): “*Beyrek... bakdı, bazirganları gördi. Ünüm anla, sözüm dinle argış! Ulaş oğlu Salur Kazan’ı sorar olsam sağ mı argış!... Al sakallu babamı, ağ pürçeklü anamı sorar olsam, sağ mı argış*”. Beyrek, bezirgânı görmüş; fakat ona, “argış” sözünü kullanarak haber sormuştu. Dede Korkut kitabında, *argış* sözü ile söylenen şiir veya soylama, hikâyenin metninden çok daha eski idi. *Bezirgân* sözünün geçtiği hikâyenin metni ise, sonradan düzülmüş olmalı idi.

Bununla beraber, *kervancı* ile *haberci*, *diğer* Türk kavimleri arasında da birbirini tamamlayan iki anlayış gibi görünüyor. Şor, Teleüt, Lebed gibi, Altay Türklerinde ise, *argış* sözü, yalnızca “*yol arkadaşı*” mânâsına söylenmekte idi. Altay Türkleri, “*bir kişini argışka alabın*” dedikleri zaman, “ben bir kişiyi yol arkadaşı olarak yanıma alayım”, demek istiyorlardı 8).

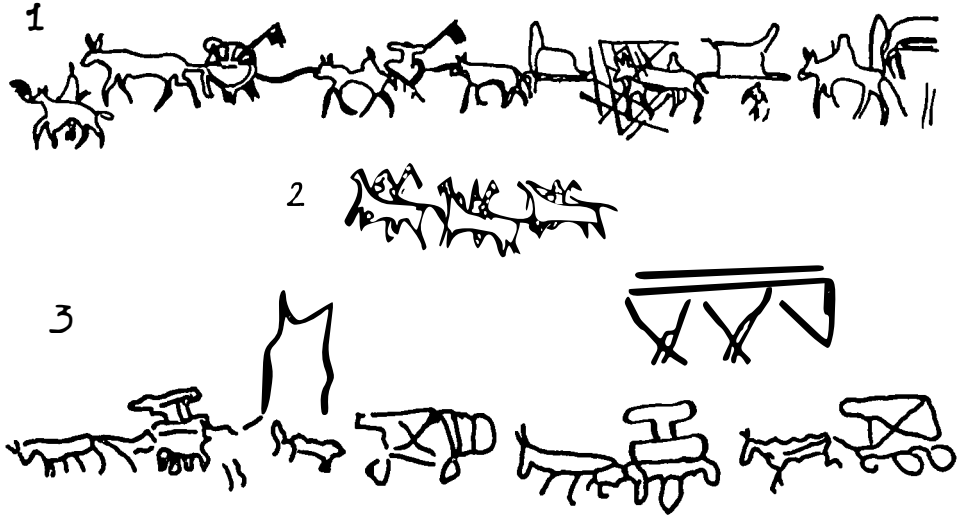
B. “*Eşkin*”, XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri ile birlikte, başlamaktadır. Eşkin sözünü, Uygur yazılarında görmüyoruz. Belki de Uygurlara, bu sözü yazmak için, uygun bir fırsat çıkmamıştı. Bu çağ ile ilgili Türk kaynaklarına göre, “*eşkin*, *koşa koşa giden at postası*”, demekti 9). Brockelmann bunu, Almancaya, (*reitende Bote*), yani “*atlı haberci*” diye, çevirmişti. Aynı Türk kaynağı, “*uzun yol*” için, *eşkin* dendiğini de, sözlerine katmakta idi.



Resim: 122. A). Hun çağına ait yaban atı figürleri.
B) Göktürk çağında görülen savaşçılar ile develer.

Anlaşıldığına göre *eşkin* sözü, başlangıçta mânâsını, yine tabiattan almıştı. Çünkü kaynağımız, “akıp inen, kayan toprak” için de, *eşkin toprak* dendiğini söylüyordu. *Eşkin* veya *işkin* sözü Anadolu dışında, yalnızca Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresi ile kuzeydeki Baraba Türklerinde yaşamıştır. O da yalnızca atın tırısı mânâsına söylenmişti. Kuzeydeki Baraba Türklerinde ise, *işkinçi*, bazan “atı tırısı kaldıran kimse” karşılığı olarak söylenmişti. Diğer Türklerde, *eşkinçi* sözünün “*devlet ile ilgili mânâsı*” artık kalmamıştı. A n a d o l u ve O s m a n l ı Türklerinde ise, eşkinçinin bir devlet memurluğu ile ilgili mânâsı, -eski Türklerde olduğu gibi- hiç değişmeden devam etmişti. Bu da, B a t ı T ü r k l e r i n i n, devlet kurma ve idare etme kabiliyetlerinin nereden geldiğini gösteren güzel bir örnek olabilir. Biz burada Osmanlılardaki eşkinçi kuruluşlarını inceleyecek değiliz. Çünkü bu konuyu bizden çok daha iyi bilenler vardır. Bizim bu kitaptaki görevimiz, eski Türk geleneklerinin Anadolu’daki devamını göstermektir. Osmanlılarda atla sefere katılan tımar sahiplerine de, eşkinçi dendiğini biliyoruz. Ortaasya’da meydana gelen bu deyiş, Anadolu’da da devam etmişti.

C. “Çapar”, özellikle Osmanlı çağında *ulak* sözü ile birlikte, “*ath postacı*” mânâsına söyleniyordu. Eğer Türkçe bir kültür sözü Osmanlı Türklerinde var ise, genellikle bunun kökleri de, Ortaasya’da bulunuyor demektir. P e l l i o t, XIV. yüzyılda yaşamış olan Kaydu’nun oğlu prens Çapar’ın adı ile ilgili, her zaman olduğu gibi- gerçekten çok önemli görüşler ileri sürmüştü. P. Pelliot, (*Notes sur l’histoire*



Resim: 123. Göktürk çağı kaya yazılarında araba katarları.

ae la Horde d'Or, Paris, 1950) adlı, yirminci yüzyıl şaheserleri arasında yer alacak olan bu kitabında, Moğollarda da görülen Çapar sözünün Türkçe olduğu kanaatinde idi (S. 183-184). Ona göre Moğollar, Türklerin *çapar* sözünü alarak, *çabar* şeklinde söylemişlerdi. *Çapar* sözünün mânâsı ise, başlıca iki anlayış içinde toplanmıştı. Burada Çapar sözünün, bizim için önemli olan mânâsı, *çapmak* yani "vurmak" fiilinden türeyen *çapar* şeklidir. Pelliot'nun, *çapar* sözünü, "atı kırbaçlama yolu ile harekete geçirme", yani dörtnala koşturma yorumu, bizce daha doğrudur (S. 184). Nedenise Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, *çapar* sözü yoktur. Fakat Mahmud, *çapınmak*, "kamçılarlamak" ile *çap çap*, yani "kamçı sesi" gibi sözlerden söz açmıştı 10). Pelliot'nun araştırmasında eksik kalan taraflar, Batı Türkleri ile ilgili olan belgelerdir. Pelliot, Türkçe *çapar* sözünün özellikle "alaca, iki renkli, benek benek" anlayışları üzerinde durmak istemiştir. Fakat bu sözün, Anadolu dışındaki Türklerde, ancak eğilmiş, bükülmüş ve dejenere olmuş örneklerini bulabilmiştir. Çapar'ın "*renk*" mânâsına gelen en orijinal ve açık karşılıkları da, yine ancak eski Anadolu'da yaşamıştır 11). Çapar'ın, "*sür'atli atlar*" ile ilgili en güzel ve açık örneklerini, yine Anadolu'da ve D e d e K o r k u t kitabında bulabiliyoruz: 1)— "*... Kalın Oğuz illerine haber geldi. At ağızlu Oruz Koca evine ç a p a r geldi, anasına Basat'un sevinç verdi, muştuluk oğlun Depegözü depeledi, dedi...*" (D-234,6). 2)— "*... Kanlu Oğuz ilerinde dernek var imiş, anda vardum yemek içmek arasında, ağ boz atlu bir çapar geldi...*" (D-257-12). 3)— "*... Uçun Kocaya çapar geldi. Muştuluk, gözün*



Resim: 124. Göktürk çağında araba katarları ve insan dizileri.

aydın, oğulların ikisi bile sağ esen geldi dediler. Koca işidiüp, şad oldu...” (D-270,12).

Bu belgelerden de anlaşılıyor ki, *çaparlar*, *topluluk* içinde herhangi bir kişi değildi. Özel bir haberci olsalar bile, topluluk içinde gelenekten ve yarı resmi bir statüye sahip idiler. *Çapmak* sözü, *Dede Korkut* kitabındaki örneklerde de, “atı kırbaçlıyarak süratle gitmek” mânâsına söylenmekte idi. “... *Atın çekdiler bindi. Çapdı, anasının evine gitti...*” (D-257, 6). “... *Al aygırı manğa vergil, kan derleti, çapdura-yım...*” (D-245-11).

D. “*Çapar-ulak*”: “*atlı haberci veya elçi*” mânâsına söylenen *çapar*, eski *Anadolu*’da XV. yüzyıla kadar, yalnızca *çapar* olarak söylenmekte idi. XV. yüzyıldan sonraki kitaplarda ise, buna bir *ulak* sözü de katılarak, *çapar-ulak* denmeğe başlanmıştı. Durum, bize böyle görünmektedir. Bizden sonra yapılacak daha dikkatli derlemeler, belki de gerçeği daha açık olarak ortaya çıkaracaktır. XV. yüzyıl *Anadolu* kitaplarında şu gibi sözler görülmektedir: “... *Geldi çapar ulağ ile bir haber...*”. “... *Gitti İstanbul’a çapar ulağat...*” 12). *Ulak* sözünden, *ulağat* şeklinde bir çoğul yapma eğilimi, *Anadolu*’da ne zaman başlamıştır? Tabii olarak, bunu çözmek, bizim işimiz değildir. XVI. yüzyıl *Anadolu* kitapları, *İlhanlılar* çağında *Farsçaya* girmiş olan *yam* sözünü yorumlarken, şöyle diyordu: “*Yam, çapar ulak ve ulak atı ki, her menzilde koyup padişah tarafından beslerler*” (aynı. esr., a. yer). *Ahmed Vefik Paşa*, her konuda olduğu gibi, *çapar* sözünün yorumunda da, yine bilgili idi: “*Çapar, Tatar ulak, ça-*



Resim: 125. Uyğur duvar fresklerinde, Himalayaların üzerinde sunuş yapan kervancılar.

pan, galatı cabbar (veya cebbar?)" 13). Paşa, *çapar* ile *çapan* arasında bir münasebet kurmakta haksız değildir. D e d e K o r k u t kitabında da *çapmak*, "*atı dört nala sürmek*" mânâsına geldiği kadar, "*talan ve yağma etmek*" anlayışını da karşılıyordu. Fakat bizim için önemli olan Paşa'nın, *cabbar* ile münasebet kurmasıdır. Çingiz Han ve Oğullarının devletlerinde *Ca'fer* veya *Cabbar* gibi öz adlar, genel olarak *çapar* veya *çabar* şeklinde yazılıp söyleniyordu. P e l l i o t, yukarıda adı geçen "*Altınordu tarihi hakkında notlar*" adlı eserinde, bu konu üzerinde durmuştu (S. 184). Pelliot, Şiiliğin Türkler üzerindeki tesirlerini düşünerek, *Ca'fer* adına daha çok önem vermişti. "Moğolların Gizli Tarihi"ne göre, Çingiz Han yenilince, Balcuna ırmağına çekilmişti. Bu sırada oradan geçmekte olan Müslüman-Türk bir koyun tüccarı, *Asan*, yani *Hasan*, Çingiz Han ile tanışmış ve Çingiz'e bu dar zamanında yardım etmişti 14). Çingiz'in çok yakın adamları arasına giren Hasan, Çin'in kuzeyi zaptedilirken, sürekli olarak elçilik vazifesinde bulunmuştu. Bundan dolayı da, bazen *Elçi* ve *Çabar* unvanı ile anılmıştı. Bu bilgi, üstad Pelliot'nun araştırmasında yoktur. Elçi Hasan'ın, "*Sino-Turcica*" adlı eserimizde biyografyası tam olarak yazılmış ve en orijinal belgeler burada verilmiştir. Biz bu eserimizde *çabar* ad veya unvanını, *Cebbar* veya *Cabbar* ile birleştirme eğilimini göstermiştik. Fakat önemli olan, Ahmed Vefik Paşa'nın bunu nereden sissettiğidir.

F. "*Elçi*", çoğu zaman hakan adına giden bir devlet temsilcisidir. Devlet içinde günlük haber ve



Resim: 126. Sunuş için Himalayalara tırmanan
kervancılar: (Uygur çağı)?

emirleri ulaştıran herhangi bir postacı gibi değildir. Bu sebeple elçilerin durumu, bizim bu bölümümüzün dışında kalmaktadır.

F. “*İlgarcı, yılgarcı*”, daha çok Batı Türkleri arasında geliştirilmiş bir habercilik düzeni ve anlayışı olsa gerektir. Çünkü, *ılgar* ve *ılgarcı* deyişlerini, eski Türk kaynaklarında hiç görmüyoruz. Batı Türklerine ait ilk kaynaklarda *ılgamak* veya *yılgamak*, “*atlarla dört nala hücum etmek, baskın ve akın yapmak*” mânâsına söyleniyordu. D e d e K o r k u t kitabından, bununla ilgili birkaç örnek verelim: “*İlgayuben, kara tağum yıkan Kazan! Kölgeleşe kaba ağacum kesen Kazan!...*” (D-149,5). “*... Alaca atlu kaafir bindi yılgadı...*” (D-38,4). “*... Ol me’ün, yedi yüz kaafir ile yılgadı...*” (D-90,6). Bu örneklerden de anlaşıldığına göre, *ılgamak* veya *yılgamak*, “*atla baskın yapıp yağma etmek*” anlayışında söyleniyordu. “*İlgar*” ise, dört nala yapılan hücumün bir isim hâli idi: “*...Altı yüz kaafir atlandı, koyunun üzerine ılgar vardı...*” (D-39,10). “*... On altı bin kara tonlu kaafir ata bindi, Kazan’ın üzerine ılgar yetdi...*” (D-127,5). “*... Bakdı, gördi, ılgar yetdi, atın oynatdı, Kan Turalı’nın üzerine geldi...*” (D-192,3). Sosyal deyimlerin gerçek mânâlarını anlayabilmek için, örnekleri istatistik bir metodla toplayıp sunmada, büyük bir yarar vardır. Eski A n a d o l u ’da, “atlı posta neferine” olduğu kadar, “hafif atlı kıtaları”na da *ılgarcı* deniyordu.



Resim: 127. Ortaasya'da deveyi yükleme ve arabaya koşma.

3. POSTA ULAĞI :

“*Ulak ve ulakçı*”: *Ulak* sözü Türk postacılığının en eski bir deyimidir. M. S. 629 yılında, Batı G ö k t ü r k devleti içinden geçerek, Hindistan’a kadar giden ünlü Buda rahibi ve gezgini *Hsüan Tsang* Türklerin bu deyişinden söz açmıştı. Bu konuya, “Türklerde posta teşkilâtı” ile ilgili girişimizi yaparken, daha geniş olarak dokunmuştuk. Bu çok eski Türk kültür sözü, *ulamak* fiilinden yapılmış bir isimdir. *Ulamak*, “bağlamak, bir araya getirmek, takib etmek”, mânâsına söyleniyordu. Bu sözler, G ö k t ü r k yazıtlarında da vardı. Bu kökten, *ulaşmak*, *ulatmak*, *ulanmak* gibi fiiller de türemiştir. Bu örnekleri vermekten maksadımız, *ulak* ve *ulaklık* devlet kuruluşlarının Türklerde ne kadar eski ve yerli olduğunu göstermektir. *Ulag* veya *Ulak* sözleri, nedense G ö k t ü r k yazıtlarında görülüyor. XI. yüzyıldan sonra ise, *ulak* sözü Türk kaynaklarında sık sık görülmeğe başlar. Yani Çingiz Han’dan sonra. Kaşgarlı Mahmud’a göre, XI. yüzyılda *ulag* sözünün iki mânâsı vardı: Birincisi, “*postacının bindiği at*”; ikincisi de “*yamâ*” demekti. Derleme-Sözlüğüne göre bugünkü A n a d o l u ’da *ulak*, “her zaman el altında bulunan yardımcı” demektir. “*Ağamn ulakları*” gibi. Bazan da, XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde olduğu gibi, “parça, y a m a ve eklenti” mânâsına da söylenmekte idi. “*Kırk ulaktan entarisi var*”, gibi. Öyle anlaşıyor ki başlangıçta, “*yük taşıyan hayvanlar*” için de, *ulag* adı verili-

1



2



Resim: 128. Osmanlılarda deve ve katır kervanları.

yordu. Çünkü, Uygur hukuk belgelerinde, “eşgek ulag” gibi deyişleri de görmüyor değiliz 1). Ancak XI. yüzyıl Türklerinde, devlet anlayışı bakımından *ulag* sözünün mânâsı daha başka idi: “*Ulag, beyin emri ile koşa koşa giden postacının, yolda başka bir ata erişip değiştirtinceye kadar, bindiği at*”, demekti 2). *Ulag* denen at, bir “devlet atı” veya “beylik at” idi. Bunun yanında *ulag* sözü, iyi cinsten bir “binek veya koşu atı” mânâsına da, gelmiyor değildi. Kaşgarlı Mahmud’un “savaş veya koşu atı” anlayışında verdiği bir sözü, Brockelmann ile Besim Atalay, *ulaga* diye okumuşlardı. Bu deyim, şu eski Türk şiirinin içinde geçiyordu:

“Kodhgıl manğa akılık, bolsun manğa ayaga!

“Idhgıl meni tokışka, yüwgıl manğa ulaga!”

“Beni cömert kalmam için bırak, ünlü bir lâkabım olsun!

“Beni bir savaşa gönder, bana bir savaş atı için yardım et!”

Görülüyor ki bizim tercümemiz, Brockelmann ve Besim Atalay’dan biraz ayrılmaktadır. Şiirde, “beni bir unvana”, yani (*ayag-a*) ve iyi bir “savaş atına”, yani (*ulag-a*) ulaştır deniyordu. Bu sebeple eski Türklerde *ulaga* diye bir savaş atının adını düşünmek, oldukça zordur. Nitekim, Sovyet Akademisi’nin 1968 de yayınladığı “*Eski Türk Dili Sözlüğü*”adlı değerli eserde de, bu şiirdeki *ulaga* sözü, -haklı olarak-, (*ulag-a*) şeklinde noktalanmıştır (S. 608). Çağatay Türk kültür çevresi ile Tarançı Türklerinde de *ulak*



Resim: 129. Osmanlılarda çadır ile at ve deve koşumu.

“dört ayaklı, yük ve araba taşıyan hayvanlar” için söylenmiştir 3).

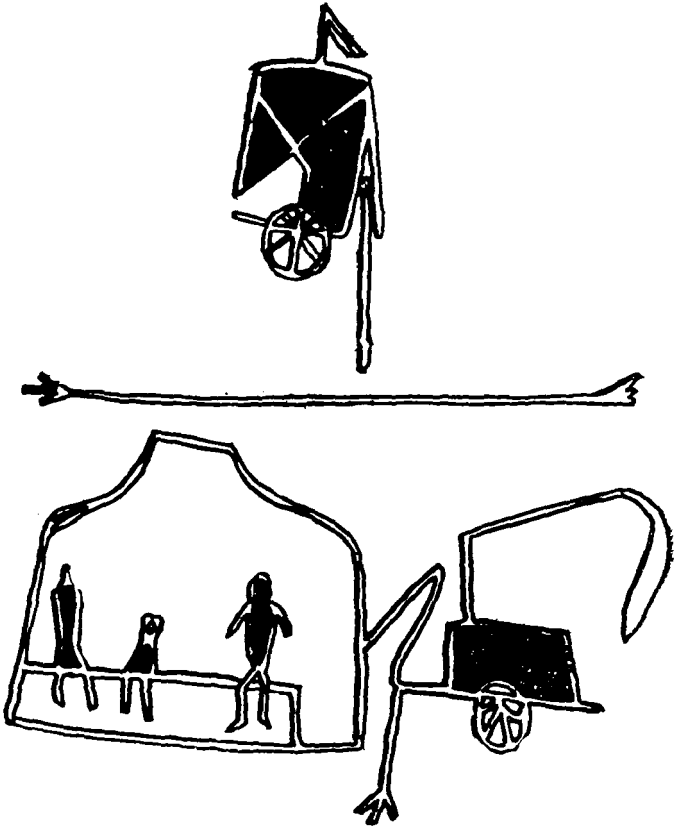
Batı Türkleri arasında, -eski ortaasya Türklerinde olduğu gibi- *ulak* anlayışı, pek fazla değişmemiştir. Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde de *ulak* sözü, “*posta ulağı*” anlayışında görülmüyordu 4). Tabii olarak bu anlayışın doğuşunda, Altınordu devletinin de önemli bir tesiri vardı. Ancak İbn Mühenna sözlüğünde *ulagçı*, “ulak olan”, “yük hayvanı olan” anlayışında görülmüyordu. Sözlükteki arapça yorumda da, *ulak* sözünü kullanma yolu ile bir açıklamaya gidilmiştir 5). Yani bu kaynakta *ulak*, yine “*posta atı*” karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu X. yüzyıldaki Kaşgarlı Mahmud’un anlayışına uygundur. Üstad P. Pelliot, Altınordu Hanlarından Sartak’ın oğlu *Ulagçı*’nın adı için, şöyle diyordu: “...(Ulagçı), gerçek bir Türkçe sözdür. Bunun karşılığı olan yine gerçek Moğolca söz ise, *ula’açin* idi. (Ulagçı), Türkçe *ulag* sözünden alınmıştır. Türkçe *ulag* sözünün Moğolcası, *posta atı mânâsına gelen ula’a* idi. (Bu Moğolca söz, “*posta için görevlendirilmiş at*” demektir. Rus ve Kuman dillerinde ise, (*ulakçı* sözü), *ulavçı*, *ulavçir* şeklinde görülür” 6). Yani açıkcası, Pelliot diyordu ki: “Moğolca *ula’a* veya *ula-ga* sözü, Moğol dilinin kural ve eklerine göre, Türkçe *ulag* sözünden yapılmış bir deyim idi” Tabii olarak *ulag* sözünün, zamanla anlayışları da genişlemiştir. Nasıl Anadolu köylerinde “yardımcı” için, *ağa ulağı* deniyor ise, “Uygurca-Çince sözlük” içinde de *ulakçı*, “*seyis, at uşağı*” diye yorumlanıyordu 7).



Resim: 130. Fatih albümüne göre bir deve kervanı, bir kervansaray ve yüklü köy hayvanları,

Ulakçı, Kırgız Türklerinde *ulauşı* olmuş ve “*arabacı, seyis*” mânâsı ile birlikte, “*kervan başı*” karşılığı olarak söylenmeğe de başlanmıştı 8). Doğu Türkistan’da ise yük hayvanına, yalnızca *ulaklık (ulag-lık)* diyorlardı.

Eski Anadolu’da Türk kültürü, en eski ve en taze özellikleri ile saklanmıştı. Eski Osmanlı kitaplarında *ulak*, -XI. yüzyıldaki Türklerin anlayışlarına uygun olarak- içinde şu mânâları topluyordu: 1) — “*Parça*”. 2) — “*Postacı veya haberci*”. 3) — “*At*”, Tabii olarak, “haberci ve at” anlayışları zaman zaman içiçe giriyordu. Bilindiği gibi, “dört nala giden postacı” için Osmanlı Türkleri, *çapar ulak* derlerdi. Çapar ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde durmuştuk. *Tarama Sözlüğü* içinde eski Anadolu’daki *ulak* anlayışı ile ilgili, en orijinal belgelerden alınmış birçok örnek verilmektedir 9). Burada aynı belgeler üzerinde durmağı, yararsız görüyoruz. Ancak şu önemli noktaya dokunmadan da geçemeyeceğiz. Gerçi Osmanlılar da, Çingiz Han ve oğullarının devletlerinden, az çok birşeyler almışlardı. Ancak *ulak* sözünün, “at” mânâsı ile ilgili Osmanlı yazış ve söyleyişlerinde, en eski Türk kültürünün izlerini görmek mümkündür. Biz eski Osmanlı kitaplarındaki örneklerde, Çingiz Han devletinin belirli izlerini göremedik. Bunun tersi de söylenebilir. Elbette ki başka bir yerde, bu meselenin yeni bir münakaşasını yapabiliriz. Osmanlı sözlüklerinde *yam* deyimini, “*ulakçı atı*” diye yorumlanmıştır. Osmanlılardaki “ulaklar” mânâsına gelen *ulağat* sözünde de, Çingiz devletinin tesirlerini sezebiliriz.



Resim: 131. Göktürk çağı kaya yazılarında görülen araba çeşitleri.

“*Yam ve yamçı*” üzerinde, burada durmayacağız. Çünkü bu yeni deyimler ile *Yam* düzeni, daha çok Çingiz Han devletinin kuruluşu ile söz konusu olmağa başlamıştı.

“*Savaş habercileri*”, eski Türk ordularında hem çok görülüyordu ve hem de çok gelişmiş bir dereceye erişmişlerdi. Fakat eski Türklerdeki haberciler, daha çok öncü ve keşif kolları idi. “*Yelme*”, yani “öncü”, Göktürk yazıları ile yazılmış T o n y u k u k ve Şine-Usu yazıtlarında da görülmektedir. “*Tıgrak*” diye anılan, düşman ordusunun habercisini de, XI. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiirinden öğreniyoruz 10). *Tıgrak*, düşman ordusundan gelen bir elçi idi. Ordu habercileri de, bizim bu bölümümüzün dışında kalmaktadır.

III. TÜRKLERDE KERVAN VE KERVANSARAY

1. KERVAN :

Kervan anlayışı, yüzyıllar boyunca ve çok geniş bölgelere yayılmış ve çeşitli Türk kültür çevrelerinde oturan Türkler tarafından hep *arkış* veya *argış* sözleri ile karşılanmıştı. Bu anlayış kök ve temel den, her konuda olduğu gibi, yine G ö k t ü r k l e r ça ğ ına dayanıyordu. Kültegin yazıtında Türklerin, Çin’e gitmemeleri tenbih ediliyordu: “*Ötüken yir olurup, arkış tırkiş ısar, nen bung yok. Ötüken yış olursar, bengü il tuta, olurtaçisen!*”. Yani, “*Ötüken yerinde oturup, (Çin’e yalnızca) kervan gönderirsen, hiç bir*



Resim: 132. Göktürklerin kuzey kültür çevresinde
görülen iki araba çeşidi.

bunalımın olmayacak. (Eğer) Ötüken ormanında oturursan, ebedî bir devlet tutarak oturacaksın!” 1).

Bilindiği üzere, Göktürk yazıtlarındaki sözlerin karşılıkları, çok derin ve mânâlı idi. Göktürk yazıtlarının başında da söylendiği gibi, birçok Türk Çin’e gitmiş ve orada yok olmuştu. Bu sebeple Bilge Kağan ile Kültegin, Göktürk devletini düzenli bir (*Imperium*), yani bir “İmparatorluk” hâline getirebilmek için, gayret göstermişti. Başiboş, yağma peşinde gezen Türk kitlelerini, bir yurda bağlayıp “*güdümlü bir ekonomi*” kurma, onların başlıca dilekleri olmuştu. Bu sebeple Türkler, *Ötüken yerinde*, yani Göktürklerin yurdunda veya başkentin çevrelerinde oturacaklardı. Sağlam bir hukuk ve ekonomi düzenine sahip bir imparatorluk (*Imperium*) içinde, kervan gönderme yolu ile, dış münasebetlerini kuracaklardı. Savaş ve sulh kararı ise, yalnızca devletin elinde olacaktı. Bu dış münasebetler, yalnızca büyük Çin kıt’ası ile değil, Göktürklerle koşulmuş olan diğer Türk kitleleri ile de, aynı anlayış içinde düzenlenmişti.

“*Kervan ve vergi kervanı*”: B a s m ı l Türkleri, Tanrıdağlarının kuzey - batısındaki B e ş - B a l ı g şehri ile bu şehrin çevrelerinde oturuyordu. Bu bölge, “*Kuzey İpek yolu*”nın başlangıç ve geçiş noktası idi. 840 yılından sonra, Uygurların başkenti olacak olan *Beş-balıg* bölgesi, yalnız ticaret bakımından değil, askerlik ve strateji bakımından da Ortaasya’nın bir kilit noktası idi B i l g e K a ğ a n ’ın yazıtından anlaşıldığının göre, Basmıl Türklerinin başkanı, bir “*vassal devlet statüsü*” ile, Göktürklerle bağlı idi.

Çünkü Basmılların bu çağdaki başkanı, küçük bir hükümdarlık unvanı olan, “*Idukut*” unvanını koruyordu. Bu unvan, sonradan Uygur hakanları tarafından kullanılacaktır. Bu konuda, *Bilge Kağan yazıtı* şöyle diyordu:

“*Yegirmi yaşıma, Basmıl Idukut* uğuşım *budun erti. Arkı şıdmaz tiyin, süledim...*”. Yani, “*Yirmi yaşında (iken), Basmıl Idukut’u, (kendi) soyumdan bir budun idi. Kervan göndermiyor diye, akın yaptım...*” (II D 25). Yazıtta cümlelerin sonu silinmiştir. W. Thomsen yazıtı, “*Bana kervan göndermeyip (haraç veya vergi vermediği için akın yaptım)*”, diye yorumlamıştır. Ne de olsa bu, bir yorumdur. Yazıtta haraç veya vergiden herhangi bir söz açılmamaktadır. Ancak Göktürklerin vassal bir devlet ile, eş şartlar altında kervan alışverişi yapmaları için de bir sebep yoktu. Bunun içindir ki, Thomsen’in, “(mit Tribut), yani “(vergi ile) kervan göndermediği için *Bilge Kağanın akın yapmış olduğu*” düşüncesine, hak veriyoruz. Yine *Bilge Kağan yazıtında*, bu görüşü destekleyen başka bir bilgi daha görmekteyiz. Ancak sözlerin baş kısmı silinmiş olduğundan, bu kervanların Göktürk devletine nereden geldiği de, iyice belli olmamaktadır. Yazıttaki silintiden önceki cümlede ise, *Karlık Türklerinden* söz edilmektedir: “*...Arkışı yelmedi. Anı ayı-tayın tip süledim. Korgu eki üç kişilgi tezip bardı. Kara budun kaganım kelti, tip...*” Yani “*Kervanı (ve vergisi) gelmedi. Onı (yani kervan ve vergiyi) isteyeyim diye akın yaptım. Korkup, birkaç kişisi ile kaçıp gitti. Halk, (yani kara budun beni görünce),*

kağanım geldi, deyip..” 2). Bundan da anlaşılıyor ki, kervan ve vergi göndermediği için, Bilge Kağan'ın üzerine akın yaptığı bu Bey, yine bir Türk Beyi idi. Çünkü halk, Türk kağanını görünce, sevinmişti. Konuyu uzatmayalım: Bir devletin görüşünü sunan Göktürk yazıtlarında da görüldüğü gibi, normal ticaret kervanlarının yanında, bir de “*vergi getiren kervanlar*” dan söz açılıyordu.

Çin kervanları, yalnız Ortaasya'nın değil, dünya kervanlarının da en büyükleri ve ünlüleri arasında yer alıyordu. *İpekyolu* üzerinde bulunan Türkler ise, Çin kervanlarından daima görgülenmişti. K u t a d g u B i l i g 'de de, ipekli kumaş getirip satan bir Çin kervanından, şöyle söz açılıyordu : “... *Kutay argışı yattı Tapkaç edi...*”. Yani, “*Çinden gelen kervan, (değerli) Çin mallarını yaydı...*” 3). XI. yüzyıl Türkleri, Çin'e bir memleket olarak *kıtay* diyordu. Ama Türkler, Çin'den gelen şeyleri tanıtırken, Çin ülkesini, *Tabgaç* veya *Tapkaç* olarak anıyordu. Bunun bazı önemli sebepleri de vardır. *Kıtay* deyimini ve anlayışı, X. yüzyıldan, yani Hitay devletinin kurulmasından sonra ortaya çıkmış ve tanınmış bir deyiştir. *Tabgaç* ise, G ö k t ü r k çağından beri söylene gelmiş ve Türklerin kalpleri ile zihinlerinde yer almış bir deyim idi. “*Dünya bir konak ve kervansaraydır. Sen ise, kendini bir kervan say!*.”: (Bu ajun düşün ol, sen argış samı) 4). Çünkü, “*bu dünya konağı ile kervansarayında, gelip geçici bir kervan olan insan, ne kadar kalabilir ki!..*” XI. yüzyıl Türkleri, böyle düşünüyordu. “*İt ürer, kervan yü-*

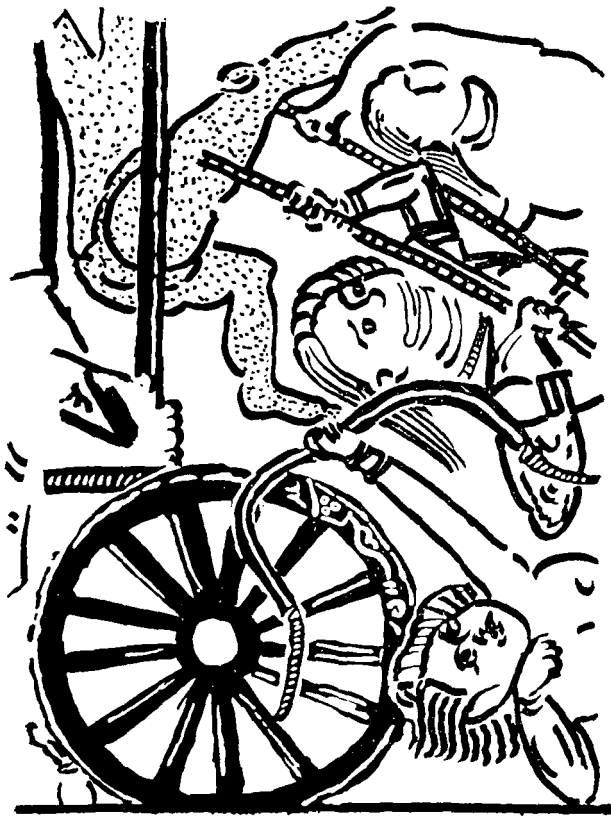


Resim: 132b. Farsça Oğuz Destanına göre, Oğuz Han'ın araba ve sal yaptırması.

rür" sözünde görüldüğü gibi, "*kervan yürür*" idi. Eski Türkler de, kervanın yavaş yavaş yol almasına, *yürür* veya *yorır* derlerdi. "*Kervan, ilden ile gezerek dünyayı dolaşır*": (*Acun tezgînür, elde argış yürüp...*) 5). Türklerin kervan hakkındaki düşüncelerini gösteren bu belgeleri daha da çoğaltılabilir.

"*Kervan*" ve "*kervancı*" bu kitabımızda, iki ayrı konu olarak birbirinden ayrılmıştır. Türkler, kervancıya da *argış* derlerdi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, D e d e K o r k u t kitabındaki söylenişler arasında, bazı çağ ayrılıkları da vardır. Hikâyeler anlatılırken, kervancılara genel olarak, *bezirgan* denmekte idi. Yarı şiir hâlinde söylenmiş soylamalarda ise, *bezirgan* sözü hiç görülmemekte ve onun yerine yalnızca *argış* denmekte idi : "*Alan alçak hava yerden gelen argış... Ayağı uzun şahbaz ata binen argış!*" Türklerin A n a d o l u ' ya gelmelerinden önce de *argış* sözünün, "*kervan, kervancı ve haberci*" gibi türlü mânâları vardı. XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde de *arkış* sözünün böyle —birbirine yakın—; fakat daha çeşitli mânâları vardı 6).

Arkış sözünün e t i m o l o j i yorumuna gelince: Bizce, "bir taraftan bir tarafa gitme" mânâsına gelen eski Türkçe "*arku-r-*" kökü, bu deyişin türemesinde, önemli bir rol oynamıştı. Nitekim, yine XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, "iki kişi arasında aracı olan, evlenme ve söz kesme için dünürler arasında gelip giden kişi" için de, *arkuçı* derlerdi 7). Tabii olarak *arkış* sözü, Göktürkler çağına dayanan, çok daha eski bir söz idi.

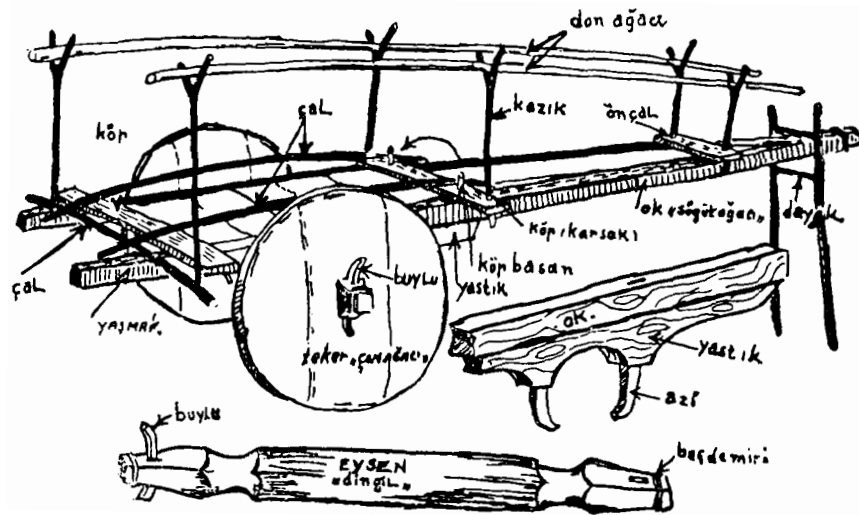


Resim: 133. Hint mitolojisinden bir araba:
(Uygur duvar fresklerinden).

B a t ı T ü r k l e r i Batıya doğru kaydıkça, *kervan* ve buna benzer yabancı deyimleri, benimsemeğe başlamışlardı. Ortaasya'daki Kırgız Türkleri ise, *kervan* sözünü Türkçeleştirerek *kerben* şekline sokmuşlardı. “*İt üröt, kerben cüröt*”, yani “İt ürer *kervan* yürür” sözü, onlarda da vardı 8). Dede K o r k u t kitabında ise, “*dünile karvan köçtüğün turgay bilür*” deniyordu (D - 5, 4). *Kervan* sözü, Moğolların Batı kesimlerine de, *kerege*, *kerüge* şeklinde geçmişti. “Moğolların Gizli Tarihi” nde, *kervan* mânâsına gelen *ne’uri* deyimini ise, burada yorumlayamayacağız.

2. KERVANCI VE BEZİRGÂN :

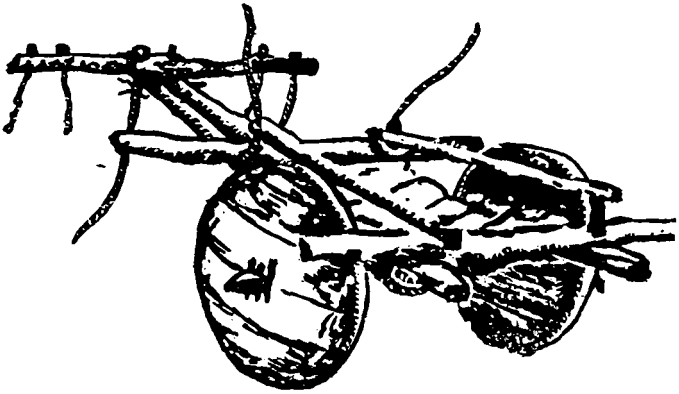
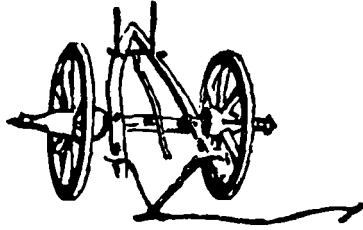
G ö k t ü r k çağında *arkış*, yalnızca “*kervan veya vergi getiren*” *kervan* mânâsına söyleniyordu. U y g u r çağ ı ile birlikte, *arkış* sözünde de bazı ufak değişiklikler oldu. Bu anlayış değişikliği, belki Göktürk çağında da vardı. Belki de, belgelerin azlığı veya yetersizliği yüzünden, bunu iyice bilemiyoruz. Daha sonraki çağlarda ise, *argış* veya *arkış*, “elçi ve haberci” karşılığı olarak söyleniyordu. (b. bk.). *Kervan* aslında, küçük çapta bir “*göç*” idi. *Kervancı* ise, K u t a d g u B i l i g’in dediği gibi, *köçügli kişi* idi 1). Sonradan, Moğollar da bu deyişi benimsemişler ve “yük *kervanları*” için, *köşkö* veya *ko-sige* demişlerdi 2). Tabii olarak bu deyiş, yük taşıyan *kervan* hayvanlarını da içine almıştı. “*Uluşdın uluşka, köçügli kişi*” sözü, hem bir yerde durmayan bir göçerevliyi ve hem de, şehirler arasında gidip gelen,



Resim: 134. Anadolu'da kağıt: (Sayın Hamit Koşay'a göre).

tüccar ve kervancıyı anlatmak için söylenmişti 3). Eski Türkler, *sü köçti*, yani “*asker göçtü*” derken, “asker bir yerden diğer bir yere sevk edildi” demek istiyordu 4). Yoksa asker veya ordu, başı boş gezen, bir göçerevli değildi. Atebet ül-Hakayık’da, “*Bu acun rabat ol tüşüp köçgölüg*” sözündeki *göçgölük* deyiminin de, doğrudan doğruya kervan ile bir münasebeti vardı 5). Konuyu uzatmadan, yine kervancıya gelelim. XI. yüzyıl Türkleri, “*ıyrak yer sa- vın arkış keldürür*”, yani “*uzak yerin haberini kervan getirir*”, diyordu 6). Burada kervan, aynı zamanda bir “haberci” durumunda idi. Elimizde bulunan bazı belgelere göre, kervanların önünden giden ve kervanın geldiğini haber veren, bazı “*kervan öncüleri*” de vardı. XI. yüzyıl Türkleri, bu kervan öncülerine *yügür-gen* diyordu. Kaşgarlı Mahmud, bu kervan öncüleri hakkında şöyle diyordu: “*Yügürgen: Koşucu. Çin’den çıkarak İslâm diyarına gelmek üzere olan kervandan daha önce, onların mektubunu ve haberlerini getiren kişi. Yügürgen at: koşucu yüğrük at. Başkası da böyledir*” 7). Aslında kervanın önünden gelen kişi de, kervancılardan biri idi. Kanaatimizce bu gibi konuları biraz geniş ve esnek tutmak gereklidir.

B a t ı T ü r k l e r i , Batı dünyasına ve kültür çevrelerine doğru kaydıkça, yeni anlayış ve deyişler de kazandı. *Bezirgân* ile *argış* sözleri birbirlerini tamamlayan iki deyiş olmuşdu. D e d e K o r k u t kitabında şöyle deniyordu: “*Beyrek yüce çartaktan bakdı, bazirgânları gördi. Bunları gördüğünde haberleşdi...*” (D-95, 4). Burada kervancı tüccarlara *bazirgân* dendiği hâlde, bundan sonraki soy-



Resim: 135. Anadolu'dan iki kağı çeşidi.

lamada, bezirgânlara *argış* diye seslenilecektir. Bundan da anlaşılıyor ki, bu giriş ile, bundan sonraki soy-lama, ayrı ayrı zamanlarda söylenmişti. Tabii olarak şiir, önceki girişten çok daha eski idi:

*Alan alçak hava yirden gelen, argış!
Beg babamun kadın anamun savgatı, argış'
Ayağı uzun şahbaz ata binen, argış'
Ünüm anla, sözüm dinle argış!...*

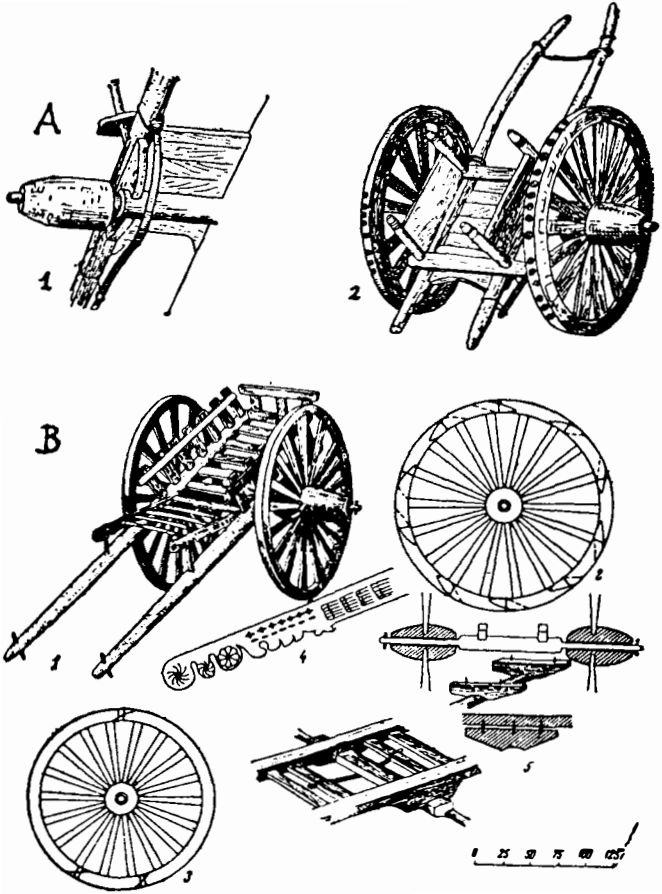
.....

*Digil manğa,
Kara başum kurban olsun a r g ı ş sanğa!*

Dedi Bazirganlar aydur : ...

Yukarıda da görüldüğü gibi, aynı hikâye içinde eski ve yeni konuşma birbirine karışmıştı. Eskiler *argış* derken, yeniler kervancı tüccarlara, *bazir-gân* diyordu. Türk kültürünün gelişme devreleri, böyle bir konuşmanın içinde bile açık ve seçik olarak görülebiliyordu.

“*Sarvan*” : Bu söz Türklerde, deveci ve “deve gü-dücüsü” olduğu kadar, “kervancı” ve “kervanbaşı” anlayışlarını da karşılıyordu. Türkler bu sözü, Farsla-rın *sarbân* sözünden bozarak almıştı. D e d e K o r k u t kitabında *Eğrek*, kardeşi *Seğrek*’e şöyle sesleniyordu: “*Kaytabanum güdende sarvanum mısın?*” Yani Kaytaban cinsinden devemi güden, sarva-nım mısın?” diyordu. Görülüyor ki Türkler, Farsla-rın kervancılık ile ilgili deyimlerini de alıp kendile-



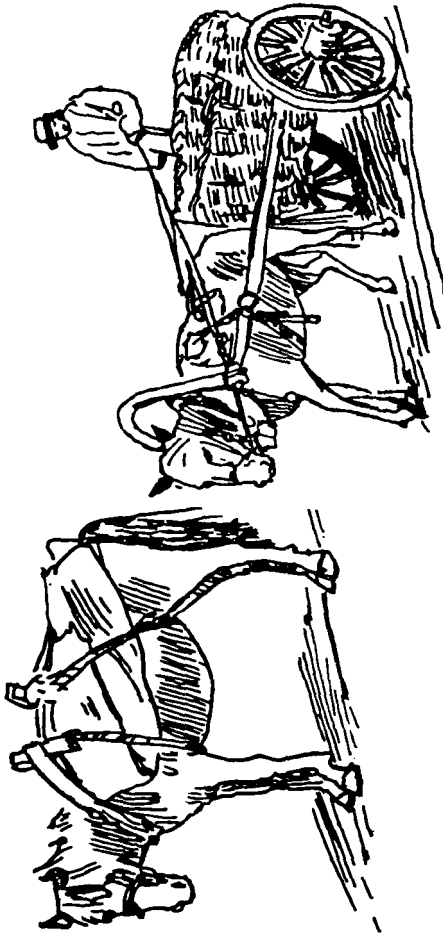
Resim: 136. Kara kalpak Türklerine ait kağı ve arabalar.

rine göre değiştiriyordu. Zaten H a r e z m ş a h - l a r çağında *bezîrgân* sözü, iyiden iyiye Türkler arasına girmişti (ME, 158b).

“*Sartak*” : Türklerin, Batı Türkistan’ın yerlileri ile şehirli tüccarlara verdiği bir addır. Türklere, Soğd yolu ile, sanskritçe *sartha* ve *sarthaka*, yani “*tüccar*” sözünden gelmiştir. Kutadgu Bilig, tüccar ve kervancıların başını, *Sartlar başı* diye anıyordu 8). Türklerin bu tüccarlara itimatları yoktu. “*Tüccarların azığı temiz olsa, yol üzerinde kendileri yerler*”: (*Sartın azukı arıg bolsa yol üze yer*) diyorlardı 9). Sartın sözüne ve malına inanılmaz, deniyordu. Tüccarın işi gücü, yalnızca kendi yararı idi: “*İş tavında Sart ise kârına ve yararına bakar*”: (*İş yarağında, Sart asığında*” 10). Çingiz Han, henüz güçsüz iken, Balcuna suyunda karşılaşp Çingiz’e yardım eden Koyun tüccarı Hasan’a da, tüccarlığından dolayı *Sartaktai* demişti 11). Karluklar bu çağda, ticaret ile uğraşıyordu. Bu sebeple Çingiz Han, Karluk Hanı *Arslan Han*’ın adını da, *Sartak*’a çevirmişti.

3. KERVANSARAY :

Kervansaray anlayışını Türkler, Anadolu’ya geldikten sonra öğrenmediler. Türkler daha Ortaasya’da iken, dünyanın en büyük kervan yolları sayılan *İpekyolları*, Türklerin oturdukları şehirlerden geçiyordu. Türkler ile mahalle komşuları,

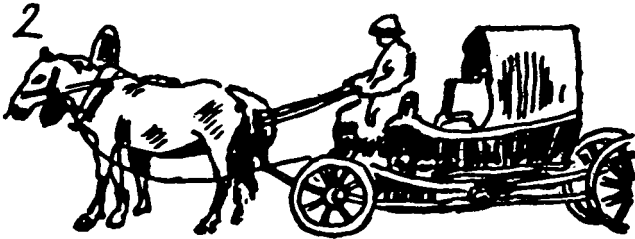


Resim: 137. Ortaasya'da at koşumu ve sepetli araba:
ve arabalar. (Dış tesirli).

bu kervanları ağırlıyor ve ondan sonra da yola vuruyorlardı. Kervansaray, bir *konak* yeridir. Bir gece geceleyip dinlenmek için kullanılan bir yerdir. Eski Türklerin deyişi ile, *konaklık* bir yerdir. Eski Türklerde geceleme ve menzil yeri için söylenen, eski ve çok derin bir mânâsı olan iki söz vardır: *Tüş* ve *konak*.

1. "*Tüşmek*", yani "*düşmek*", eski Türklerde, attan inip gecelemeaktır. Yolcuların "*konaklama zamanı*" için ise, XI. yüzyıl Türkleri, *tüşlük ödhi* derdi. "*Tüşlük ödhi, yolcuların dinlenmek için attan indikleri, gece yarısından sonraki zaman*" demekti. 1). Yalnızca *tüş* ise, "eğlek, durak, yolculukta dinlenilecek yer ve konulacak zaman" demekti 2). Kutadgu Bilig'de ise insanoğluna, "*Bu dünya bir konak yeri, sen ise kendini bir kervan say*", yani, (Bu acun *tüşün ol sen argış sanı*), deniyordu 3). Burada konak yeri, *tüş* sözü ile karşılanıyordu. *Tüş* sözü Türklerde, öğle mânâsına da geliyordu. Bu sebeple, yolcuların, öğle yemeği için attan inmelerine de, *tüşlük* deniyordu 4). B a b ü r Ş a h, Hindistan akınında "*bir yarım günlük yol*" için, *tüşçilik yol*, yani "*bir öğle yemeklik yol*" diyordu 5). A n a d o l u 'da ise, öğle yemeğine *kalcak* derler. Öğle yemeği, her işte bir konaklama ve eğlenme çağıdır.

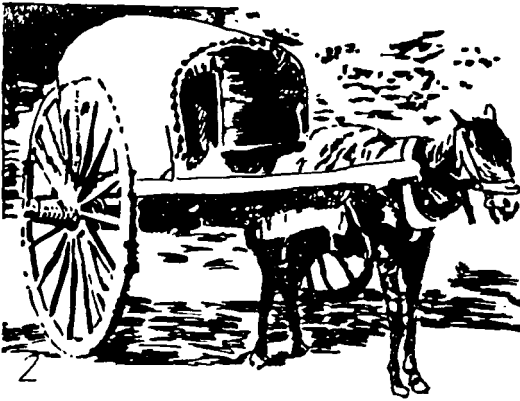
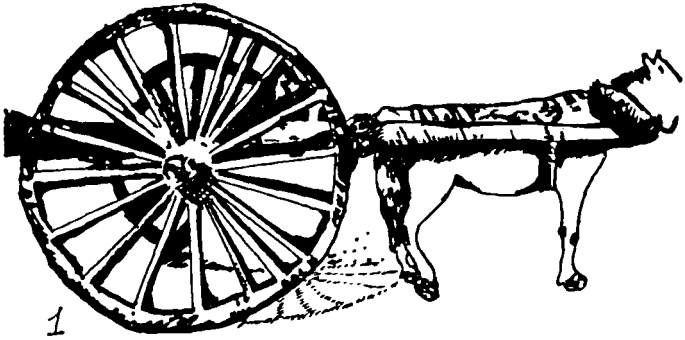
2. "*Konak*" ise, Türkçe konmaktan gelir. Anlayış ve söyleniş yerleri, çok geniştir. Sürekli olarak konmak, bir yeri yurd edinmek de, bir gece için bir eğlege konmak da, yine *konmak* sözü ile karşılanıyordu. XI. yüzyıl Türkleri, hem yurd edinilen ve hem de,



Resim: 138. Ortaasya'dan, dış tesirli iki araba.

bir gece için konulan yer için, daha çok *konum* diyor-du 6). Kırgız Türkleri ise, “gecelemek için durulan yere”, *konuş* adını veriyordu 7). Hep beraber konaklayanlara da, *konuştaş* deniyordu 8). Eski Moğollar da, —Türklerin tesiri altında kalarak— akşam yemeği için duraklamağa, *konaklaku* (*Konak-la-ku*) diyordu 9). “*Konak*” sözü, nedense eski Türk kaynaklarında az görülüyordu. Fakat Osmanlı Türklerinde bu söz, “geceleme yeri” olarak çok yaygındır. XIV. yüzyılda Ortaavrupa’da oturan Kuman Türkleri de, “geceleme yeri” için, *konaklık* di-yordu 10). Derleme Sözlüğüne göre, A n a d o l u köylerinde “*konak yeri*” karşılığı olarak, “*eğlek, ko-narga, konulga, konum, uğrak*” gibi, her biri birbi-rinden güzel ve orijinal sözler söylenir. “*Konuk*” da bir gecelik misafirdir. Bu sebeple, XI. yüzyıl Türk-leri, “*ol konukug evde tünetti*”, *derken*, “*o, konuğu evinde geceletti*” demek istiyordu 11). Bu konu çok geniştir. Şimdi de, biraz Türk kültürünün daha son-raki çağlarına bir göz atalım.

3. “*Muyanlık*” ve “*misafirhane*”: K a r a h a n -11 Türklerince *muyanlık* sözü, “*misafirhane*” demek-ti. *Mungattı muyanlıkta*, “misafirhanede misafir et-ti” mânâsına geliyordu 12). Aslında *buyan, mu-yan* sözleri ile mânâsı, Uygurların eski Budist anlayışlarına dayanıyordu. Bununla beraber, XI. yüz-yıldaki Türkler de, Uygurlar gibi *muyan* sözünü, “se-vap, hayır ve hasenat” mânâsına kullanıyordu. Yol-larda yolcuların su içmeleri için yapılan çeşmelere de, *muyanlık* diyorlardı 13).

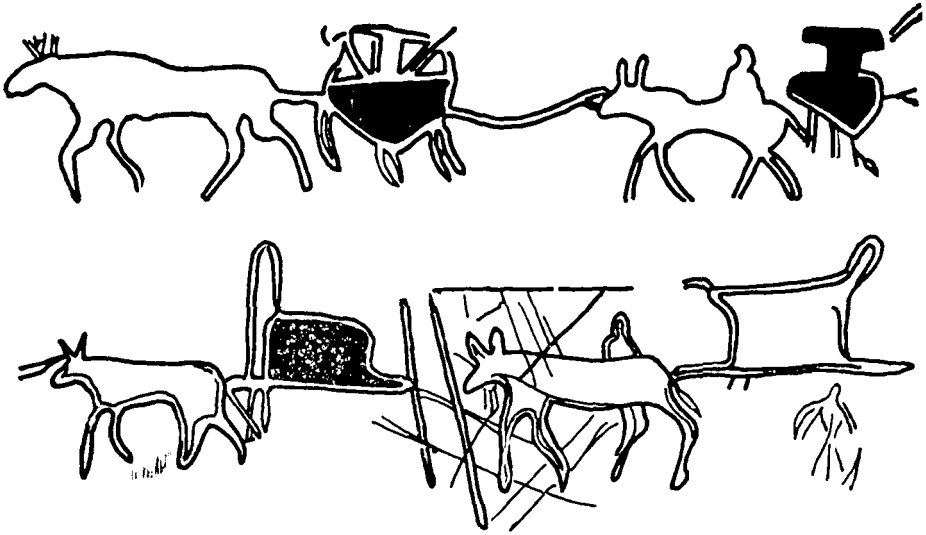


Resim: 139. Ortaasya'dan yüksek tekerlekli iki araba.

4. “*Konuk*”, hem misafir ve hem de misafir edilecek yer mânâsına geliyordu. Brockelmann bu konu üzerinde durmuştur 14). *Elgin* ise, hem yolcu ve hem de misafirdir 15). *Uma*, umulmadık bir anda gelen bir misafirdir 16). *Tegdi*, daha çok bir ziyaretçi idi 17). Bunların hepsini birbirinden ayırmak gereklidir.

Ç i n kervansaray konusunda, Batı Türkistan soğdıkları ile eski İran’ı da tesiri altına almıştı. Soğdlular kervansaraya *tym* diyordu. Bu, Çince *tien*’den gelmiş bir sözdür. Yeni farsçada da, *tīm* şeklinde görülür 18). Görülüyor ki, Çin kervanları Batıya da tesir etmişti.

5. “*Kermen - saray*” deyişi, Türklerde XIII. yüzyılda görülür. Türkler, kervan veya karbân sözünü türkçeleştirip, *kermen* yapmıştı. İlhanlı çağında Anadolu’da yazılmış olan “*Caca Bey vakfiyesi*” içinde de, *kermensaray* sözünü görüyoruz. K u z e y T ü r k l e r i arasında *kermen* sözü daha çok, “şehir ve kale” anlayışı yerine geçmiştir. Ortaasya’da kervansaraylar, etrafı duvarlar ile çevrilmiş, çarşı ve pazarlardan meydana geliyordu. Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevresinde ise, *kermen*, “şehir” demekti 19). Ortaavrupa’daki Kuman Türklerinde de *kermen*, “kale ve şehir” mânâsına geliyordu 20). E v l i y a Çelebi de, kuzeyde gezerken, “*yediyüz adet kermenler ve ufak kermen*” den, söz açıyordu 21). Her konuda bilinçli olan Ahmed Vefik Paşa ise, *kermen* veya *kerman* sözlerini, “türkçede hisar mâ-



Resim: 140. Göktürk çağı kaya yazılarındaki araba çeşitleri.

nâsmadır. Ak-kerman, Kara-kerman, Kerman-kaya gibi” diye, yorumluyordu 22).

6. “*Rabâd*” deyimini Türkler arasına, oldukça erken çağlarda girmiş gibi görünmektedir. Türkler, bu arapça sözü, *ribat* yapmıştı. Edib Ahmed b. Mahmud Y ü k n e k i ’nin Uygur yazısı ile yazmış olduğu ve Rahmeti Bey tarafından yayınlanan *Atebetü’l-hakayık*’da şöyle deniyordu: “*Bu acun ribat ol tüşüp köçgülüğ / ribatka tüşügli tüşer keçgülüğ*”. Yani, “*Bu dünya bir kervansaraydır, oraya göçüglü olarak inilir / Kervansaraya inen ise, geçici olarak iner* 23).”

.4 KERVAN KATARI :

“*Koş, koşu, koşun, koşulmak*”, Türklerde bir dizi ve sıra içinde kurulmuş olan, her düzeni içine alan sözlerdir. Atı arabaya koşmak da, bir topluluğun diğer bir topluluğa tâbi olması da, bir *koşum* veya *koşulma* durumu olarak görülürdü. Doğru Türklerinde, aynı şekilde bazı şeylerin, arka arkaya dizilmesine de, *koş* deniyordu. Hattâ iç kapılar ile birleşen odalar için bile, *koş tura*, adı verilirdi 1). Çağatay Türkleri ile A n a d o l u ’da ise, aynı cinsden iki şeyin yanyana gelmesi ile meydana gelen çift şeye de, *koş* denirdi. Babür’ün çift at için sık sık kullandığı *koş at* sözü de vardır. A n a d o l u türkülerinde de pek çok görülen, *koş bilezik, koş meme* gibi sözleri de, iyi tanıyoruz. Yine Çağatay Türkleri ile tarımcı Tarançı Türk-



Resim: 141. Göktürk çağı kaya yazılarındaki arabalar ve araba oku.

leri sabana bile *koş* diyordu. Çünkü *koş öküz*, sabanın bir sembolü idi 2). Çadırların yanyana dizilerek bir “ordugâh kurulması” da, *koş* demektir. Anadolu’da *koşun*, saf ve savaş düzeni idi. Karargâh komutanına ise, *koş begi* denirdi. Buhara Hanlığında *koş begi*, “başvekil” demektir. Askerler, çadırları ile birlikte yolda giderken kurulan bu yol dübenine de, *koş* denirdi. Karahanlı çağında *koş*, dizilmiş “*Deve katarı*” demektir 3). Böylece esas konumuza gelmiş bulunuyoruz: Doğu Türkistan Türklerinde ise, *koş başı*, kervan başı, kervanı koruyan kimse idi 4). Yine Anadolu’da söylenen *koşantı* sözü üzerinde de ayrıca durmak gereklidir. Ahmed Vefik Paşa, *koşaldı* için, “iki merkep veya develerin bağlanmasıdır”, diyordu 5). Fuzulî de, “*Ardınca koşun koşun uşaklar*” diyordu 6). Kutadgu Bilig’de Radlof’un “*olar koş*” diye okuduğu sözleri, Rahmeti Bey “*tizilmiş titir*” diye okumuştur. *Titir*, eski Türkçede genel olarak deve mânâsına geliyordu. *Titir bugra*, “erkek deve”, *titir* ise “dişi deve” demektir 7). Kutadgu Bilig, “*kanat vurup uçan*” turna sürüsünün gidişini, *tizilmiş titir teg* diyerek, dizilmiş deve katarlarına benzetiyordu 8). Görülüyor ki Türkler, çok önceleri de bu konuda çok şeyler biliyorlardı. “*Katar*” sözü, Arapçadan alınarak Türkçeleştirilmiştir. Fakat katar sözü, bütün Türk dünyasında yayılmıştır. Örnek olarak Kırgızların konuştuğu Türkçede *katar* sözü ile, türlü sözler yapılmıştır. Anadolu’da kullandıklarımız, bu örneklerin yanında âdeta az ve fakir kalır 9). Kırgız Türklerinde



Resim: 142. Çingiz Han çağına ait arabalı otağ-saray.

olan insanlar için bile, *katardaş* tanıtması ile kullanılmıştır. Dede Korkut kitabında ise, *sarvân* sözü, katarıcı veya kervancı olarak değil, “deve çobanı” karşılığı olarak söylenmişti¹⁰.

IV. TÜRKLERDE ARABA VE ARABA ÇEŞİTLERİ

1. ARABA :

Araba, Çin’de ve Ortaasya’da çok eski çağlardan beri bilinen bir taşıma ve nakliye vasıtası idi. Bazılarına göre Çinliler, arabayı Mezopotamya ile Önasya’dan öğrenmişti. Keşif, icâd ve zekâyı, insanoglunun ancak bazı kesimlerine mahsus sayan bu gibi dar ve geri görüşlerin, bizim bu kitabımızda yeri yoktur. İnsanoğluna önem veren herkes, nerede olurlarsa olsunlar, insanların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, doğuştan gelen birşeyler yaratabilme kabiliyetlerini kabul etmek zorundadır. İsa’dan önceki 1450 - 1050 yıllarında Çin’de hüküm süren Ş a n g sülâlesi zamanında, “*savaş arabaları*” moda olmuş ve Çin derebeyliklerinde çok yayılmıştı. Sayın hocamız Prof. W. Eberhard, bu konuda şöyle diyor: “*Bu eski Çin sülâleleri, sonradan daha çok at beslemeğe başladılar. Bunların kuzeyden, Türk kavimlerinden gelmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çin’e, at besleme geleneği ile birlikte, savaş arabası şeklindeki arabalar da gelmiştir. Araba da, bir Çin icadı değildir. Herhalde kuzeyden, Türk kavimlerin-*

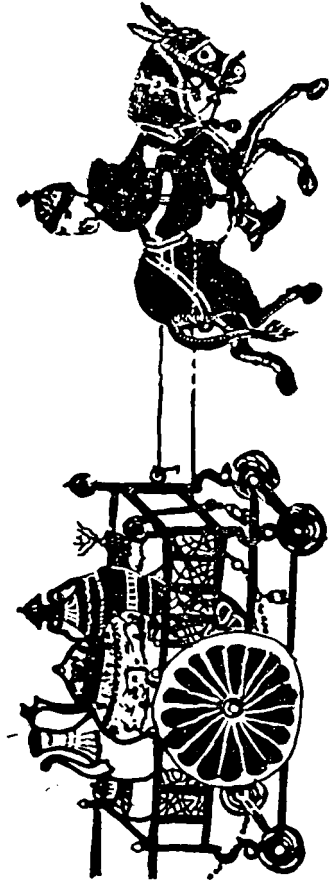
den gelmiş olmalı idi. Bunların, Önasya savaş arabaları ile ilgili olduğu da söylenmiştir. Bu çağda araba sahipleri, kısa zamanda, Şang devleti içinde, imtiyâzlı bir aristokrat tabakayı meydana getirmişlerdi. Bunlar, bir nevi asılzâde olmuşlar ve böylece devlet de, daha çok bir derebeylik düzenine bürünmüştü. Soyküçüklerinin verdikleri bilgilere bakılırsa, hükûmdar ailesi de yabancı bir kandan geliyordu. Bu sebeple savaş arabasını akınlara uygun gelen, yeni bir savaş tekniğini alarak kabul etmişlerdi”.

Hocamızın, “Çin Tarihi, Ankara, 1947, s. 31” adlı eserinden —kitabın Almancası ile karşılaştırma yolu ile— alarak sunduğumuz yukarıdaki bilgiler, her zaman için geçerlidir. Bu bilgi ile, Çin’de savaş arabalarının ne gibi tesirler altında doğmuş olduğunu göstermeğe çalıştık. Fakat Çinlilerin bu savaş arabaları, zamanla değerini kaybetmişti. Çünkü Ortaasyalı Türk ve Moğol kavimlerinin, sür’atli ve hızlı atlı birliklerinin esnek savaş taktikleri, Çinliler tarafından da yavaş yavaş benimsenmişti. Savaş arabaları ile başlayan bu araba kullanma sevgisi, köylü ve çiftçilerce de benimsenmiş olmalıydı.

Araba üzerine kurulan evler: Fakat araba, köylü ve çiftçilerden önce, göçer evliler için daha çok gerekli idi. Böyle olması da, ayrıca bir mantık gereğidir. Büyük Hun imparatorluğundan itibaren, “Ev-araba” düzenini görüyoruz. Bu, araba üzerine oturtulmuş keçe bir çadır idi. Bu yol ile, istedikleri yere, evce göçme mümkün oluyordu. Bu sebeple, Göktürk kültüründen söz açan Çin

kaynakları, “Göktürklerin ev yerine kullanılan keçe arabaları vardır”, diyordu (ÇŞK, 87). Büyük Hun İmparatorluğu gibi imparatorluk kültürüne erişmiş kavimlerde, bu “ev - arabalar” çok yayılmıştı. Çin - g i z - H a n zamanında da büyük “keçe çadırlar”, birçok öküzle çekilen arabaların üzerine konmuştu. Bizce bu gelenek, Büyük Hun İmparatorluğundan beri devam ediyordu. M e t e ’den önce, doğudaki M o ğ o l kavimleri de bir araya gelmiş ve *Tung-hu*, (yani *Tunguz* veya *Tonguz*) adı altında, bir siyasi birlik kurmuştu. Bu sebeple araba kültürü, Kuzeydoğu Moğolistan veya Mançurya’nın kuzeyinde oturan *Proto-Moğol* kavimleri arasında da yayılmıştı. Tabii olarak, bu geri kavimlerin arabaları, “*Hun ve Göktürk arabacılığı*” gibi gelişmemişti. Nitekim Çin kaynakları, Şiwei adlı Proto-Moğol kavimlerinden söz açarken, şöyle diyordu: “*Güneydeki Şiwei’ler, ovalarda yaşarlar. Yaz gelince de, kuzeye doğru çekilirler. Sivrisinekler ile diğer hayvanlara karşı korunmak için, ağaçlar üzerinde yaptıkları yuvalarda yaşarlar... Ö k ü z a r a b a l a r ı vardır. Evleri, G ö k t ü r k l e r ’in keçeli arabaları gibidir. (Fakat bunların arabalarının üzeri) hasırdan yapılmıştır...*” 1).

Bu belgeden de anlaşılıyor ki, Kuzey-doğudaki bu geri Proto-Moğol kavimleri de, kültür bakımından iki bölüme ayrılıyordu. Bu kavimlerin bölümleri, ağaç üzerinde ve mağaralarda yaşıyordu. Özellikle güney-batıdaki bölümleri de, hayvancı ve göçerli idi. Eski Ortaasya imparatorluklarının tesirinde kalmış olan bu Proto-Moğollar, H u n l a r,



Resim: 142b. Ortaasya-Çin biçiminde bir sunuş arabası:
(Fatih albümü).

ve Göktürkler gibi, “araba-evler” kullanıyordu. Ancak bunların evleri, hasırdan imiş. Görüldüğüne göre bu kavimlerde, hayvancılık da o kadar ileri olmamalı idi. Çünkü “keçe kültürü”, köklü bir hayvancılık kültürüne sahip olan kavimlerin, başta gelen bir özelliği idi. Daha doğrusu Hun ve Göktürklerin, bu Proto-Moğol kavimleri üzerindeki kültür tesirleri ancak satıhta kalmıştı. Araba kültürü doğuda, Kore’nin batısına kadar yayılmıştı. Nitekim yine Çin tarihleri, Kore’nin kuzey-batısındaki Wuchi kavimlerinden söz açarken, şöyle diyordu: “... Sığırları yoktur. Memleketleri düzdür. At ve arabaları vardır. Toprağı, iki erkeğin çektiği bir saban ile sürerler. Domuzu çok beslerler. Koyun ise beslemezler”. Bu belge bize, gerçekten çok garip şeyler öğretmektedir. Araba kültürüne sahip olan bir kavimde, sabanı iki erkek nasıl çekebilirdi? Araba, aynı zamanda bir “hayvanı koşma kültürü” idi. Arabaya at veya öküz koşan bir kavimde, sabanın insanlar tarafından çekilmesi, pek akla uygun gelmemektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, araba kültürü, topluluğun çok az bir kesimini tesiri altına almıştı. Nitekim Prof. E b e r h a r d , bu Mançurya kavimlerindeki arabayı, yabancı bir kültür tesiri olarak görmüştü: “... Bunlarda arabalar, yabancı bir eşyadır ve yalnızca bir kaynaktan söylenmiştir. Bu bakımdan (araba), komşu kültürler ile, yani Tunghu veya Hi-yungnu kültürleri ile birleştirilebilirler” 3). Göktürk çağında Türk kültürü, doğudaki Proto-Moğol kavimlerini büsbütün tesiri altına almağa başlamıştı. Çin’in kuzey-doğusunda yaşayan Hsi ve Ku-mo Hsi

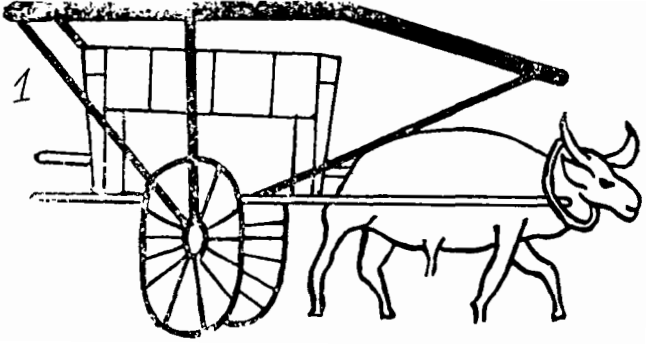


Resim: 143. Hint mitolojisinde tekerlek, (Çakra):
Uygur duvar fresklerinden.

gibi Proto-Moğol kavimleri, yüzyıllar boyunca Gök-türk hâkimiyeti altında yaşamışlardı. Onlar için Çin kaynakları şöyle diyordu: “... Göktürkler gibi göçerevlidirler. Memurlarının unvanları, Göktürklerin unvanları ile aynıdır... iyi avcıdırlar. Arabaları vardır ” 4). Yine yüzyıllar boyunca, T ü r k hâkimiyetinde kalmış Proto-Moğol kavimlerinden biri de, *Kitanlar* idi: “... Arabaları vardır... Âdet ve gelenekleri Göktürklerinkine benzer” 5).

“Yüksek arabahılar”, yani Kao-ch’ê’lar, Ortaasya’da G ö k t ü r k devletinin gelişmesini sağlayan ve çoğu Türklerden meydana gelen bir kavimler topluluğu idi. Bu kavimler ile ilgili Çince belgelerin hepsini biz, ilk defa (Belleten, 1951)’de yayınlamıştık. Bu Ortaasyalı kavimlere, “Yüksek arabalı” denmesinin, herhalde önemli bir sebebi vardı. Çinliler, daha çok kendilerinde bulunmayan şeyler üzerinde dururlardı. Bu kavimlerin arabalarının “büyük tekerlekli” olması, kendilerine bu adın verilmesinde herhalde önemli bir rol oynamıştı. Çok az bir ihtimal ile, Kao-ch’ê sözü, onların adlarının Çince çevrilmiş yazısı da olabilirdi.

A k - H u n devletinin kuzeyindeki kavimler de, göçerevli idi. Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan’ın da kuzey bölgelerini hâkimiyeti altında tutan Ak-Hun devletinin gerçek kurucuları da, kuzeydeki bu yarı Ortaasyalı göçerevlilerdendi. Onlar için de, Çin tarihleri şöyle diyordu: “... Çadırlarını keçeden yaparlar. Göçerevli bir hayat yaşarlar. Yazın serin, kışın da sıcak yerlere çekilirler.



Resim: 144. İki Çin-Ortaasya arabası.

A r a b a l a r ı y o k t u r . D e v e v e a t l a r ı i s e , ç o k t u r . . . ” 6) . Batı Türkistan'daki şehir kültürlerine yakın olan *“kuzey Ak-hunların”* arabalarının bulunmaması, biraz şüphelidir. Halbuki güneydeki Kuşan devletinde ise, durum bambaşka idi. Onlar için Çin tarihleri, *“dört veya sekiz öküz ile çekilen dört tekerlekli arabalara binerler”*, 7) . diyordu. Tabii olarak, bu arabalar, çok ağırdı.

“Hitay (Liao) devletindeki arabalar” : Kitan ve Şiwei gibi, Proto-Moğol kavimlerinin, yüzyıllar boyunca G ö k t ü r k ve U y g u r hâkimiyetinde nasıl kaldıkları üzerinde, yukarıda da durmuştuk. Bu kavimler üzerinde, Büyük Hun İmparatorluğu ile G ö k t ü r k 'lerin arabalı keçe evlerinin ne gibi tesirler yaptığını da, kısa olarak göstermeğe çalışmış-tık. Yukarıda adı geçen Kitan boyları, M. S. 932 yılından sonra, Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kuracaktır. Bu İmparatorluk hakkında, K. Wittfogel büyük bir kitap yazmıştır. Wittfogel'in bu kitabındaki araba ile ilgili bölümünü, buraya alması yararlı görüyoruz. (*Liao society, Philadelphia, 1949*) adlı kitaptaki bu bölümün notlarını, ayrıca burada vermeyeceğiz : *“Liao İmparatorluğunu meydana getiren boyların, yaşadıkları bölgelerde herkes, kadın ve erkek, kendi imkânlarına göre, at üzerinde gidiyorlardı. Fakat Kitanların, “Sekiz boyu” ile ilgili efsanede ve diğer kaynaklarda, Kitanların ataları olan kadının, bir “öküz arabası” ile geldiği söylenmektedir. Onlar, Çinlilerin ch'ê-chang dedikleri “çadırılı araba” ları, — söylendiğine göre —, Şiwei (Proto-Moğollarının) bir kolu*

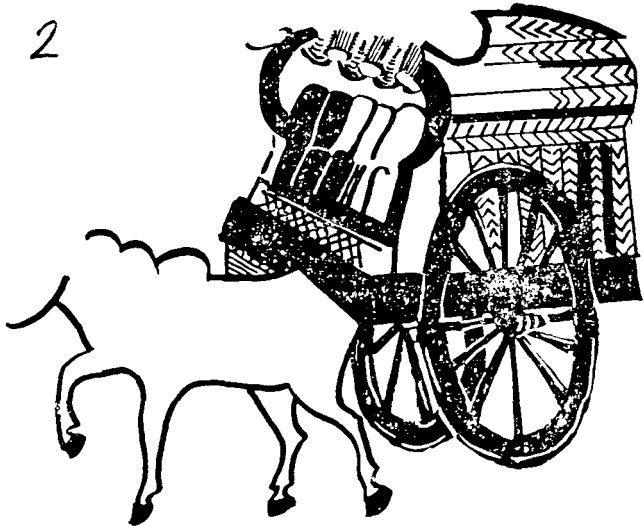
olan Hei-ch'ê-tzû boylarından öğrenmişlerdi. Bu boylar, demircilik hünerleri ile de tanınmışlardı. Beş yüz yıl sonra, bunların soyları olarak gelecek olan (Çingiz-Han) Moğollarında da, — gezgin Rubruk'un anlattığına göre —, bu çeşit arabaların kullanılması çok yaygınlaşacaktır. (Çingiz Han) çağındaki arabalar, herhalde bu eski ve geri arabaların geliştirilmiş çeşitleri idiler. İnsanlar ve develer tarafından çekilen arabalar, Proto-Moğol Hsi boylarında da vardı... “Büyük arabalar”, daha çok orduunun ihtiyaçları için kullanılıyorlardı. Türlü şekillerde yapılmışlardı. Ayrıca uzak bölgelere, ordunun ağığını taşıyabilmek için de, ö k ü z arabaları kullanılıyordu... Sonradan, Çinlilerin yük ve binek arabaları biçiminde, arabalar da yaptılar...” 8).

Bu kitapta, araba ile ilgili pek çok bilgi vardır. Biz yalnızca Çingiz-Han çağında görülecek olan “Otağlı arabalar”ın kökleri hakkında kesin bir bilgi verebilmek için, yukarıdaki bölümü buraya aldık. Gerçekten Çingiz-Han çağında, bu büyük arabalar çoğalacaktır. Wittfogel'in da, haklı olarak dediği gibi, böyle bir geleneğin kökleri, çok daha eski çağlara dayanıyordu.

2. ARABALI ÇADIR :

Yukarıda, Türklerde araba kültürünün başlangıçları ile gelişmesini incelerken, bu konu üzerinde durmuştuk. “Hayvancılık ekonomisi” ile sıkı bağlantıları olan kavimler, — her çağda ve her yerde ol-

duğu gibi — göçerevli olmak zorunda idiler. Bu mecburiyeti, bugünkü Moğolistan Cumhuriyetinde de gördük. Modern Ulan Bator kentinin kenar mahalleleri, çadır obaları ile doludur. Fabrikalarda yapılmış çadırlardan meydana gelen evler, sokaklar ve çarşılar, Moğolistan başkentinin bir bölümünü meydana getiriyordu. Bahar gelince bu çadırlar, modern taşıma ile, yaylalara ve otlak bölgelerine doğru taşınıyorlarmış. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Hunlar ile Göktürklerin keçe çadırlı arabaları, Çin kaynaklarında önemli bir yer tutmuştu. Türklerin bu gelenekleri, biraz daha geri şekilde olarak, doğudaki Proto-Moğol kavimlerine de geçmişti. Çin tarihleri şöyle diyordu: “*Şiwei’lerin öküz arabaları vardır. (Evleri), Göktürklerin keçe (çadırlı) arabaları gibidir. (Fakat bunların arabalarının üzeri) hasırdan yapılmıştır*”¹). Bu belgede adı geçen Şiwei adlı kabilelerde, hayvancılık ve keçe kültürü, Göktürkler kadar ileri değildi. Öyle anlaşıyor ki, Doğu Moğollarındaki asıl gelişme, Uygur devletinin 840 da yıkılması ve Uygurların da güneye inmesi ile başlamıştı. Uygurların yakın ve dost vassalleri olan *Heich’ê-tzû* adlı Proto-Moğol kavmi, Uygur kültürünün doğuda yayılmasında önemli bir rol oynamıştı. Wittfogel’in da haklı olarak dediği gibi, *Hıta*y devletini kuran Kitanlar, “*Keçe çadırlı arabalar ile demirciliği*”, Uygurların bu eski kölelerinden öğrenmişlerdi ²). Çingiz - Han’ın ölümünden hemen az sonra, Moğol başkenti Kara - korum’a giden seyyah *Rubruk*, araba üzerindeki bu yurtlara çok rastlamıştı ³). “*Harem çadırı*” da bir araba üzerine kon-



Resim: 145. 1). Osmanlı. 2). Uygur arabası.

muştı (S. 39, 40). Rubruk, bir “*eşya sandığı arabası*” da görmüştü. Bu da bir çadır içinde idi (S. 38). Yine seyyah C a r p i n i ise, bir “*mabed arabası*” içindeki şeylerden söz açıyordu (S. 68). “*Hükûmdar otağı bulunan arabalar*”, “*Moğolların Gizli Tarihi*” adlı ana kaynakta da, sık sık yer alıyordu. Moğollar, bu otağlı arabalara *ordo ger tergen* diyordu 4). Bunlar, Göktürk ve Hun İmparatorluklarının, hâlâ yaşayan bir gelenekleri idi. Batı Türkleri arasında ise, bu geleneklerin devamı için, artık bir gerek kalmamıştı. Moğollar, bu çok büyük arabalara *kasak tergen*, yani “*kazak kağnısı*” da diyorlardı. Bu söze bakılırsa, Moğolların bu çeşit arabaları, batıdaki K a z a k ve Kırgızlardan öğrenmiş olmaları gerekiyordu.

3. ARABA ÇEŞİTLERİ :

A. “*Kölüngü*” sözü hiç şüphe yok ki Türklerde araba mânâsını taşıyan ilk deyişlerden biri idi. İki tekerlekli *kağnı* sözünü ise, kendi bölümünde inceleyeceğiz (b. bk.). Bilindiği üzere B u d a dininde çeşitli arabalar, bir sembol olarak, büyük bir önem taşıyordu. *Büyük araba (Mahayânâ)*, *küçük araba ise, (Hinayânâ)* mezhebinin sembolü idi. Bu sebeple, eski U y g u r kitapları, bu iki mezhepten söz açarken, “*Ulug, küçük kölünggüler*” diyorlardı 1). Yani bu, “*Büyük ve küçük araba*” demektir. Sanskritçe (*Triyâna*) deyiminin karşılığı olarak da, “*Üç kölüngü*” diyorlardı 2). Görülüyor ki U y g u r Türkleri, sanskritçenin değişmeyen bir terminolojisini kur-

muşlardı. Aslında eski Türkler yük hayvanı veya taşıma vasıtasına *kölüg* derlerdi (b. bk). *Kölüngü* sözü de, bu kökten türemiştir.

B. “*Kölüg*”: Türklerde *kölüg* sözünün esas manası, “yük hayvanı” veya “arka, sırt” demektir. Fakat Uygur Türklerinde *kölük* veya *kölüg*, zaman zaman araba anlayışına da kullanılıyordu. Buda dinindeki Mahayânâ ve Hinayânâ için, *ulug kölük*, *kiçik kölük* de deniyordu 3). Ama unutmayalım ki, *kölüg* sözünün ilk mânâsı, “yük hayvanı”dır. Anadolu’da da, yük hayvanına bugün *gölük* derler.

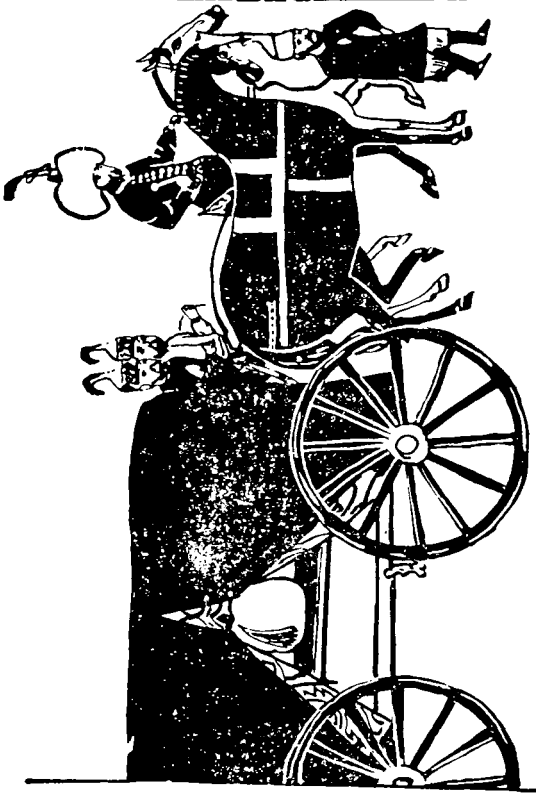
C. “*Kağrı*” arabasını ve bununla ilgili olarak eski Türklerin düşüncelerini ise, ayrı bir bölümde inceleyeceğiz. Çünkü en eski Türk arabalarının kökü ve temeli kağrıya dayanıyordu. Diğer araba çeşitleri ile adları, Türklere daha sonraki çağlarda girmiş tesirlerdir.

D. “*Tergen*” ile “*telegen*” arasındaki ayrılığa da, dikkatleri çekmek istiyoruz. Moğol kavimlerinin bu iki ünlü araba adı, Türklerde pek görülmemektedir. Bu çeşit arabalar, Anadolu Türklerine ancak sonradan, *talaka*, *talika* şeklinde girmiştir. Ahmed Vefik Paşa’nın da haklı olarak dediği gibi, “*Talika, Leh (Polonya) dilinde, asma araba; koçı, moskofça telege*” sözü ile gelmişti 4). Bunların kökleri de, en eski Moğolcadaki *tergen* ve *telegen* sözlerine dayanıyordu. Bu iki çeşit araba arasındaki ayrılığı da, az sonra göstereceğiz. *Telegen* arabasını, kağrı ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz (b. bk.).

E. “*Araba*” sözü, Türklerde daha geç çağlarda görülmektedir. Redhouse da haklı olarak şöyle diyor-du: “*Bazıları arabayı, ‘arba yazıp Arapçaya benze-tirler, fakat bu yanlıştır, çünkü araba sözü Türkçe-dir’* 5). Araba, Doğu Türkistan’dan Orta Avrupa’ya kadar uzanan bütün Türk kesimlerinde söylenen bir sözdür 6). XIV. yüzyılda eski Mısır ve Kıpçak ke-simlerinde de yaygın olarak söyleniyordu. Bu çağa ait kaynaklar, sözü Arapça olarak gösteriyordu 7). Aynı kültür çevresine ait bazı kaynaklar ise, arab-a-nın bu Türk kesimlerinde, *apra* diye söylendiğini ya-zıyordu 8). A l t a y Türklerinin birçok kesimleri de arabaya “*abra*” diyordu 9).

6. Öyle anlaşıyor ki, Altay Türkleri, “*yük ara-bası*” ile “*yol arabası*”, yani “uzak yol” ve “seyahat arabalarını” birbirlerinden ayırıyorlardı. Bu sebep-le Altay Türkleri, “*uzun yol arabası*” na, *yol abrası* diyordu. Altay Türklerinin gelenekleri, Türk kül-tür tarihi bakımından büyük bir değer taşır. Çünkü A l t a y l a r ı n ı ssız vadilerinde yaşayan bu Türk-ler, uzun zaman dış tesirlerden uzak kalmıştı. Al-tay Türklerinin mitolojisinde de, araba değerli bir yer tutmuştur. Bir kahramanın, bol miktarda bakır para toplayıp “*otuz araba*” (*Oduz abra*) ile taşıdik-larından söz açılıyordu. Kırgız, Doğu Türkistan, Ka-zan Türkleri ise, arabaya, “*arba*” diyorlardı 10).

F. “*Koçu, koşu*” adlı arabalar, Ahmed Vefik Paşa’nın geniş görgüsü ve derin bilgisi ile, aydınlığa kavuşmuştur. Çünkü bu söz, Avrupa dillerine de *ko-çı* veya *kuçe* şeklinde girmiştir. Ahmed Vefik Paşa



Resim: 146. Bir osmanlı Saray arabası: (Dış tesirli).

şöyle diyordu : “*Aslı koşı, koşu’dur. Tahtirevan. Üstü kapalı araba. Oda gibi ayaklı ve altı boş hububat anbarı*” 11). Radlof da *koçu* için, yabancı bir kök gösteremiyordu. “*Örtülü koçu, dört yarıklı koçu, dört koşulu koçu*” örneklerini veriyordu. Bunu desteklemek için de, Türkçedeki “*arabacı*” mânâsına gelen *koçaş* sözünü de ekliyordu 12). Anlaşıldığına göre *koşu*, Türklerden Avrupa’ya gitmiş ve sonra da, yeniden Türkiye’ye *koçu, koço* şeklinde girmişti. Anadolu’nun birçok yerlerinde de, kapalı gelin arabasına, *koço* adı verilir 13). Fakat bu derlemelerin çoğu, Anadolu’ya gelen göçmenlerden yapılmıştır.

G. “*Kaçka, kaşka*”, Anadolu’da üstü açık ve iki tekerlekli arabalara verilen bir addır. Bilindiği üzere Türkçede *kaşka*, “*başı açık ve kel*” demektir. Bu konu da, ayrıca ele alınıp incelenmelidir. “*Ke-bid, kibit*”, eski Türkçede dükkân veya pazar tentesi demektir. Ramstedt, Rusların *kibitka* adlı arabalarının adlarının, Türkçe *kibit* sözünden alınmış olduğunu söylemektedir 14). Ancak bu görüşü destekleyebilmek için, fazla bir bilgi bulamadık.

4. ARABA BOYUNDURUĞU :

Boyunduruk sözü, Türk kültürünün çok eski ve örnek sözlerinden biridir. Eski Türkler, “*-duruk, -dürük*” eki ile, alet adı yapıyorlardı. *Boyun* sözünden, *boyunduruk, Kömüldürük* veya *gömüldürük*, yani “*göğüslük*”. *Közüldürük*, “*gözlük*” gibi. Bunun, pek çok örneği vardır. A n a d o l u ’da boyunduruk

ağacı arabanın okuna, ya *koçan* adı verilen bir kayış ile, veyahut da *ilmeçer* denen bir demir ile bağlanır. *Koçan* için, Anadolu'nun bazı yerlerinde *yağandırık* veya *yağıldırık* gibi, Türk kültürünün çok eski izlerini taşıyan deyişler de kullanılır. *Ilmeçer* için ise, bazı yerlerde *çeki çivisi* veya *kurt ağzı* adı verilmektedir. Boyunduruğun alt kısmına, yaygın olarak *sakağı* denir. Bunların hepsi, birbirinden güzel ve en eski Türk sözleri idi. Bunlar hakkında, yeniden bir açıklama yapmak için, hiç bir gerek yoktur. Aslında *boyunduruk* Anadolu'da türemiş bir söz değildir. Eski Türkler de, buna böyle derdi 9). Ortaasya'daki Kırgız Türkleri ise, *mojunturuk* diyordu 10). *Gömüldürük*, at veya develerin boyunlarına asılan, askı veya süstür. Bunları, koşumda kullanılan boyunduruktan ayırmak gereklidir.

5. ARABA DİNGİLİ :

Dingil sözü de, Türklerin çok eski bir kültür sözüdür. H a r e z m ş a h l a r Türk kültür çevresinde, dingil için, *tingil* diyorlardı 1). Daha sonra "Moğolların Gizli Tarihi" içinde ise dingile, *tenggelî* yazılışı ile rastlıyoruz 2). Fakat Moğollarda bu gelenek devam etmemiş ve XIV. yüzyılda, dingilin karşılığı olarak *tergen-ü sumun*, yani "*araba oku*" denmeğe başlanmıştı 3). Daha sonraki Moğollar ise, bu eski Türk geleneginden büsbütün ayrılp araba dingiline "*Araba kolu*" (*Tergene gol*) gibi deyimler kullanmağa başlamıştı 4). Kırgız Türkleri, dingil konusunda gerçeği kalmışlar ve yalnızca *ok* demişlerdi 5). A n a-

d o l u köyleri dingil için, “*dingel, eḡsen, eksen, el-min, iḡ, köçer ağaç*” gibi, açık ve seçik türkçe deyişler kullanmışlardır. Kırım Türkleri de, dingil için *koçer* diyorlardı 6). A n a d o l u köylerinde ise, “*ağaç dingilleri*” söz konusu olduğu zaman, *köçer ağaç* denmekte idi 7). Moğolların Batı kesimlerinde, ağaç dingiller için, daha çok *kösigür* deyimini geçerli idi 8). Bu sözü, Türklerin *köçer* sözü ile, karşılaştırmak isteyenler vardır. Ancak biz, bu görüşte değiliz. Biz, ancak Türklerin, *köseḡü, köseḡi* sözünün, bu Moğol deyimini açıklığa kavuşturabilecek en iyi bir tanım olabileceği kanaatindeyiz.

6. ARABA OKU :

At veya öküzleri arabaya koşmak için, arabanın önüne doğru uzanan uzun ok veya ağaca, araba oku denir. Bu ok, arabanın arkasına doğru, arabanın alt kısmında da devam ediyordu. Derleme Sözlüğüne göre A n a d o l u 'da araba okuna, *arış* adı verilmiştir. Bilindiği üzere eski Türklerde, dokuma tezgâhında uzunlamasına atılmış iplere, arış denirdi 1). Kağnıda ise buna *aykırı* deniyordu. “Oku arabaya bağlayan uzun parçaya” ise, *baḡırçak* denirdi. Anadolu'da araba okuna, *germe* diyenler de vardır. Kağnıda ok, bazan “oyulmuş ağaçlar” içine oturtulurdu. Bu oyuğa da *okluk* adı verilmiştir. İki ok arasına, bir ağaç konuluyor ve buna da, *tilkice* deniyordu. Derleme Sözlüğünden derlediğimiz, bu hepsi birbirinden güzel ve öz Türkçe deyişler bize, Anadolu'daki Türk kültürünün genişlik ve derinliği hakkında,

açık bir fikir verebilir. Eski Türkler, araba ve koşum oku ile, tekerlek dingilini, genel olarak birbirine karıştırmıştı. Örnek olarak Kırgız Türkleri, tekerleklerin takıldıkları dingile de, *ok* demişlerdi 2). Dingil veya araba okuna, ziraatçı Tarançı Türkleri de yine, *ok* diyorlardı 3).

7. KAĞNI :

Bugün bile her millet, birçok keşif ve icâdı, kendine maletmek istemektedir. Şimdi olduğu gibi eskiden de, büyük kavimlerin istek ve eğilimleri bu yolda idi. Türk Mitolojisi, “*ateşin, tuzun, kağınının Türkler tarafından bulunduğuna*” dair belgeler ile doludur. *Kağni*, “*iki tekerlekli*” bir arabadır. Bunu, böyle anlamak gereklidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türkler, —belki de dört tekerlekli araba için— geniş olarak *kölüngü* demişlerdi. Aslında Türklerde *kölüngü* sözü, bir “*t a ş ı t*” demektir. Yine zaman zaman, araba mânâsına kullanılan *kölüg* sözü de, öyle idi. Çünkü *kölüg* sözünün esas anlayışı, “*yük hayvanı*” demektir. Bu konular üzerinde, araba bahsine girişimizde, yeterince durmuştuk. Nitekim eski U y g u r kitaplarında, bir “*taşıma vasıtası olarak araba*” için, *kanglı kölük* deniyordu 1). Yine aynı kitapta, “*at arabası*” için, *kanglı* deniyordu 2). Biz *Altun Yaruk* adlı bu kitabı, vaktiyle Prof. Masao M o r i ile birlikte, Çince karşılıkları ile mukayese etmiştik. Bu kitaptaki *kanglı* sözü, Çincedeki *ohia*, yani “*at arabası*” karşılığı olarak konmuştur.

Yine aynı kaynakta şöyle deniyordu: “*Yügrük atların koşuglug kanglı*”, yani, “*yügrük atların koşulduğu kağm*” 3). Bundan da anlaşılıyor ki bu çağda kağmı, bir “at arabası” olarak da anlaşılıyordu. Başka bir Uygur kitabında ise, bir Tanrının gönderdiği hediyelerden söz edilirken de şöyle deniyordu: “*Bedük kanglılarda, telim öküş aş, içkü, ed, tavar erdeniler...*” Yani, “*Büyük kağnılarda, pek çok aş, içki, et, mal ve mücevherler (gönderdi)*” 4). Bu belgeden de anlaşılıyor ki, yalnızca at ve birer arabaları için değil, büyük “*yük arabaları*” için de *kanglı*, yani “kağmı” deniyordu. Kağmıyı süren “*arabacı*” için ise, “*kanglıcı*” deyiimi türetilmişti 5). Tabii olarak arabalar, yük hayvanlarının gittiği yollarda gidemezdi. Arabalar için, özel bir “*araba yolu*” gerekli idi. Eski Uygur belgelerinde bu büyük yola ise, *kanglı yolu* deniyordu 6). Bu bilgiler, Uygurların hukuk ve âkid belgeleri arasında geçiyordu.

“*Savaş arabaları*”, eski Türklerde görülüyordu. Çünkü bunlar, ağır ve hantal idi. Halbuki Türk savaş tekniği, esnek ve dinamikti. Ancak ordunun azığı ile diğer ihtiyaçlarını taşımak için büyük arabaların kullanıldığını ise, çok iyi biliyoruz. Bu konuyu, yine araba ile ilgili giriş bölümümüzde incelemiştik. Eski Uygur yazılarında, “*kağnılı askerlerden*” söz açılıyordu: “*... Atlıg, yangalıg, kanglıg, yadag dört bölüksü*”, yani “*atlı, filli, kağnılı, yaya (olmak üzere) dört bölük asker*” 7). Bu yazı, sanskritçe yazılmış bir Hint kitabından tercüme edilmişti. Yoksa Türklerde “filler ile donanmış bir bölük” düşünmek, çok güçtür. “*Kanglıg bölük sü*”, ya-



Resim: 147. Osmanlılarda vahşî hayvanların taşınması.

ni “*kağnılı asker bölüğü*”, eski Türk savaş taktiğinde, kullanılmayan bir düzen idi. XI. yüzyılda ise *kanğlı* sözü mânâsını biraz daha değiştirmiş ve kağnı, üstüne ağırlık yükletilen bir “*ağır yük arabası*” *olmuştu* 8). Türklerin ileri bir kültür seviyesine ulaşmış olan kesimleri, kağnyaya *kanğlı* diyordu. Daha geri olan Sagay, Koybal ve Kaçinsk gibi Altay Türk kesimleri ise, kağnyaya, *kanga* diyorlardı 9). Oldukça geç zamanlarda yazılmış olan, Uygur harfleri ile kaleme alınmış “*Oğuz Kağan Destanı*” içinde de, kağnyaya *kanga* denmiştir. Yine geç çağlarda yazılmış olan bazı Uygurca yazılarda ise, kağnyaya yalnızca *kang* deniyordu. “*Bir kang çaptı, üstünde ölüg koydı*”, yani “*bir kağnı yaptı ve ölüyü üstüne koydu*” gibi 10). Ebülğazi Bahadır Han da, Oğuz destanındaki kağnının keşfedilmesini anlatırken, kağnyaya *kank* diyordu 11). *Kang* veya *kanga*, biraz da mitolojik bir deyim olmalıdır. Çünkü Oğuz destanında kağnı keşfedilince, Türkler “*kanga kanga*” veya “*kang kank!*” diye, bağırıyorlardı. Tıpkı bir çağırma gibi. Ancak Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz Destanı ile bazı Altay Türkleri, *kanğlı* yerine *kangalıg* (*kanga-lıg*) diyordu. Öyle anlaşıyor ki, bu da Türk kültürünün ayrı bir gelişmesi ile meydana gelmiş bir deyiş idi.

Batı Türkleri, eski *kanğlı* sözünü, pek fazla değiştirmeyerek devam ettirmişti. 12). XV. yüzyılda Enveri, “*Kanğlı üstünde nice ev ittiler*” diyordu. Göktürklerin “*evli arabaları*” gibi. Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevreleri de, kağnyaya *kanlı* diyordu 13). Yazılış bakımından, eski



Resim: 148. 1). Yapı malzemesi taşıyan kişiler: (Fatih albümü). 2). Oğuz Kağan'ın sal yaptırtması.

Türk geleneklerini, en iyi devam ettirmiş olanlar, yine O s m a n l ı Türkleri olmuştur. Ama bu söz, halk arasında *kağnı* şekline dönmüştür. Tabii olarak kağnı, Anadolu'da yalnızca, ağaç tekerlekli öküz arabaları için söylenmiştir. Kağnı hakkında, pek çok atasözü de vardır. Eski Türk tarihinde, büyük bir ün yapmış olan K a n g l ı boyunun adının, kağnı mânâsına gelen kanglı sözünden geldiği de söylenir. Bu gibi kesin olmayan konuların, bizim bu kitabımızda yeri yoktur.

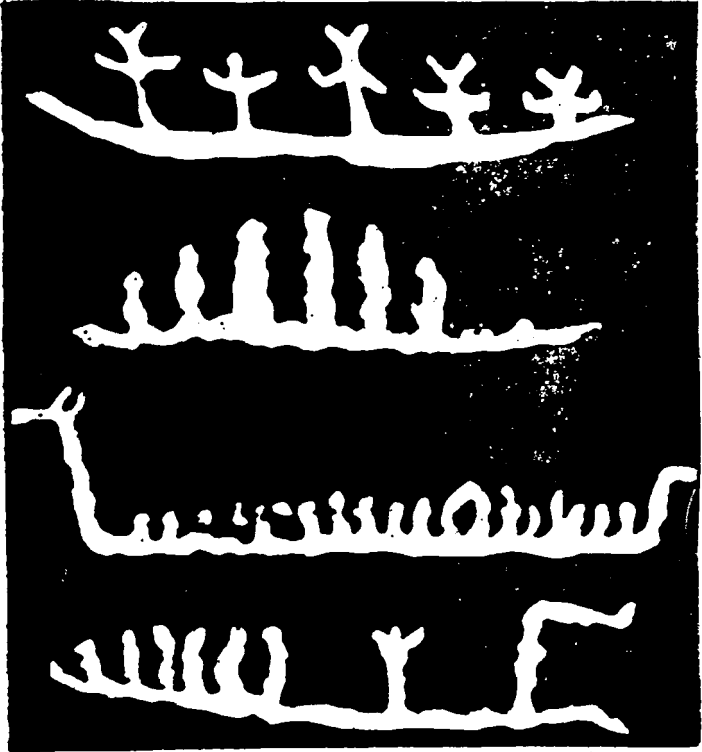
8. ARABA KOŞUMU :

Koş ve *koşma* sözleri ile mânâları, eski Türk kültüründe, Türk topluluğunda, Türk ordu düzeni ile devlet teşkilâtında, çok önemli bir yer tutardı. Türklerde *Koştaş koşdaş*, “arkadaş”; *koş*, *koşu*, *koşun*, “birlik ve topluluk”; *koşulma* ise, bir “vasallık ve bağlılık” demek idi. Eski Türklerde ve A n a d o l u 'da, *koş* sözü “çift” demektir. Bu deyişin köklerini de, yine *koşma* ve *koşulma* köklerinde aramak gereklidir. Eğridir ve Zonguldak köylerinde, “kağnının dingilinden öküzün koşulacağı yere kadar uzatılan ince uzun sırık” için de, *koşu* diyorlardı 1). Bu da *koşma* kökünden yapılmış bir alet adı idi. Yine Anadolu'nun birçok köyünde, üç yaşından yukarı veya burulmuş, çift sürmeğe hazır mandalara ise, *koşum* veya *koşu mandası* derler, Zonguldak'ta, tarlayı sürerken saban değiştirmeye, *koşum değiştir-mek*; ortakların bir tarlayı sıra ile sürmelerine ise *koşum kovmak* diyorlardı 2). Görülüyor ki k o ş u m,

yalnızca bir araba konusu değil, aynı zamanda saban ve ziraat ile de ilgili en önemli bir söz idi. Koşu hayvanları aynı cinsten olmalı idi. XI. Ortaasya Türkleri, “*O koyuna keçi kattı*” demek için, “*ol koyu-ka eçkü koşdı*” diyordu 3). Belki sürücülükte koyuna keçi koşulabilir. Yalnız Kırgız Türkleri, haklı olarak şu atasözünü de söylüyorlardı: “*Tek öküzden koşum, çift (koş) olmaz, çekişenler dost olmaz*”. 4). Yine aynı Türkler, “*Kötü adamlara başkan (başçı) olmaktansa, iyi adama bir çift sürücü (koşçu) olmak yeğdir*”, diyordu. Onlar, “*s ü r ü c ü*” veya “*çift sürücüleri*” için, *koşçu* deyişini kullanıyordu. Bu, hem anlayış ve hem de mânâ bakımından çok güzel bir sözdür. Yine aynı Ortaasya Türkleri, “*s a b a n*”a çıktığı zaman, *koş çıktı* veya *koş çıkarmak* diyordu. Aynı Türkler, kaybolmamaları için birbirine bağlanmış koyun ve keçi dizilerine de, *koşok* adını veriyordu 5). Borve Niğde’de ise, hayvanların çiftleşmesine, *koşuşmak* diyorlardı 6). XI. yüzyıl Türklerinde, yalnızca atı arabaya veya çifte koşmak için değil; yanına “*yedek*” almak için bile, “*ol at koşlandı*” deyişini kullanıyorlardı 7). Bu anlayış ve düzen, Osmanlı Türklerinde de hiç değişmemişti. *Koşdaş*, Osmanlılarca da meslekdaş ve arkadaş demekti. *Koşundaş*, askerlik arkadaşı saf arkadaşı mânâsına geliyordu. Eski Türklerde görülen deyişlerin her türlü, Osmanlı Türklerinde de vardı 8). Türk kültüründe, her çağda bir birlik vardı.

9. ARABA ÖRTÜSÜ (TENTE):

Kapalı araba, üzeri herhangi birşey ile kaplanmış bir araba demektir. Bu arabalar ile, çoğu zaman yolcu taşınır. Üzeri hasır veya çit ile kaplanmış “*yük arabaları*” da yok değildir. Kanaatimizce, üzeri kapalı arabaların kökleri, Göktürklerin eski “*Evli, çadırılı araba*” geleneklerinin bir devamı olmalı idi. Nitekim, *kibitka*, *talika* ve *koçu* gibi kapalı araba adlarının, Batıya Ruslar yolu ile gitmiş olması da, bunu göstermektedir. Çünkü bu sözlerin kökleri, ya Türkçe veya hut da Moğolca idi. Türklerde *koş*, bir “seyahat çadırı” demektir. Aslında bu mânâ, birbirine koşulmuş birçok çadırların bulunduğu bir karargâh yeri anlayışından geliyordu. Ancak bu çadırların dışında kurulmuş bir hizmetçi çadırı da, yine bir *koş* olabiliirdi 1). Önce “*çadır*” mânâsına gelen *koş*, sonradan araba için de kullanılır olmuştu. Nitekim, Altınordu Hanlarından söz açılırken, şöyle deniyordu : “*Toktamış Kan onga at yekken koş yiberdi*”, yani, “*Toktamış Han ona, at ile çekilen bir araba gönderdi*” 2). Bu anlayış, Moğolların Batı kesimlerinden Kalmuklarda da devam etmişti 3). Ahmed Vefik Paşa’nın Anadolu’da “*örtülü araba*” mânâsına gelen *koçu* sözünü, *koşı*, *koşu* sözleri ile ilgilendirmiş olması da, onun derin bilgi ve duyusunun bir eseridir 4). Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, sözün kökünün, Türkçe olmasına rağmen, sonradan bu deyişlerin, Batıdan Türkiye’ye yeniden dönüp gelmiş olduğu kanaati bizde kuvvetlidir. Ka-



Resim: 149. Göktürk çağı kaya yazılarında kayıklar:
(Kuzey çevresi).

zan ve Kırgız Türkleri ise, örtülü arabaya, *küymeli arba* derler 5). Bu deyiş Moğolların Batı kesimlerine girmiş ve Çuvaşların “*örtülü kızakları*” için bile söylenir olmuştur 6). Çingiz-Han çağında ve ondan önce, bazı Moğol kabileleri, araba örtülerinin renklerine göre ayırd ediliyordu. *Kara’utai terge* deyimi, bu anlayışın güzel bir örneği idi 7). Yine A n a d o l u ’da, “dört tekerlekli araba, kapalı araba ve at arabası” mânâsına söylenen *talaka*, *taliga*, *talika* sözleri de, Türkiye’ye Batıdan veya Rusya’dan gelmiştir 8). Aslında bu sözün kökü de Ortaasya’dır. Moğolların dört tekerlekli *telegen* adlı arabaları, Rusya ve Avrupa’da yayılan bu araba tiplerinin ilk örnek ve başlangıçları idi. Moğol ve Türk kavimleri de, buna, *telege* derdi. Görülüyor ki, nereden bakılırsa bakılsın, Ortaasya araba kültürü, yerli ve köklü bütün gelenekleri kendinde topluyordu. “*Deve arabası*” da, çoktu. Seyyah Rubruk’a göre, derin suları geçebilmek için, arabaya *develer* koşulurdu 9).

10. ARABA TEKERLEĞİ :

Tekerlek, araba kültürünün başlangıcı ve temelidir. Tekerleğin icâdı ile, insanoğlu, büyük bir gelişme yapmıştı. Tekerleğin, Türk kültüründe derin bir iz ve geleneği var mı idi? Bu soruya cevap verebilmek için, takibedilecek sağlam yol, Türklerdeki tekerlek ile ilgili deyişleri incelemektir. A n a d o l u, Türk kültürünün en zengin hazinelerinden biridir. Bu sebeple ilgimizi, bu konuda da, A n a d o l u Türklerinden uzaklaştırmayacağız:



Resim: 150. 1). Osmanlı gemileri. 2). Fatih albümünden bir kayık. 3). Tulum ile Amu Derya'yı geçen bir Türkmen.

1). *Tekerlek*: Eski Türklerde *tegre*, “etraf, daire, çevre” demektir. *Tegrek* ise, birşeyin halkası ve çevresi mânâsına gelirdi 1). Bu deyişlerle anlayışlar, daha önceki Uygurlarda, bir felsefe kavrayışı bile kazanmıştı. *Tegirmi* ve *tegirmen* sözleri de, bu kök ve kavrayışlardan geliyordu. Ortaasya Türk kesimlerinde de, bunun çeşitli örneklerini görebiliriz 2). Önemli olan nokta, Osmanlı kitaplarında bile, tekerlek anlayışına gelen *dekerek* sözünü görmemizdir 3). *Tekerek* sözünü, aynı anlayışta, Altaylarda bile görmek mümkündür 4). *Tekerlek* ise, aynı kökten gelme, yeni bir türemedir. 2). *Tegirçek*, *tengirşek*: Eski Derleme sözlüğüne göre, İzmir civarlarında tekerlek ve çenber için, *tengirşek* deniyordu. Gerçi Anadolu’nun diğer yerlerinde de, aynı anlayışla söylenen *tengerşek*, *tengerlek* sözlerini görmüyor değiliz. Bu biraz da, halk benzetmesi olmalı idi. Harezmşahlar çağında da araba tekerleğine bir küçültme eki ile, *tegirçek* deniyordu 5). 3). *Dönelek*, *töngerek*, *dönggölük*: Eski Derleme Sözlüğüne göre, *dönelek*, *düvülek* sözleri, tekerlek ile ilgili deyişlerdi. Bu söz, tekerlek ispiti ve başlığı anlayışlarına geliyordu. Çağatay ve Kırgız Türklerinde de, *tönggelek* ve *tönggölök*, tekerlek ile ilgili sözlerdi 6). Herhalde bu deyişler de, *dönmek* kökünden türemiş olmalı idi. 4). *Köpçek*, *küpçök*: Yine Anadolu’da, tekerleğin ortasına *köpçek* deniyordu 7). Kırgız Türkleri ise, tekerlekteki poyraya *küpçök* diyorlardı 8). Bu örnekleri derleyerek bir araya getirmek, elbette ki kolay değildir.

“*Demir tekerlek*”, Türklerde ilk defa ne zaman görülmüştü? Bunun cevabı da kolay değildir. “Moğolların Gizli Tarihi”ndeki *Temür telegen*, “*Demir araba*”, herhalde demir tekerleğin ilk bilgisi olsa gerektir 9). Başlangıçta Moğollarda, köklü bir maden ve demir kültürü yok idi. Bu tekniği Moğollar, ya Uygurlardan veyahut da uzun zaman Uygurların tesirinde kalmış, Hei-ch'ê-tzû gibi, Proto-Moğol kabilelerinden almışlardı.

N O T L A R

U L A Ş T I R M A

I. TÜRKLERDE YOL VE YOL ÇEŞİTLERİ: 1. YOL : 1). Radlof, III, 430. 2). *Tonyukuk yazıtı*, 23. 3). *Tonyukuk yazıtı*, 16. 4). *Kültegin yazıtı*, I kuzey-9. 5). *Kutadgu Bilig*, 3091. 6). Kaşg. Mahmud, III, 40. 7). Radlof, I, 429. 8). Kaşg. Mahmud, III, 64 9). Aynı esr., I, 458. 10). Aynı esr., I, 63. 11). *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 4647-5664. 12). Radlof, III, 429. *Kırgız Sözlüğü*, 219. 13). Kaşg. Mahmud, I, 53. 3. ARABA YOLU: (S.325): 1). USp, 116, 5. 2). Radlof, I, 262 (*Ebülgazi*). 3). Radlof, I, 1692. 4). Redhouse, 2218. 5). *Kutadgu Bilig*, A. 34, 30. 6). Kaşg. Mahmud, I, 103. 4. YOLA ÇIKMAK: (S.327): 1). Radlof, IV, 429. 2). Kaşg. Mahmud, III, 87. 3). *Dede Korkut*, 176-6. 4). *Tarama Sözlüğü*, 4656. 5). Kaşg. Mahmud, I 458. 5. YOL ÇIĞIRI (İNCE YOL, KEÇİ YOLU): (S.331): 1). Kaşg. Mahmud, III, 331. 2). Aynı esr., II, 267. 3). Radlof, III, 2064. 4). *Tarama Sözlüğü*, II 769. 5). Kaşg. Mahmud, III, 17. 6). Radlof, III, 3432. 7). *Dede Korkut*, 265,11. 8). *Kırgız Sözlüğü*, 594. 9). Aynı esr., 710. 6. YOLUN UĞURU: (S.335): 1). Kaşg. Mahmud, I, 53. 2). Aynı esr., I, 292. 3). *Kutadgu Bilig*, A. 27,9. 4). *Kırgız Sözlüğü*, 291. 5). *Dede Korkut*, 135,1. 6). *Suvarn*, 133, 14. 7). *Kutadgu Bilig*, 133, 4. 8). *Kırgız Sözlüğü*, 748. 9). *Dede Korkut*, 126, 4. 10). Radlof, III, 432. 11). *Kırgız Sözlüğü*, 219.

II. TÜRKLERDE POSTA TEŞKİLATI VE HABER-CİLİK: (S.339): 1. POSTA: 1). YCPS, 280. Notlar, yazının içinde verilmiştir. 2. POSTACI: (S.341): 1). TT, X, 57. 2). *Uigurica* III, 29, 14. 3). Kaşg. Mahmud, II, 86. 4). Aynı esr., aynı yer, 5). Aynı esr., I. 97. 6). Aynı esr., aynı yer. 7). Şeyh Süleyman Ef., *Çağatay Sözlüğü*, s. 9. 8). Rad-

lof, I, 301. 9). Kaşg. Mahmud, I, 109. 10). Aynı esr., I, 318; II, 149. 11). *Tarama Sözlüğü*, II, 822. 12). Aynı esr., II, 823. 13). *Lehçe-i Osmanî*, 328. 14). YCPS, 182. 3. POSTA ULAĞI: 1). USp, 3, 3. 2). Kaşg. Mahmud, I, 122. 3). Radlof, I, 1680. 4). Abu Hayyan, 21. 5). *İbn Mühenna Sözlüğü*, 154. 6). Pelliot, *La Horde d'Or*, s. 34. 7). Radlof, I, 1680. 8). Aynı esr., I, 1678. 9). *Tarama Sözlüğü*, VI, 3930, 3935. 10). Kaşg. Mahmud, III, 65.

III. TÜRKLERDE KERVAN VE KERVANSARAY:

1. KERVAN: (S. 365): 1). *Kültegin Yazıtı*, I Güney-8. 2). *Bilge Kağan Yazıtı*, II Doğu-41. 3). *Kutadgu Bilig*, 4. 14, 2. 4). Aynı esr., 1443. 5). Aynı esr., 5367. 6). Kaşg. Mahmud, I, 97. 7). Aynı esr., I, 141. 8). *Kırgız Sözlüğü*, 440. 9). YCPS, 118. 2. KERVANCI VE BEZİRGAN: (S. 373): 1). *Kutadgu Bilig*, 3469. 2). Ramstedt, *Kalmück*, 240b. 3). *Kutadgu Bilig*, 3469. 4). Kaşg. Mahmud, I, 321. 5). *Atabetü l-Hakayık*, B, 177. 6). Kaşg. Mahmud, I, 97. 7). Aynı esr., III, 54. 8). *Kutadgu Bilig*, A. 163, 22. 9). Kaşg. Mahmud, III, 66. 10). Aynı esr., III, 18. 11). YCPS, 182.

3. KERVANSARAY VE KERVANSARAYLAR: (S. 379): 1). Kaşg. Mahmud, I, 477. 2). Aynı esr., I, 330. 3). *Kutadgu Bilig*, A. 14, 2. 4). Radlof, III, 1592. 5). Aynı esr., I, 1593. 6). Kaşg. Mahmud, I, 114. 7). *Kırgız Sözlüğü*, 485. 8). Radlof, II, 542. 9). YCPS, 254. 10). *Codex Comanicus*, 199. 11). Kaşg. Mahmud, II, 312. 12). *Kutadgu Bilig*, 489. 13). Kaşg. Mahmud, III, 172. 14). Brockelmann, *Asia Major*, I, s. 25. 15). Kaşg. Mahmud, I, 31. 16). Aynı esr., I, 92. 17). Aynı esr., III, 230. 18). Henning, BSOS, X, 94. 19). Abu Hayyan, 81. Houtsma, 97. 20). *Codex Comanicus*, 140. 21). *Tarama Sözlüğü*, IV, 24, 43. 22). *Lehçe-i Osmanî*, 688. 23). *Atabetü l-Hakayık*, A. 177. 4. KERVAN VE KERVAN KATARI: (S. 387): 1). Radlof, II, 635. 2). Aynı esr., II, 636. 3). *Kutadgu Bilig*, 74. Radlof, II, 636. 4). Aynı esr., II, 636. 5). *Lehçe-i Osmanî*, 654. 6). *Tarama Sözlüğü*, IV, 2627. 7). Kaşgarlı Mahmud, I, 361. 8). *Kutadgu Bilig*, 74. 9). *Kırgız Sözlüğü*, 417. 10). *Dede Korkut*, 269, 1.

IV. TÜRKLERDE ARABA VE ARABA ÇEŞİTLERİ :

1. ARABA : (S. 391): 1). *T'ung chih*, 200: Çin'in Şimal komşuları, s. 59. 2). *Hou Wei shu*, 100: Çin'in Şimal komşuları, s. 38. 3). Aynı esr., s. 42. 4). *Pei-shih*, 94: Aynı esr., s. 57. 5). *Hsin T'ang-shu*, 219: Aynı esr., s. 56. 6). Aynı esr., s. 105. 7). Aynı esr., 107. 8). K. Wittfogel, *Liao Society*, s. 161. 2. ARABALI ÇADIR : (S. 400): 1). *Tung chih*, 200: Çin'in Şimal Komşuları, s. 59. 2). Wittfogel, aynı esr., s. 161. 3). Rubruk, s. 37. (F. Risch yayını). 4). YCPS, 232, 278. 3. ARABA ÇEŞİTLERİ : (S. 403): 1). *Hüen Tsang*, 1773. 2). Aynı esr., 1922. 3). *Suvarn.*, 41. 4. 9. 4). *Lehçe-i Osmanî*, 523. 5). Redhouse, 56. 6). Radlof, I, 262. 7). Abu Hayyan, 11. 8). *Ettuhfet-üzZekiyye*, 25b. 9). Radlof, I, 632. 10). Aynı esr., I, 335. 11). *Lehç. Osmanî*, 643. 12). Radlof, II, 617. 13). *Derleme Sözlüğü*, VIII, 2895. 14). *Ramstedt, Kalmück.*, 233b. 4. ARABA BOYUNDURUĞU : (S. 407): 1). *Mukad. ül-Edeb*, 349b. 2). YCPS, 101. 3). *Mukad. ül-Edeb*, 349b. 4). *Ramstedt, Kalmück.*, 15a. 5). *Kırgız Sözlüğü*, 587. 6). Radlof, III, 1289. 7). *Derleme Sözlüğü*, VIII, 2947. 8). *Ramstedt, Kalmück.*, 241b. 6. ARABA OKU : (S. 409): 1). Kaşgarlı Mahmud, I, 61. 2). *Kırgız Sözlüğü*, 587. 3). Radlof, I, 993. 7. KAĞNI VE TÜRK MİTOLOJİSİNE GÖRE KAĞNININ KEŞFİ : (S. 410): 1). *Suvarn.*, 613, 3. 2). Aynı esr., 625,5. 3). Aynı esr., aynı yer. 4). *Uigurica*, III, 40, 28. 5). *Türk, Turfan Texte*, VIII, A, 34. 6). *Uig. Sprachdenkmäler*, 116, 5. 7). *Suvarn.*, 384, 5. 8). Kaşg. Mahmud, III, 379. 9). Radlof, II, 80. 10). Aynı esr., aynı yer. 11). *Oğuz Kağan Destanı*: (Uygur yazılı), 18,6. 12). *Tarama Sözlüğü*, IV, 2235. 13). Abu Hayyan, 75. 8. ARABA KOŞUMU VE KOŞUMLARI : (S. 415): 1). *Derleme Sözlüğü*, VIII, 2934. 2). Aynı esr., VIII, 2935. 13). Kaşgarlı Mahmud, II, 14. 4). *Kırgız Sözlüğü*, 491. 5). Aynı

esr., aynı yer. 6). *Derleme Sözlüğü*, VIII, 2935. 7). Kaşgarlı Mahmud, II, 252. 8). *Tarama Sözlüğü*, IV, 2670. 9. ARABA ÖRTÜSÜ VE TENTE : (S. 417): Radlof, II, 636. 2). Radlof, II, 636. *Proben*, VII, 106, 7. 3). Ramstedt, *Kalmück.*, 189b. 4). *Lehç. Osmani*, 643. 5). Radlof, I, 335. 6). Paassonen, *Çuvaş Sözlüğü*, 80. 7). *YCPS*, 6, 100. 8). *Lehç. Osmani*, s. 523. 9). Rubruk: (Risch yayını), 38. 10. ARABA TEKERLEĞİ : (S. 419): 1). Kaşgarlı Mahmud. I, 310 477. 2). Radlof, III, 1017, 1038. 3). *Tarama Sözlüğü*, II, 1064. 4). Radlof, III, 1031. 5). *Mukad. ül-Edeb*, 349. 6). Radlof, III, 1248. 7). *Derleme Sözlüğü*, VIII, 2960. 8). *Kırgız Sözlüğü*, 540. 9). *YCPS*, 99.

IV

B Ö L Ü M

TÜRKLERDE YÖN BİLGİSİ VE SEYAHAT VAKTİ

A. YÖN BİLGİSİ VE YÖN TAYINI

Yeryüzündeki en geri kavimler bile, bazı usûllerle yönlerini tayin etmişlerdir. Tabii olarak bu konuda, her kavmin kendine göre bazı prensipleri vardı. Türklerde yönleme konusunda esas olan nirengi, g ü n e ş ve güneşin doğduğu yan idi. Bu sebeple, Türkler dünyayı yönlerken, önce yüzlerini doğuya döner ve kendilerinin, sağ, sol ve arkalarına göre, yönlerin adlarını söylerlerdi. Ö n e m s ı r a s ı n a göre, en başta doğu gelirdi. Ondan sonra güney, daha sonra batı ve en sonra da, kuzey söylenirdi. Nitekim, G ö k t ü r k yazıtlarında da, dünyadaki kavimler sayılırken, ilk önce doğudaki Çin'den başlanırdı. Ondan sonra, güneydeki *Tibet* sayılırdı. Batıdaki *Avar (Apar)*, *Bizans*, *Rum (Apu-rum)* gibi, kavim ve bölge adları söylendikten sonra da, kuzeydeki *Kırgız* v.s. gibi kavimlere geçilirdi.

Büyük devlet kurmuş olan Türklerin, görüş ve bilgi sahaları çok daha genişti. Bizden önceki yüzyıllarda Sibirya'ya seyahat etmiş olan bilginlerin yazdıkları gibi, Sibirya'daki Türk kavimlerinin bilgi ve görgü sahaları çok daha dardı. Buzlarla kaplı

tundralarda ve etraflarını çeviren geniş ormanlar içinde yaşayan bu insanların dünya ile, hemen hemen hiç bir ilgileri kalmamıştı. Onların bilgisi, avlandıkları sahanın dışına çıkmıyordu. Bu kavimler, atlı Türkler ve Moğollar gibi ne büyük bir devlet kurabilmiş ve ne de, yüksek kültürlerle sahip milletlerle temasa gelebilmişti. Ortaasya'dan Kuzey Sibiryaya vaktiyle göç yolu ile giden Yakut Türkleri, bu geri Sibiryalı kavimleri arasında, zengin dilleri ve geniş kültürleri ile, adeta bir Türk kültür adacı gibi durmuşlardı. Buna rağmen onlar da, eski yurtları hakkında pek çok şeyleri unutmuşlardı. Eski efsaneleri ile türlü inanışları, hep bu yeni yurtlarına uydurmuş ve düşünceleri de, yeni vatanlarının özelliklerini gösterir olmuştı.

Gök Türk çağında, yani M.S.VIII. asrın birinci yarısında, Türklerin dünya hakkındaki bilgi ve görüşleri, artık genişlemiş ve milletlerarası bir görüş hâline gelmişti. Çünkü onlar, Çin denizinden Kırım yarımadasının batılarına ve Sibiryadan da, Tibet'e kadar uzanan büyük bir İmparatorluk kurmuşlardı. Türkler, Akhun devletinin yıkılması ile İran kültürünün en verimli yerlerini ellerine geçirmişlerdi. Keşmir'e kadar uzanarak, Hint kültürü ile ilgi kurmayı da başarmışlardı. Bununla da kalmamışlar ve aldıkları bölgeleri, güdümlü bir Türkleştirmeğe tabi tutmuşlardı.

Dünya milletlerinin düşünce tarihini, her milletin dünya ve gök hakkındaki bilgisi ile, o milletin tarihinin büyüklüğü yapar. Tarih, düşünce tarihinin meydana gelişinde, her zaman için en önemli rolü

oynamıştır. Bu sebeple Türk düşüncesi incelenirken, Türk kavimlerinin dünya hakkındaki bilgi ve görüşleri ile, yeryüzündeki hareket kabiliyetleri, hiç bir zaman göz önünden uzak tutulmamalıdır. Yerleşik ve kendi köyünden başka bir yeri görmemiş bir kavim ile, bir kaç haftada yüzlerce kilometrelik saha içinde dolaşabilen atlı savaşçıların inançları arasında, herhalde büyük bir ayrılık olsa gerektir. Ziraatçı bir köylü, yönlerini yalnızca kendi köyüne göre tayin ederdi. Geniş sahalarda hiç durmadan dolaşan bir at besleyicisi ise, yön tayini işinde, herhalde çok daha değişik ve çeşitli usûller kullanıyordu. Elbette ki konar göçer bir halk topluluğunun, yönler hakkındaki bilgi ve görgüsü, oturak köylülerden çok daha fazla olmalı idi.

Sibirya'nın tundralarında yaşayan kavimlerin bir çoğu, Türk kültürü ile müşterek olan bir çok eski inançları muhafaza etmişti. Büyük devletler kurarak yüksek bir insan topluluğu seviyesine erişmiş olan Türklerin anlaşılamayan bir çok eski âdet ve inanışları, henüz Ortaçağı yaşayan Ortaasya ve Sibirya'daki Türklerin inançları ile mukayese edildiği takdirde, Türk düşünce düzeninin daha açık bir hâl aldığı kolaylıkla görülebilir. Bir çok yeni kültürle temasa giren ve İslâmiyetin çok derin ve geniş tesirleri altında kalan Batı Türkleri, en eski Türk düşünce düzeninin bir çok halkasını kaybetmiş. Ortaasya ve Sibirya'daki bir çok kavim ise, bu düşünce zincirini henüz tam olarak muhafaza eder. Âdet ve inanışların benzerliğine rağmen, Batı Türklerinin düşünce düzeni ile Orta-

asya ve Sibirya'daki geri Türk kavimlerinin düşünce düzenleri arasında, büyük farklar vardır. Bu ayrılığın en büyük sebebi de bilgi ve görgünün, azlık veya çokluğundan ileri geliyordu.

Gök Türk yazıları ile Oğuz destanına bakalım: Türk dünyasının sınırları genişlemiş ve adeta bütün yeryüzünü içine ve Türklerin hâkimiyetine alır olmuştu. Türk boyları, gök ve yerin en büyük varlıklarının sembolü ve adeta birer oğlu hâline gelmiştir. Türk devletinin sınırları da, dünyanın yönleri ile sınırlanmıştı. Halbuki Kırgızların Manas destanı öyle midir? Manas destanında ise, Hokend şehri ile İli nehirleri arasına sıkışmış, küçük bir dünya vardır. Bazan bu küçük dünya bile, küçülür ve küçülür de, yalnızca Talas vadisinden ibaret kalır. Gök-türk yazıtları ile Oğuz destanındaki, dünyayı hâkimiyet altına almayı kendilerine ideal edinmiş Türk hükümdarlarını, Manas destanında bulmak çok güçtür. Karşımızda, yalnızca talan ve yağmadan söz açan, sıkışınca da Talasın kaynağındaki yurduna kaçan, kolayca korkan, ölebilen ve büyük ısrıraplar çeken insanoğlu, Manastan başka bir kimse yoktur.

1. TÜRKLER VE "DOĞU" :

Bu kitabın türlü bölümlerinde, doğu'nun Türk düşüncesindeki önemini belirtmiştik. Bundan dolayı da, artık bu bölümümüzde, aynı konunun derin teferruatına girmeyip Türk düşünce düzeninin bazı önemli noktalarına temas ederek, meseleyi aydınlatmağa çalışacağız. Güneşin doğduğu taraf

olan doğu, Türklerin en fazla önem taşıyan ve kutlu bir yönü idi. Çinliler ise, daha çok güneşin gezindiği bölge olan güneye önem verirlerdi. Çinliler dünyayı yönlemek istedikleri zaman, yüzlerini güneye dönerdi. Batıya s a ğ ve doğuya da sol derlerdi. Bu inanış, Hun devletinden bir çok Ortaasya ve hattâ İslâm - Türk devletine kadar yayılmıştır. Türkler ise, Çinlilerin aksine, dünyayı yönlemek istedikleri zaman, yüzlerini d o ğ u y a dönerdi. Bu sebeple, Göktürkler doğuya, ileri (*ilgerü*) derlerdi. Yani, “*ileriye doğru, sonsuzluğa*” kadar demekti: *İl-e-ri* < Eski Türkçe *İl-ge-rü*’den geliyordu. “*Re, ra, rü, ri*” ekleri, eski Türkçede yön gösteren eklerdi. Bu ekler, yalnız yönler için değil; zaman için de kullanılırdı. Meselâ, *sonra* kelimesi de bunlardan biridir. Daha sonraki çağlarda, doğuya *ön*, yani eski Türkçe *öng* sözünden türeyen *öngdin* de denmiştir. Çin kaynakları, Hunların ve Göktürklerin doğuyu kutlu tuttuğunu ve bu yönlere selâm verdiğini de yazar. Moğollarda da bu âdet mevcuttur. Çingiz - Han’ın da sıkıştıkça kutsal bir dağ olan Burkan-Kaldun dağ’ına çıkıp güneşe selâm verdiğini biliyoruz. Tabii olarak bu törenler, daha ziyade güneşin doğduğu zaman oluyordu. Esasen bizim doğuya “*Gün doğusu*” ve eski Türklerin “*Kün toğsık*” demelerinin sebebi de, herhalde bununla ilgili olmalı idi.

Gün doğusu, Türklerin törenlerinde ve ibadetlerinde büyük bir rol oynamıştı. Bu sebeple s a b a h, Türkler için önemli ve kutlu bir çağ olmuştu. O ğ u z destanında da bütün önemli işler, tan ağarırken başlardı.

Y a k u t Türklerinin, *“atları canlı olarak güneşin doğduğu tarafa sürüp, Tanrıya sunmaları”*, Türk mitolojisinin gerçekten heyecan verici bir törenidir. Çünkü doğu, onların en kutlu yönü idi 1). Altay Şamanlarının oturduğu *“çadırların kapıları da, daimî olarak doğuya çevrili”* kalırdı 2). Bilhassa akşam ve gece törenleri başlarken bile, tören çadırlarının kapısının doğuya çevrilmesinin sebepleri, henüz iyice açıklanamamış bir inançtır 3). Bildiğimiz üzere, Altay dağlarında bulunan mezarlardaki *“ölülerin başları ve yüzleri de çoğu zaman doğuya çevrilirdi”*. *“Türk Kültür Tarihi”* adlı eserimizde, bunun bir çok örneklerini vermiştik.

Türklerin doğuya karşı duyduğu saygı ile türlü hislerin diğer örnekleri de pek çoktur. Bunların hepsini bu bölümümüzde yazacak değiliz. Ancak, *“Türklerin devlet teşkilâtında da doğuya önem verdiklerini”*, bu kitapta yer yer söylemiştik. *“Doğunun, dünyanın yüksek yeri ve batının da, alçak bölge veya gerçek yeryüzü”* olduğuna dair inançlar da, ayrıca münakaşa edilmiştir. Y a k u t Türklerine göre, *“gerçek cennet, güneşin doğduğu tarafta idi. Onlara göre bu bölgede sonsuz ve güneşli bir çayır uzanıyor ve ortasında da Hayat ağacı yükseliyordu. Bu Hayat ağacının kökünde ise, bütün varlıklara can veren Ana-Tanrı bulunuyordu 4).”*

A l t a y Y a r a t ı l ı ş destanında da, doğuya büyük bir önem verilmiştir. Bu efsaneye göre, Tanrı Adem’e, ağacın yalnızca doğuya bakan dallarından meyva yemeğe müsaade etmişti.

Aslen Proto-Moğol kavimlerinden olan, fakat çok kuvvetli bir Türk tesiri altında uzun zaman yaşamış olan K i t a n'lar, M.S. 932 den sonra Çin'in kuzeyinde H ı t a y (Liao) adlı büyük bir imparatorluk kurmuştu. Türkler gibi uzun zaman büyük devlet hayatı yaşamamış ve yüksek bir topluluk seviyesine erişememiş olan bu Moğol kabilelerinin kurduğu Hitay devletinde, bol miktarda kabile an'anelerine de rastlamak mümkündür. K i t a n'lar, *"her bahane ile yüzlerini doğuya dönerlerdi. İmparatorun otağının kapısı da her zaman için doğuya çevrili dururdu. Doğuda yer alan devlet erkânı ile kabilelerin hepsi, asil ve devlet içinde büyük ve imtiyaza sahip olan kimselerdi. Hitay devleti, doğudaki bu asillere, bir devlet teşkilâtı deyişi olarak "Dokuz çadır" halkı adını verirdi. 9 çadırlı olma imtiyazı, yalnızca bunlara verilmişti."* Bilindiği üzere d o k u z sayısı, Türklerde ve Moğollarda en kutsal bir rakam olarak sayılırdı 5). Güney Çin'deki S u n g Sülâlesinden gelen elçiler de, bunu teyid ederdi. Onlara göre, *"bütün evlerin, çadırların ve hattâ yürür bir hâlde olan araba üzerindeki çadırların bile yüzleri doğuya dönük olurdu 6). İmparator da, sembolik olarak devletin doğu yönünde oturur ve büyük törenlerde onun otağı da tören meydanının doğusuna kurulurdu."*

2. TÜRKLER VE "BATI" :

B a t ı, Eski Türklerce *"Gün batısı"* sözü ile anlatılmıştır. Yine eski Türkler yüzlerini güneşe dönerek, dünyayı yönlerlerdi. O zaman da batı, on-

ların arkalarında kalırdı. Türklerde arkayı belirten esas söz, “*Arka (ar-ka)*” idi. Fakat Göktürkler, arkalarındaki yön, yani batı için iki ayrı söz kullanırdı. Bunlardan birisi, bizim bugün de kullandığımız “*Geri, geriye*” sözüdür. İkincisi de, “*Kuyruk sokumu*” mânâsına gelen başka bir söz idi. Bu deyişi, aşağıda inceleyeceğiz.

Gün batısı deyişi, hemen hemen bütün Türkler arasında batı için kullanılan tek sözdür. Uygurca Oğuz Destanı, batı için *Kün baduşı* 7) diyordu. Tabii olarak bu ayrılık, nihayet lehçe farklarından başka bir şey değildi. Kırgızlar ise, batıya yalnızca Batısı, yani “*batış*” demekle, sözü kısaltırdı 8). Başlıca iki yön arasındaki ara yönleri ifade etmek için de, tıpkı bizim kullandığımız deyişleri kullanırlardı. Meselâ “güney-batı” için “*Tüştük-Batış*” denirdi 9). *Tüştük*, kırgızlarda güneyi gösteren bir deyimdi.

Göktürk yazıtları ile diğer eski Türk belgelerinde, batı için, *kirü*, *kerü* deyişinin kullanıldığını da görüyoruz. Bu söz, bugünkü Türkçemizde kullandığımız, *geri* sözünden başka bir şey değildi. Türklerin, dört yönü tayin ederken yüzlerini doğuya doğru döndüklerini söylemiştik. Bu duruma göre “geri” sözü, tabii olarak batı olacaktı. Bu deyişi aynı mânâda Moğolcada da görüyoruz. Moğolcadaki *görü* sözü, dağların gölgeli yamaçları için denirdi. 10). *Geri* sözünün köklerinin, “*Ké-rü, ki-rü*” şeklinde olması çok muhtemeldir. Sondaki “-rü” eki, Türkçede yön gösteren bir ek idi.

Göktürk yazıtları, yine Batı'dan söz açarken, "*Kurıgaru, kün togsıkda*", yani "Geride (?), gün doğusunda" derdi. Buradaki "*kurıgaru*" sözünün mâ-nâsı henüz iyice anlaşılmış değildir. "*Ku-ri-ga-ru*" sözünün yönlendirme (*elativ*) eki, bir tarafa bırakılırsa, kökünün *Ku-ri* olması çok muhtemeldir. Meselâ R a d l o f, *Kuyruk* veya *kudhruk* sözlerinin de, bu kökten türemiş olabileceğini, çok önceleri söylemişti 11). Bu deyimın diğer bir şekli de, "*Kurı-ya*" şeklinde görülür. Bunu izah etmek de, oldukça güçtür. Yine Radlof'a göre, bu, başlangıçta "*Kurı-yak (?)*" olmalıydı 12).

Büyük Hun Devleti zamanında yüz, güneye dönülürdü. Bu sebeple batı sağda kalır ve *sağ kol* olurdu. Şunu unutmamamız da gerektir ki: Hun devletini meydana getirenler, güçlü ve esas Hun kitleleri idi. Bu güçlü komutanlar ile pirenslere de, batı tarafında idi. "*Hun hükümdarı, senenin belirli aylarında batıya dönüp Aya kurban verirdi*". Eski Türk inançlarına göre, doğu, yani sol kol, daha önemli sayılırdı. "*Çingiz Han çağında da yüz, güneşe dönülürdü*." Bu sebeple batı, *sağ kol* sayılırdı. Büyük Hun devletinde veliaht, sol tarafta bulunurdu. Çingiz devletinde ise, *sağ kol* daha önemli idi. Sağ kolda *Boroğul Noyan*, sol kolda ise *Mukali* vardı. Boroğul Noyan, Mukali'den derece bakımından daha büyüktü. "*Mogol çadırlarında ise, çadırın batı tarafında kadınlara yatarlardı*".

Büyük Hun Devletinde, doğu da veliahtın bulunması, sol kolun devlet teşkilâtı içinde en önemli taraf olduğunu gösteren bir delil sayılamazdı.

Göktürk çağında da, doğudaki Mogol kabilelerini güçlü bir piren, “*Küçük Kagan*” ünvanıyla idare ederdi. Bu demek değildi ki, bu bölgeler Göktürk devletinin en önemli kesimlerini teşkil ediyordu. Esas Türk kitleleri, devletin ortasında ve batısında idi.

Bunlardan başka, Türk kültüründe B a t ı ile ilgili pek çok inanış da vardır. *Büyük Hun devletinde, “İmparatorun başkanlık ettiği törenlerde, doğudan sonra batıya da saygı gösterilirdi. Toba devletinde de aynı törenler vardı. Tobalar Kuzey-Batıya daha çok önem verirlerdi.”* Batıya doğru yapılan törenlerin *ay kültü* ile ilgili olmaları çok muhtemeldir. A l t a y Şamanizminde de, “*su için yapılan sunuşlar yine batıya yapılırdı.*” Büyük Hun devletinde ve ondan sonra kurulan bir çok Türk devletinde devletin batısı “S a ğ y a n” sayılırdı. Bu inanış halâ, Ortaasya Kırgızlarında da kaybolmamıştır. Kırgızlar zaman zaman batı için, *Sağ cak*, yani “sağ yan” deyişini kullanırlar.

3. TÜRKLER VE “GÜNEY”:

Göktürk yazıtlarında güney için, “*gün ortası*” mânâsına gelen “*kün ortası*” denirdi. Gün ortası sözünün Türkçedeki esas mânâsı, öğle, yani “*günün ortası*” demektir. Böyle bir zaman birimi ile, yön belirtme, nasıl mümkün olmuştu? Eski Türkçede yönlendirme, yani (*elativ*) eki, “-re,-ra” idi. Bir de bunun başına, bir -ı (eski Türkçe -ka) hâli katılırdı. Bu suretle, “-ge-rü,-ga-ru” şeklinde, yeni bir ek elde

edilirdi. *Kün ortasıngaru* = (*Kün ortasın-ga-ru*) dendiği zaman, “*gün ortasına doğru*” mânâsı çıkardı. Bu sözü “*Öğleye doğru*” gibi, garip bir anlayışla izâh etmek, elbette doğru olamaz. Öyle anlaşıyor ki, bunu astronomik bir anlayışla açıklamak, en doğru yoldur. Güneş doğduktan sonra, bir yarım daire çizer ve ondan sonra batır. Güneş, bu yarım dairenin tam ortasına geldiği zaman, vakit öğle çağına gelmiş demektir. Ama aynı zamanda, güneş de tam bu sırada, güneyde duruyor ve güneyi gösteriyordu.. Bizce eski Türkler, biraz daha derin düşünmüş ve güney yönünü bu yolla anlatmışlardı. Eski Türkçede “*BERİ*” sözü de, güney mânâsına gelirdi 13). Bu söz, bugünkü Türkçemizdeki “*beri, öteberi*” deki, *beri* sözüdür. Eski Türkçe de bu söz, “*sağ taraf*” mânâsına gelirdi. Türklerle göre doğu, yani güneşin doğduğu taraf kutlu idi. Türkler, yüzlerini doğuya dönerek yönlerini söylerlerdi. Yüzümüzü doğuya dönünce, sağ tarafımız güney oluyordu. Bunun için de eski Türkler, güney’e sağ demişlerdir.

Eski Türkler, yön veya tarafa, *ymğgak*, *yanggak* derlerdi. Eski Uygur yazıları ile yazılmış vesikalar ise, güneye, *Kün ortu ymğgak* derdi 14). Bugünkü Türkçedeki “*orta*” sözü, eskiden “*ortu*” şeklinde söylenirdi. Türkçe “*ordu*” sözümüz de buradan gelir. Eski Türklerde orduyu temsil eden bölge, orta yerde bulunan, ordu karargâhı ile Tuğlar ve hükümdar otağı idi. Bunun için de, asker topluluğuna, yani orduya, komutan’ın çadırı ve onun devlet sembolleri ile ad verilirdi.

Güneşin bulunduğu taraf güneydir. Güneye bakan yerler de, her zaman için güneş görürdü. Bu-

nun için de Türkler, bazan güneye, güneşe veya güneşin gördüğü yerlere göre yönelmişlerdi.

Güney sözü, Anadolu köylerinde, çok yaygın ve en çok kullanılan deyişlerden biridir. Türkçemizde güney sözünün iki manası vardır:

1). Güney, yani, güneşin bulunduğu yön demektir. 2). İkinci mânâsı ise, güneş gören, güneşin ışıklarının her zaman üzerinden eksilmediği bölge veya yamaçlar demek idi. Çinliler de yönlemeyi, bu şekilde yapardı. “*Çincede, güneş mânâsına gelen deyimler, aynı zamanda, meselâ dağın güney yamaçlarında idi*”. Şunu da unutmayalım ki, insanlar yönlemeyi, daima iki düşünce ile yapmıştı: 1 — Dünyanın yönlerine göre: Bu, bir nevi modern yönlemedir. Göktürklerin güneyi yönlemeleri, bu türden bir anlayışla yapılmıştır. 2 — İnsanların kendilerine göre yönlemeleri: Bu da bir nevi *ego-centric*, yani insan’ın kendisini esas alma yolu ile bir yönleme yapmasıdır. Bu sebeple, insanlar bir bölgeye güney diyebilirdi; ama o bölge, tam güneyde olmayabilirdi. Bu yer, yalnızca sürekli olarak güneş aldığından, oraya öyle denilmişti. Meselâ kuzeydeki bir dağın güney yamaçlarına da güney denilebilirdi. Bu sebeple, güney sözünün bu iki ayrı anlayışını, birbirinden ayırmak lâzımdır.

Ortaasya’da “*güney*” yerine, “*künggöy*” de derler 15). Kırgızların kullandığı bu sözün. Anadolu’daki güney sözü ile ilgisi şüphesizdir. Güneş gören dağların güney yamaçları, genel olarak karsız idi. Böyle güneşli taraflar, yolcu ve kervanlara bir nevi

p u s u l a gibi, yol da gösterebilirdi. Bunun için, “*Güneylemek*” demek, dağların güney yamaçlarını tutarak, yoluna devam etmek de demektir 16). Bu yolla yolcuların, yollarını şaşırma ihtimâli de azalmış olurdu.

Anadolu’da, islâmî yetle, güney için, “*Kıble*” deyişi girmiştir. Türkler, bunu kendi ses uyumlarına uydurarak, “*Kıbla*” da demiştir. Kâbenin bulunduğu güney tarafa, “*Kible kapısı*” diyenler de bulunmuştur 17). Derleme Dergisinde güney tarafı için kullanılan bir “*Durak*” sözünü de görüyoruz. Bu sözün de, namaza durmak anlayışından, islâmî yetle Anadolu’ya girmiş bir deyiş olması muhtemel idi.

Ortaasya Türklerinin, güney için en çok kullandığı deyiş, “*Tüş, Tüşlük, Tüşlük*” sözleridir. Bu sözlerin üzerinde, “öğle vakti” ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. Bu sözlerin esas anlayışları, “öğle” demektir. Güney için bir çok Türkler, yalnızca “*Tüş*” dedikleri gibi 18), çoğu yerlerde de, “*Tüş yanı, Tüş yeri*” derlerdi 19). Bazıları da buna güneş sözünü eklerler ve bu yolla “*Günün düştüğü*” veya “*Günün düştüğü yan*” derlerdi 20). Altay dağlarının insan geçmez dağlarındaki Türklerden bazıları ise, bunu daha kısaltmış, “*Gün yanı*” veya “*Günün doğduğu yan*” gibi, daha kısa ve akla yatkın bir hâle sokmuşlardı 21).

Güneşin tam batıda batmadığını gören Kırgızlar, “*Tüşlük-batış*” sözünü Güney-Batı; “*Tüşlük çıkış, çıkış*” sözünü ise, güney-doğu için kullanmışlardır 22).

Yakut Türkleri, iyice bilemediğimiz bir çağda, güneyden kuzeye göçmek zorunda kalmış ve Sibirya'nın Kuzey buz denizine yakın tundralarında yoksul bir hayat yaşamağa mecbur olmuştu. Bu sebeple, Yakutların kalbini, güneydeki eski yurtlarının hasreti, hiç kaybolmayan ve eksilmeyen bir şekilde dağlayıp durmuştu. Onlara göre, *"en kutlu yön, şüphesiz ki Doğu idi. Fakat bunun yanında güneyin de eksilmeyen büyük bir önemi vardı 23). Meselâ çadırlarda oturulurken, çadırın "töre", yani "şeref yeri" güneyde idi 24)."*

Çadırların kapılarının, doğuya veya güneye çevrilmesi arasında, pek az bir fark olsa gerektir. Çadırlarının kapılarını güneye açanlar da, sırf güneşi iyi görme maksadı ile bunu yapıyordu. Meselâ, *"Çuvaşlar evlerinin kapılarını, güneşe daha iyi ibâdet edebilmek için güneye çeviriyorlardı 25).* Yine **Fin-Ugor** kavimlerinden, **Votyak** ve **Çeremisler** de evlerinin kapılarını, ya doğuya veyahut da güneye çevirirlerdi 26). Onlar bunu yaparken, her iki yönleniş arasında da, bir fark gözetmezlerdi. Özellikle soğuk ülkelerde, evlerin kapılarını güneye çevirmek, esasen vazgeçilemez bir ihtiyaçtı. Yine **Fin-Ugor** kavimlerinden **Mordvinler**, *"eskiden kapılarını doğuya çevirirlerdi 27).* Bu âdet yavaş yavaş kaybolmuş ve zamanla kapılar güneye dönmüştü". **Çingiz Han** ve oğullarının otağ kapıları da, ya doğuya; veyahut da güneye çevrilirdi. *"Bundan da anlaşılıyor ki Türkler, başlangıçta kapılarını hep doğuya çevirirlerdi. Fakat zamanla güney de, doğunun bir kardeş yönü olarak kabul edilmiş ve aralarındaki fark ortadan kaldırılmıştı."*

4. TÜRKLER VE “KUZEY” :

Unutmayalım ki kuzey, Türklerde hem karanlığın ve hem de gecenin sembolü olmuştur. Güneyle kuzeyi birbirinden ayıran en önemli özellik, o yerin güneş alıp almamasıdır. Nasıl güneşin düştüğü yerlere Türkler, güney demişler ise, “*Güneşin düşmediği yerlere de, kuzey*” demişlerdi. Aynı an’nenin Çin’de de bulunduğunu, güneyle ilgili bölümünüzde söylemiştik. *Kuzey* kelimesine, eski Ortaasya’da ve bilhassa Çağatay lehçesinde çok rastlanır (28). Diğer Türklerde ise, az görülür. Kuzey deyişi, Batı Türklerinde de çok kullanılan bir sözdür. Kelimenin kökünün “*Kuz*” olduğu şüphesizdir. Rahmetli *Ahmet Vefik Paşa*, *kuz* sözünün eski Türkçede “gölge” manasına geldiğini ve kuzey sözünün de buradan çıktığını söyler (29). Bu büyük Türk düşünürü, elinde doğru dürüst eski bir Türk sözlüğü bulunmamasına rağmen, bu keşfini sırf hislerine dayanarak söylemiştir. Rahmetlinin rûhu şadolsun.

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, “*Kuz-Dağ*” denen dağların, güneş görmediğini söyler. Ona göre, “*Kuz-dağlara güneş ancak öğleden sonra düşer ve bu dağlar, güneşin solunda kalırlardı. Bunun için de üzerlerinden hiç kar eksik olmazdı*”. Hattâ şöyle bir ata sözü de yazıyordu: *Kuzda kar eksümes, koyda yağ eksümes*, yani: “*Kuzeyde, güneş görmeyen yerlerde kar eksilmez, koyunda da yağ eksilmez* (30).” Başka bir yerde de: “*Doğan güneş görmeyen yerlerin*” bulunduğunu ilâve ediyordu (31). Anadolu’da bugün, son-daki yarı sesli “-y” sesi sebebiyle, “*kuzey*” diyoruz. Aslında ise bu söz, Çağataycada olduğu gibi “*kuzay*”

şeklinde idi. Anadolu'da bu kökten yapılmış “*kuz-leç*” v.s. gibi sözler de vardır. Bu şekilde bir yönleme, Çinlilerin “*ying*” ve “*yang*” pirenslileri ile de ilgili olsa gerekti. Bu Çin düşüncesi, “*güneş-karanlık*” ve coğrafyada da “*güneş gören-görmeyen yamaç*” gibi zıt, ve ikili (*Dualist*) bir düşünce düzneninden ilhamını alıyordu.

G ö k t ü r k l e r ise, kuzeye “*Tün ortası*” yani “*gece ortası*” derdi. Bugünkü Türkçemizde “*gece yarısı*” mânâsına gelen bu söz, eski Türklerde bir yönleme deyişi idi. Yine Göktürklerin güneye “*Kün ortası*” dediğini ve bununla da, güneşin çizdiği yolun tam orta noktasının söylenmek istendiğini, güneyle ilgili bölümümüzde söylemiştik. Eski Türklerin, benzetme yolu ile, gecenin tam orta noktasının kuzey olduğunu düşünmüş olmaları da çok muhtemeldir. Zaten Göktürkler, kuzeyi gösterirken, “*Tün ortasına*” diyerek, yönleme eki ile konuşuyordu. Daha sonraki çağlarda Göktürklerin bu ince düşünüşü kalmamış, yalnızca “*Gece yarısı*” demek yoluyla, kuzey yönü anlatılmak istenmişti 32).

Türklerin *sağ* ve *sollama* şeklinde, başka bir yönleme sistemlerinin bulunduğunu da söylemiştik. *Göktürkler* yüzlerini güneşe, yani doğuya dönerlerdi. Çingiz çağından itibaren yüzler güneye çevrildi ve yönler ise buna göre yönlendi. Bunun için Göktürkler, sağ tarafa, yani güneye “*Beri*”; sola, yani kuzeye de “*Yırı*” derlerdi. Sondaki yönleme eki, “*-ri, -rı*”yı atarsak, solu, yani kuzeyi gösteren sözün kökü “*Yı-*” olmalıdır. Burada etimoloji yapıp şüpheli sözler söyleyerek, okuyucularımızın kafala-

rına yanlış bilgiler doldurmak istemeyiz. Ama Türkçede, “Yı-, Yır-” kökü ile yapılan sözlerin hepsi, uzaklık veya uzaklaştırmak gibi mânâlar verir. Meselâ, “*Irak, iraklaştırmak*” gibi. “*Beri*” ise, Türkçede, yakınlık gösteren bir sözdür 33).

Ortaasya’da kara kırgızlar, öğleye veya güneşin düştüğü yerlere “*Tüştük = Tüş-lük*” derler. Tüşlük, yani güneşin düştüğü taraf, güneydir. “*Sol tüştük*” yani, bunun sol tarafı ise, kuzey oluyordu 34). Kırgızların “sağ-sol” yönlendirmeleri de, Göktürklerinkine uymaktadır. Kaşgarlı Mahmud da “*güneşin solunda kalan yerlere kuzey dendiğini*” söylüyordu 35). Görülüyor ki, aradan ne kadar zaman geçse de, yine eski Türklerin düşünce düzenlerinin izlerini bulmak mümkün olmaktadır.

Mogollar yüzlerini güneye çevirdiği için, kuzey taraf, onların arkasında kalıyordu. Bunun için de, Türkçe “*arka*” ile ilgili, başka bir deyiş kullanıyorlardı 36).

Türkler, bazı zamanlarda da kuzeyi, “*kuzey rüzgarı*”na göre belirtirdi. İstanbul’da söylenen “*Poyraz*” veya halk dili ile “*Poryaz*”, Türkçe bir söz değildir 37). Kuzey rüzgârı için *Anadolu’da, kuzey yeli, kara yel, danakıran, üstü* 38) gibi deyişler kullanılır.

Asya’nın kuzeyindeki bazı Türkler ise, kuzeyi, güneşin azlığı veya yokluğu ile anlatmağa çalışmışlardır. Meselâ “*Gün öksüzü*”, gibi. Ayrıca güneşten mahrum kalmış, “*güneş öksüzü*” v.s. gibi sözlerle de ifade etmek istemişlerdir 39).

Yukarıda da söylediğimiz gibi Y a k u t Türkleri, kendilerinin eski yurtları olan g ü n e y ülkelere, büyük bir hasret çekerlerdi. Onlara göre, “güneyde, güneşli çayırliklar ve meyva bahçeleri vardı. Hattâ bu Güney bölgeleri, cennet yerine konuyor ve süt denizinin de burada olduğu söyleniyordu.. Kuzeyde ise, karanlık ve korkunç ormanlar uzanırdı. Bunların arkasında çok yüksek bir dağ yükselirdi. Sonsuz, karanlık kuzeylerden gelen rüzgârlar, bu dağa çarpar ve dururlarmış. Rüzgârları durdursun ve insanlara yaşama imkânı versin diye bu dağ, kuzeye Tanrı tarafından konmuş imiş 40).”

N O T L A R

TÜRKLERDE YÖN BİLGİSİ :

1). Pekarskiy, *Yakut sözlüğü*, I, s. 70. 2). Verbitskiy, *Altayskie inorodtsu*, s. 46. 3). Bk. U. Harva, Aynı esr., s. 554. 4). Middendorf, *Die Reisen.*, III, s. 79 v.d. 5). *Liao-shih*, 45, 20a; *Wittfogel, History of Chinese society*, Liao, s. 267. 6). *Ch'i-tan kuo-chih*, 24, 2b; *Wu-tai-shih*, 72, 5a; Wittfogel, Aynı esr., a. yer. 7). *Bang-Rahmeti, Oğuz Kağan destanı*, terc., s. 28. 8). Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 1514. 9). Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, terc., s. 775. 10). *Yüan-ch'ao Pi-shih*, 170. 11). Radlof, Aynı esr., II, s. 925. 12). Radlof, III, s. 475. 13). *Beri* ve *yırı* sözlerinin de kökleri *be-ri* ve *yı-rı* olmalıdır. Sondaki “-rı” eki, yönleme (*elativ*) ekleridir. Kırgızlar da güneye “*sağ*”, yani “*ong-tüstük*” derlerdi (Yudahin, Aynı esr., terc., s. 162). 14). *Türkische Turfan-Texte*, I, 14, s. 183. Manası, “Güneye doğru” demektir. 15). Radlof, Aynı esr., II, s. 1442. 16). Mesela Kara-Kırgızlar “*Künggöylö*” derler. Bk. Yudahin, Aynı esr., s. 775. 17). Evliya Çelebi bu deyimı kullanır. Bk. *Seyahatnâme*, I, s. 126. Kırgızlar, *Kıble cak* derler (Yudahin, s. 162). 18). Radlof, Aynı esr., III, s. 1586. 19). Aynı esr., a. yer. 20). Altaylardaki Teleüt’ler “*Kün tüstügü*” veya “*Kün tüstük yan*” derler: Radlof, II, s. 1437. 21). Teleüt’ler, *Kün yanı*, *Kün tigen yan* da derler: Radlof, Aynı esr., a. yer. Teleüt türkçesinde, yalnızca *Küneş*, “güneş” sözü de, “*bir dağın güneşli yanı*” anlamına gelebilir: Radlof, Aynı esr., II, s. 1440. 22). Yudahin, Aynı esr., terc., s. 775. 23). Bk. U. Harva. Aynı esr., s. 552. 24). Pekarskiy, Aynı esr., s. 72. 25). Ph. J. Strahlenberg, *Das nord und östliche Theil von Europa und Asia*, Stocholm, 1730, s. 402. 26). U. Harva (Holmberg), *Die religiösen Vorstellungen der*

Mordvinen, FFC, 142, Helsinki, 1952, s. 168. 27). *Pallas*, *Reise*., I, s. 72. 28). Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çagatayî*, s. 235; Radlof, Aynı esr., II, s. 629, 1018. 29). *Lehçe-i Osmanî*, s. 650 v.d.; *Lugat-ı Çagatayî*, s. 235. 30). Kaşgari, I, s. 325-26. 31). Aynı esr., III, s. 124. 32). *Oğuz Kağan Destanı*, terc., s. 28, 32: *Dün yangğak*, yani "gece tarafı" deniyor. 33). Yır- fiil kökü ile genel olarak, "uzak" ve "uzaklaştırmak" ile ilgili sözler yapılır. Bk. Radlof, Aynı esr., III, s. 475. 34). Radlof, IV, s. 548; Yudahin, terc., s. 775. Kırgız lehçesinde "*sol celkelik cak*", "*Kuzey-doğu*" anlamına gelir. 35). Kaşgari, terc., III, s. 325-326. 36). Eski moğolcada *aru-* sözü, "arka" anlamına gelir. (YCPS, 56, 194; Ramstedt, *Kalmück. Wörterbuch*, s. 12b). Türkçedeki "arka" sözünün aslı da başlangıçta "*ar-ka*" türeyişinden meydana gelmiş olmalıydı. Bu sözün hem türkçe ve hem de moğolcadaki kökleri aynıdır. 37). *Foryaz* için bk. *Tarama Dergisi*, IV, s. 327. 38). Anadolu'daki kuzey rüzgârları anlamına kullanılan *üstü* sözü, herhalde bu rüzgârların, üstten, yukarıdan gelmeleri dolayısı ile kullanılmış olsa gerektir. Kumandan'lar kuzey rüzgârlarına *tornagıy* derlerdi (*Codex Comanicus*, s. 250). Bugünkü Kara-Kırgızlar ise, arapça "*şimal*" den gelen *şamal* sözünü kullanırlar (Yudahin, Aynı esr., bk.). 39). Altaylardaki Türk lehçelerinde şu deyimler de vardır: *Kün azar* (Sag.), *kün aydı* (Şor.), *Kün ösküzü* (Leb.): Radlof, II, 1437. 40). J. Gorohof, *Jurjung-Uolan*, s. 13.

TÜRKLERDE BİR GÜNLÜK ZAMAN

Türklerde “zaman” anlayışının günlük hayat ile ilgisi

GECE VE GÜNDÜZ

Avrupalılar “gündüz ve gece” derler. Biz ise “gece ve gündüz” deriz. Eski Türkler de böyle derlerdi. Bunu niçin böyle dediğimizi, bilmiyoruz. Fakat bir gerçek varsa, eski Türklere göre gece önce geliyor ve gündüz de onu aydınlatıyordu. İranlılar da gece ve gündüz (*Şebverûz*) derler. “Türk Mitolojisi” adlı kitabımızın 2. cildinde verdiğimiz eski bir Türk şiirinde de dendiği gibi, *Gök çıkırgı*, yani *felek* durmadan dönmektedir: “Yıldızlar sıra sıra dizilip gitmedirler. Gece ise gündüzün peşinden koşarak onu örtüp dururdu. Bu şiire göre gündüz kaçmakta ve gece de onu kovalamaktadır. Yakaladıkça da onu kendi siyah tülüne sarıp, örtmekten geri kalmamaktadır.” Çin’de de, bu ikili karanlık ve aydınlık prensibi yok değildi. Çinlilere göre, “Bütün hayat düzeni bu ikili Ying ve Yang prensibine göre düzenlenmiştir. Gece ve gündüz bir eksen etrafında döner ve mütemadiyen yer değiştirirlerdi.” İ r a n’da da, “aydınlıkların Tanrısı Hürmüz ile karanlıkların sahibi Ehrimen, aynı mücadele içindedirler. Hiç biri diğerinden kuvvetli değildir. Bu sebeple aynı değer ve uzunluktaki gece ve gündüzler birbirlerini takip eder ve giderlerdi”.

Eski Türkçede *Tün* ve *kün*, yani gece ve gündüz sözleri, iki kardeş mefhum gibi idi. “*Tün kün*” şeklinde beraberce söylenirlerdi. Gece, gündüzün karşısıdır. Eski türkçe deyimle: “*Tün, kü-nün karşısı ol*” dur. On iki hayvanlı Türk takviminde veya diğer sembollerde de, beyaz ve siyah iki hayvan bir mihver etrafında dönerken gösterilirdi. Bu, yalnız gece veya gündüzün değil, dünyanın, uzayın ve hattâ hayatın esas prensiplerinin de sembolleri idi. Bunda, Budizmin de önemli tesiri vardı. Fakat bu şekiller, Ortaasya’nın hayvanüslûplu san’atı ve zihniyeti ile, tamamen Ortaasyalaşmıştı. Esasen bu prensipler, Budizmden çok daha önce, Çin düşünce tarihinde de yer almıştı.

Türklerde, “*gündüz, güneyin; gece de, kuzeyin sembolü idi.*” Bu sebeple Türkler tam güney noktasına “*gün ortası*”, kuzey yönüne de “*gece ortası*”, yani *tün ortası* derdi. Kuzey, karanlığın sembolü idi. Tıpkı Arapların Kuzey bölgelerine *zûlmet* diyârları dedikleri gibi. Gerçekten de öyle idi. Atlı çoban olan Türklerin gerçek hayatı için, gökte güneşin gezisi ve yerdeki gölgeleri, zamanı bilme bakımından çok önemli idi. İran’da ve Onasya’da ise, güneşin gezisi ve gölgeleri, daha ziyade ibadet zamanlarını bilme bakımından önem kazanmıştı.

Şimdi Türklerin, güneşin doğuş ve batışına göre zamanı nasıl tayin ettiğini ve bu zamanların Türk düşüncesindeki yerini, birer birer incelemeğe çalışalım:

1. Türkler ve “sabah” (Güneşin doğuşu):

Eski Türkçede, çoğu zaman sabah için, “*erte*, *ırte*, *erde*” sözleri kullanılırdı. Bunu “*er*”, erken sözü ile açıklıyanlar da vardır. Ama bunun aslı böyle olmasa gerektir. Bu “*Ertmek*”, yani geçmek 1) kökünden gelen bir söz olmalıdır. Geçen bir günden sonrasını ifade ederdi. Nasıl ki bugün “*cuma-ertesi*”, geçmiş bir *cuma* gününden sonra geliyorsa. İnanişimize göre, sözlerin etimolojisi, kelimelerin kaba şekli ve görünüşü ile yapılamaz. Sözlerin mânâsını ve biraz da Türklerin takvimi nasıl anladığını göz önünde tutmamız lâzımdır. Türklerde gün değişimi, gece yarısından itibaren başlardı 2). Anadolu’da gün, akşamla beraber değişirdi. Avrupa’da ise yeni gün, sabahla birlikte gelirdi. Eski Türklerde “*Erte*” deyişi, ertesi gün, gece yarısından sonra geldiğine göre, aynı sözün sabah için de kullanılması normal görülebilirdi. Bununla beraber ne olursa olsun, *erte* sözü eski Türkçede de genel olarak “sabah” mânâsına kullanılmıştır.

Erte sözü Moğollara ve oradan da Mançu diline kadar sızmış bir deyiştir. Moğollar da bu deyişi, hemen hemen hiç değiştirmeden, *erte* şeklinde söylemişlerdi 3). Bu söz Türkçede genel olarak, yine sabahla ilgili ikinci bir deyimle kullanılırdı. Oğuz destanında yalnızca bir yerde *ırde boldı*, yani “sabah oldu” şeklinde, fiille beraber görülür 4). Diğer yerlerde *tang*, yani “tan” sözü ile beraber, *tang ırte* 5)., *tang ırte çakda* 6)., *tang ırte sarığa* 7)., *çang ırte boldı* 8)., şeklinde geçer. Bizce de, doğrusu böyle olmalıdır. *Erte* sözü, kendi kendine bir zarf veya bir isim dekil-

dir. *Tan* sözünü tamamlayan, bir deyiştir. Ancak *tan* sözü ile beraber kullanıldığı takdirde, “*tan erte*” yani “tan vaktinin ertesi” veya “tanla başlayan zamanı” anlayışını da ifade edebilirdi.

Anadolu’da *erte* veya *irte*, “*şafak*” mânâsına da kullanılmıştır. *Irte yeri ağardı*, sözü, “*tan yeri ağardı*” mânâsına da geliyordu 9). Anadolu halk ağızlarında *erte*’ye bazan *erten* diyenler de vardır. Bu da eski Türkçenin Anadolu’daki önemli kalıntılarından biridir. Çünkü kırgız lehçelerinde de, buna benzer ve aynı manada kullanılan *erteng* sözüne rastlamıyor değiliz.

Şafak, sabahın müjdecisidir. *Şafak* eski Türkçede *ağarması* deyimini Türkçede çok yaygın bir hâldedir. Eski Türkçede sabah namazına da, tan namazı denirdi. Bu daha doğru bir terminolojidir.

Biz şimdi, yalnızca “sabah” deyip geçiyoruz. Halbuki eski Türkler ve Anadolu Türkleri, bunu daha iyi incelemişler ve sabahı da bölümlere ayırmışlardı. Anadolu’da, “tandan, yani şafaktan sonraki zamana” “*tan üstü*” diyenler vardı. Eski Türkçede de, bunun karşılığını bulabiliyoruz “*tang erte*” 10). Şafaktan önceki zaman için, Anadolu’da “*tan demeden*” denirdi 11). Tam şafak sırasındaki zamanı belirtmek için de aynı sözler kullanılırdı 12).

Eski Türkçede *tang*, yani “*tan*” sözünün esas mânâsı, “*şafak*” demektir. Bu söz, genel olarak “*atmak*” fiili ile beraber kullanılırdı 13). Kırgız lehçesinde de *tang atmak* dendiği gibi, *tang sökmek*, *tang sürmek*, *tang salmak* gibi bazı fiillerle de kullanılabildi 14). Kazan Türkleri “*tan ışıması*” na, *tan ya-*

ırmak da derdi. Bu deyim Ç u v a ş lehçesine de girerek, *yerem pus* şeklinde garip bir hâl almıştı 15). Bu deyişler, K a r a i m T. lehçesinde de bozulmuş ve garip bir Türkçe hâline girmiştir 16). Anadolu-da, “şafak sökmesine” ve etrafın ayan beyan olmasına, *ılgarma* da denir 17). Eski Türkler “şafakleyin” karşılığını söylemek için, yalnızca *tangda* demekle yetinirdi 18). Bazıları da bunu daha genişletir ve “tan atmasından sonraki çağda” mânâsına, *tang ırte çakda* derdi 19). Kırgızların ise, bunu daha kısalttığı ve *tang ere-seresinde* dediği görülür. Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri ile araya bir de “s a b a h n a m a z ı”, girmiş oldu. Eski Türkler, “sabah namazı” na, *tang namaz* veya *tang namazı* derdi 20). H a r e z m Türk lehçesinin bir nevi sözlüğü sayılan M u k a d d i m e t ü l - E d e b ’de ise, sabah namazına çok önem verilmiştir (S. 165a). Meselâ bunlardan birinde, *tang namazı karankuda kıldı*, yani “sabah namazını karanlıkda kıldı”, dendiği de görülüyordu 20).

“Güneşin doğması” hemen hemen bütün Türklerde, “doğmak” veya “çıkma” fiili ile ifade edilirdi 21). Anadolu’da, güneşin çıkmasından az önceki zamana ise, “günönü”de derler ki, bu gerçekten güzel bir sözdür.

“Güneşin doğmasından sonra”, k u ş l u k zamanı gelir. Bu da, öğle ile sabahın ortasıdır. Aşağı yukarı saat 10 sıralarıdır. Kuşluk sözü, çok eski Türkçe bir sözdür 22). Anadolu Türkleri, kuşluk zamanını da bir kaç bölüme ayırmışlardı. Sabahla kuşluk arasına, Anadolu köyleri “*ince kuşluk*” 23). İstanbul’da

ise buna “*genç kuşluk*” derler 24). Ondan sonraki, vakit, artık “*öğleye düşmüş*” olur.

“*Tan yeli*” için de birkaç söz söylemeden geçmiyeceğiz: Eski Türkçede “*tang*”, şafak anlayışına; “*tan*” ise, *tan yeli*, sabah rüzgârı mânâsına gelirdi 25). Bu söz akşam esintisi için de kullanılırdı. *Tan yeli*, Kuzey Asya Türklerinde genel olarak harman savurmağa yarayan kuzey rüzgârına denirdi. Yine Altay Türkleri böyle hafif esen rüzgârlara, *ybarda* derlerdi 26’. Ses ve yapı bakımından Türkçeye benzeyen bu söz, Moğolçada *Çibar* şeklinde görülür 27). Bu da umumiyetle sabah rüzgârı için kullanılan bir deyimdi. *Çibar* sözü, Çağatay lehçesinde ise rutubetli hava mânâsına gelirdi. Yine eski Türkçede *çibuk* yani, “çubuk”, “yaş ve kurumamış bir dal” anlayışını ifade ederdi. R a m s t e d t ise, bu sözün Moğolcadan Türkçeye geçmiş olduğunu söyler, Tabii olarak elimizdeki sözlüklere göre, hemen böyle bir sonuca varmak, henüz erkendir.

“*Sabahleyin bulutun kızarması*”, eski Türklerde iyi sayılmazdı. Bulutların kızarmasına, “*bulut örtendi*” derlerdi. “*Örtenmek*” fiilinin esas mânâsı, “*yanmak*” demektir. Mogollar da sabah için, *ört* v.s. derlerdi. Mogolcadaki bu sözün, Türkçe “*örtenmek*” ile ne derece ilgili olduğunu bilmiyoruz.

Akşamleyin güneş indikten sonra, “*bulutların kızarması*” ise, iyi bir alâmet olarak kabul edilirdi. Kaşgarlı Mahmud’un yazdığı şu şiir, Türklerin bu âdetini belirtmesi bakımından çok ilgi çekicidir: “*Tünle bulut örtense, evlük urı keldürmişçe bolur.*”

Tanğda bulut örtense evge yagı kiçmişçe bolur 28). *yani “Akşam bulut kızarsa, evde bir çocuk, doğmuşçasına olur”.*

Sabah bulut kızarsa, eve sanki bir düşman, girmişçesine olur.”

Türklerde yeni bir *çocuğun doğması*, o ev için en büyük uğur ve saadet sayılırdı. Türklerin en büyük felâket günü ise, düşmana yenilme ve eve düşmanın girmesi idi. Eve düşman askeri girerse, evde reler olacağını Türkler iyi bilirdi.

Sabahın mutluluğu ve Türkler:

Güneşin doğması ile insanları yeni bir görüş eşğine getiren sabah, Türkler için her zaman önemli bir çağ olarak görülmüş ve öğülmüştür. Sabah, Türklerin inançlarında her zaman için önemli bir yer tutmuştu. *Dede Korkut*’taki şu güzel soylama, atlı göçebe Türklerin sabah hakkındaki fikirlerini bize çok güzel gösterir:

*Salkum salkam Tang yelleri esdüğinde
Sakallı bozaç Turğay sayradukda
Bidevi atlar issin görüp okradukda
Sakalı uzun Tat eri bangladukda
Aklı karaıu seçilen çağda
Kalın oğuzung gelini, kızı bezenen çağda
Beg yigitler, cılasunlar birbirine koyulan çağda*

Sabah rüzgârı yaz günlerinde şafakleyin hafif bir yel, yüze çarpan bir su, bir tipi gibi, kesile kesile esen bir rüzgârdır. Sürekli değildir bu rüzgâr. Türkler bu yele “*Salkum, salkım*” esen rüzgâr de-

mişlerdi. *Turğay* serçeden biraz büyükçe ve bozumsu bir kuştur. Türkler kuşların normal ötüşü için, ötmek fiilini kullanırdı. “*Sayramak*” fiili ise, çok öten, geveze kuşlar için söylenirdi. Bu kuşlara, “*sayrağıç, sayrağaç*” derlerdi. Bu kuş, sabahleyin alaca karanlıkta ötmeğe başlardı. Sabah olunca atların sahipleri veya seyisler, atları yemlemek ve sulamak için giderlerdi. At, yemini ve suyunu görünce kişnerdi. *Atın iki türlü kişnemesi* vardır. Birisi zevk ve korku ile ki, Türkçede bu çeşit kişneme için, *kişnemek* sözü kullanılırdı. Atın, yemini ve suyunu görünce, bir nevi içten gelen ve yarı homurtu hâlini alan bir kişnemesi daha vardır ki, Türkler buna ise, “*okramak*” derlerdi. Atın bu sesi, tiz sesle kişnemesinden ayrıdır. Burada “*issin görüp*” sözünü, sahibini görünce, diye tercüme edenler vardır ama, bu görüş daha çok, yem ve su ile ilgili olsa gerektir.

Sabah ezanı’nı “sakalı uzun tat eri” veriyor. Türkler islâmiyete girdikten sonra “*banglamak*” sözünü, “ezan okumak” karşılığı olarak kullanmışlardı. Esas mânâsı, bağırmaktır. Türkler de, islâmiyetten sonra sakal bırakmışlardı. Ama Türklerde bıyık, bir yiğidin en belirli özelliklerinden biri idi. Nitekim Dede Korkut kitabında Kazan-Han’ın kardeşi, Kara-Göne’nin bıyığı için şöyle deniyordu:

“*Kara bıyığın yedi yerden engsesinden düğen*” 29).

Bıyığı o kadar uzunmuş ki ensesinden, bıyığına yedi düğüm atıyormuş. Kara-Kırgızların *Manaş destanı*nda da henüz müslüman olmamış Türkler ve Mogollar için de en birinci özellik, yine bı-

yıklı olmağı. Kırgızlar bunlara, müslüman olun derken, “*Bıyığımı kestir, sakalını bırak*” derlerdi. Sakalı bırakmak ve uzun bıyıkları kestirmek, müslüman olmanın şartlarından birisi idi. Yine aynı destanda, müslüman olmayan Y o l o y - H a n ’ın gücünü ve cesaretini göstermek için, her şeyden önce bıyığının nasıl göklere yükseldiği söylenirdi. *Dede - Korkut*’daki bu sabah soylamasından da anlaşılıyor ki, Oğuz beyleri henüz daha bıyıklarını kesip sakal bırakmamışlardı. Sakal iyi bir meziyet sayılmıyordu.

Tat-eri, Ortaasya’da genel olarak, Türk olmayan veya Farsça konuşan T a c i k l e r için kullanılan bir sözdü. Ortaasya’da müezzinlik gibi din işlerini, Taciklerin yaptığı anlaşılıyordu. *Dede - Korkut* - *daki bu soylamanın*, O r t a - A s y a ’da s ö y l e n d i ğ i n i bu gibi belirtilerden açık olarak anlıyoruz.

“*Kalın Oğuz*” deyişi, Türkiye’de yapılan bazı açıklamalarda, Oğuzların bir özelliği olarak gösterilmiştir. “*Kalın*” sözü, burada kalabalık, çokluk ve dolayısıyla güçlü ve kudretli mânâsına gelmektedir. Ama bu söz yalnız Oğuzlar için kullanılmış bir söyleyiş değildir. Manas destanında, “*Kalınğ il*”, Altay destanlarında “*Kalınğ yurt*”, hep aynı anlayışla kullanılmıştı (Rad. Wb, II, 242). Babür’ün Vekâyesinde “*Kalın kişi*” = çok insan, “*Kalın boldı*” da, kalabalıklaştı, çoğaldı mânâsına gelirdi (Rad., wb, II, 247). Şu hâlde bu deyiş, yalnız Oğuzlara değil, bütün Türk kültürünün ve içtimaî teşkilâtının bir deyimi idi.

Türkler Ortaçağda, güneşin mitolojik sebeplerini çoktan unutmuş ve gerçekçi bir edebiyat anlayış ve

görüşüne girmişlerdir. Sabahın oluşunu ve güneşin çıkışını anlatmak için, *De de k o r k u t* kitabında sık sık geçen şu cümle, bunun en güzel bir delilidir: “*Göğ-sü güzel kaba dağlara gün değende!*”

Bu konuyu bitirirken, *K ı r g ı z* Türklerinin *M a n a s* destanında sabah oluşunu anlatmak için sık sık kullanılan şu deyişi de yazmadan geçemiyeceğiz: “*Tan a ğ a r ı p a t t ı , g ü n k ı z a r ı p ç ı k t ı* 29)”. *Manas* destanında hemen hemen hiç bir zaman “güneş doğdu” veya “sabah oldu” denmez. Sabahı ifade için her zaman bu deyiş kullanılır.

2. Türkler ve “akşam” = (Güneşin batışı):

Akşam sözü, eski Türkçede yoktur. Bilindiği üzere, eski çağlardanberi, Ortaasya’nın her tarafına *Soğdlular* da yayılmıştır. Birçok yerde de, Türklerle yanyana oturuyorlardı. Türkler, eski *Soğdlulara* *S o ğ d a k* derdi. *Soğd* veya *Soğdiyana* ise bugünkü *Batı Türkistan*’ın eski adıdır. Eskiden *Batı Türkistan*’ın şehirlerinde, İran dilinin oldukça ayrı bir lehçesini konuşan kavimler otururdu. Kendileri ateşe tapardı ve *Zerdüş* dinine inanırlardı. Ama *Batı Türkistan*, büyük çöllerle İran’dan ayrılmıştı. Bu sebeple *Soğdluların* kültür ve medeniyeti ile esas İran’ın kültürü arasında, büyük farklar görülürdü. Öte yandan *Batı Türkistan*, Ortaasya’nın içinde idi. Bütün Ortaasya memleketleriyle temas hâlinde idiler. Bu sebeple *Soğd* kültürü, İran medeniyetinin bir kolu olarak değil. Ortaasya medeniyetinin ta kendisi gibi kabul edilirdi. Hele Ortaasya’nın içlerine yayılan *Soğdlular*, Türklerle beraber yaşıya yaşıya, Or-

taasyahlaşmışlardı. Bunun sonucu olarak, Türkler de Soğdlulardan çok şey almışlar. Zaten Anadolu'daki Müslüman Türkler de Soğdlulardan çok şey almışlar. Müslüman Türkler de, Soğdlulardan çok şey getirmişlerdi. Anadolu'daki Müslüman Türklerin Arap tesirini taşımaları, Ortaasya'daki Soğdlularla beraberce yaşadıkları çağlardan kalma bir hatıradır. Soğdlular, *Akşam*'a "*ahşap*" derdi 30). Bu söz, değişe değişe bugünkü hâline gelmiştir.

Kaşgarlı Mahmud da XI. asırda, *axşam*, "*Akşam*, *ahşam*" sözünden de bahsederdi 31). Öyle anlaşıyor ki bu söz, XI. asırda tamamen Türkçeleşmiş ve ses yapısı bakımından da, Soğudça aslından ayrılmıştı. Tabii olarak bu sözün Türkçeye ne zaman girdiğini kesin olarak bilemiyoruz. Belki de bu deyiş, bir ibadet zamanı olarak *M a n i h e i z m* yolu ile Uygurlara girmişti. Türkçeye, daha önce de girmiş bir söz olabilirdi. *Akşam* sözü *tran* lehçelerinde *kşap* veya *kşapan* şeklinde de görülür 32). Türklere en yakın ve eski İran lehçesi ise, Soğudçadır. *Akşam*, Soğudçada '*xşp*, (*Axşap?*) şeklinde yazılırdı. Türkçe akşam sözüne en yakın olanları ise, yine de soğudçada bulunur 33). *M o ğ o l* lehçelerindeki *askun*, *askan* sözlerinin de, *akşam* ile ilgili bulunmaları çok muhtemeldir 34). Fakat bu sözlerin, Moğolcaya ne zaman ve ne yolla girdiği hususunda bir şey söyleyemeyeceğiz.

Türkler akşamı, "*gün batışı*" ile ilgili bir vakit olarak kabul ederdi. Bu sebeple Türkçedeki bütün sözler, "*Günindi*, *gün kavuştu*" v.s. gibi, güneşe göre hesaplanmış deyişlerdi. Halbuki eski Soğdlular ve ateşe tapan *Zerdüşt* dinine inananlar, "*güneşin bat-*

tığı sırada, kendi tanrılarına ibadet ederlerdi. Bu da belirli saatta olurdu ve buna akşam vakti denirdi.”

Öyle anlaşıyor ki Türkler, İslâmiyete girdikten sonra da, bu ibadet saatini “*akşam namazı*”na çevirmişlerdir. Nitekim Harzemşah devleti zamanında da (XIII. asır), buna “*Akşam namaz çakı*” denirdi 35). Öyle anlaşıyorki X. ve XI. asırda “*yatsı namazı*” vakti Türkler arasına henüz iyice girmiş ve yerleşmiş değildi. Bu sebeple bu çağ, yalnızca “*yatma zamanı çağı*”, yani *yatuk oğrı* sözü ile ifade ediliyordu. Bundan başka, yatmağa yakın, yatılacak çağ anlayışına, *yatagaşık* sözü de kullanılıyordu 36). XIII. asırda, yani Harzemşahlılar devrinde ise, yatsı yerine “*yatış namazı çakı*” deniyordu 37).

“*İkindi*”ye gelince, aynı devlette “*ekindi namazı*” sözüne de rastlıyoruz 38). Görülüyor ki *akşam* ve *ikindi*, deyişleri, başlangıçta ibadet saatleri olarak görülüyordu. Rahmetli Ahmet Vefik Paşa, “*ikindi*” sözünü, “*Öğlenin ikincisi*” diye izah ediyor ki, bizce er doğru izah şekli de bu olmalıdır 39). Bu da ibadet zamanıdır.

“*Gece*” sözü, eski Türklerde daha az geçmektedir. Onlar daha ziyade, karanlık anlayışıyla ilgili “*Tün*” sözünü kullanırdı. Ama eski Türklerde, gece sözü de vardı 40). Fakat onlar, meselâ bizim gibi gece, gündüz demezler, “*Tün kün*” yani, “*Tün ve gün*” derlerdi 41). Tün sözü bütün geceyi içine alıyordu. Halbuki gece “*keçü*” sözü, daha ziyade *akşam* manasına geliyordu 42). Eski Türklerde gece, “*yatma saati, yatağa girme vakti*”dir 43). Akşam yemeğine de “*Gece aş*” denirdi 44).

Eski Türkçede yatma vakti için *keçe*, “*gece*” ve “*gecelemek*” için de *tünemek* fiilinin kullanıldığını biliyoruz. Meselâ *Kutadgu-Bilig* şu satırında bu iki anlayışı açık olarak göstermektedir: “*Keçe yattı, anda tünedi* 45).”: “Yatma vaktinde, orada yattı ve geceledi”. Burada da *g e c e* sözü, yatma vakti manasına kullanılmıştır.

Öyle anlaşıyor ki Türklerde, *Tan*, yani şafak sözü nasıl, “*şafaktan güneşin doğuşuna kadar geçen zaman*” için kullanılıyorsa; *g e c e* de, “*güneşin batışı veya karanlık basışından; yatma zamanına kadar geçen zaman*” idi. *Kutadku-Bilig*’in şu mısraı gece sözü hakkında bize tam bir fikir verebilir:

“*Kece sağınıp yatsa, anı körse tüş*” “Gece düşünüp yatsa, onu düşünde görse” 46). Bu şiire bakılırsa, eski Türklerle göre gece, *y a t m a d a n ö n c e k i*, “*düşünme çağı*” idi.

“*Akşam karanlığı*” için, Anadolu’da “*ıgırcık*, *ıkırcık*, *ıncık*” dedikleri bir söz vardır ki bunun karşılığını Ortaasya lehçelerinde bulabiliriz 47).

Yine Anadolu’da “*akşam yemeği*”, için “*Kaşık çalmı*” diyenler de vardır. Ortaasya’da da yemek zamanı bir vakit ölçüsü olarak kullanılırdı. Ahmet Vefik Paşa “*Sular karardı*” sözünü, “akşamın başladığı çağ” olarak açıklar. “*Akşam üzeri akşam suları*” sözlerini ise, “güneşin batışından az önceki çağ” olarak kabul ederdi 48). Akşam karanlığı için Anadolu’da bir *Kaşkararmak* sözü vardır ki, aynı deyiş çağataycada da görülür 49). “Akşamla yatısı arası” için ise, Anadolu’da “*Kıwırcık karanlık*”,

“*Alaca Karanlık*” derler. Osmanlılar, bir devletin yıkılışı için de “*Akşam günü*” derlerdi 50). “*Akşam güneşi*” sözü, daha ziyade soluk kumaş renkleri için bir ad olmuştur. Anadolu’da, soluk akşam ışıkları için “*Buğanak, buvanak*” derler. Elhasılı Türk kültürünün her yerinde akşam kendi izlerini bırakmıştır.

“*Yatsı*” sözü, yatmak fiilinden gelirdi. İkinci gibi bu da bir ibadet zamanıdır.

Akşamın, Türk edebiyatında da yeri büyüktür. Bunların, bizim buradaki konumuzla ilgisi yoktur. Ancak Dede Korkut’daki şu beyti okumadan da geçmiyeceğiz.

“*Karangözü akşam olanda Kaygulu çoban*”

“*Kar ile yağmur yağanda çamaklu çoban*” 51).

Gündüz tabiatın göğsünde gezen çoban, akşam basınca kaygılanırdı. Kaygı kelimesi oldukça er zamanlarda Türkçeye girmiştir. Oğuz destanında da bu söze rastlanır. Kaygı’nın Türkçe karşılığı “*Bung*”dur. Anadolu’da bu söz, “*Bun*” olmuştur. “*Kar ile yağmur yağanda çakmaklı çoban*” cümlesi ise, iyice anlaşılmıyor. Türkçede çakmak sözü, yıldırım için de kullanılırdı. Yine Dede Korkut kitabında akşam için, “*Aklı karalı seçilen çağ*” da denir ki, bu da güzel bir yorumdur 52).

“*Gece yarısı*”: Orhun yazıtlarından beri, Türkler gece yarısı için “*Tün ortusu*”, yani “*gece ortası*” derlerdi Bu deyiş şimdi, Ortaasya şivelerinde de yaşamaktadır 53). Gece yarısı sözünün, kuzeyi gösteren bir anlayışı da vardır ki, bunu yönlere ait bölümü-

müzde aydınlatacağız. Türklerde gecenin renk özelliği *k a r a* 'dır. Karanlık, karaltı v.s. gibi sözler hep kara sözünden gelir. Eski Türkler geceye "*Kara-Tün*", yani kara gece de derlerdi 54). Gece yarısından sonraki zaman çağlarını, sabahla ilgili bölümümüzde göstermeğe çalışmıştık.

Anadolu'da gece yarısı için, hep aynı söz kullanılırdı. Bazı şehirlerimiz de bu çağ için, *Tün içi* denildiği de görülür 55).

Eski Türkler de şimdiki gibi "*Gece-gündüz*" derken, önce gece'yi söylerlerdi 56). Onlara göre, gece, gündüzün karşısı idi 55). Geceleyin bir iş yapacakları zaman, gece olunca yapalım demezler; bugünkü gibi "Gece ile beraber" yapalım derlerdi 58).

X. asırdan kalma şu eski Türk atasözünden söz açmadan da geçemiyeceğiz. "*Gece yürüyen, gündüz sevinir; Gençken evlenen, sonra sevinir*" 59). Zindan veya hapishane de, o çağlarda karanlık idi. Bunun için Eski Türkler *z i n d a n a* da, "*Tünek*" demişlerdi 60). Biz bugün artık bu sözü, Tavuk kümesleri için diyoruz. Bugünkü Tünek sözümüzün aslı da buradan gelir. İnsan ölünce, karanlık âleme, zulmete göçüyordu. Onun için eski Türkler *m e z a r a*, "*Tünerik*" derdi 61). Bu da, Tün, gece, karanlık anlayışlarından geliyordu. İslâmiyet, cenneti vaad etmesine rağmen, Türklerin bu sözünü ortadan kaldıramamıştı. Anadolu'da bile, ölümün en yakın arkadaşı olarak "*Kara toprak, kara yer*" sözünü, kullanmıyor muyuz?

Eski Türkler, "*akşam güneş battıktan sonra, bulutların kızarmasını çok iyi bir âlâmet olarak sayar-*

lardı. Onlarda en büyük saadet, evde yeni bir çocuğun doğmasıydı. Adeta bir çocuk doğmuş gibi, ev saadet ve neşe içinde kalacak derlerdi. Sabah, güneş henüz daha bulutların arkasından çıkmadan, bulutların kızarması ise, onların başına bir felâketin geleceğini haber veren bir belirti idi 160). Bu konu ile ilgili belgeleri, sabah hakkındaki bölümümüzde vereceğiz.

Türklere göre “karanlık ve gece”, kötü rûhların ortaya çıkması için en müsait bir çağdı. “Kötü rûhlar, ortaya çıkmak için geceyi beklerlerdi. Bu sebeple Şamanlar bazı törenler için geceyi bekler ve karanlık çöktükten sonra da törenlerine başlarlardı.” Artık bu çağda, kötü rûhlar da ortaya çıkmış ve faaliyetine başlamış bulunurdu. Bunun için de Şamanlar, onlara rastlayıp yakalayabiliyor ve onları insanlar için zararsız bir hâle sokabiliyordu 62).

3. Türkler ve “Öğle” = (Gündüzün yarısı):

Güneş doğudan çıktıktan sonra, güneyde bir kavis yapar, sonra da, batıda batır. Türkler için güneşin geçtiği bu yol çok önemli idi. Gerçekten de mantıkî olarak bu yolun yarısı, günün tam ortası sayılmalı idi. Anadolu’da bile *güneş tepede* sözü, bir nevi öğle vakti mânâsına kullanılan bir sözdür. Eski Türkler ise, buna *kün ortu*, yani “Gün ortası” derlerdi. Tabii olarak bu deyiş, başlıca iki mânâ ifade ediyordu. Bunlardan birincisi, “günün ortası”; ikincisi ise, “güneşin ortası”dır. Bunlardan hangisinin doğru olabileceğini, biz de kestiremiyoruz.

G ö k t ü r k 'lerin öğle vaktine yalnızca “gün ortası” demelerine rağmen Uygurlar, buna bir de bir “zaman” sözü ilâve ederek, ö ğ l e çağı için, *kün ortu ödün* veya *kün ortu odun* demişlerdi 63). Göktürklerdeki bu deyiş bir zaman mânâsına değil, daha ziyade bir yön, yani güney için kullanılan bir deyişti. Uygurlar, bu eski anlayışın tesirinden kurtulamamışlar ve buna bir zarf ilâve ederek, mefhumu öğle mânâsına kullanmışlardı. Fakat XI. asırda, yani Kaşgarlı Mahmud zamanında, *kün ortu* artık tamamı ile eski yön anlayışını kaybetmiş ve yalnızca ö ğ l e mânâsına kullanılmağa başlanmıştı 64). “*Kün ortu*” sözünü kullanan Türkler daha ziyade Ç i ğ i l 'lerdi. Bilindiği üzere, Çigiller, Isıg-gölün kuzey ve batı taraflarında oturur ve Uygurlarla komşulukları dolayısı ile, çok kuvvetli Uygur tesirleri taşırlardı. B a t ı T ü r k l e r i ise, öğle zamanı için, yalnızca “öyle” derlerdi.

Yönlere ait bölümümüzde, bu sözün astronomik anlayışını anlatmağa çalışmıştık. Güneş, güney yarım dünyasının tam ortasına geldiği zaman, öğledir. Tabii olarak öğle, gündüzün de yarısıdır. Biz gece yarası deriz de, nedense gündüz yarısı demeyiz. Yalnızca öğle deriz. Önceleri Türkler, her ikisine birden aynı deyişi kullanırdı. A n a d o l u 'da da öğle vakti için, “*Gün orta*” sözü kullanılır 65). “Ö ğ l e” kelimesinin aslı henüz iyice bilinmemektedir. Eski Türkçede, “öt, öd, ödlü” zaman mânâsına gelirdi. Bu kökten “öd-le” şeklinde meydana gelmiş bir söz türemesi ve buradan da, bizim “ögle” sözümüzün çıkmış olması çok muhtemeldir.

Öğle veya *öyle* sözlerinin kökleri de, üzerinde ilgi ile durulacak bir konudur. Uygur'larda *öd* ve *ödün* (*öd-ün*) sözleri, zaman ve vakit mânâsına gelirdi 66). Aynı anlayış için diğer lehçelerde de *öt*, *ödh*, *öz* gibi, hafifçe değişmiş sözlere rastlıyoruz 67). Kasgarlı Mahmud'a göre Oğuz'lar öğle'ye, *öyle* derdi. Kıpçak Türkleri ise (*y*) yi (*z*) yaparak, bunu, *özle* şekline sokmuştu 68). Türkçe *öd*, *ödh* ve *öt* sözleri Moğolcaya da girmiştir. Nasıl olmuşsa, meselâ sonraki Moğol lehçelerindeki *üdü* sözü, "*öğle*" mânâsına kullanılmağa başlanmıştır 69). Halbuki daha önce bu söz Moğolcada da, Türkçe aslında olduğu gibi, yalnızca "zaman" mânâsına kullanılıyordu. Öğle zamanını ifade etmek için de, "yarım gün" anlayışına *üdü*-*düli* deniyordu. Meselâ, XIV. asırdaki durum böyle idi 70). Burdan da anlaşılıyor ki, esas itibarı ile zaman mânâsına gelen *öd* sözü, Moğollar tarafından da öğle ile ilgili görülmüştü. Bununla beraber, bu konu üzerinde, ayrıca özel olarak durmak lâzımdır.

Diğer Türk lehçelerinde, öğle için daha ziyade "*Tüş*" sözü kullanılırdı. Aynı söz, güneşin dolaştığı güney yönünü de gösteren bir deyiştir 71). Bazı Türkler ise, öğle vaktini tam olarak anlatabilmek için, "*orta Tüş*" yani orta tüş veya güney, güneş ortası derlerdi. Aynı sözden yapılmış "*Tüşlük*" gibi 72). Bazan öğle ve bazan da zaman birimi olarak, "*yarım gün*" anlayışı ile kullanılırdı. Yola giden askerler ve kervan sahipleri de, yarım gün süren yerler için *Tüşlük yer* derlerdi. Tüşlük, öğle vakti konma ve istirahat etme zamanı için de kullanılmıştır 73). Öğleden sonra, artık gün dönmeğe ve düş-

meğe başlar. Bunun için mi öğleye tüş denmiştir? Bunu bilemiyoruz. A n a d o l u 'da bazı yerlerde de, öğleye “*gün döndü*” denir 74). Bazı şehirlerimizde, öğle yemeği için, “Ka'cak” derler 75). Bu bir zaman olmaktan ziyade, yemekle ilgili bir deyiştir. *Kalca*, Kazan Türkçesinde, “bir parça et, yemek” mânâsına kullanılan bir sözdür 76). Anadolu Türkçesindeki *kalcak*'ın, bunun küçültme eki ile meydana gelmiş bir türeyişi olması, çok muhtemeldir. Bundan da anlaşılıyor ki, “*Türkler öğle vaktini bir yemek zamanı*” olarak da kabul etmişlerdi. Tabii olarak bu deyimler, çok eski çağların hatıraları idi. Türklerin çoğu zamanları, uzun savaş yürüyüşleri, kervancılık ve buna benzer güç işlerle geçiyordu. Öğle vakti, onlar için bir durma ve dinlenme çağı idi. Bu sebeple Türkler, öğle vaktine, *konaklık* da demişlerdi 77).

İslâmiyetin girişi ve “*öğle namazı*” ile ilgili deyişler, bilhassa devlet dili ile okumuşların yazılarında, eski sözlerin hepsini ortadan kaldırdı ve bu suretle *öğle namazı* deyimini hepsinin yerine geçti. Bazı Türkler ise, doğrudan doğruya Farsça *beşim* sözünü aldı ve bu çağ için kullandılar. Buna rağmen Türkler, bu gibi Farsça sözleri bile, Farsçadaki esas mânâları ile kullanamamışlar ve kendi anlayışlarına göre değiştirmişlerdi. Meselâ Kırgızlar Farsça *beşim* sözünü, yalnızca öğle mânâsına değil, öğleden sonraki vakitler için de kullanmışlardı 78).

4. Gece ile gündüzün sebepleri:

Türkler, gece ile gündüzün, gökler, felek ve burçlar gibi, biribiri arkasından dönerek geldiğine

inanırdı. Yukarıda *Kutadgu - Bilig*'den aldığımız şiirde görüldüğü gibi, gündüzü arkasından kovalayan gece, yetişerek gündüzü örtüyordu. Hasan bin Mahmud Yükneki'nin Uygur harfleri ile yazılmış *Atabetül Hakayık* adlı eserinde bu dönüş şöyle anlatılıyor (79):

“Yarattı ol ugan, tününg kündüzüng,
 “Udup biri birke, yorır öng songa,
 “Tünetür tününgni, küzüng kiterip,
 “Tününg kiterip, baz yarutur tanga!”

“Tanrı, geceni, gündüzünü yarattı,
 “Birbirine uyar, birbirinin ardından giderler,
 “Gününi giderip geceni getirir,
 “Geceni giderip tekrar gündüz eder!”.

Bu eski Türk kitabında, “gece ve gündüz, Tanrı tarafından yaratılmış birer varlık gibi” anlatılmıştır. Yunan mitolojisinde de gece, bir varlık gibidir. Hem de bütün varlıkların en kuvvetlisidir. Buna İran edebiyatında da rastlanır. Yunus Emre'ye göre de gece ve gündüz, Tanrı tarafından yaratılmıştır:

“Gece ile gündüzü, gökte yedi yıldızı,
 “Levhte yazılı sözü, cümle vücutda bulduk!”

İran edebiyatında gece ve gündüz de, ay ve güneş gibi çarha girer, yani dönerdi. Lamiî Çelebi'nin *Hüsni ü Dil* tercümesinde bunu görüyoruz (80):

“Tan mı dün ü gün şems ü kamer çarha girerse,
 “Pür gulguledir zemzememizden dil-i Eflâk.”

N O T L A R

1). Kaşğari, terc., III, s. 425. 2). Mesela bk. O. T u r a n, *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, s. 27 3). *Mukaddimet ül-Edeb*, Poppe neşri, s. 164b. R a m s t e d t, Aynı eser. Bk. Not. 27 s. 126. 4). B a n g - R a h m e t i A r a t, *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul, 1936, s. 31. 5). Aynı esr., 222. 6). Aynı esr., s. 31, 25. 7). Aynı esr., 335, 338. 8). Aynı esr., 136. 9). *Tarama Dergisi*, IV, s. 306. 10). Uygur lehçesindeki *tang erte* bunun karşılığıdır: R a d l o f, *Wörterbuch*, III, s. 804. 11). "*Tan demeden*" deyimini için bk. R a d l o f, Aynı esr., III, s. 822. 12). A n a d o l u d a, şafakleyn sözünün karşılığı olarak *erteleyin* sözü ile *ılgarmak* fiili de kullanılır. Bk. *Derleme dergisi*, indeks. 13). Kaşğari, terc., III, s. 356; Radlof, Aynı esr., III, s. 804. 14). Y u d a h i n, terc., *tang* maddesi. 15). R a d l o f, Aynı esr., III, s. 805; Çuvaş. *Şerempus*= "şafak", P a a s. 16). R a d l o f. Aynı esr., III, s. 822; Karaim. T. lehçesi. 17). Anadolu'da şafağa *ılgarma*, *ayanlanma* da denir. 18). Kaşğari, terc., I, 251; A. v o n G a b a i n, *Hsüan Tsang*, VII, 1965; (Kaz.): R a d l o f, *Wörterbuch*, III, s. 805. 19). *Oğuz Kağan destanı*, 31, 35. 20). *Kutadgu-Bilig*, 113; R a d l o f, Aynı esr., III, 806. 21). R a d l o f, Aynı esr., II, s. 1436, 1634. 22). Kaşğari, terc., I, 474; Oğuzca. *Mukaddimet ül-Edeb*, s. 233. 23). Bk. *Derleme dergisi* indeks: Şafak maddesi, 24). R a d l o f, Aynı esr., II, s. 1030. 25). Kaşğari, terc., III, s. 1157; Sağay, Koybal, Kaçinsk lehçelerinde: R a d l o f, Aynı esr., III, s. 822. 26). *Yıbar* (Alt.): R a d l o f, Aynı esr., III, s. 499. 27). R a m s-

tedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 114a. 28). Kaşgari, terc., I, s. 251. 29). Radlof, *Proben*, V, s. 670. 30). Gauthiot, *Grammaire Sogdiénne*, bk. Indexe. 31). Kaşgari, terc., I, s. 107. 32). Ramstedt, Aynı esr., s. 16b. 33). R. Gauthiot, Aynı esr., bk. Indexe. 34). Ramstedt, Aynı esr., a. yer. 35). *Mukaddimet ül-Edeb*, Poppe neşri, s. 217b. 36). Kaşgari, III, s. 55. 37). *Mukaddimet ül-Edeb*, s. 217b, 373a. 38). Aynı esr., s. 180a. 39). Ahmed Vefik Paşa, Arapça 'asr-ı sâni deyimi ile de karşılaştırır: *Lehçe-i Osmanî*, s. 112. 40). Kaşgari, III, s. 219. 41). "*Çince-Uygurca sözlük*"teki durumu için bk. Radlof, Aynı esr., II, s. 1144, 1149. 42). Aynı esr., a. yer. 43). Bk. Not. 45. 44). Mesela Kırgızlar akşam yemeğine *keçki aş*, "geceki aş" derler: Radlof, Aynı esr., II, s. 1148. 45). *Kutadgu-Bilig*, 27, 22; Radlof, Aynı esr., II, 1149. 46). *Kutadgu-Bilig*, Radlof neşri, 171, 31; Radlof, II, 1149. 47). Kırgız lehçesinde *ıngır, ıngırt*, "alaca karanlık" anlayışına gelir: Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, tere., s. 369. 48). *Lehçe-i Osmanî*, s. 35. 49). Radlof, Aynı esr., II, s. 389. 50). *Lehçe-i Osmanî*, s. 35. 51). *Dede Korkut Kitabı*, M. Ergin neşri, s. 15. 52). Aynı esr., s. 8. 53). Kaşgari, III, s. 247; Kırgızlar, hayal meyal görülen şeylere *karang-surang* derler: Yudahin, Aynı esr. 54). Radlof, Aynı esr., III, s. 1548. 55). *Derleme Dergisi*, b. bk. 56). *Tün-Kün*, "gece-gündüz" için bk. Kaşgari, I, s. 97, 100. 57). *Tün, künün karşısı ol*: "Gece, gündüzün karşısıdır": Kaşgari, I, s. 423, 25. 58). Mesela: *Tünle keldim*: "Geceleyin geldim" (Kaşgari, I, s. 339); *Tünle birle köçelim*: "Geceleyin göçelim" (Aynı esr., II, s. 5). 59). Kaşgari, III, s. 87. 60). Aynı esr., I, s. 408: *Burşgan* ağzınca söylenen bir söz. 62). Vasilyev, *Izobrazheniya*, s. 270; Harva, Aynı esr., s. 552-53. 63). *Türkische Turfan Texte*, V, 10, 88. 64).

Kaşgarî, terc., I, s. 124. 65). *Derleme Dergisi*, indeks, b. bk. 66). Radlof, Aynı esr, I, s. 1281. 67). Kaşgarî, I, s. 114. 68). Aynı esr., a. yer. 69). Ramstedt *Kalm. Wörterbuch*, s. 455. 70). P. Pelliot, *L'histoire secrète des Mongols*, s. 54. 71). Radlof, Aynı esr., III, s. 1586. 72). *Tüştük* (=tüş-lük) (Alt., Leb., Tel. Kırg.): Radlof, aynı yer. 73). Mesela Babür-Nâme'de, "Bir tüşçilik yol gelib" deniyor: Radlof, aynı yer. 74). *Söz derleme dergisi*, bk. Ögle. 75). Aynı esr., aynı yer. 76). Radlof, Aynı esr., II, s. 267. 77). Aynı esr., II, s. 652. 78). Yudahin, Aynı esr., terc., s. 110. 79). *Atebetül Hakayık*, (R. Arat yayını), s. 42. 80). *Tarama Sözlüğü*, (eski), II, s. 832.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ I.

UMUMÎ İNDEKS

KISALTMALAR : (a.) = Arapça. (ad.) = Kişi adı.
b. = Boy, kabile. b. bk. = Bu maddeye bakınız. (ç.) = Çince. d. = Dağ. (f.) = Farsça. ır. = Irmak. g. = Göl. k. = Kavim. krşl. = Karşılıyınız. (mo.) = Moğolca. (skr) = Sanskritçe. ş = Şehir. (tü.) = Türkçe. vd. = Ve devamı.

— A —

Ābisgūn ş., 227. *Aça-tuyak* (hayvan), 195. Afrasiyâb, 195, 229, 231.

AĞIL : 11, 15, 513. Ağıl (kom), 66. *Ay a.* 1, 13. Buzağı a. 1, 15. A. da ev, 15. Güneş a. 1, 13. Kışlak a. 1, 13. AĞIL-KÖY, 11, 313. Kuzu a. 1, 15. Küçük a., 48.

Ağıla, 13. *Ağızla-*, 331. AHIR, 188. Aıl (ağıl), 312.

AİLE, 60-62. A. ve anne, 62. A. ve çocuk, 60-62. *Aimək*, 312. *Aitka*, 309.

AK: A. çadır, 269. A.- dağ. 271. A.- ev, 269. Ak-Kerman. 307. Ak-Ordu. 267. Ak-su ş. i, 157.

AKŞAM: Akşam: *Kşap* (Soğdca), 457. A. namazı çakı, 458. *Sılar karar-*, 458. A. yemeği, 459.

AKŞAM KARANLIĞI : *Alaca k.*, *buganak*, *buvanak*, a. *güneşi*, 460. *İğırçık*, *ıkrıçık*, *ıncık*, *kaşkarar-*, *kıvrıcık k.*, 459.

Akhunlar, 215, 397. Akkoyunlular, 10. AKRABA-KÖYLER, 21. *Aluçık*, 269. Altay d., 10, 44, 131, 153, 345, 357.

ALTIN : A.- çadır, 50. A.- dağ ve şehri, 129, 131. A. — Ordu, 361. A. TAHT, 271, 275, 277. *Altun - örgi*, 275. *Altun - yaruk*, 175.

ALTI : A. yol., A. bölük, 330, 337.

ANADOLU (ESKİ): 19, 13, 22, 23, 28, 38, 300, 312, 327, 331, 337, 347, 351, 360, 361, 371, 385, 387.

An Lu-shan isyânı, 254. Antalya'da göç, 80.

ARABA : At, 378, 411. Binek, 490. Büyük, 400. A. çadırı, 316, 319. Çadırılı a., 399, 419. Çift atlı ve öküzlü a., 387. Çin a. sı, 392, 398. Çok öküzle çekilen, 390. Deve a., 419. Dört öküzlü, 399. Dört tekerlekli, 399. -ARABA-EV, 2, 392, 395. Eşek a. sı, 394. Geyik a. sı, 386, 388. Göktürk a. sı, 364, 366, 386. 388, 393, 395-405. -HARP a. sı, 392. A. ve hayvancılık, 400. -HAZİNE a. sı, 394. Hitay devletinde a., 399. -Hun a. sı, 393. İki tekerlekli a., 372, 384, 398. İnsan koşulu a., 372. -A. KATARI, 348-9. Katır a. sı, 398. -KEÇE a., 393. K e r v a n a. sı, 348-9. -A. KOŞUMU, 326, 389, 415. A. otağı, 316. Otağlı a., 390, 400. -ÖKÜZ a. sı, 390. 393, 398. Hitay d. de öküz a. sı, 399. —Saray a. sı, 394. Savaş a. sı, (Çin'de), 392. Sekiz öküzlü a., 899. Sepetli a., 380. Tek öküz ve tek atlı a., 415. Tenteli a., 419. Uygur ve Uygur - Hint tipinde a., 372, 398. A. YAPIMI: 370. Yedek atlı a., (bk. Koşcan, koşdaş), 416. Y ü k a., 400. Yüksek a., 390, 397. Ayrıca bk. *Koçu*, *kibitka*, *tulika*.

ARABA: (Bölümleri): Bk. *Arış*, *aykırı*, *başırcak*, *boyunduruk*, *dingil*, *tingil*, *germe*, *kol*, *ok*, *okluk*, *örtü*, *tent*, *tilkice*, 409-419.

ARABACI : 362, 370. Bk. *Kanglıcı*, *koşçu*, *sürücü*, 411-416.

Arslan Han, 123, 379. -ARŞIV: (Uygur), 121. *Arasta*, 309.

Argış, *arkış* (*kervan*), 341, 365, 371, 373, 377. *Arkuç* 371. *Arku-r-*, 371. Asan (Hasan), elçi, 380. Asım Ef., 300, 333.

ASKER : Atlı a., 110. A. eğitimi, 121. Ast, 305. Aşına Ho-lu (Göktürk), 133. -AŞLIK: *Aşlıkçı*, 17. *Aştıkçı*, 17.

AT : A. ve aygır, 102. A. avı, 40. Bayraklı a., 102, 108. A. besleme, 37, 172. B e y l i k a., 359. Binek a. ı, 359. -AT ÇOBANI : 6, 8, 12, 18, 30, 31. Damızlık a., 109. A. e t i, 117. A. eyercisi, 18. A. eğitimi, 98. -A. FİYATI, 127. A. g ü r e ş i, 109. -HAKANLIK a. lar, 50-51. A. katarı, 342. At k e r v a n ı, 342. -KOŞU a. ı, 359. -ATLI OYUNLAR, 102. P o s t a a. ı, 357, 361. -A. RENGİNE GÖRE MÜLKİYET, 50, 51. S a v a ş a. ı, 359. At sürüsü, 29. 31-3, 50, 125. A. TAVLASI, 36, 292. Türkmen a. ı, 40. Ulakçı a. ı, 351, 363. -AT UŞAĞI: 361, 363. Y a b a n a. ı, 14. 122, 132. *Yüğrük a.*, *yüğürgen a.* 374-5. -YÜK a. ı, 388. A. ı yükleme, 328. -ATÇILIK, 8, 98.

ATLI : A. asker, 104, 110, 112. A. Göktürkler, 112. -A. HABERCİ, 343, 347. A. Macar, 114. A. nomad, 63-65. A. Osmanlı, 114, 118. -A. OYUNLAR, 102. A. Postacı, 343, 347, 357, 361.

Ata-Üge (Uygur veziri), 123. Atalay, B., 264. A t e ş e tapanlar, 113. A t e ş yakma (Yayla'da), 81. Attila, 158.

Avul, aul, 313. A v a r, 154-249. -AVAR DEVLET HAYVANCILIĞI, 37. *Avlağı*, 13. Avlu, 305.

AV : At a. ı, 14, 40. Geyik a. ı, 26, 210. A. kartalı, 122, 124. A. köpeği, 36, 40. A. kuşları, 134. A. sahnesi, 26. A v c ı Uygurlar, 54.

Ay-tuyak, 31. *Ayıl*, 312. *Aymak*, 46. A y v a n, 188. *Azma*, 329.

— B —

Babil ş., bk. *Bavıl (til.)*. 191. Babür Şah. 381. B a ğ a göçme, 75. B a h a r türküleri, 78. -BAHÇE, 50, 121. *Bakanak*, 31.

Balagasun, Balakasun ş., 203. *Balakat* (mo.), 201, 203
Balasagun ş., 204, 263, 286. Balcuna ır., 379. B a l ç ı k -
duvar, 201. *Balgat* (mo), 201-3.

BALIG, BALIK : (Şehir): 175, 181, 204, 289. *Sekiz -B.*,
207. *Ulu -B.*, 185. *Bk. Bay -B.*, *Togu -B.*, *Koçu -B.*...

Bang, W., 143. B a n k a, 243. -PAZAR, bk. Bazar.

Bar-köl, 105. 131, 133. *Barak*, 20. Baranas - Balık ş., 191.
Barçuk - Art Tegin, Barçuk geçidi, 195. -BARK: Bk. *Bark*
ve ev, 219. Barthold, 95.

BASMIL TÜRKLERİ : 251, 367-9. B. B a ş k e n d i.
129. *B. Idukut'u*, 368.

BAŞKEND : 237. B. Balasagun, 263. Basmıl b.i, 129.
B. *Bay -Balık*, 257-9. Beş-Balık, 100-6. BÜYÜK -B., 247.
Eyâlet b. i, 285. Göktürk b. i, 111. Güney b. i, 95. B. Kara -
Balgasun ş., 259. B. Kara-Korum, 259. B. Kaşgar, 261. K ı ş -
l ı k B., 123. B. *Kuz-Ordu*, 261. KÜÇÜK -B., 285. B. *Ordu -*
Balık, 257-9. B. *Ordu-Kend*, 259, 278. O r h u n b. i, 259.
U y g u r b. i, 116, 257, 299. Başkend: *ya-ch-ang*, 259. B.
YAPTIRMA VE İNŞA, 264. Y a z l ı k b., 123.

BATI : Bk. *Arka*, 434. Ay Sembolü, 636. *Batış*, 634. Ça-
dırın sağ, 636. *Geri* (kirü), *geriye* (kurıgaru), 634. Gün
batısı, 636. *Kirü*, *kerü*, 636. *Kün batışı*, 634. Sol-kol, 636
Tüştük, *Tüştük-batış*, 634.

Bavıl-Balık, bk. Babil ş., 191.

BAY : *Bay-Ağaç*, 195. *Bay-Balık* ş., 185, 195, 227, 354,
289. -BAYAN-Kağan (Avar) , 37. Bayan-Çur Kağan (Uy-
gur), 185, 217, 227, 253-5, 273, 289.

BAYRAM : Çoban b. ı, 87. Koç b. ı, 87. *Saya b. ı*, 89.
Yünüm böğedi b. ı, 89.

BAYRAK : 196, 234, 308, 346. Mezar b. ı, 234. Asker
ve otağ b. ı: (b. bk.).

BAZAR : Bk. Pazar, 307-9. M a n a s t ı r b.ı, 243-5
B. yeri, 309. *Bazırgan* (Bezırgân), 375-77.

Beg, 278. *Beltir*, 305. *Bengi*, 81. *Berçeker ş.*, 212-3.

BEŞ : *Beş-Acun*, 191. *Beş-Balığ ş.*, 97, 105, 111, 120-5, 133, 148, 187-9, 193, 367. *Beş-Balığ* (Başkend), 95-6, 113-7, 129. *Beş-Balığ yaylası*, 49-50. *Beş Hind ili*, 189. *Beş-il*, 189. *Beş-şehir*, 189. *Beş-Tümen*, 191. *Betzen*, 195. -BEY, 217. *B e y l i k* (Vassal), 97. -BEZİRGÂN, bk. Tüccar, 373-9.

Bıdır, 10. *Bilge-Kağan*, 177, 249, 367-9. *Bizans*, 215.

Bodo, *Bodo-mal*, 32. *Bodun*, bk. *Budun*, 221.

BOĞA: B. ile güreş, 92. *Mukaddes boğa*, 24.

Bolu, 79, 81. *B o r s a*, 243, *Boy*, 312.

Bölge başkend ve ordusu, 285. -BÖLÜK: *Altı b.*, 337
Bölükdeşi, 91. *Brockelmann*, 22.

Budun, 221. Bk. *Bodun*. -BUDA DİNİ (Budizm): 113, 179. *H u n l a r d a b.*, 157. *B. Mâbedi*, 111. *U y g u r B. i*, 119, 125. *Bugaç -Han*, 92. *Bugu b.u*, 289. *Buğra-Han*, 278. *Buhara ş.*, 151, 213, 215, 389. *Buhtınnasır*, 195. -BUHURDAN, 302. *Bukarak* (Buhara), 212. *Bulun*, 221.

BURC I (Kale b.u): 302. *Çift b.*, 302. *Burc ve ka'e* 180-8, 190-4, 297-9. *Koşa burc*, 302. *B. lu sur*, 298. Bk. *Ükeklig tam*, 296-8.

BURC II (Yıldız b.u): 297. *Bute ş.*, 113.

— C —

Caca Bey vakfiyesi, 245, 307, 385. *Calayır b.*, 35
Can-Balık ş., 193. *Catak* (Yatak), 17. *Caylanış*, 21.

Cerdiiü (yerli), 21. *Cerlik* 21. *Cermenler* (Doğu), 63-5.

Cığ, 15. *Cığra*, 333. *Cılga*, 321, 333. *Cılkavı*, 333. *Cılkı (yılka)*, 31, 333.

Chavannes, E., 159. *Ch'éng* (surlu Çin - şehri), 181. Chih-chih (Hun kağanı), 152). Ch'u-mi b., (Göktürk), 101, 103-7. Ch'u-yüeh b., 101-7.

Cülkagu (m.), 333. Cimsa ş., 96, 105. Cire köyü, 30, 75.

— Ç —

ÇADIR : Ak-ç., 269. Altın-ç., 50. Araba ç. 1, 316-9. Bambu ç., 284. Buda'nın ç. 1, 284. Kağan ç. 1, 50. Ç. kapısı, 294. Kara-ç., 269 Kara-Kalpak ç. 1, 290. Kervan ç. 1, 360. -ÇADIR-KÖY, 9, 19, 45-48. -ÇADIR-MAHALLE, 45. -O r d u ç. 1, 296, 300. -ÇADIRLI ORDUGÂH, 258-60. -O t a ğ ç. 1, 259. 267. -ÇADIR-ŞEHİR: 9, 45-7. -T a h t ç. 1 ve çetri, 276-280. Türkmen ç. 1, 40. Yörük ç. 1, 80.

Çakru (skr.), 396. -ÇAMUR ve ç. duvar, 199. *Çanlık*, 304. *Çap-*, *çap-ın-*, 310, 349-53. *Çapar*, bk. *Çabar*, *cabar* (elçi ve postacı), 347-9. *Çapar-ulak*, bk. *Ulak*, 351, 363. *Çap cap*, 349.

ÇARDAK : Bk. *Çartak*, 375. T a h t ve b a h ç e ç. 1, 244-6. Dam ç. 1 (b. bk.)

ÇARŞI : 307-9, bk. Dükkân, kebid, sergi. Çaruk b., 195-7. -ÇATI, 188. -*Çayır*, ç. a sal-, 28.

ÇEŞME, 383, bk. Konak yeri, muyanlık. -Ç'ETR, Uy-gur, 274, 280.

Çığ, 15. *Çığır*, 321, 327, 331, 333. *Çığırduk*, 333. *Çı-ğırku-*, 331.

Çig, 15. Çigil Türkleri, 204, 305, 312. Çim-Kend ş., 235. -ÇİN : Ç. duvarı, 199. Ç. garnizonu, 106. Ç. koloni-leri, bk. koloni. Çin teşkilâtı, 68. -ÇİNGİZ-HAN: 36, 46. 69, 95, 154, 213, 249, 289, 316, 339. 353, 363-5. 379, 400. *Çit*, bk. sınır, 15, 245, 308. *Çiyeme*, 15.

ÇOBAN : 15, 27, bk. *Yupan*, *zupan*. 37. A t ç 1, 6, 8 12, 30-2. Anadolu'da ç., 83. Ç. bayramı, 87. *Çoban-Beg*, 16, 32. D e v e ç. 1, 35, 377. *Dokuz-Çoban*, (Astronomik),

16. Ç. e v i, 15. -Ç. HAKKI, 15, 85, 91. Islavlarda Türk ç. lığı, 37. Ç. kavalı, 85. Ç. -Kavimler, 33. Ç. keçesi, 85. Ç. -K ı r a l, 32, 37. Ç. Kitan'lar, 33. Ç. K ö p e ğ i, 20, 83. M e m u r ç., 16. Ç. ortaklığı, 32, 37. Öncü ç., 91. Sığır ç.ı, 91. Çoban Tatar'lar, 33. Tefenni -Burdur'da ç., 87. U y g u r ç.ı, 33. Ç. yardımcısı, "yamağı", yıldı ç.ı, 91. Çobancalık, çobansalık, 15, 91. Çobanlık ve kültürü, 37. Çöğmen, 15.

— D —

DAVAR : Bk. Tavar, 31. *Davarın yüzü*, 37. -DAM: Bk. *Tagam*, 298.

Dede Korkut, 13, 22, 25, 29, 269, 303, 312, 333, 337, 341, 345, 349, 351-3, 355, 371-3, 375-7, 395.

DEĞİRMEN : 50 Turfan ve Anadolu'da d., 298. -DEMİRCİ, 302. -DEPO, bk. Anbar, 249.

DEVE : 332. D. arabası, 419. D. bakıcısı, 33, 329, 120. D. ve buğra, 33. Çift hörgüçlü d., 120. -D. ÇOBANI, 377. Kara-d., 80. D. katarı, 389. *Kaytaban d.*, 377. -DEVE KER-VANI, 320, 362, (Uygurlarda), 338. Titir d., (b.bk.), 389. Uygur Kağanlarının d. leri, 35. D. y ü k ü, 336. 358. D e v e c i, 329, 332.

DEVLET : D. ve dünya, 69. *Devlet-evi*, 273-5. *Oniki bölge* d., 323. D. T a h t ı, 273-5. -D. DİNİ VE GÖK, 55, 68.

Dingil, (arabada), bk. *Dingel*, 49, 409; eğsen, eksen, el-min, iğ, köçer -ağaç, kösigür (m.), tingil, tengeli (m.), 409.

DOĞU : D. ve at kurbanı, çadır kapısı, mezar yönü, ölü başı, selâm yönü. Ayrıca bk. *İlgerü, kün togsık, ön, öng, öngdin*, 431.

DOKUZ : Dokuz-Oğuzlar, 48, 52, 181, 183-5; kürkleri, 54. Dokuz-Uygur, 289. *Dokuz-yol ve dokuz burç*, 337.

DOMUZ : Domuz besleyenler, 168. D. ve Moğollar 395. - D o n, 10. *Doruk*, 302.

DÖL : Döl başı, 87. *Döl dökümü*, 83.

DUVAR, 180-8, 190-4. Balçık d., 201. Çamur d., Çin d. 1, 199. Kale d. 1, 298, 304. Kerpiç d., 199. D. temeli, 298. D u v a r c ı, 201: d. cı şiirleri, 201.

DÜKKÂN : 127, 307 D. terazisi, 310. Bk. *Kebid*, *sergi*.

— E —

Eb bark, (Ev ve bark), b.bk., 219. Eberhard, W., 167-201, 243, 253, 255, 257, 259, 392, 395. Ebülğazi Bahadır Han, 5, 233, 413.

Ediz, E. boyu, 289. Ediz kalık, 289, bk. Üst kât. Edzin-gol g., 153. Eflâk, 37.

Eğel, 326. *Eğlek*: (Konak yeri), 381. -EĞLENCELER: Uyurlarda, 119, 125.

Ekin, *ekinlig* (tarla), *ekin-payı*, ortaklık, 17.

EL (İL): *El(il)-ebi*: (Devlet evi, saray), 275. *El-Koyun*, 89. -EL SAN'ATLARI, 127: (Hayvancı Türklerde).

ELÇİ : Bk. *Çabar*, *çapar*, *Asan* (Hasan), 352. E. K a b u l u (Uyurlarda), 125. E. m e k t u b u, 343. E. y e m i n i , 340-4. Elçin, Şükrü, 87. *Elgin*, 385. *Elmin*, 409.

Ert-, *erte-le-*, (*irte*), 327, 419. *Tang ir-*, 449. *Ertik*, 327.

EŞEK : 322. E. arabası, 394. *Eşek-ulag* (*Eşgek-ulag*), 359. -*E ş k i n*, 342. -*EŞKİNCİ* (*İşkinci*), 345-7.

EV : Agıl e. i, 15. *Ak-ev*, 269. Arabada e. 2, 392, 395. *Ev-bark*, 219. Ç o b a n e. i, 15, 313. -D e v l e t- e. i (Sar-ay), 273-5: *İl-ebi*. *Kara-ev*, 269. E. k a t l a r ı, 299. Kış-laktaki e., 11. Kışlık e., 17. E. kiracısı, 343. E. kuşları, 134. E. ve "otağ", 2. Sürekli ev, 17. Yazlık ev, 17. Ev ve "yurt", 23. Evliya Çelebi, 245, 285.

Eyâlet (*province*), 321. E. başkendi, 285.

Felek ve Türkler, 448. Fergana, 151, 159, 235. Franke, Otto, (Alman sinolog ve tarihçisi), 153-4, 160, 167, 323, 329. Fuzulî, 389.

Gabain, A. von, (ünlü Alman türkoloğu), 201., 293, 305 vdd. *Geçerlig* (mo.), 21. -GARNİZON (askeri), 123. Ç i n - g. u, 106.

GECE : G. aş, 458. Gece-gündüz, (Çin'de ve Türklerde), 442. Gece ortası, 442, 460. G. yanı, 442. *Kara-tün*, 461. *Keçe*, *kiçe*, *keçü*, 458-9. G. ve kuzey, 449. *Tün-ıçı*, 461. *Tün-kün*, 458. *Tün- ortası*, 460. -GECELEME, bk. Konak

Gerdek odası, 279. *Germe* (su bendi), 304. -GEYİK, 125-8. G. avı, 24. Gök g. i, 145-6.

GÖÇ : Asker g. ü, 375. Göç-âve (f. ?), 5. Antalya'da g., 73, 80. B a ğ a g., 75. Göç-başı, 80. Büyük g., 7. Cire'de g., 79. "Göç çekme, göç deme", 74. Karadeniz'de g., 80. M a y ı s ayı g. ü, 73-4, 80. Göç-oba, 5. "Olcaylı göç", 7. T e m m u z g. ü, 80. Göçebe, bk. *göçerevli*, 44. Ayrıca bk. *köç*.

GÖÇEREVLİ : 5. G. el san'atları, 44. G. Hunlar, 392. Y a r ı -G., 38, 41, 48.

Göçermen, 7. *Göçgüncü*, 19. Göçkün ve göçme, 3, 5, 19.

Gök çıkırığı, (felek), 448.

GÖKTÜRKLER, 7, 11, 12, 19, 27, 29, 37, 40, 51, 53, 97, 99, 100, 113-5, 140, 144, 147, 154, 169, 175, 177, 180-3, 212, 217, 251, 253-9, 261-4, 271, 286, 293, 297, 303, 335-7, 340-7, 357, 365, 367, 371-4, 392-7.

GÖKTÜRK : G. athısı, 98, 110, 112. G. Başkendi, 111. B a t ı G., 101, 131. G. On-Ok b., 37. G. O t a ğ ı, 271-3. 111. B a t ı G., 101, 131. On - Ok b., 37. G. O t a ğ ı, 271-3. G. T a h t ı, 271-3.

GÖL ve GÖLET : Uygur şehirlerinde, 127. Gölge ve Gölçli, 441.

GÜN : G. çağı, 463. G. döndü, 465. G. ortası, 462. G. öksüzü, 443. G. önü, 451. Yarım g., 465.

GÜNDUZ : G. ve gece (Çin'de ve Türklerde) 442. Tün-kün, bk. gece. G. günün sembolü, 449.

GÜNEŞ : Akşam g. i, 449. G. ortası, 441. G. solu, 443. "G. tepede", 441.

GÜNEY : Beri, biri, 437. Gün ortası, 436. G., güneşin sembolü, 443. Güney, güneşli yer, 438. Güneyleme, 439. Kible, kible kapısı, 439. "Kün ortu yinggak", 438. Künggöy, 438. G., sağ taraf, 437. Tüştük batış, 439.

— H —

HABERCİ : 339, 341-3. Atlı h., 345. Ordu h. si, 365. Savaş h. si, 365.

Hacı Bektaş, 89. Hami ş., 97, 100. Hamilton, J. R., 259.

HAPİSHANE, 188. -HAREZMŞAHLAR, 10, 13, 22, 43, 301-4, 379.

HAYVAN : Büyük baş, 31. Çatal tırnaklı, 31-4. "Dört ayaklı", 361. Küçük baş h., 31 vd.

HAYVANCILIK 39, 53. Avar'larda, 37. Göçerevlilerde h., 38 vd. Kimck'lerde, 47 vd. Uygur'larda, 54. Ordu ve devlet düzeni ile, 47-51. Devlet yatırımı ile h., 35.

Hemşehri, 21. Hei-chê-tzu kavmi, 399. -HENDEK: Kale ve şehir h. i, 304.

Hıtay d. i, 365. Hıdır-Eli b., 44. -HIDIRELLEZ, 80.

HİSAR : Bk. Kale ve sur, 245. Bk. Kermen, 385. Hsüan Tsang, (Seyyâh), 115, 340, 357.

HUNLAR : 49, 68, 95, 149, 153-5, 175, 200, 393-5. H. ın batıya göçü, 158. H. geyiği, 146. Güney H., 160. Kuzey H.,

150-160. H. Ordugâhı, 96. Hu-yen b., 165. Hun-ya Hun prensi, 152-156.

— I —

Iğırçık, ıkırçık, 459. İla (İli) ır., 233. İlgar (yılgar)-. İlkı (Yılıkı), 29. İlkıçı, 313. Isıg-göl, 152, 263, 312. İslavlar: Avar'ların çobanı, 37. İşbara Kağan, 133. Işıtman, T.Z., 78, 81-83-

— İ —

İdikut şehri (Turfan'da), 176. İğ, 409. -İKİNDİ: 458; *Ekindi, İ. namazı, öğlenin ikincisi, 458.*

İL : 204. İl ve boy, 241. *İl-evi, 275. İl Kağan, 99, 100. İl ve kend, 223. İl tahtı, 275. İl ve töre, 71. İl törüsü, 277. Uç-il, 287. İl-ulus, 209.*

İlhanlı d., 26, 299, 307. İli ır., 231. *İlmeçer, 408. İlteriş Kağan, 181.*

İnan, Abdulkadir, 323. -İPEK- YOLU : 154, 158, 263, 317, 379. Kuzey İ., 96, 367.

İreme, irim, 305. İstemi Kağan, 271. İtiglig saray, 283.

— K —

KABUL RESMÎ, 125. Kadınlar (Uygurlarda), 119.

KAGAN : K. ailesi, 125. Kağan-Buda ş., 111. Kagan-Bute ş., 115. Kagan-Futu ş., 111-116. Küçük-Kagan, 286. K. o t a ğ ı, 111.

KAGNI : Bk. *Kanglı, 378. Anadolu'da, 374-6. Atlı k., 411. Bedük (Büyük) k., 411. Çin k. sı, 398. Bk. Çince (Chia), 410. İki tekerlekli k., 410. Kang, kank, 413. Kang çap, (K. yapmak); Kangalıg, 413. Kanglı-kölük; kanglıçı, 410. Kanglıg sü (Arabalı asker), Koşuglug kanglı, U y g u r k. sı, k. yolu, 410-3.*

KALE : 180-8, 190-4, 237. K. burcu, 180-8, 190-4, 297. K. duvarı, 304. K. gözcüsü, 300. K. hendeği, 304. K. kapısı, 180-194, 226-8. Bk. *Kermen*, 213, 245, 385. K. kulesi, 297. K. savunması, 177. **KALE-ŞEHİR**, 204, 251. *Uygur k.s.*, 180-2. *Kalık*, 298.

KANAL : Bk. Su yolu, 166, 304. Kansu, 150-7, 168. *Kant (kent)*, 215. Kao-ch'ê'lar, 397. Kapagan Kağan (Gök-türk), 249.

KAPI : Çadır k.s., 294. Dört k.l., 299. Dört ordugâh k.s., 52. H a n - k.s., 200. K a l e - k.s., 180-196, 226-8. K. kilidi, 299. Şehir-k.s., 297. K. tokmağı, 297. Tuğla k., 297. *Kapıg*, 299.

KARA : Kara-ağaç, *Kara-yıgaç*, 195. Kara-Balgasun, 217, 289. *Kara-Beg*, 16. *Kara-Çadır*, *Kara-ev*, 269. Kara-Hı-tay, 195, 213. Kara-Hoca ş., 197. Karakoyunlu, 10. Kara-Kerman, 307. Kara-Korum, 289. *Kara-mal*, 32. *Kara-otağ*, 269. Kara-Şar, 101, 163, 166, 253. *Kara-Yıgaç Buyruk*, 195. *Kara-ıul*, 300. Kara-Hanlılar, 21, 28, 204, 286 vd., 336, 343, 389.

KARAKOL, 299. *Karaul*, 300. -**KARANLIK**: *Akşam k.*, *alaca k.*, *kıvrıkcık k.*, 459 vd.; *karam*, 304. *Karavul*, 299. *Kar-bân*, 245, 307. *Kariye (a.)*, 237.

KARLUKLAR, 43, 48, 113, 129, 133, 368, 379. avcı ve ziraatçı K. lar, 54. Kars, 85. *Karşı*, (*saray, köşk*), 231, 277, 280-285.

KARTAL : K. ile av, 134. K. heykeli, 78.

KASABA VE ŞEHİR halkı, 279. *Kaşag*, 13. *Kaşkaar*, 459. Kaşgar, 218, 261.

KATAR : 389. Araba- k.l., 348, 386-8. A t - k.l., 342-4. *Katardaş (katar-daş)*, 391. Deve -K.l., 389. **KERVAN** - k.l., 389. *Kataul*, 300.

Kay, *kay-beltir*, 305. -**KAYIK**, 418, 420. *Kaytaban (de-ve)*, 377. *Kaz (kırıl)*, 229-31. Kaz suyu, (ırmak), 229-31. Kazak Türkleri, 30, 31, 43.

KEÇE : K. araba, 393. K. kültürü, 345. KELEK (sal), 370.

KEND: *Kt, Ked, ken (kend)*, 215, 223, 227. *Kend*, 205, 215, 277. *Kend-begi*, 223. Kend çevresi, 217. K. içi, 217. Kend ve il, 223. Kend ve köy, 225, 233, 311-2 Kend ve şehir, 233. Kend ve ulus, 219, 237.

Kepid, kepit, 309. *Kerben (kervan)*, 373. *Kerege, kerüge (mo.)*, 373.

KERMAN (kermen): 170, 385. Bk. *Kale*, 385. *Ak-kerman*, *Kara-kerman*, *Kermen-kaya*, 387.

Kermen, bk. *Kerman*, *kervan*, *kale*, 243-5. *Kermen-saray*, bk. *Kervansaray*, 307, 385; bk. *Sur*, 285; bk. *Şehir*, 243.

KERVAN : Bk. *Karbân, kermen*. 307. *At-k.* 1, 333, 336, 342-4, 358. *Araba-k.* 1, 348. *K. çadırı*, 360. *Çin k.* 1, 369, 385. *Deve-k.* 1, 320, 333-6, 358, 362. -DEVLET- *k.* 1, 368. *Katır k.* 1, 335, 336, 358, 387. *Kerben, (kervan)*, 373. *K. malı (Çin)*, 369. *Kervan öncüsü: (yügürge)*, 374-5. *Sarvan ve kervan*, 377. *Tabgaç kervanı*, 369. *Uygur kervanı*, 333, 338, 354. -VERGİ VE HARAÇ *K.* 1, 367-9. -KERVANCI, 318, 371-3. *K. azığı*, 379.

KERVANSARAY : Bk. *Kermen-saray*, 307, 320, 362, 379. *K. çeşmesi*, 383. *Çin k.* 1, 385. *Batı Türkistan k.* 1, 385.

Kezekçi, 91. *Kırgızlar*, 28, 44, 48, 267, 321, 335, 337, 373, 383, 389. *Kırım*, 10.

KIŞLA VE KIŞLAK: (*kışlag, kıştag*), 141. *K. ağılı*, 13. *Kışlak ahkâmı*, 1. *Anadolu'da k.*, 73. *K. evi*, 1, 11. *Güney yamaç k.* 1, 10. *Kuş k.* 1, 10. *Sürekli k.*, 19. *Kışlau*, 10. *Kışlık yufka*, 65. *Kıştag, (kışlag)*, 10. *Kıtlık*, 158.

KIZAK : *Geyikli k.*, 386-8. *Göktürk çağı k.* 1, 386.

Kibitka, 519. *Kilid*, 299. *Kimek'ler*, 11, *K. hayvancılığı*, 47. -KİRACI, mâbedlerde, 243. *Kitan'lar*, 33.

KOÇ : K. bayramı, 87. *Koç katımı*, 85-7. Koç, Mustafa, 75. K. sahibi, 87. *Koç salımı*, 87. *Koço, koçu ş.*, 183, 193, 197, 291, 419. *Koçu-Balık*, 197.

KOLONİ : Batı Türkistan ve Soğd k. leri, 215. Tüccar k. leri, 97. *Kom (ağıl)*, 66.

KONAK : Bk. *Eğlek*. K. yeri, 381-3. *Konak-la-*, 264, 381. *Konaklaku (mo.)*, 381. *Konaklık*, bk. *tüş*, 381. *Konar-göçer*, 38. *Kondur-*, 19. *Konuk*, 385. *Konulga*, 19. *Konum*, *konuştaş (konuk-taş)*, 19, 385.

KORU, (*korıg*), 304. *Korgan*, *korıgan*, 300-4.

KOŞ : 387-9, 415. *Koş at*, 387. *Koş başı*, *Koş-begi*, 389. *Koş-can*, 416. *Koş çık-*, *çık-*, 415. *Koşa burc*, 302. *Koş*, *koş tura*, 387-9. *Koşak*, *koşok*, 415. *Koşçu*, *koşdaş*, 415-6. *Koşu*, 415. *Koşu yolu*, 327.

KOŞUM : 387, 415. *Koşum değiştir-*, k. *kov-*, 415. -*KOŞUN*, 389, 415. *Koşun mandası*, 415. *Koşaldı*, 389, *At koşlan-*, *koşulma*, *koşma*, 389, 415.

KOTAN : 13, 14, 247. *Kotanla-*, 15. *Kotar-*, 5. *Kotara*, *kotarı*, 13. *Koto*, *kotot*, (mo.), 245.

KOYUN : 51, 117, 395. *Koyun besleme*, 172. K. *döğme*, *El-koyun*, 89. K. *kırkımı*, 83, *Kösem k.*, 89. k. *vurma*, k. *yüzü*, 85.

KÖÇ : *Köçe ş.*, 199. *Köçer-ağaç*, 409. *Köçkülüg (kervan)*, 375. *Köçermen*, *köçörmön*, 7. *Köçögli kişi*, 373, *Köçük*, 11. Bk. *Göç*.

KÖK : *Kög*, *kögle-*, 28. *Kögmen yolu*, 32. *Kök-Tengri*, 59.

KÖPEK : Av k. i, 12, 36, 134. *Türkmen k. i*, 40. *Çoban k. i*, 83. -*KÖPRÜ*, 308.

KÖŞK : Bk. *karşı*. 281. *Altın k.*, 277. *Hakan k. ü*, 277. *Köşkö (mo.)*, 373.

KÖY : 22, 241, 311. bk. Köv, 313. Köy ve ağıl, 11, 312-3. Akraha köy, 21. Anadolu'da k., 73. Karluk k. ü, 55. Köy ekonomisi, 78. Köy ve kend, 223-5. "Ki, kûi" (köy), 312-3. Köy ve soy, 22. *Suzak* (köy), köy ve uluş, 312-3. Köy ve YAYLA, KÖYLÜ-YAYLACI, 38, 43, 48. Köymen, M., 9.

KULE : 127, 295, 298, 302. Kale kulesi, 297.

KULUÇKA : 81. Bk. Kuruçka. Kuluçka yıldızı, 83.

Kum ş., 229. Kuman'lar, 337, 361, 385. Ku-mo-hsi'ler, 395. -KURGAN, 300-4. Kurikan'lar, 40, 58.

KURT : 7, 20, 59, 70. *Kurt ağzı*, 408. Mukaddes k., 77, 88. K. terbiyesi, 90. Uygurlarda k., 88.

KUŞLUK ZAMANI : Genç k., 452. İnce k., 451.

KUZ : 441. *Kuz-dağ*, 441. *Kuz-ili*, 286. *Kuz-ordu*, 22, 261-3, 286. *Kuz-Uluş*, 22, 204, 211.

KUZEY : *Kuzay*, 442. K. Çin'de, Çingiz-Han devletinde, 442. Kuzey: *Diin yanggi* 444, *Gölgeli yan*, 442. *Gün öksüzü*, *güneş solu*, 443. *Gece ortası*, *gece yanı*, 442. *Kuz*, *kuz-dağ*, *kuzay*, *kuzleç*, 441-3. *Sol-tüşlük*, *-tüştük*, *sol-yan*, *tün-ortası*, *tiin yamı*, *yırı*, Ying-yang (ç.) sistemine göre. 440-4.

KUZEY RÜZGÂRLARI : *Dana kıran*, *kara yel*, *kuzey yeli*, *poiraz*, *ustu*, 443.

Küçe ş., 195, 199, 307. -KÜL-TEĞİN, 312, 323, 365, 367. -KÜMES HAYVANLARI, 81, 188. *Küriyen (mo.)*, 562. *Küsen* ş., 199.

— L —

Liao (Hitay) devleti, 265. Loulan ş., 151. Lo-yang ş., 254.

— L —

MÂBED : Bazar ve kervansaray m. ler, 243. Buda m. i, 71. M. kiracıları, 243. Stupa'lar, 113. Uygur m. i, 119.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ I

MAHALLE : Bk. Akraba köy, akraba şehirli, oba. Mahalle, 313. Çadırli m., 46.

MAL : *Mal-bodo*, 32. *Mal-tavar*, 31. *Karu-mal*, 32. -**MALCI-TARLACI**, 80. Malçı, malcılık, 30 vd.

Manas destanı, 422. Mañçurya, 395. -**MANDA**, *Manıdırı*, 121. Maniah, (Göktürk elçisi), 215. Medine (a.), şehir, 241. Memlûk devleti, (Mısır'da), 241, 300, 361, 385.

MENZİL : 351. M. çeşmesi, 283. Bk. *Kervansaray*, *kona*, *mıyanlık*.

Mer'a: Bk. Otlak, 25. -**METE**, 151, 154, 168, 265, 393. Merv ş., 229. -**MEZAR** ve bayrağı, 233. **MISAFİRHÂNE** : *Misâfir*, 385. *Misâfirhâne*, bk. *Mıyanlık*.

MOĞOLLAR : (Türk ve Moğol münasebetleri): 33, 35-8, 45, 71, 144, 157, 167-8, 265, 312, 361, 373, 383, 392-5, 297.

MUTFAK ve eşyası: 244-6. Müller, F.W.K., 215. -**MÜZİSYEN** : (Uygur), 125, 140, 236, 282, 310.

— N —

NAMAZ : Akşam n.ı, 458. İkinci n.ı, 461. Nomad: 35. Atlı-n., 63, 65. Nomadizm. 38. *Nutuk (mo.)*, 22, 25. Bk. *Yurt*.

OBA VE OBA-BAŞI : 73, 74, 312. O. sınırı, 22. -**OCAKLILIK VE YURT**, 22.

ODA : Gerdek o. sı, 279, Türkistan'da bir o., 294. *Odak*, 15, 91. *Olak col*, 333, bk. *Yolak*.

Oguş, *ogus*, 213. -**OĞUZLAR**: 5, 9, 11, 16, 21, 47, 49, 51, 103, 201 285, 263, 279, 304, 311. 321, 323, 349. Oğuz destanı, 20, 299, 301. O. göçkuncüleri, 43. Oğuz şehirleri, 43. -Oğuz-Han'ın t a h t ı, 250, 258. Oğuz yaylacıları, 17. On-ok'lar, 37. Ongin yazıtı, 183.

Or, *or-beyi*, *Türk oru*, 304. *Oram*, 305.

ORDU : (1. Karargâh ve saray. 2. Asker ve ordu 3. yıldız burcu): 145, 267. 278. 283-85, *Ortu*, *ordu ve orta*, 267.

Ak-O., 267. *Ordu-Balıg*, 129, 257, 289. *Arabalı ordu* (*kagnı-
lıg sü*), 413. *Ordu-başı*, 261. *Ordu*, baş k e n d mânâsına,
259, 261. *Ordu-Kend*, 261-3. *Ordu-Kend Hamı Beg*, 286.
Kuz-Ordu, 22, 286. *Sarıg* (*Sarı*) -*Ordu*, 269. *Ordu*, 269.
Ordu sürüsü, 53. *Ordu*. III: Yıldız burcu, 269.

ORDUGÂH : Çadırılı o., 389. Hun o.ı, 96. Dört kapılı
ordugâh, hayvancılarnın o.ı, 52. *Ordu-lan-*, *ordhu-lan-*, 264-5.

ORHUN (ORKUN): 23, 44, 49-50, 129, 149, 154, 175,
185, 247, 249, 251, 255, 273, 287-9. *Orkun-balıklıg*, 275. Or-
man kavimleri, 171. Orta, bk. *Ortu*.

ORTAK : 17. O. çobanlar, çoban ortaklığı, 32. O. —
o t l a k, 28. Ortakçı ekinciler, bk. *aşlıkçı*, 17. S ü r ü o.ı,
37. *Ortu* (*ortu*, *orta*, *ordu*), 267.

OTAĞ : Altın - otağ, 267, 292. Arabalı o., 316, 319, 390.
Buda'nın o.ı, 284. O. — evler, 2. Göktürk o.ı, 271-3. Kağan
o.ğı, III. Kara-Otağ, 269, O. sütünü, 273. O. yeri, 111, 259.
Otağlı araba, 400.

OTLAK : Krşl. *Otalag* (*mo.*), 27. O. dileği, 28. O. ıktai,
25. O. ortağı, 28. Sınırlı o., 22-5. Yayla o.ı, 25. *Otsuz yer*,
25. *Otrçı*, *otorçı* (*mo.*), 27.

OTURMA : Diz çökme, bağdaş, 266. *Oturuk* (*yerleşik*),
21.

Oymak, 312. -OYUNLAR, (Uygur), 119. Ozamış Kağan
(Göktürk), 129.

— Ö —

ÖĞLE : *Gün döndü*, 465. *Gün ortası*, *gün ortası çağı*, 463.
Güneş ortası, *güneş tepede*, 462. *Kalca*, *kalcak*, *konaklık*,
465. *Kün ortu*, 462. *Orta-tüş*, 466. *Öd*, *öyle*, *özle*, 464. *Tüş*,
tüşlük, 464-6. *Yarım gün*, *gün yarımı*, 465. -ÖĞLEYEMEĞİ,
bk. *kalcak*.

ÖKÜZ : Ö. arabası, 393. Ö. koşumu, 326. Öncü (*yelme*),
365.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ I

Ö r f, 323. Ö. hukuku, 68. *Örgin, örgün (taht)*, 273. *Örgip-en*, 275. *Örü*, 27, 32. *Örüs, örüş*, 27-8, 32.

ÖTÜGEN : 247. *Ötügen yeri*, 367. *Ötügen yış, (ormanı)*, 365.

Öven, 307. *Övrek*, 91, *öyrek*, 32. *Özbekler*, 43. *Özcan*, 1h-
san, 78. *Özçend*, *Özkend*, 227, 235.

— P —

Pan Ch'ao (Çin generali), 164. *Pasture (fief of)*, 25. *Pay, ekin payı*, 17. Pazar, bk. bazar, 27. *Pei-t'ing (Beş-balıg)*, 116. *Pelliot, P.*, 340, 347, 353, 361.

PENCERE : P., içe, avluya, 305. P., dışa, 305. Saray p. si, 288. -PERDE, 310.

POSTA : 339. Altın-Ordu d. de, 341, 361. P. a t ı, 361. P. veziri, bk. Aratsen, Hasan, 340, 353. Çin — p. sı, 339. Çingiz çağında p., 340. P. menzili, 339, 351 P. r e f o r m u, 339-40, 353. P. Ulağı, 357, 361. -POSTACI : P. a t ı, 357. atlı p., 345. Baş-postacı, 340, 353.

Pu, pu-lo (ç.), 25. *Pulleyblank, E. G.*, 217, 254.

— R —

-re, -ra ekleri, 329. *Rabad, rabâd, rib'ad*, 387. R a k a m -
l a r, 55. *Reşideddin*, (tarihçi), 35. *Rubruk (Seyyâh)*.

— S —

SABAH : *Erde, erte, irt, ert-, tan ağıar-, tang irt, 449.*
-SAĞ TARAF : Güney, 438. Batı, 434. Sağlık hizmeti, 121.

SAL, bk. kelek, 370, 414; sal tulumu, 370. -SALON:
Elçi kabulü için, 123. *Saman-yolu*, 333.

SARAY : 190, 277-8. Bezekli S., 283-5. Eyâlet s. ı, 96. Resmi kabul s. ı, 123. Saray, bk. *Karşı*, 277-8. Kubilay Han'ın

s. 1, 288. S. meş'alesi, 307. S. ve otağ, 269. *Sarı-saray*, 269. S. surları, 190. Süslü s., 283. S. tavlasi, 36. Uygur - s. 1, 36 269.

SARI :S. -ırmak (ç.), 154, 156. *Sarıg-ordu* (sarı s.), 269.

SARTAK : Ad ve tüccar mânâsına, 379. *Sartaktai* (*Sartak-tai*) (*mo.*), *sartha*, *sarthaka* (*skr.*), *sartlar-başı*, 379. Sarvan, bk. Kervan, 309. Satak, 309. -SAYA BAYRAMI, türküleri, 89.

Segirdim, 304. *Seki*, *sekü*, 309. -SELÂM: 125. -Selçuklular, 10, 11, 28, 287, 333. Selekler, Macid, 73. Selen ir., 185. Selenga (Selene) ır., 257, 289. Semerkand, 151, 213, 215, 285. *Semiz-kend*, 227, 235. *sergi*, 309.

SOĞD: (Eski Batı Türkistan ve yerli halkı). Bk. Suğd, Suğdak. 204, 205, 212, 223-5, 305, 379. -SOD KOLONİLERİ: (Eski Ortaasya'da). 215-7, 227. Sogdiana, 215. Soğdlar, 197, 243. -SUĞD: Bk. Soğd. 212. -SUĞDAK, 20, 185, 205, 215, 220, 228, 257.

SOKAK: 305. S. kavşağı, 305.

SOL TARAF: Kuzey, 441. Batı, 431. *Gece solu*, *gün solu*, *sol tüştük*, 442-3.

Soy ve köyler, 22. *Sozak*, *suzak* (*sokak*), 312. *Shih-wei'*ler, 33. A. Stein, 183. *Stupa* (mâbed), 113.

Sıyçu-balık (*su-chou şehri*), 183. *Sugd* (*Sogd*), 212. -SUGDAK, bk. Sogdlu, 20, 185, 205, 215, 220, 228, 227, 257.

SU NAKLİYESİ, ulaştırma, 339. -SU YOLU, bk. kanal, 166, 304. *Sulama*, (Turfan'da), 50, 117.

SUR, bk. Kale, 180-8, 19-4. Bk. *Kermen*, 245. Şehir s. u, 287-9. Turfan s. ları, 293-5. Sümer, Faruk. Sülmi ş. (Uygur), 193-5.

SÜRÜ : 29, 31, 32. At s. sü, 29-32. Kağanların sürüsü, 33. Koyun s. sü. 31. S. Mülkiyeti, 29. Ordu ve s., 52. Sürü ortaklığı, 37. *Sür-*, 5.

— S —

Şahar, bk. *şehir*, *şar*, 239. *Şar ve Şehir şehir*, 239-41. *Şar ve il, şar ve köy*, 241.

ŞAFAK : (bk. Seyahat zamanı). *Tang (tan)*, *Tang at-*, *tang dene*, *tam ışık*, *tang namazı*, *tang sal-*, *t. sök-*, *t. yeli*, *tangda*, *gün-önü*, 450-1.

Şandung ş., 181. *Şaş ş.*, 235, 277. *Şato Türkleri*, 101, 105, 107, 133, 135. *Şecere-i Terâkime*, 5. *Şehir, şehir*, 178, 239.

Şandung ş., 181. *Şaş ş.*, 235, 277. *Şato Türkleri*, 101, 105, 107, 133, 135. *Şecere-i Terâkime*, 5. *Şehir, şehir*, 178, 239.

ŞEHİR : Altındağ *ş.i*, 129. "Beş-şehir", 187-9. *Büyük ş.*, 183, 204. *Çadır ş.*, 9, 45, 48. *Ş. ve çevresi*, 21, 99, 217. *Çin ş. leri*, 181-3. *Ş. ve kale*, 204. *Karluk ş. leri*, 55. *Ş. ve kasaba*, 219. *Ş. ve kend*, 233. *Şehir ve kermen*, 243, 385. *Ş. kurma*, 185, 254, 266. *Ş. halkı*, 205, 217, 220. *Ş. hendeği*, 304. *Ş. içi*, 217. *Ş. ve medine (a.)*, 241. *Ordu-balık ş.i*, 129. *Otuzüç ş.*, 181. *Yirmiüç ş.*, 181. *Ş. ve surları*, 180-3, 186, 188, 190-2, 194, 245, 287, 291. *Tanrıdağları ş. leri*, 133. *Ticaret ş.i*, 243. *Türk ş. leri*, 117. *Türkistan ş. leri*, 97, 151. *Ulu-ş.*, 185. *Üç otuz ş.*, 181. *Ş. ve valisi*, bk. *Yabgu. Ş. ve vilâyet*, 301, 211. *Ş. ve yayla*, 48. *Yeni -şehir*, *Yengi-kend*, *Yengi-balık*, 193. *Şehr (f.)*. -**ŞÖLEN VE TOY**- 125.

— T —

Tabu, 304. *Tabgaç*, 185, 369. *Tacik*, 204, 228. *Tagam (dam)*, 299.

TAHT : *Altın t.*, 271-3, 277. *Buda t.*, 238, 242. *Çardaklı t.*, 244, 246. *T. çetri*, 274, 276, 280. *Devlet t.* (*il-örgi*), 273-5. *Göktürk t.*, 271-3. *T. kurma*, 275. *Oğuz-Han'ın t.*, 247, 258. *Osmanlı t.*, 270. *T. salonu*, 210.

Talas ır. 175, 251. *Talıka* (araba), 419, *Tam* (dam), 298. *Tamga*, *tamgalıg yulki*, 29.

Tan, *tang*, bk. Şafak. Tanrı, (tek Tanrı), 55, 68. Tanrı-dağları, 48, 95, 97, 131, 133, 151, 154, 157, 161. *Tao* (ç.), 321, 323. *Tao dini*, 179.

Tarduşlar, 115. -TARLA, (Turfan'da), 117. T., 50, 111. Taşkend ş., 227, 235, 237. Taşkend valisi, 103.

Tat, 264-5. -TATAR'LAR: 33, 169-170. *Tatar-Ulak*, 351.

Tavar (Davar), Tavar-eri, 31. -TAVLA, (at ahır), 292; Uygur t. sı, 36. Tavuk, 81.

TEKERLEK : 372-378. Büyük t., 384, 397. *Çakra* (skr.), 396. Demir t., 422. Dinde t., Hint t. i, Göktürk t. i, 396-7: *Degerek*, *dönelek*, *düvülek*, *köpçek*, *küpçök*, *tegir*, *tegirçek*, *tegirman*, *tegirmi*, *tegrek*, *tekerek*, *tengerlek*, *tengirşek*, *tünggölü*, *tönggölök*, 420-1.

Temim ibn Bahr, 47, 49, 50. -TEMEL, (duvar için), 398. *Tenggeli* (mo.), bk. *Dingil*, 408.

TERAZİ, 310. *Tergene gol* (mo.), 408. *Terken* ş., 237. *Tez-*, 329. Thomsen, W., 183, 199, 368.

Tıgruk, 265. *Tym* (soğdca), 385. Tibet, 253. -TİCARET, Uygur-Çin, 255. -TİCARET YOLU, 96, 249, 317. *Tien* (ç.), 59, 61. *Tim* (f.), 386. *Tingil* (*dingil*), 408. Ting-ling k., 154. Tiryaki, Salih, 89. Tiyatro, 135.

Togan, Zeki Velidi, 263. Toharistan, 103, 177. *Togu-Balık*, 181-5, *Toksun* ır., 116. *Tok yulki*, 32, *Tolamaç yol*, 329. *Tonga Alp Er*, 329, 231. Tonyukuk, (Göktürk veziri), 129, 177, 179, 181, 249, 251, 253, 287, 321, 323, 365. *Toragı*, 302. -TOY, 125. *Tozluk*, 91.

TÖRE : 277, 323-4. Töre ve il, 71. *Töl-mal*, 32. Tölis b. u, 289. Tudun, (Göktürk mâliye memurları), 213.

TUĞ : 192, 202, 208, 308. Tulu Kağan, (Göktürk), 101-3, 133. Tuman-Tegin, (Göktürk), 177, 287. Tung-hu,

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ I

(Proto-Moğol kavim), 168, 393, 395. Tunguz, 169-70, 343. *Turgun*, (*yerleşik*), 21.

TURFAN, 97, 100, 101, 113, 116-8, 120-3, 154, 159, 165, 176-8, 183-7, 197, 253, 291. Turfan Beyliği: (Ön ve Arka), 95. *Turuuçı*, (*yerleşik*), 21. *Tuyaklık yulki*, 32.

TÜCCAR : 375, 379. T. kolonileri, 97. Rahip t., 243. U y g u r — t. ı, 257. Yabancı t., 97. *Tülek yulki*, 29. *Tün*, bk. *Gece*.

TÜRK : Türk adı, 115. Türk içtimai teşkilâtı, 55. Türklerin menşei, 49. -BATI TÜRKLERİ, 144, 250-7, 297, 301, 311, 331, 355, 357, 361, 373-9, 385. -DOĞU TÜRKLERİ: 49, 279, 304, 312, 363, 389. -TÜRGEŞ'LER: 103 251-3. -BATI TÜRKİSTAN: 43, 149, 159, 187, 255, 293, 305. -DOĞU TÜRKİSTAN: 149, 293. Türkistan şehirleri, 97.

TÜRKMEN : T. atı, 40. T. çadırı, 40. T. ziraatçıları, 44, Türkmenistan, 43. Türkmenler, 40, 263.

TÜŞ: Bk. Konak ve öğle. *Tüş-*, *tüşçilik*, *tüşlük*, *tüşlük*, *orta түş*, *sol түş*, 381-4, 464. *Tüşlük ödhi*, 381.

— U —

UC, UÇ : *Uç*, *Uç-ıl*, *Uç-Ordu*, 287. *Uçayan-Balık*, (*şehir*), 191, *Uçayan-ulus*, 211. *Uçurak*, 333.

ULAG, ULAK : *Ağa u.ı*, 361. *Ulak atı*, *Çapar-Ulak*, 351, 363. U. eşeği, 357. Posta u.ı, 357. U. sistemi, 340. *Tatar-Ulak*, 351. *Ula-*, 357. *Ula'a (mo.)*, *ulaga*, 359, 361. *Ulagat*, 351. 363. -ULAKÇI: (1. Postacı. 2. Kişi adı), 351, 361-3. *Ulakçı atı*, *ulakhg*, *ulausı*, 363.

ULUŞ: Bk. *Ulus*. (mo.). 21, 203-4. 221-5. 277-3. *Uluş-Balık*, 203. *Uluş-Budun*, 207-9, 212-3. *Uluş ve il*, 209. U. ve köy, 312. *Kuz-Uluş*, 21, 204. *Uma*, 385.

UYGURLAR : 29, 33, 36-7, 50, 51-3, 113-129. 144, 154, 185, 191-5. 201 vd. 261-275. 289, 291, 297, 304-5, 312, 323, 325, 333, 341-7, 352, 379, 383, 387. Uygur avcılığı, 54. U. tavlasi,

36. U. başkendi, 116, 257, 259. U. deve çobanları, 35. *Uygur-Futu ş.*, 133. U. hayvancılığı, 37, 54. Uygur Kağanlığı, 249, 253, 289. U. mâbedleri, 120-5. U. şehirleri, 181-195. U. tüccarları, 257. U. ziraatı, 54.

— Ü —

Übül, *übül-ce-be-* (mo.), 10. *Üğen*, 307. *Ükek*, *ükeklig tam*, bk. *burc*, 297-8. *Ülüş*, 1, 141. *Ürek*, 32.

— V —

VASSAL BEYLİK VE KIRAL, 97, 161. -VERGİ KER-VANI : Bk. *Arkış*, 367-9. *Vilâyet* ve şehir, 201, 211. Wang Yen-t'ê, (Çin elçisi), 33, 49, 50, 109, 116, 123 Wu-huan k., 168. Wu-sun'lar, 152, 157-9.

— Y —

Yaban atı, 122. Yabgu'luk, 129, 217. Yağandırık, yağıldırık, 48. Yaglakar b., (Uygur), 185. *Yağma b.*, 263.

YAM, YAMÇI, (postacı), 340, 351, 363, 365. *Yangı-Bakk*, *Yangı-Kend*, 191. Yar-hoto; 107.

YARI-GÖÇEBELİK, 38-41, 43, 48. -YARIŞ VE YARIŞ-MA, 119. Yarkend, 161-3.

YATAK, YATUK 17. *Yatakta kal-*, 17: (Şehirde oturmak mânâsına). *Yatuk kişi*, *yatuk*: (Şehirli Oğuzlar), 16.

YATSI : *Yatgaşık*, *yatış namazı çakı*, *yatuk oğrı*, 458.

YAYLA: *Yay* (yaz), *ayla-* (yazla-), *yaza-*, *aylayun-*, 23-5. *Yayla* (Anadolu'da), 73. *Y. âdetleri*, 81. *Y. ateşi*, 81. *Yaylaya çık-*, 25. *Yayla EKONOMİSİ*, 78, 211. *Y. da güzleme*, 23. *Y. dan inme*, 81-3. -YAYLA VE KÖY, 55. *Y. mevsimi*, 23. *Y. tutkusu*, 71-3. *Y. yolu*, 78. *Yaylag*, *yaylak*, 1,

23, 141. -YAYLAK HAKKI, 27. -YAYLAK-KIŞLAK sistemi, 39. Yaylak ver-, 25. -YAYLACI-KÖYLÜ, Y. -ŞEHİRLİ Türkler, 17, 38-9, 43, 99.

YAZ, YAZ-: Yay (yaz), yayla- (yaza-), 35. Yazlat-, 23. Yazlık başkend, 123. yazlık ev, 23.

Yenisey ır. ve Göktürk yazıtları, 44. 191. -YENİ-ŞEHİR anlayışı, 191, 231. *Yerdeş*, 21. *Yerle-*, *yerleş-*, *yerleşik*, *yerliğ*, *yerlik* (*yerü*, *yerleşik*), *Yersin-*, 19-21.

YILKI : (Sürü, at sürüsü). Bk. *İlkı*, Y. *kögle-*, 28. *Tam-gahı* y. 28-33. *Tört ayaklı* y., 32. *Tülek* y., 29.

YOL : "Y.un açık olsun", 336. *Altı* y., 337. *Ağırlık* y. u, 327. *Aklâk* y. u, 321-323, 331. *Akın* y. u, 321-5. *Araba* y. u, 325. Y. arkadaş, 345. *Yol azığı*, 329. -YOL VE VİLÂ-YET teşkilâtı, 323. *Büyük* y., 327. *Cennet* y. u, 337. *Dağ* y. u, 327. *Dağınık* y., (*taram* y.), 336. *Dar* y., 331. *Dokuz* y., 336. *Dolamaç* y., 329. *Dört* y., 321. Y. a, *düş-*, 329. *Eğri* y., 331. y. a, *gir-*, 329. -GÖK y. u, 338. y. *görün-*, 329. -İPEK-YOLLARI, 116, 154, 317, 327. *Kağı* y. u, 325, 411. Y. *kavşağı*, 305. *Keçi* y. u, 331. -KOŞU-YOLU, 327. *Saman* y. u, 333. *Sürü* y. u, 325. Y. *şaşır-*, 329. *Tanrı* y. u, 331. *Yol tez-*, 329. -TİCARET YOLLARI, 249, 317. *Bir tüşçilik* y., 381. Y. *uğuru*, 325-7. 336. *Ulu* y., 325-7. *Yol uzasın*, 336. *Yedi-* y., 337. *Yol-yıngak*, 331.

YOLAK : (1. Küçük yol; 2. Yollu kumaş adı.): 331-3, 337. *Yolakçı*, *yolamaç*, *yola-*, 333. *Yolat-*, 325, 329. *Yolca*, 331. *Yolcağız*, 333. -YOLCU, 385. *Yolra*, *yollan-*, 329. *Yol-sıra*, *yolsuz*, 331.

YÖN : *Yön*, *yön-leme*, 329. *Yönsüz*, 331.

YÖRÜK : Anadolu ve Antalya'da, 53, 73. Y. *çadırı*, 80.

YURT : 22. Y. *edin-*, 7, 19. *Yurt-ev*, 323. (Göktürklerde) *yurt*, 323. Y. *tut-*, 265. *Yurdilen*, 22. -YURTLUK-OCAKLIK, Y. *ta kol-*, 22. *Yut*, 10.

YÜĞÜRGEN : Y. at, 374-5, 380. Y.: (Kervan öncüsü), 374-5.

YÜK, YÜKLEME: 328. At y. ü, 328. Deve y. ü, 336, 358. Katır y. leme, 328.

— Z —

Zemarchos, elçi, 273.

ZİRAAT : Z. bölgeleri, 22. Buğday z. 1, 117. Z. çı Türkmenler, 44.

Zoo-technology, 37